

84Аз

Г96

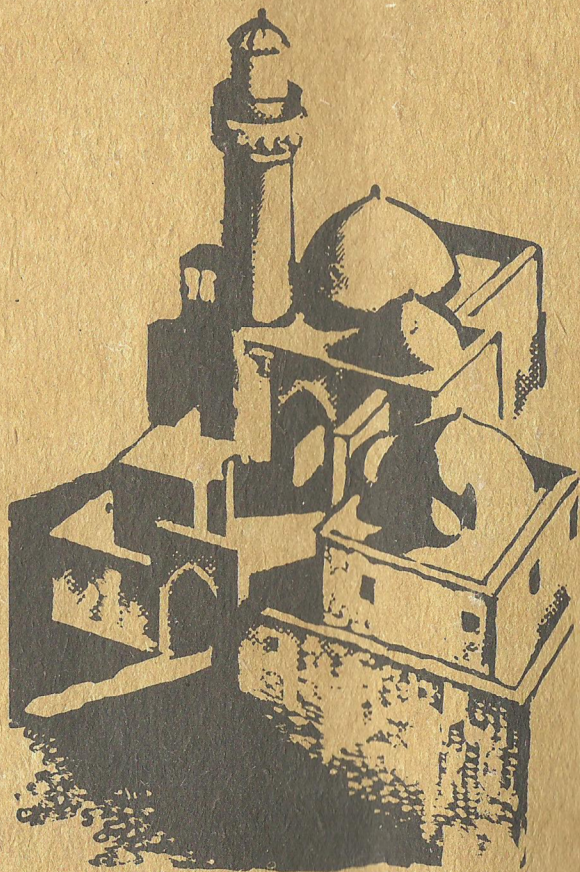
21

Бібліотека історичної прози

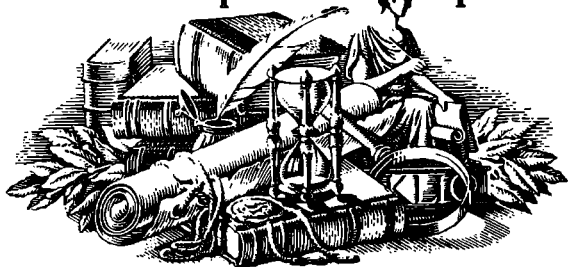

Чингіз ГУСЕЙНОВ
ФАТАЛЬНИЙ ФАТАЛІ

«ДНІПРО»

Бібліотека історичної прози

Заснована в 1988 році

Чингіз ГУСЕЙНОВ

ФАТАЛЬНИЙ ФАТАЛІ

Роман

Переклав з азербайджанської
Валентин ЦІПКО

КИЇВ

Видавництво

художньої літератури

„ДНІПРО“

1991

Роман відомого
азербайджанського прозаїка —
багатопланова історична оповідь
про життя й діяльність видатного мислителя
Фаталі Ахундова.

Письменник досліджує епоху,
у яку жив Фаталі Ахундов.
Це хвиля революцій, що прокотилася Європою
в першій половині ХІХ століття,
виступ декабристів, кавказька війна,
тривала боротьба Шаміля,
каральні експедиції кавказького
намісника Воронцова.

Чингіз Гусейнов на численних
історичних фактах розвінчує деспотизм
і тиранію, проти яких виступав
у своїх творах Фаталі Ахундов.
Місце дії роману — Кавказ, Закавказзя,
Росія, Західна Європа,
а також Персія та Туреччина.

Редакційна колегія:

*Дончик В. Г., Дяченко Ю. П., Загребельний П. А.,
Іваничук Р. І., Мушкетик Ю. М. (голова),
Сергійчук Т. І., Смолій В. А.,
Шахова К. О.*

На форзацах фрагменти
з картин художника *Ф. Рубо*

Редактор *Д. К. Грицюк*

1226322

кО

4702060201—160
Г ————— 160.91
1205(04)—91
ISBN 5-308-00943-0

© Іззичи, 1986
© Український переклад.
В. І Цілко, 1991

АВТОР ЗАТРИМУЄ УВАГУ ЧИТАЧА

який мав серйозні наміри одразу приступити до тексту книжки, й пропонує йому не поспішати, а спочатку прочитати ці сторінки.

Життя Мірзи Фаталі Ахундова (а він народився 1812 року й помер 1878 року), найрозумнішого з моїх земляків, якого вдячні нащадки назвали Учителем народу, сповнене трагічних колізій, нездійснених сподівань, суперечливе й складне. Природно, що це відбилося і на змісті твору, й на його структурі.

Ахундов усе свідоме життя прожив у Тифлісі й до кінця днів своїх працював у канцелярії Намісника Кавказького, пройшовши шлях від прапорщика до полковника. Але під мундиром царського чиновника й офіцера билось серце правдолюба-революціонера.

Який то був час, століття дев'ятнадцяте!..

Повстання декабристів. Пушкін і Лермонтов. Петрашевці. Хвиля революцій, яка прокотилася по Європі й сколихнула Росію. Вогнища народного гніву — бунти, заколоти й повстання селян у Закавказзі. Горці і їхня боротьба. Видатні діячі культури закавказьких народів: Бакіханов і Олександр Чавчавадзе, Абовян і Мірза Шафі, Ілля Чавчавадзе і Акакій Церетелі. Рух славних шестидесятників. Закордонна діяльність великого Герцена, який пору-

шив рабське мовчання й пролунав вільним словом на всю Росію. Народовольці...

Ахундов пройшов довгий шлях духовної кризи, перш ніж прийти до переконання про необхідність і неминучість боротьби з самодержавством.

А почалося прозріння 1837 року, з поеми «На смерть Пушкіна», що її написав Ахундов і переклав Бестужев-Марлінський. Потім потрясіння від революційних подій у Європі, нездоланне бажання художника відгукнутися на них і неможливість це зробити під невсипущим оком цензури і внаслідок заборони європейського жандарма — імператора Миколи. І тоді фантазія Ахундова породжує образ Чаклуна, який, догоджаючи в комедії примхам нареченої, що не бажає розлучатися з женихом, руйнує Париж, куди поривається юнак, чию уяву запалив француз-ботанік, і це збігається зі звісткою про повстання парижан, які вигнали короля: хоч так відгукнутися, бо мовчати несила.

Ахундов пише водевілі, комедії і трагікомедії, твердо переконаний у тому, що слово, звернене до народу зі сцени, здатне пробудити маси, сколихнути людей. І пік надії — 1856 рік, робота над повістю «Ошукані зорі»... Ахундов звертається до далекої історії, щоб розповісти про свій час. Але зорі, які провіщали загибель шахові-тирану, ошукані. темний народ не звичний до іншого, ніж деспотичне, правління.

Як же збудити людей? І тоді нова, смілива думка народжується в Ахундові, який так і не порвав з просвітницькими ілюзіями: докорінно змінити систему освіти, замінивши латиницею важкодоступний, як здавалося, арабський алфавіт, що його шанували як священний, бо на ньому написано Коран.

Ахундов не втрачає надії розхитати світ деспотизму. Він створює свої славнозвісні революційні філософські «Листи Кемалуддовле», яким не судилося тоді побачити світ: дивом уцілівши, вони впливали на поверхню з сімейної скрині Ахундових уже в наш час. Кожна фраза тут спрямована проти рабства й тиранії, фанатизму й догм, кожна сторінка — як листівка.

І часто відтоді, як Ахундов вступив у пору кризи й надії, у нього з'являється двійник, а з ним — і уявний розвиток подій, який графічно показано в тексті оповіді усіченим рядком.

Реальне життя поєднує теперішнє й давнє, яке ніби вчора було, постійно вторгається в сні й буття, і поривання

в майбутнє. Спалахи скороминущих думок. Енергія згустку дум. Реальні уявлення — те, що було насправді. Ірреальні картини — що могло бути.

Але як висловити це? І дійсність, і сон, і можливе, і уявне? І в тексті автор у єдиному потоці вміщує часом те, що було, що є, що може бути й неодмінно буде, бо майбутнє Ахундова (хіба тільки його?) — вже минуле для автора.

І ось кінець усьому. Ахундов помер, а його неможливо поховати: протестують фанатики, які не хочуть, щоб тіло грішника поховали на кладовищі правовірних, лякають кругами пекла,— в першому крузі іскри вогню завбільшки з верблюда, а в сьомому сімдесят тисяч келій, у кожній келії сімдесят тисяч чорних змій, у шлунку кожної змії сімдесят тисяч глеків, наповнених отрутою.

Ні, Ахундову нічого не поталанило змінити. Та ж сама нерозвиненість і темрява. Той самий деспотизм. Тільки заграва пожарищ освітлює темряву.

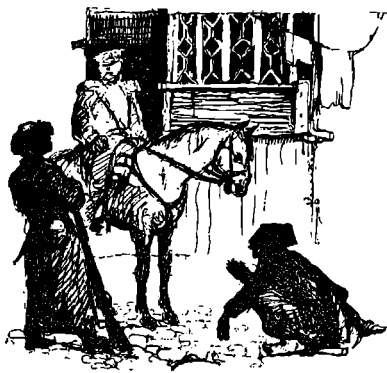
І все життя — це нескінченна криза ілюзій, яка почалася довгого одна тисяча вісімсот тридцять сьомого року, або трохи пізніше, ця надія, яка спалахнула в швидкоплинному вісімсот п'ятдесят шостому, адже всім у імперії ввижалося знищення тиранії, і — крах, який настав би дуже швидко, якби не Чаклун. Невже, часто замислювався Ахундов, починаючи з ілюзій, ми переживаємо їхню кризу, потім запалюємося надією, за яку карають, і приходимо до краху, не передаючи досвіду тим, хто йде слідом?

і перш ніж узяти до рук перо, я пройшовся не поспішаючи вузькою бакинською вулицею, що носить ім'я Мірзи Фаталі, зійшов униз до трикутного скверу й постояв поряд з ним, гранітним, що сидів на широкому кам'яному крислі,— чи він не бачить мене?

потім піднявся — і палюче сонце пекло мені в спину — на один з тбіліських пагорбів і, важко дихаючи, вклонився його могилі, глянув на величний пам'ятник, а він — невже й тепер не бачить мене?! — довго дивився на білу хмарину, яка невідомо звідки забрела сюди, тоді опустив голову, замріявся й так завмер, а хмарина, не встигнувши кинути тінь, швидко танула й невдовзі зовсім зникла в небесній блакиті.

і присягаюся всевишнім, я більше не прийду до тебе, мій читачу, на сторінках документальної фантазії про життя, вже раз прожите.

Частина перша, АБО НЕСКІНЧЕННА КРИЗА ІЛЮЗІЙ

А колись, у наївну пору юності, це було дуже давно, у Фаталі при одній згадці про Зимовий палац або Літній сад паленіли груди і душа раділа, ладна злетіти й прохромитися будь-яким зі шпилів імперської столиці, схожих на багнет. «Заспівуууй!.. А хіба було — і юність, і наївність, і побожність? Ні сумнівів, ні роздвоєності? Чи старіє? На вірі молодиків нетямовитих і тримається деспотична влада: поки доберуть що до чого, і розкусять гіркоту брехливих слів — і час згаяно; той, хто встиг здертися на вершину, зрозумів, що йому на руку ілюзії нових молодиків, а той, хто відстав і вже горбиться, — що він може: кинуть молодикам клич, і вони затопчуть, оком не змигнувши (щоб потім прозріти: але пізно!).

Це думки, від яких чорно на душі. Був високого рангу чин із столиці, щоб розслідувати: що не рік — з центру нова комісія, і пишуть, скаржаться, але який сенс? кого здивуєш? Вчора збирали канцелярію. «Дужче за нас, — щоки високого чина почервоніли, послав його спеціально государ, — ніхто не скаже, будьте певні, про нашу загальну розпусту. Так-с. Жадоба до наживи чиновників? Знаємо.

Стало продажним заміщення на посадах, а вигода стала дороговказом до успіху?! А здібності і особисті якості — речі вже сторонні? І це знаємо!» І звалює, шукаючи винного, на попереднього високого чина, до нього приїжджав, щоб теж розслідувати. «Атож, чиновників стало вдвоє більше, справ у судах — тека на теку кладеться, Гімалайські гори справ, і тому вони нескорі, — чин сміється, — нема поліції, нема суду, нема захисту, хабарі, продажність, інтриги, плітки, тому і ремствування селян, — речоче заразливо високий чин, — непокора». І що ж? Призвідників безчинства — до в'язниці, а ватажка — до військового суду.

«Згідно з проведеним розслідуванням, — доповідає государю чин, — скарга виявилась абсолютно несправедливою, і наказано було жителям підкорятися».

Звикся, змирився Фаталі, так і завершить шлях караючись, нічим вже, здається, його не здивуєш, але доля, як це не раз було, прийде на підмогу, і невдовзі, не встигне сонце досягнути зеніту, як Фаталі вигадає Чаклуна, а з ним і почнеться нове життя. І Фаталі піде по ньому, сподіваючись на диво.

Ще вранці нічого не було, коли він вийшов з дому, щоб повештатись по Тифлісу, який став йому рідним відтоді, як він оселився тут, і йшов до Шайтан-базару, поинятий невеселими думами, бо тривожно, неспокійно, вже скільки років війна з горцями і нема їй кінця, і що не рік — холера, чутки про подорожчання хліба, і в хаті жалоба, щойно поховали дочку, і ростуть могильні горбки на кладовищі

Каламутні води Кури, здавалося, застигли. А ось старий Шайтан-базар, його тісні й гомінливі вигини, змішалися говірки, і ловить вухо слова тюркські, вірменські, грузинські, російські, і багато персів, є й араби; невдовзі весна, і з кожним днем спекотливіше; пройшов під темними склепіннями караван-сарая, повз крамнички ремісників, і виставлено на вулиці величезні мідні казани, грюкіт бляхарів, і не помітив, як проминув (або пройшов крізь?) караван верблюдів: адже не розминутися, нав'ючені величезними тюками, заповнили тісну вулицю, ось-ось упруться в стіни, і впаде склепіння.

Озирнувся Фаталі, і раптом на мить блиснули перед ним, котрий осмілювся проскочити крізь караван, сповнені немов бісівським світлом бистрі й гострі очі погонича. І велика нерівної форми родимка на щоці.

«Воістину чаклун!» — подумав Фаталі і всю подальшу

дорогу був осяяний цією ще не ясною знахідкою. На Єриванському майдані поквапився додому. Повз солдатські казарми, палац останнього грузинського царя (тут тепер будинок начальника артилерії) з тонкими вишуканими колонами на просторій відкритій галереї. Повз величний палац намісника. Ось і приміщення нового театру залишилося позаду. Мерщій додому — до залишеного рукопису.

І щойно створене гусяче перо арабською в'яззю відтворить на білому папері образ Чаклуна, цей витончений Ківш з родимкою в закінченні слова.

ДУХ, ЩО ВИТАЄ

Чаклун живий і тепер, хоч минуло сторіччя з чвертю, а може, й більше, адже роки невпинно біжать з того часу, як він з легкої руки Фаталі зруйнував Париж, і була небезпека, що від стусу впадуть сусідні міста й навіть одряхлілі держави; таке траплялося й раніше: усі пам'ятають страшний удар, який обрушився на нахічеванців, що надумали інтригувати, коли вже хоч який міцний Арарат, а тріснула, відкололася з волі Чаклуна частина гори; і ледь було Чаклун не потопив Петербург — що йому випустити назовні дикі підземні води й вергнути на місто розлютовані морські буруни? — чи то не встиг, чи то не знадобилися ні йому, всевміючому, ні Фаталі, до кого він почував синівську ніжність (буває — син старший за батька); хоча у великотрудному імені Чаклуна і знайдеться арабське «ібн», азербайджанське або турецьке «оглу», перське «заде», а якщо покопатися, і східнослов'янське «вич» — у нього немає і бути, звісно, не може ні по батькові, ні навіть вітчизни.

Париж невдовзі відбудували, нахічеванське село тим більше, а зганяти народ знову в болота, щоб із трясовини постав Петербург, який коштував світові стількох сліз, хіба це не жорстокість?

На незів'ялій ще щоді Чаклуна велика, неправильної форми родимка, немов муха сіла й не відженеш, і обличчя всіяне дрібними чорними цятками, обпалене немов порохом, а очі здивовані, наївні, збільшені трохи, як за товстими скельцями окулярів, хоча Чаклуну вони не потрібні: далекозорий, коли треба далину роздивитись, і короткозорий, коли треба побачити поблизу.

Чаклун лисів з маківки, — єдине, з чим йому не впорати-

ся; але волосся, на щастя, ще густо росте біля скронь, загинаючись за вуха, звичайне, як у всіх, завиваючись біля потилиці над твердим накрохмаленим коміром батистової сорочки, завжди чистої, поверх якої одягнена, щоб тіло зберігало тепло, тужурка з леопардової шкіри, на жаль, трохи поточена міллу.

— Але ж це випадковий збіг! — бере Фаталі під сумнів мистецтво Чаклуна (і море йому по коліна, і Аракс, який розрізав Азербайджан, по кісточки, — а спробуй возз'єднай!)

— Шкура?

— Не шкура, а Париж!

— Ой-ой-ой! — хитає головою Чаклун, аж шийні хребці похрускують. Шкура леопарда рухається, плями на ній немов живі очі. — Я чаклун, а не шарлатан, щоб обдурювати неосвічену ханум, вибудувавши з кубиків Париж і потім розкидавши їх ударом палиці! «Вітаю, ханум, можете радіти, Париж зруйновано! І жених вашої дочки ні в який Париж уже не поїде, можете справляти весілля!»

Як умовляли Чаклуна карабахці, щоб він що-небудь придумав — нічого жениху в Парижі робити! Але що? Наказати джиннам, щоб відрубали голову ботаніку-французу, який збирав у Карабасі дивовижні квіти, гарні і наївні? Шкода! Або щоб джинни влізли в голову женихові й відбрали йому розум? Але кому потрібен жених-дурник? Що ж, тоді залишається зруйнувати Париж!..

Раптом лунає сильний стукіт, із-за дверей кричить гість — мусьє Жордан:

«Ханум, відчиніть!.. Я негайно покидаю вас! Париж зруйновано! Тюільрі сплюндровано!... Так, так, Франція загинула! Це чаклунство! Доклали рук чорти, дияволи, джинни! Подайте мені коней! Я повинен негайно прибути до мого короля!»

(Чаклун стоїть не поворухнувшись за занавіскою, сині незабудки в ніші, а в мішку — кубики, «будинки» Парижа).

Хтось кулаком стукає у двері. Це вже справжній стук!

Фаталі здригнувся, відірвавшись від аркуша, поцяткованого арабською в'яззю його фантазії. Тривожно. Шпигуноманія. Хапають кожного, хто попадеться: лазутчик султана? гонець Шаміля? агент шаха? І чутки: то швидка перемога, то ганебна поразка.

Високе полум'я свічки здригнулося й захиталося, пригнуло повівом.

— Хто?

— До тебе.— Дружина відійшла, когось пропускаючи. Біля дверей, не роздивитися, темна постать, шарудить плащ, злилася зі стіною. З п'ятьми швидко вийшов, чорні широкі крила, особистий кур'єр намісника Воронцова з особливих доручень.

— Наказано терміново.— І простяг малиновий пакет.

Полум'я гнеться, свічка задихається.

— Зачини двері, Тубу!

— Височайше звернення. Уранці щоб.

Очі холодні, пильний погляд на папери, незнайоме арабське письмо, немов поміж очеретами слід ящірки, о так, він знає ці закарлюки, літня вилазка в лігво горців, шум гірської річки забиває всі звуки, і каміння згори беззвучно летить, не чути й куль, раптом виступає кров на сорочці, багато хто поліг, а поміж очеретами ящірка, ніс до носа, дивом тоді врятувалися.

Кур'єр пішов, стукіт чобіт зо дві хвилини бився об стіни, двері щільно зачинено, а не вдухає тремтіння полум'я. Трохи запахло воском (гніт пригнувся повівом).

«Ось так... треба перекласти! А ти ще здогади робив: коли б від струсу, який зруйнував Париж!..»

Гостра скалка крихкого сургучу, мов застигла кров, прилипла до пальців; Фаталі розірвав пакет. Розпорядження з розмашистим підписом намісника Воронцова, вельми-вельми терміново. Швидко пробіг очима текст. Звернення імператора до народу. Заклик зберігати спокій. Стерти з пам'яті паризьке безчинство. Заборона. Погрози. Колись би схопився на ноги, зачувши ім'я його Величності, від перших фраз перехопило б дух.

А чи була рабська покора? Ні, Фаталі, відколи себе пам'ятає, не був сліпцем. Були хвилини страху, коли і собі не признаєшся, що зневірився в царському правлінні, з яким було пов'язано стільки сподівань в пору юності: нарешті вже в край прийшов жаданий спокій! І відчай: що робити? Це ганебне рабство, від якого нема, здається, порятунку: було за шаха, залишилося за царя. А потім немов промінь надії — і як він насмілився тоді?!

Це було три роки тому, тихого весняного вечора, першого теплого, сиділи на відкритій веранді, після ситного частування Тубу (її улюблена страва — плов з індичкою), пили чай — він і його друг-одноліток Хасай Уцмієв, Князь Хасай, як виводив він арабською в'язю, або Хасай-хан, як величав себе, де він тепер? Побачив світу Хасай, встиг

пожити і в Петербурзі,— а як же? Син впливового дагестанського правителя Муси-хана, котрий об'єднав володіння семи кумицьких князівських родів, і батько віддав сина, засвідчуючи вірність престолу, в аманати цареві, і Хасай закінчив пажеський кадетський корпус, а тоді Париж, Сен-Сірська військова школа, де колись, як пишався Хасай, вчився Наполеон.

Ще недавно обидва були неодружені і часто бачилися, майже щовечора відтоді, як їх познайомили в канцелярії, а тепер зустрічі вряди-годи: Фаталі вже одружився, та ба, дві могилки, а нещодавно народився син, та йому судилося недовге життя, і до року не досягне; і Хасай хоче заслати сватів, про що ще не знає Фаталі, і той не має наміру казати передчасно: ладять за жінку дочку останнього карабахського хана.

Чорне тифліське небо всіяне великими зорями, вони здаються такими близькими: простягни руку — і дістанеш зорю. Ні страху, ні боязні. Але тривога й неспокій витають в повітрі. Шаміль? Ось-ось, здається, вщухне, задихнеться боротьба, уже невдовзі перемога, але знову спалахнула війна з новою силою.

І Фаталі заговорив, бо наслухався від Хасая про паризькі вольності, про масонську ложу. Хасай, який спокійно дослухався до «силогізмів», як він жартував, Фаталі, що поставив у ряд, немов намісто на довгий разок, ланцюжок фраз, на зразок: «Народ — це маса, маса — це юрма, а юрма — це голота» і щось на кшталт того, щоб хоч якось зробити спробу відокремити народ від голоти (але як?!) раптом спалахнув:

— Чи ти сповна розуму?! Безумець! Створити масонську ложу! Збираються друзі-однодумці, царський чиновник Мірза Фаталі і вірний престолу царський офіцер Хасай-хан, обговорити проблеми освіти народу! Як ти сказав? Атож: «...відокремити народ від голоти!» «Гей! — гукають вони на Єриванському майдані або Шайтан-базарі.— Де ти, мій народе, озовися!!!» І ринула юрма, не добереш де голота, а де народ.

Щось ще запально і натхненно говорив у довгому своєму монолозі Хасай, а Фаталі мовчки слухав і, поки той розпалювався (опісля вечері з кахетинським із чавчавадзевських винних погребів, але пив лише Хасай), гортав книгу Ісмаїл-бея Куткашинського про двох закоханих, «Рашид-бей і Сеадет-ханум», яку йому привезли, дуже подобаються ці імена Фаталі, народиться ще одна дочка, неодмін-

но назве її Сеадет (на жаль, помре), а сина — Рашид, але передусім — імена батьків: свого й дружини (обидва сини помруть, а Рашид виживе).

Але хто зуміє прочитати цю книгу? І навіть придбати: написано її по-французьки, видано у Варшаві, де в ті дуже далекі роки чудово служив у кавалерії Куткашинський, — ой, як славно виблискували шаблі кінно-мусульманського полку!.. бунт, заколот, перше масове заворушення варшавське!.. Скільки намішано, і як це живе поряд: царський офіцер — і Мекка, ходіння на прощу до святих мусульманських місць: мова французька і — Варшава, освідчення в коханні тюрка і тюрчанки — чужими словами. А книжка, як переказав її зміст Хасай, котрий, бездоганно володіє французькою мовою, — дрібничка.

Тієї ж ночі, після того як вони попрощалися з Хасаєм, щоб зустрітись завтра, Фаталі записав по-російськи на обкладинці книги, маючи намір вручити її другові, та той несподівано покинув Тифліс: «Душа моя з тих полум'яних душ, котрі ніколи не в змозі приховати ні радості, ні печалі, а тому я не можу не повідомити вас сьогодні про мою радість — розвіявся для мене будь-який сумнів щодо нездійсненності початої нами справи і бажання наше близьке до здійснення, про що з цього ж числа даю вам вірну обіцянку. Пояснення залишаю до другого слушного випадку. 18 березня 1846. Мірза Фаталі».

Тоді патетично прозвучали прощальні слова Хасая Уцмієва: «Хто переможе царя? Француз? Англієць? Німець? Чи пихатий султан? Боязливий перс?»

«Ми, ми переможемо!» — докинув Фаталі, і Хасай, сприйнявши це як жарт, замовк.

Не інакше як теплі березневі промені новорічного, за календарем місяця, весняного свята Новруз-байрам, коли ласкають око соковиті й гострі світло-зелені пагони пшениці, насипаної на блюде, водили рукою Фаталі.

Або — це був той самий березень, але в дитинстві, — його не покинула віра в свої сили? Батько попередив його, щоб він не розбив ненароком величезний глиняний глек. «Авжеж, розіб'єш: сам з півглека!» І камінець був з палець, і не дуже Фаталі розмахувався, а глек, такий величезний, раптом розколовся й упав.

Атож, переможеш царя — самих секретних комісій і комітетів скільки! Чекають не дочекаються тебе і Третій відділ Власної Й. В. Канцелярії, політична таємна поліція з корпусом жандармів на чолі (помер вже нарешті

Бенкендорф, а що змінилося?), і шостий — з кавказьких справ; і бутурлінський цензурний комітет, нещодавно цілісіньку ніч інструкції перекладали: послух, мовчання, дисципліна, і навіть девіз «Православ'я, Самодержавство, Народність» оголошено «революційним» (?), і знищення розумового зв'язку з Європою — тільки через іноземну цензуру; скільки їх, цензур: загальна, військова, духовна, іноземна, міністерства двору (і навіть із заголовних рядків: чи не схвалено акровірш? яка сторінка уникає червоного чорнила?)

Фаталі кинули на підмогу до цензора Кайтмазова. Він молодший від Фаталі, але досяг успіху: до мов східних ще німецьку, і навіть вірменську; чи то горець, чи то з долини, не зрозумієш. Фаталі чув якось як той особистою ад'ютантові намісника Воронцова: «Ми мусульмани...» І якось ланцюжок на шиї бачив, дрібні-дрібні кільця, була спека, комір на один гудзик розстебнуто, — хрест?! Фаталі кортіло спитати: «Якому богові молишся, друже Кайтмазов?» — та не наважувався, боячись образити.

А на світанку Кайтмазов, відкинувшись у кріслі, позіхнув і, дивлячись втомленими очима на Фаталі, раптом сказав: «Тобі що? Ти безпосередньо підлеглий намісникові, трохи не особистий його перекладач». Фаталі промовчав, а потім, коли умилися на подвір'ї холодною водою з колодязя і сіли їсти страву, яку заздалегідь принесли сюди (ніколи повертатися додому, невдовзі почнеться служба) — Фаталі подав Кайтмазову чурек, який спекла Тубу й сир-моттал, що його купили на Шайтан-базарі (іноді на грузинський кшталт називають Майданом), той розбалакався: «Та тобі що? А я між двох вогнів, у мене, як ти можеш здогадатися, два начальники — з внутрішніх справ і справ зовнішніх, щоб чужоземцям жодного козира, кожне слово треба зважити, перш ніж пропустити!» Авжеж, то Ладоський кличе Кайтмазова до себе, то Нікітич, майже водночас прибули всі сюди.

А тут Фаталі надумав відважитись — про французьке повстання! Заборонити саму згадку! Випекти з пам'яті! «Ми, — наказує імператор, — не Європа, і вона нам не указ!» Вулканічний кратер, з якого лється і тепер руйнівна магма! Крики? Так, так, ці воання: Воля!.. І рівність! І Братерство!.. (Кайтмазов по-дружньому застеріг Фаталі: навіщо марнувати час на творчість? Адже ухвалили нічого не пропускати).

З-за тюків, розсунувши ситцеву завісу в сині незабудки,

він вийшов, тільки-но зник кур'єр намісника. Чаклун усміхається, дивлячись на Фаталі.

— Авжеж, я розумію, твій чин, твій мундир, а достоїнство цінується, як казав один мудрий чоловік, за числом орденів і кріпаків! Кріпаків у тебе нема, тільки слуга, кухар та конюх, і ордени...

— Один лише!

— Це і я поважаю, як без чинів і мундира?! Орден, щоправда, чужоземний, та зате як звучить: «Лева і Сонця»! І в ломбарді приймають, декотрі вже здавали, ступінь міг би бути вищий, леле, як ти перекладав з фарсі на російську і з російської мови на фарсі! Але третій теж нічого! Указ про нагороду підписав сам Мухаммед-шах! Я бачив, як ти радів!.. До речі, а що ти отримав від тих, кому заповідливо служиш? Та дарма! Все ще попереду!

— Якби ж знати, які!

— ?!

— Мені ж не для себе.

— !!

— Нехай бачить дружина, що мене цінують. Утіха їй у її горі (три могилки вже, жалоба не покидає дім). І сусіди, і земляки.

— Народ ще згадай!

— А що?! Невже там, нагорі, не розуміють?

— Тобі, звичайно, по заслугі можна було б дати...— Замок: нумо перевіримо тебе на ордени?

— ...? (Святого Андрія!!)

— От куди сягнув!

— ...? (Святої Катерини??)

— Ще спустись!

— ...?! (Володимира?!)

— Ще! — Фаталі замислився.— Можеш перескочити через три сходинки (Олександр Невський, Білий Орел, Анна).

Фаталі від здивування відсахнувся:

— Станіслава?!

— Святого! І зваж: для мусульман заснованого! І втовмач собі в голову: є старшинство орденів, і перескочити ніяк не можна, за ступенями також! Але не журися. Золото це низької проби, і в чорний день не продаси, навіть мої шайтани, я їм, як ти знаєш, жалування плачу, і ті не озвуться на блиск орденів. Є втіха одна: за високі ордени в орденський фонд платити треба, у тебе й грошей таких немає, цівтісячі, три сотні і так далі!

(Ідучи, залишить Фаталі список орденів за старшинством, та й аркуш цей видме вітром через вікно, Фаталі встиг лише прочитати, що особи нехристиянського сповідання, тобто він, отримують (?!) орденські знаки, у яких ображення святих замінено державним гербом.)

— А що тобі дав новий шах, до якого ви нещодавно їздили?

— Не Насреддін-шаху я служу, а імператорові!

— Знаю, вповодж багатьох років і цар, і шах їздили вручати привітання від імені імператора, з кабінетним листом і щедрими дарами. Так, тридцять років воювали, як нове сторіччя почалося, вгамувались! Не згадаю, як твого царського генерала звали, з ким їздив. Шиллінг, чи як? І полководці перевелися, колись було на Кавказі! Які головнокомандуючі! Сам Ціціанов чого вартий! А гроза Кавказу Єрмолов! І генерал-фельдмаршал князь Варшавський граф Паскевич-Єриванський — улюбленець царів! Мстивий чоловік, щоправда, та полюбляв улесливих, але зате які заслуги перед престолом та вітчизною! З ними, на жаль, тобі працювати не довелося! — І наморщується.

— А барон Розен?

— А це який? Головний управитель на Кавказі?

— І головнокомандуючий!

— А-а-а, згадав — похвалив за твою східну поему!

— А Головін? Ми з тобою вешталися недавно на проспекті його імені!

— А намісник Воронцов? Це ж ціла епоха на Кавказі!

— Атож, захопив тебе до творіння комедій. Але не втрачай надію, що доведеться тобі знатися з великими.— І замовк, згадавши про Муравйова-Карського та Бярітінського.— Ще звершиш ти нові ратні подвиги!

— Знову війна?

— Та ще яка!

Негаймо відкличе з Варшави імператор Микола за рекомендацією Паскевича, бо тривожні вісті з Кавказу, свого тезка Муравйова, найстарішого генерала, щоправда, з плямою, заплямований декабристами, дасть йому нове звання генерал-ад'ютанта, щоб захопити на подвиги на славу престолу, випробуваний кавказький воїн і полководець, знавець східних мов та звичаїв, і той штурмом візьме Карс. Микола відправляє його на Кавказ головнокомандуючим і намісником, а Муравйов, виконуючи волю царя, зважає його: нікчемність правлячих; безрозсудне царювання людини зухвалої й помстливої, яка досягла і тут, і з кордо-

ном у найвищій мірі неповагу, яка опирається на рабську відданість народу і силу багнетів! І, зневажаючи (але ж це приховано!), славитиме, бо вірний солдат престолу й вітчизни.

Потім Барятинський, котрий полонить-таки Шаміля.

— А цей, як його? Шиллінг! — І дивиться кисло.

— Але я не тільки вручав привітання!

— Атож, і мальовнича дорога, і зустрічі в дорозі, а які по-справжньому шахські прийоми.

— На могилу батька навідався! І побачив сестер, хіба це жарт — стільки років не бачились!

— А як побачиш — розрізано край kindжалом, і бистроплинний Аракс з каламутними вираями — кордон!

— Проте раніше батько встиг возз'єднати, був, як пам'ятаєш, короткий перепочинок, дві свої сім'ї: північну, російську, і південну, іранську!

— Ось і розкажи, як потім настав той пам'ятний ранок і сестра розбудила тебе: «Вставай, Фаталі!» І ти з мамою назавжди покинув перський південь і перебрався на російську північ, де влада царя, а обидві землі, і південь, і північ, рідні. Так, справжнісінька випадковість. Фатум. А як повернулася твоя доля!

— І ти гадаєш, треба починати з того далекого ранку?

— А може, повернутися до початку століття?

— Та мене ще не було на світі.

— А я? — захопився Чаклун принадливою ідеєю, наснажився всілякими збудливими задумами або пристрастями, як зруйнував, мовляв, пристрасть до руйнування є і творча пристрасть, — перевернути минуле, щоб зрозуміти сучасне й майбутнє, Фаталі. — Так, тебе ще не було на світі, але дух твій витав, і ти неодмінно мав з'явитися, бо приречено долею (якщо вже сталося)

ХРЕСТ І ПІВМІСЯЦЬ

І царські війська під командуванням генерала Циціанова, обрусілого грузина Цицишвілі, а він, як доповіли перському шахові лазутчики, не був раніше в Грузії (?)... Може, через те? Ой же й хитрий цар!» — подумав шах, так і не зрозумівши, в чому хитрість; цар послав генерала, а за ним ще хвіст, князь-спостерігач з Петербурга, про що шах міг би й здогадатися, — в імперії і там, і тут одне одному не дуже вгоять, так ведеться давно, — навальним кидком-

штурмом захопив стародавню Гянджу, одразу перейменували її, аби в перспективі переварити в єнному поколінні, в Єлизаветполь (суперечка лише про те, як достоту писати: через «Зе» чи «еС»), на честь імператриці Єлизавети Олексіївни, вона ж Луїза-Марія-Августа, дочка маркграфа баден-дурлахського, котра постійно вдихала німецьку твердість в царя Олександра, коли душевні сили, — о, втомлена душа російського падишаха — почали йому зраджувати, особливо після того, як залишили французам Москву, та це ще не скоро.

Штурм штурмом, але місяць облоги. Гянджу руйнували перси, араби, хазари, грузини, турки, знало місто залежність від тимурської орди, султанів і шахів, а тепер — царське владарювання.

Ціціанов погрожував гянджинському ханові:

— Я скараю тебе на смерть, здавайся!

— Ти знайдеш мене мертвим на кріпосній стіні! — відповідав Джавад-хан і хвалькувато вів далі: — Твої гармати завдовжки з аршин, а мої — з чотири аршини!

І, немов однорічний малюк зрілому чоловіві гянджинський правитель Джавад-хан марно чинив опір — не зрадник же! — царському війську, гренадерам і спішеним драгунам. Хан сів на гармату і з шаблею в руках бився з ворогом і на весь короткий залишок життя запам'ятав нудотно-солодкий запах закривавленої руки, в яку він увіткнувся носом, та гори побачив вдалині, заметені свіжим-свіжим січневим снігом.

І головне знамено не допомогло, його повалено біля каміна, в кутку низького будинку перед мечеттю, де влаштувався Ціціанов, головне знамено і вісім маленьких знамен, а на одному леві увагу Ціціанова привернула зображена на древку штандарта рука Магомета, немов простягнута для рукостискання. І сусідні хани на допомогу не прийшли.

Атож, отара овець і пастух (а в помічники — гордий цап з крученими рогами й сивою бородою), верблюдячий караван і погонич, дикі коні і табунник, і якби не шайтан, вівця з вовком паслися, — ой як же хвалилися хирляві хани, коли їм доводилось збиратися, тим більше що зв'язані родинними узами, — зяті, шурини, свояки, тесті й свекри, і клятви витали над папахами азербайджанських вождів, чиї гучні титули створювали ілюзію влади: клятви і клятви! Але кожен чекав віроломності від іншого: може зрадити, вислужуючись чи то перед турецьким султаном, котрий ще

дужий, але силою мужа, що почав дряхліти, чи то перед перським шахом, котрий що не рік невідворотно слабіє, чи то перед царем — він немов холодне дихання гір. Так, зрадити або підслати вбивцю. Або ж, запросивши в гості, підлити в духмяний чай чи по-турецьки заварену каву отруту, що діє блискавично, — незатишно ні в гостині, ні вдома.

Хани тільки-но розійдуться — чекай або наскоку, або викрадення худоби. Кордони хисткі, і нікого не втримаєш, утікають, гуртуючись у розбійницькі ватаги («Без мого відома, присягаюся честю!»), — ханства тріщать, немов со-рочки на тілі повергненого в кавказькій силовій боротьбі

З Півночі пре, з суші й моря, цар, давно це почалося, і ціла ще бідна сакля, де розташувався на відпочинок імператор Петра Великий, після того як йому вручили ключі Дербента на срібній тарілі, застеленій перською парчею, і правитель Дербента виголосив: «Немає нічого пристойнішого і справедливішого як передати місто, засно-ване великим монархом Олександром Македонським, під владу іншому монархові, не менше, ніж він, великому», і народ, як розписали на догоду імператору літописці, виніс священне знамено Алія й кинув його до ніг Петра. А потім імператор у нетерпеливому чеканні флотилії, що пливла з Астрахані, власними руками прорубав у саклі вікно — його дратувала глуха стіна! — щоб бачити перед собою море: на півночі вікно в Європу, тут — вікно на південь. І коли повернувся імператор до Москви через Тріумфальні ворота, які зберігалися довго й куди поділися згодом, відомостей немає, він наказує на воротах зобразити Дербент, а під ним лаконічний напис: «Заснований Геро-ем — підкорений Великим».

А з Півдня шах виставив своїм щитом ханів, поки удари досягнуть його, упаде передусім хан.

Із Заходу — знову ж таки цар, особливо близький, — це хани після клятв, — до їхніх рубежів відтоді, як грузини поспішили довірити йому свою долю; навчені, знають хани, що всі знаки царської інвеститури династії Багратидів, — адже тисячі років царювали! — трон, державне знамено, меч, корону, скіпетр і державу відправлено на північ; і не минуло місяця після прийняття присяги, яку дав Павлові народ, їм все-таки легше — один бог, єдина віра, як імпера-тор помер, взяв та й помер своєю смертю, і його син видав імперський маніфест, і шахові доставили, одразу ж пере-клали на мову фарсі, й хани читали:

«Не для користі, не для прирощування сил або розширення рубежів, і так найобширнішої в світі імперії, а лише з людинолюбства,— шах аж підхопився з трону,— яке покладає на нього священний обов'язок зглянутися на благання страждених»; а ми? за мовою турок нам брат, але не підступний сунніт! а за вірою ми заодно з персом — шиїти!

Тільки на Сході — море, але й воно стало незатишним відтоді, як..., та ні, ще тримається Баку!

На тахті біля каміна сидів Ціціанов і думав про Баку, згадавши передусім заповіт Петра Великого: «Понеже оная являє собою всьому нашому ділу ключ». А потім Ціціанов написав листа другові, чому ці похмурі передчуття? «Помолися, щоб я виїхав звідси цілий і живий. Я виведу тобі славного коня — ханським іменем назве цього коня Ціціанов,— зрст великий, їзда чудова», але що це?! знову гавкіт, собаки! на даху будинку! щоночі гавкає,— а хіба не пристрелили вчора!! Він звелів пристрелити! «Ад'ютанте!» Достоту, пристрелили. Чи не воскрес? Ці лиховісні завивання! Дратував і штандарт з рукою магомета на древку,— забрати геть знамена! Згадав про коня, ім'я йому Зіад-хан, ім'я батька гянджинського Джавад-хана, який погрожував йому,— швидко й тихо поховали.

А тим часом перський шах — хто був на престолі? як можна забути?! тезко Фаталі! — оголосив війну Росії, як завжди, невпопад, так здавна ведеться у них, сп'янілих від колишньої величі,— лише показна мішура, помпезність ритуалів славослів'я пихатих віршомазів та марні спогади про мумії-вождів, чиї незграбно намальовані художниками масляні портрети висять у шаховій приймальні.

Як же не піти війною, коли отримано обіцянку від франків, і до шаха прибув особистий перекладач Наполеона і секретар (пустопорожній звук: ні рушниці, ні патрона!). І всемогутній інгліс — наслідний принц Аббас-Мірза викликав з Лондона зброярів, лимарів та інших робітників, і офіцери муштрують військо. І знамена тішать очі, надто велике червоне, на якому зображено золотого лева, який тримає в правій лапі оголений меч,— емблема сили й могутності Персії. І білі знамена зі спочиваючим левом — емблема просвіти Персії; Аббас Мірза відчуває в собі невгамовні сили, і він поверне країні її колишню велич, коли — не вічно ж царствувати батькові, Фаталі-шаху? — престол дістанеться йому.

І як успішно все складалося спочатку: перші зіткнення відбулися біля Єривані, і вони обнадіювали — Ціціанов

відступив. Допомогло диво, яке послав всевишній — лихо-манка в таборі гявурів, а також втеча грузинського принца Олександра до табору персів.

Останньою краплею в переповненій чаші перського терпіння стала зрада шахському престолу дочірньої Грузії. Здавалося — чи може бути гіршою образа! — хтось вдерся до тронного залу, не струсивши пилюку з чоbit, а до шаха допускаються лише тричі по двадцять чотири години після приїзду, хоч би хто був цей гонець; вдерся без чотириразових привітань, але й це ще не все,— став на священний, з червоною облямівкою легкий і міцний килим, який вилискував мов шовк (а він застелив усю дерев'яну підлогу, бо в щілинах скорпіон схватися може), не те що в червоних панчохах, як цього вимагає етикет, а ще й не знявши взуття, багнука на ньому!

Накричав від образи на свого євнуха, з грузинів, тонкий цінитель прекрасного, має ханський титул,— Манучерхана (але ж він при чім?!). Щоб дочірня Грузія, чії царі колись слухняно підкорялися, і носили намісницькі титули, і мусульманство приймали за згодою їхнього вищого духовенства — католиків і єпископів, змінювали навіть свої імена, і Георгії ставали Кейхосровами, а Костянтини — «Рабами Мухаммеда», Мамед-Кулі, зрадила?! Які були дивовижні часи, коли Надир-шах посадив на престолі в Картлі й Кахеті батька й сина — Теймураза та Іраклія! Понадіялися на північного сусіда?.. Як колись на французького короля Людовіка IV та римського папу, котрі лише закликали до довготерпіння та прислали буллу з благословеннями?

Уже було раз: примусили царя, хтозна, а раптом поталанить? адже було при... кому ж? жінка на престолі!! Анна Іванівна? залишено було персам одвічно перські (??) землі, які було захоплено колись могутнім Петром Великим.

«Атож, швидко забули вожді дочірньої Грузії,— обурюється шах,— як родоначальник Каджарської династії Ага-Мухаммед-шах зруйнував дощенту Тифліс!» Адже раніше шах попередив Іраклія, коли до Персії дійшла звістка про підписання в місті Георгіївську трактату, і Грузія прийняла покровительство Росії.

«Ваша Величність є також Іранець, так само діди й прадіди Твої походять до ста колін з роду Іранців же. Я дивуюся, що Ти заодно з Росіянами, і Ти з ними об'єднуєшся і, в дев'яносто твоїх літ, обличчя від нас свое

одвертаєш. Хоч Ваша Величність з нами не однозаконець, але за походженням Вашим з Іранцями — одноземець. І, посилаючи до Тебе це високе повеління, повідомляємо, що як Ваша Величність є людина розсудлива і тямуща, то й належить Вам ці справи залишити і за Нашим з Вами одноземством не мати з Росіянами єднання. А якщо Ви залишитесь у цьому вперті, то незабаром опинитесь під шатрами держави нашої, і, з допомогою Божою, зробимо з крові Російських і Грузинських народів річку швидкоплинну».

Не прислухався. І був покараний.

Майбутній Фаталі-шах супроводжував свого дядька в його Кавказькому поході.

«Хоробре перське військо, — хвалився Ага-Мухаммед-шах Каджар, — показало невірним грузинам взірць того, що на них чекає в день судний».

А тут нові зради: Карабахське ханство! Ці хвастуни! Їм здається, що їх врятують непрístupні стіни Шушинської фортеці! Коли під час славного походу на Кавказ шах обложив Шушу, він наказав послати у ворожий табір стрілу з прикріпленим до неї клаптиком паперу, на якому були вірші, що обігрували назву міста: Шуша — скло! «З небесної каменометної машини летять переможні камені, і ти з дурного розуму захищаєшся від них у скляній фортеці». І було отримано відповідь, вірші, які написав візир Карабахського хана Вагіфа: Якщо Той, у кого я вірю, мій охоронець, то Він збереже і скло під м'язом каменя». І все-таки фортеця упала (а там щасливий випадок, який відкрив для Фаталі шлях до шахської корони, — вбивство Ага-Мухаммед-шаха Каджара!). На що він сподівається, хан Карабаха Ібрагім-Халіл, чия дочка одна з шахових жінок?! І він посмів відправити посла до командуючого Ціціанова з проханням зустрітися й завершити укладання умов про підданство; а на шахське послання, яке каліграфічним почерком написав з прихованими погрозами особистий писар шаха, але все-таки сповнене більше, ніж завжди, щедрими, облесливими обіцянками, навіть погляду не кинув!

Про зустріч розповів лазутчик — вона відбулася неподалік Гянджі, на березі Кюрекчая. Особисто, з синами з'явився хан Карабахський, щоб стати на коліна перед Ціціановим-Ціцішвілі! Та ще повів шляхом зради зятя свого, правителя Шекі Селім-хана, який прибув у табір командуючого в супроводі шекинської знаті. І про те, як

сяjali очі Карабахського хана, розповіли шахові, коли царським указом ханові присвоїли чин генерал-лейтенанта, його старшому синові-насліднику — чин генерал-майора, а молодшому — полковника (і їхніми справами доведеться займатися Фаталі, скільки крові попсують йому колишні хани!); синові (не наслідникові хана) — також генерал-майора.

Плутані-переплутані родинними зв'язками ханські сім'ї: дочка хана Карабахського заміж за Фаталі-шахом, дружин у нього тьма-тьмуща; сестра хана Карабахського заміж за шекинським ханом, одна дочка шекинського Селім-хана заміж за ширванським Мустафа-ханом, а друга за карабахським Ібрагім-Халіл-ханом.

Як ведеться, хан Карабахський зобов'язався вносити в царську скарбницю щорічну данину — десять тисяч червінців, а на допомогу цареві — півтисячі солдатів, охороняти від перського війська.

Але шах помстився Ціціанову, коли той, захопивши Шемаху (Мустафа-хан ширванський виявив зовнішню покірність), рушив, подолавши дуже важкі шемахинські гори, до Баку (а морем з Дербента — судна).

Правитель Баку Гусейнкулу-хан, розташувачи шатра неподалік кріпосних стін, послав до Ціціанова гінця з листом: «Маю я деякі таємні думки, і мушу про них сказати вам віч-на-віч, отож прошу завітати до мого намету» А усно було обіцяно урочисто вручити генералові ключі від головної кріпосної брами Баку.

Швидкі перемоги запаморочили голову Ціціанову, та і знав він Гусейнкулу-хана, несміливий хлопець, давній його приятель (?), вже зустрічалися (чи не на берегах Кюрекчай?), і Ціціанов лише з ад'ютантом-грузином, з князівського роду Еристових, з вістовим козаком подався до брами бакинської фортеці, на далеку відстань віддалився від війська, а назустріч йому Гусейнкулу-хан виїхав у супроводі невеликого почту, Ціціанов, може, навіть усміхнувся в душі, згадавши про попередження, і коли обидві сторони наблизилась і настала мить, щоб отримати ключі, один з тих п'яти людей, що супроводжували хана, його двоюрідний по матері брат Ібрагім-бей (прадід якого колись отримав Дербентське ханство, за вірність Росії, від Петра Великого, — Імам-Кулу-хан!), кинувся раптом вперед і несподівано вистрілив у Ціціанова, вбивши наповал, а двоє інших убили ад'ютанта.

Вістовий козак дивом врятувався, утік, поки розправля-

лися з ад'ютантом, і не встигли в таборі російського війська отямитися, як люди Гусейнкулу-хана одразу ж обезголовили тіло Ціціанова й, захопивши з собою голову (і руки), сховались у фортеці.

«Голова Ціціанова, сповнена відваги й завзяття,— диктував секретареві Гусейнкулу-хан,— руки його, міцні м'язами, що поширювали владу, відтяти від трупа й відправляються в Тегеран перському шахові».

За сорок днів батько вбивці (його ошукали: шах писав, що переміг царя) Мамед-Агварі, він же онук Імам-Кулу-хана (і помста Ціціанову за Дербент, який відняли у їхнього роду!), привіз шахові в цупкому мішку голову Ціціанова й був осипаний ласками — отримав золотий пояс та ще полоненого воїна в подарунок.

Обезголовлене тіло було закопане біля кріпосної брами, щоб перехожі топтали прах, а потім, коли через півроку фортеця впала й Бакінське ханство припинило своє існування, хан утік у Персію, тіло відкопали, й засмолена труна три роки стояла в підвалі вірменської церкви в Баку, аж поки перевезли в Тифліс (і ще три роки до попередніх трьох проминуло, поки поховали в Сіонському соборі).

А що почалося після вбивства Ціціанова!..

Мустафа-хан ширванський знову почав ворогувати з шекинським Селім-ханом, своїм тестем.

Карабахський Ібрагім-хан надумав повалити владу царя, просячи допомоги у шаха, — чи то чутки, чи то правда, — перси знову перейшли Аракс, і Аббас-Мірза переправився з військом через Худаферинський міст, а другий шахів син, Аблюль-Фет-хан, прийшов із загоном з боку Капана в Шушу.

А тим часом майор Лисаневич, начальник царського війська в Шуші, опівночі 2 червня 1806 року (1221 рік хіджрі) виступив проти хана Карабахського, котрий саме стояв з прибічниками своїми і родиною табором під фортецею, начебто щоб з'єднатися з перським загоном, убив хана з дружиною — дочкою Селім-хана шекинського, сином, дочкою та прислугою. *Тобі доведеться ще займатися справами Карабахського ханства, Фаталі!*

Наступного дня тут з'явився перський загін, але, довідавшись про вбивство хана, повернув назад, і його переслідував по п'ятах аж до самого Ордубада полковник Джафар-Джеваншир, який залишився вірний престолу й не знав про вбивство діда-хана.

Атож, чого тільки не викликала звістка про вбивство Ціціанова, що блискавично поширилася по Кавказу

Повстали лезгини, осетини, чеченці, збунтувався Дербент. І пошлють генерала Глазенапа (через Кизляр) карати, й пристрасті вгамуються під натиском його швидких експедицій.

Упав Дербент. Упало Кубинське ханство, і шейх Алі-хан утік в гори. Підняв заколот Селім-хан, щоб помститися за вбивство Лисаневичем карабахського хана та його родини, але був розбитий і втік у Персію, царські війська захопили Шекі, де невдовзі народишся ти, Фаталі!

Спливли вісті про батька Фаталі (але хто про це знає, крім Чаклуна?), він мріє розбагатіти, перебравшись на той берег Араксу, його гнітить думка про сина. А тут ще злощасний випадок з іранськими солдатами в шахському селі Хамне, де майбутній батько Фаталі — староста: Мамед-Тагі посмів дорікнути трьом солдатам, що вони зарізали чийогось барана,— чи забув, що іранські солдати, за статутом, харчуються хто як і де може? — влаштували кебабне¹ свято. Солдати поскаржились, дійшло до наслідного принца Аббас-Мірзи, а це збіглося з донесенням лазутчика про придушення шекинського повстання: хто загинув, хто зник, а хто, виявивши покору, здався, і полонені увійшли в Тифліс з повішеними на шию шаблями,— символ приниження!.. І знову красувався герб Тифліса: дві руки, що тримають хрест святої Ніни, яка топче півмісяць, а в кутах хреста — лев'ячі голови, що в перекладі з геральдичної мови означає: мужній як лев, переможний як хрест Христовий Тифліс перемиг мусульман... Що ж, Аббас Мірза, ось постривайте, захопить і сплюндрує Тифліс, щоб знову піднісся там півмісяць,— тут стільки справ і стратегічних планів, чому навчають його вище офіцерство англійські радники, він збирає армію, створює велике регулярне військо на зразок французів і англійців, а його сміють відволікати дрібними прикрощами, ця сваволя нижчих чинів!..

Мамед-Тагі позбувся посади, майно його конфіскували, й він став дрібним торговцем: нитки, голки, дешевий дріб'язок, всілякі витребеньки, вирізані з горіха. Шекі! Ось куди поїхати! Він чув, розповідали, що із Шекі, де кінчилася влада шаха й почалася влада царя, вивозять

¹ Кебаб — шматки м'яса, смажені на рожнах.

шовк-сирець, обробляють його («хто?»), тчуть і фарбують («дружина та дочки?»), а потім продають втридорога.

На той берег Араксу, він поки що шахський, із села в село, п'ять разів переночувати в друзів та далеких родичів — і він у Шекі, прибув сюди, щоб на виручені від продажу прянощів гроші купити шовк і почати велику торгівлю. І як він не попав під кулю козака, коли переходив непевну лінію фронту через Арпачай?! А в Шекі — дім земляка Ахунд-Алескера, вони майже однолітки, їхні батьки їздили на прощу в Харасан, з однієї мідної піали воду пили, з однієї мідної миски їли; і піалу, всю подятовану висловами з Корана, і миску — нею вже не користуються, вона мов реліквія родинна, очищена, сама з червоної міді, а ручка з жовтої, — як неоціненний дар від Мамед-Тагі в Шекі, не знаючи, що на пряностях тут не розбагатієш і що шовки дешевші в них за Араксом. Краще б замовив у Персії й привіз сюди, в Росію, франкський ситець і чай, дешеві там і дорогі тут.

«Ет, Мамед-Тагі, — сказав йому Ахунд-Алескер, — росіяни заборонили тут франкські ситці, ніхто не наважується привозити їх, хіба що який відчайдушний сміливець примудриться привезти якийсь тюк. Ти б ризикнув! Щоб ти знав, франкські ситці так подобаються тутешнім людям, що навіть на барвисті шовки ніхто дивитись не хоче, ці ситці і дешеві, і гарні, і не линяють, жінки в захопленні від них, а російських ситців не визнають». А потім на вухо: «Навіть дружина коменданта потайки від чоловіка купує франкські ситці й шиє з них сукні! Поміркуй сам: аршин ситцю, що його куплено в Тавризі за двадцять копійок, продають тут за тридцять, а чай, який купують у вас по карбованцю за фунт, беруть тут нарозхват за півтора карбованця. І знаєш чому? А тому, що зі страху перед карабахськими осавулами, митними вартовими та козаками навіть птах і той не наважиться перелетіти в російські володіння. А ти зумів! Авжеж, я розумію, що від одного імені гюра у тебе серце розривається від страху (Мамед-Тагі таких почуттів не зазнавав), і я не буду робити тебе героєм, але не так лякають мене їхні шаблі й рушниці, як мене кидає в дрож слідство та судова тяганина».

А в Шекі мов у пастці, вже як попав, не скоро визволишся. І йому сватають — мужчина ж! півроку як виїхав! — небогу Ахунд-Алескера, Нане, майже дівчинку, але вже ханум. Усім добре: і Ахунд-Алескеру, що влаштувалася

доля сироти, усе за законом, а він член шаріатського суду, буде на його сторожі, і Мамед-Тагі не поневірятиметься, укладаючи тимчасові шлюби, — у нього будуть дві освячені кебіном¹ дружини: одна по той бік кордону, перська, на півдні, Лале-ханум і дві дівчинки, друга — по цей, російська, Нане-ханум, і, так, так, час швидко проминув, і вже народився довгожданий син, Фаталі. А які квіти, ці дружини! Лале — це мак, а Нане — це духмяна польова м'ята!

І два мрійники, які сидять у Шекі (набридли один одному), Мамед-Тагі та Ахунд-Алескер, думають, як розбагатіти. Скоріше б розлучитися! Скільки можна говорити про славу царів, про створення світу, про марноту життя? Що судилося — того не минути.

А тут ще невдовзі спалахує війна двох держав: тієї, що при силі, і сила ця неблаганно зростає, додаючи до імперії з року в рік нові землі; і тієї, що стала немічною і не в змозі вже утримувати колись захоплені землі між двома морями — Чорним і Каспійським. І, не встигнувши початися, наближається до розв'язки, ще не остаточної: генерал Котляревський перейшов Аракс і розгромив у битві під Асландузою Аббас-Мірзу. Не здійснилися надії наслідного принца і на Ленкорань: кріпосні стіни було подолано, і місто капітулювало. Тавріз, резиденція Аббас-Мірзи, виявився під загрозою.

І цар змусив шаха підписати — зібралися представники держав у казково гарному селі Гюлюстані, що в Карабасі, а земля тут щедро орошена кров'ю, і маки полум'яніють навесні, — умови перемир'я.

ГЮЛЮСТАНСЬКИЙ ТРАКТАТ

І до Російської імперії відійшли назавжди й безповоротно кволі азербайджанські ханства — Бакинське, Гянджинське, Дербентське, Карабахське (за алфавітом, чи що?..), Кубинське, Талиське, Шекинське, Ширванське, а також Дагестан і Східна Грузія.

Повернувся в рідне Хамне і Мамед-Тагі, щоб об'єднати сім'ї: виїхав сам, а тут нова дружина, щось рухливе й швидке під яскравою чадрою, спритні лікті і міцні ноги, та дворічний син.

¹ Кебі н — шлюбний договір; шлюб, який укладено за кораном.

«Фаталі?! Ха-ха, Фаталі-шах завітав, міцно тримай папаху, хоч би не впала!»

Сільські аксакали сиділи навпочіпки, прихилившись до напівзруйнованої стіни колись пожвавленого караван-сарая. «Невже звідси пролягав колись хоч якийсь караванний шлях з Індостану в Арабістан? Хто-хто? Александр Македонський? Ох, Дворогий Іскандер! Так би й казав. Атож, було таке, і він тут проїжджав! — і чувач, чувач іржаву від хни бороду.— Аякже, запам'яталося...»

Подав голос віслюк. Протяжний, жалісливий, немов склипування під час плачу, крик було чути з-понад Кури, каламутної від останніх дощів. Віслюка припнуто на подвір'ї вугляра і кричить він, дивлячись на останній клаптик неба, а поряд два величких кошеля, які зняли зі спітнілої спини, роззявили чорні пащі, ніяк не віддихається.

А Фаталі — чого б це раптом? — згадав іржання гнідого коня, образа, обурення, біль, тремтять губи й ніздрі, батько схопив його під вуздечка і з розмаху вдарив батогом по шиї, і на спітнілій шкурі лишився слід — темна широка смуга. Кінь здригається, пирскає слиною, а батько йому: «Ось тобі! Ось тобі!» А поряд роззявлена паща домотканого килимового хурджина¹, з якого щойно виліз — як же він умістився? — Фаталі, а які візерунки на ньому, в'язь мов лабіринт — чи не в цей хурджин сховає Чаклун зруйновані будинки Парижа?

І така ж каламутна, з кривавим відблиском у надвечірньому сонці річка, не Кура, а інша — Аракс. «Я посаджу Фаталі в хурджин, а в інше гніздо... кого ж у інше гніздо, га? — оглядає дочок від старшої дружини.— А в інше тебе!» — і садовить ту, що врятує Фаталі, переіменувши його долю.

В хурджині тісно, бік у коня міцний, мов стіна, щось стукотить молотком дуже гучно, не поворухнутися, болять коліна й лікті, труться об вузли килимової тканини. Їдуть і їдуть, він і сестра, у двох гніздах хурджина, і обоє чують велике серце коня.

«Ах ти, тварюко! — і батогом по шиї: кінь спіткнувся, здригнулася нога, перечепившись об камінь, трохи не впав на бік, де Фаталі. Фаталі пам'ятає коня: щось високе й недоступне, тремтить ніздря, і в очах переляк. Пам'ятає

¹ Х у р д ж и н — сакви.

віслюка, в чиїх великих очах гіркий сум, немов не вівсом його годували, а полином. І пам'ятає верблюда, гордого й байдужого; чує голос караванника, який перериває на мить дзеленчання дзвіночків, прив'язаних до шиї верблюда.

Справжнісіньке везіння, фатум: кроки верблюда, сонливо-повільні, переносили Фаталі через Аракс із сонної Азії в бурхливу Європу, хоча і тут, і навіть за Кавказьким хребтом, не зовсім Європа, чимало перемішано всілякого одноманітно-монотонного, мов піски, сонного (блаженство!) дурного й жорстокого (а де його нема?!), уже нема снаги терпіти, а ти терпи, і пізнаєш найдосконалішу і найсолідшу любов — підкоритися силі, а коли оспіваєш її, тоді зовсім відчуєш її часткою, і голос твій на високій ноті захоплено звучить, зливаючись з іншими голосами, і в кожній трелі окрилююче: я вірнопідданий!

Розлучення? І Мамед-Тагі ударив Нане-ханум. А потім затрусилися руки... Лише ім'я грізне, а сам мов з тіста, яке можна м'яти, потім розкачати на стільниці, тоненько розрізати й зварити локшину з дрібною рябою квасолею. Мак і м'ята не вжилися, і Мамед-Тагі звук до скиглення молодшої жінки, немов комар з близького болота дзижчить над вухом тихої вечірньої пори перед сном. У Нане-ханум лихоманка, на тілі виступили великі плями, а вночі, чим не вкриєш, лихоманить її, усю трясє.

— Гей, Фаталі, — розбудила до схід сонця старша сестра, — вставай!

Фаталі ніяк не розплющить очі. Сестра термосила що було сили: — Вставай же! — Трохи не плаче.

А він сяде на мить і, мов лантух, падає на килим повз подушки.

— Мама від'їжджає! Ти її більше не побачиш!

Підхопився:

— Де? — І на вулицю. А там мати із заплаканими очима, стоїть верблюд, а поміж горбами прив'язують хурджин.

Кинувся до матері на шию:

— А я? Як же я?

«Розбудили! А казала ж!» Але й радіє: востаннє, більше ніколи не побачить.

Фаталі дев'ять років, не маленький, але упустив щось важливе — мати від'їжджає, а він залишається. Нізащо! І він розкричався, упав на землю, б'є її кулаком, раз, ще, ще. Ні! ні! ні! — обличчя спотворене.

Сестри жахаються Фаталі, жодного разу його таким не бачили. Стоять бліді, і шкодує старша сестра, що розбудила, вона чула, що не хочуть, домовилися рано-вранці, і сама не пам'ятає, як наважилась. А якби довідався потім, коли караван піде?!

Вражена і Лале-ханум. Їй здавалося, що залишиться слухняний помічник, а він гірший за жеребця невіждженого, з таким тільки мука буде. Вона не ображається на Нане-ханум, аллах їй суддя! Були ревності (але це проти волі аллаха, щоб дружини ревнували одна одну!), коли Мамед-Тагі привіз суперницю, то Лале-ханум примирилася. І до Фаталі були ревності, приходувати не буде,— не змогла народити Мамед-Тагі сина. «Наслідник! Теж мені, шах, йому наслідник потрібен!» Лале-ханум шкода хлопчика, але мовчить. Якщо скаже: «Відпусти», Мамед-Тагі упреться.

— Я ненадовго від'їжджаю, повернусь до тебе! — Нане-ханум заспокоює Фаталі, а в душі: «Не вір мені». Фаталі чує друге, він глухий до того, що каже мати.

І погонич раптом до Мамед-Тагі:

— Та відпусти ти його з матір'ю! Вона без сина захиріє, а синові як же без матері?

Фаталі, хто підійде до нього, дикий якийсь, відскакує, він у руки не віддається, втече, пішки за караваном піде.

Мамед-Тагі й хоче відпустити сина («А коли ще побачу?»), і на силу закону сподівається: син належить батькові й при розлученні залишається з ним. Він сам виріс без матері, вона рано померла, і знає, що це. Залишиться, і що тоді? Ким він буде тут, його син? Дрібним, як він, крамарем? А Мамед-Тагі хотів би бачити сина... Ким? Освіченим, ученим. Він уже рік як віддав його в учні до сільського мулли, той і вчить; він молитву читає на поминках, він і розлучив Мамед-Тагі з Нане-ханум. Але чомусь Мамед-Тагі мало вірить у освіченість мулли, надивився, коли був у Шекі, мулл-пройдисвітів, Ахунд-Алескер розповідав. Але сина віддав. «М'ясо твоє,— сказав,— катуї, даю тобі право, а кістки мої»,— не до смерті щоб бив.

Ким буде тут Фаталі? В Шекі Мамед-Тагі бачив: молодий, у погонах, кашкет на голові, гяур розпоряджався солдатами, міст зруйнований відбудовували. «Може, і Фаталі будуватиме мости?» Ноги подряпані, скільки річок перейшов, то каламутні, то чисті, каміння слизьке, гостре, нога попадає поміж нього, порізана, подерта до крові нога, у холодній воді крові не видно, а виїде, відходить подря-

пина, і кров на нозі, прикладає до рани траву, що росте при дорозі. «Будуватиме мости, а тут що? Що ж ти робитимеш тут, сину мій?!»

Дзеленчить дзвіночок, Фаталі бачить, як пливе небокрай, будиночок зробився маленький, батько... по папасі впізнає, що це батько, старша сестра стоїть поряд, та, котра розбудила, темна хустка на голові, поки що не чадра, але невдовзі, зовсім невдовзі вся буде запнута з голови до ніг

І розвід, і повернення на батьківщину не без відома Ахунд-Алескера: він мешкає майже поряд, у селі Хоранід, куди переселився з почетом правителя Шекі Селім-хана, котрий опікується ним (того, хто підняв бунт!),— його жінки, здається, три, діти, семеро, чи що? слуги, верблюди, вози, гарби, коні, худоба, нав'ючені віслюки, вівчарки, пастухи, власна охорона, ще якісь люди; а неподалік, у містечку Шюкюрлю, кілька годин їзди на доброму скауні, ширванець Мустафа-хан, який теж опікується вченою людиною Ахунд-Алескером; хани без ханств, а він навчає ханських дітей мусульманській грамоті. «О боже, як ти калічиш арабську мову!»

Ахунд-Алескеру постелили на лужку, і метелик, який сприйняв маковий візерунок на паласі за квітку, сів на нього. Фаталі не зводить з метелика очей і навмання відповідає на питання свого нового вчителя, дядька матері Ахунд-Алескера. Нане-ханум лежить у наметі, хвороба її мучить, тільки в перші дні, коли закінчилася чорна година в Хамне, вона почувала себе краще. Залізла з головою під грубу вовняну ковдру, і лише вряди-годи долинає до неї голос Ахунд-Алескера — він їй за батька, і синові її — як батько; їй тепер пожити, молода ще, що вона бачила?

День — арабська, Коран; день — фарсі, поезія Сааді, Хафіза, Нізамі; день — азербайджанська і випадає щось з інших тюркських мов, поезія Фізулі. І навіть — чи передбачав майбуття Фаталі? і гірські війни? знав він горців, живучи в Шекі, галасливі, запальні, уразливі, — вчив розрізняти: чи араб говорить чи лезгин, який вивчив арабську, швидко, з'їдаючи закінчення, або, навпаки, вразно, виділяючи, як кумик, переходить між словами.

Напівгість, напівслуга, й відчуття спокою вряди-годи, він навідується до Ахунд-Алескера тільки вранці, коли панує пожвавлення у великому таборі. З'являються часом неподалік поселення якісь озброєні люди, але не чіпають їх, — чи то шахські воїни, чи то кочові племена. Часом зберуться хани: «Треба рятувати націю! (А між словами

Ахунд-Алескер чує: «власну шкуру»). Хто-хто? Чеченець Бей-Булат?! Ти що, гадаєш — Єрмолов не чує?! Про кого ти згадав?! — Але звуки глушать густий і щупкий ворс килимів та тюків постелі над скринями. — За горцем пішли люди, бо честь у них є!» — «А чого ти розкричався? І його також, Бей-Булата, — а куди подінеться? — переманили, правда, ще за Паскевича, присягнувся на вірнопідданість, але так йому й повірили! Убили, пустивши чутку, що свої, кривава помста!»

Найбезпечнішим місцем Ахунд-Алескеру здавалася Гянджа. Чому? Ахунд-Алескер стенив плечима.

— Як-як? — рече Салім-хан. — Ельсебетпул?! — Єлизаветполь, колишня Гянджа, звучить в устах Ахунд-Алескера як «вітер, корзина, гроші», або «корзина грошей, які видає вітер».

— Знову переїжджаємо? — стогне Нане-ханум, худі ноги, жовте обличчя, губи в пухирях.

Але не встигнуть вони оселитися в будинку колишнього учня Ахунд-Алескера, неподалік мавзолея Нізамі, як уночі почнеться гарячка, вона маритиме, а потім — різке охолодження. І ясність.

— Фаталі, — скаже вона синові, який цілу ніч не заплющив очей біля її ліжка, — Ахунд-Алескер тобі за батька, а Алія-ханум за матір.

Алія-ханум уже думала про те, щоб підшукати чоловікові другу дружину, щоб та народила йому, і раптом надія: «А може, усиновити Фаталі? І після сороковин, пом'янувши дух Нане-ханум, Ахунд-Алескер усиновив Фаталі, і відтепер він став називати двоюрідного діда «другим батьком», але не ім'я своє дав Алескер хлопчикові по батькові — адже живий батько! — а значення свого духовного звання — Син Ахунда, або Ахунд-заде, або ще простіше на новий кшталт, — Ахундов.

А місце тут, в Гянджі, — окрайок вогнедишного вулкана. Далеко-далеко звідси, в столиці імперії, знайшлася жменька сміливців, не інакше як з'їли вовче серце, і зі зброєю пішли в грудні на могутнього білого падишаха. І коли влітку до наслідного принца в Тавризі і до Фаталі-шаха в Тегерані долинули чутки про закологи, подейкували навіть про загибель царя, Аббас-Мірза вмовив батька помститися за Гюлюстан — адже випадок який!

А того дня, коли аллах приніс Ахунд-Алескеру, який день і ніч думав про пілігримство до Мекки, неждану

радість — Алія-ханум народила дочку! — поблизу їхнього будинку, біля мавзолею Шейха Нізамі Гянджеві, ударні частини Аббас-Мірзи атакували Єлизаветполь.

Того червневого вечора імператор перебував у Царському Селі. І чекав важливої звістки. Він стояв над ставком, кидав у воду хустину й примушував свого собаку виносити її на берег. Замість четвертування — шибениця «зважаючи на високомонарше милосердя, в сім ділі виявленим пом'якшенням смертної кари і покарань». Шибениця з піднімальним помостом, ламали шпаги над головою й палили їхні мундири, зірвавши перед цим ордени, одягнено сорочки довгі, на грудях дошка чорна, о другій годині ранку страчені перед фортецею, але трое зірвалися і їх, накинувши зашморг, знову повісили, і висіли лише годину, й віднесено їхні тіла в склеп фортеці равеліну.

«Екзекуція, — говорилося в донесенні, — закінчилася з належною тишею і порядком... зірвалися, але невдовзі знову були повішені й отримали заслужену смерть». Що? Давній звичай милувати того, хто упав з шибениці?! Ніколи! Не встиг імператор, прочитавши записку, засвідчити для нащадків: «...п'ять страчених виявили велике почуття розкаяння», як принесли нову радісну звістку про перші перемоги на перському кордоні.

Мов гравець, який відігрується, Мірза-Аббас уже програв дві війни цареві ще у вісімсот четвертому, коли напав на Еривань, довідавшись про намір Магомет-хана Ериванського проситися в російське підданство (і спустошив монастир Ечміадзін), а потім у тринадцятому затіяв третю війну останню в своєму житті (і, здається, для шахського престолу).

«Не встрявай!» — чийсь голос йому... Аббас-Мірза був глухий, і ось знову під загрозою Тавріз, його резиденція.

Серпнева спека і вночі не відступала під подихом гір, чії вершини в снігах. Ахунд-Алескер з родиною і Фаталі, якому чотирнадцять років, переховувались у виноградниках, в хатині.

Чи не з переляку почалися пологи?

Гянджа впала в день приїзду Паскевича. Два командуючих: старий, десять років давав лад у довірених йому володіннях, Єрмолов, і новий з «необмеженими повноваженнями».

А після Гянджі — Еривань і Нахічевань. Перемоги й на турецькому фронті.

«Граф Паскевич-Ериванський піднісся на найвищий сту-

піль любові народної. Генералітет вищий, генерал-ад'ютанти, офіцери, чиновники, літератори, купці, солдати і простий люд повторюють хором одне й теж: «Молодець, хват Еріванський! Воскрес Суворов! Дай йому армію, то, мабуть, взяв би Царград! Наш Ахілл — Паскевич-Еріванський!» І монумент за життя — полк власного імені.

Здобуто фортецю Аббас-Абад, під загрозою Тавріз. Розташували табір. Невдовзі підніжжя гір з боку Хоя зарябіло озброєними вершниками, і перси запросили до шатра наслідного принца Аббас-Мірзи царського посланника Грибоедова та його перекладача зі знатного азербайджанського роду — Бакіханова.

ЦАРСЬКА СЛУЖБА

— Так, ми були з ним нерозлучні, Грибоедов і я, його мови: перська, азербайджанська, арабська («і чого вихвалитися перед молодиком?»). — Чиновник старий, Бакіханов Аббас-Кулі, і молодий, Фаталі Ахунд-заде. — Ад-зер-бідзам — смішно не вимовляв він, а я поправляв його, довго вправлявся перед переговорами з наслідним принцом Аббас-Мірзою. «Не «адзер», а «азер», вогонь, полум'я». «Азер-біжан». «Не «бі», а «бай, багатий, на вогонь багатий. І ще «джан», Азербайджан. Так і не міг небіжчик Грибоедов вимовити на переговорах.

Давні-давні знайомі: принц, у дужках сказати, «великий мені недоброзичливець! — обдумує посланник фрази свого донесення Паскевичу, командирові Окремого Кавказького корпусу генералу від інфантерії, генерал-ад'ютанту і кавалеру. — Про Тифліс більше за нас знає; щоправда, і ми краще за нього тямимо, що в його власному місті відбувається, але чи це втіха?» — і посланник, а в дужках, дивлячись на посланника, надвірного радника іноземної колегії як відрекомендували його принцу, Аббас-Мірза задумався: «Якими дарами до серця твого жорстокого дорогу знайти?»

— Моїх і шахових послів не допустили до государя, листів не доставили в Петербург, повертали нерозпечатаними, скільки в мене їх збереглося тепер, у такому ж вигляді, для виправдання мого перед государем вашим!

— Коли хтось лежить хворий цілий рік, не шукають уже перших причин його хвороби, а намагаються вилікувати її, ось так і з теперішньою війною. Ваша величність самі поставили себе суддею у власній справі й воліли вирішувати

ти її зброєю. Але хто перший починає війну, ніколи не може сказати, чим вона закінчиться. Минулого року перські війська раптово й досить далеко проникли в наші володіння по цей бік Кавказу, — Грибоедов суворий і чіткий. — Тепер ми, пройшовши Єриванську й Нахичеванську області, стали на Араксі, оволоділи Аббас-Абадом, звідки мене послано.

— «Оволоділи! взяли!» Вам здав Аббас-Абад мій зять, боягуз, жінка, гірший за жінку!

— Умови я зараз матиму честь викласти вам.

— Але хіба треба неодмінно трактувати, наступаючи на горло, й не можна говорити про те, що було раніше? — І не зупинити потоку слів!.. — Жити з вами в мирі під захистом прихильності до нас російського імператора! тупоголові прикордонні начальники! генерал Єрмолов! великий імператор і його міць!

— І як же ви, знаючи про могутність нашого государя, наважились образити його?! А в нас честь государя є честь народна.

Аббас-Мірза всіх вислав, навіть Аліяр-хана, зятя і генерал-ад'ютанта шаха, у шатрі лишилися тільки він, царський дипломат і його перекладач.

— Я винен! Мене підвели! — Аббас-Мірза кинув у каземат лазутчика, який приніс звістку про заворушення в Петербурзі.

«Ні, тебе не ошукали, принце! Ще свіжі і рана, і страх, і ганьба. Легкодухість! І як рука вивела?! «Мій государю! За безпідставною підозрою! Силою величезної несправедливості! Я не відчуваю за собою ніякої вини! Брехня й наклеп!»

— Дозвольте вислухати умови.

— Знаю! знаю! — перебив Грибоедова Аббас-Мірза, підхопився з місця й забігав по шатру, поглядаючи на занавіску, за якою нерухомо сидів Аліяр-хан. — Ви смієте диктувати умови шахові як своєму підданому! Ніколи!! Він сам роздав корони! Персія ще не загинула!

«О боже, за що?! Мій від'їзд за тридев'ять земель, немов мене обтяжує пророцтво: «І буде тобі всяке місце в просуненні».

— І Персія мала свої дні щастя і слави («багаті мечеті, базар, караван-сарай, але все в руїнах, як взагалі тутешня держава»).

— Ви, мов всесвітні завойовники, — ще не вийшов увесь запал, обурюється принц, — усе хочете захопити!

— Після закінчення війни, яку несправедливо почали з нами, ми віддаємо наші рубежі і разом з тим ворога, який наважився переступити їх. Ось чому за цих обставин потрібна уступка областей Еріванської і Нахічеванської. Гроші також — вид зброї, без якої не можна вести війну. Це не торг і навіть не винагорода за завдані збитки: вимагаючи гроші, ми позбавляємо ворога засобів шкодити нам на тривалий час.

— Але чи можете ви, — майже пошепки, на вухо, — зменшити деяку частину ваших вимог? — відтягти якомога далі! І напасти! Не можна довго тримати бездіяльним військо. Позбутися Еріванської області, основи власної казни!

Умови майбутнього миру написано з волі государя, а вона в нас єдина для всіх, ніхто ухилитися не може, яку б владу не мав, — ні головначальствующий генерал Паскевич, ні тим більше я! — «Коли служиш, то передусім дотримуйся буквально інструкцій, які посилаються згори». — Це у вас одновладдя в державі порушується з примхи поодиноких володарів і різномудством людей, котрі мають голос у шахській раді, навіть несамовитістю пустельника, який з Кербели¹ приходять з обурливими проповідями, втягує державу у війну тяжку!

— У вас теж не одна воля: в Петербурзі одне кажуть, Єрмолов — друге, Паскевич — третє.

«Знає! Добрав, що генерали інтригують! Шкода Єрмолова. Людина минулого сторіччя. Суперник Паскевич йому очі коле, втратив нагоду показати себе з вигідного боку в очах співвітчизників, дуже поважав ворога, який цього не вартий. Війна з персіянами найнещасніша, найповільніша, найдокучливіша».

— ... У нас був мучтеїд для мусульман, ви теж, говорив він мені, для збудження проти нас вірмен виписали в Ечміадзін християнського халіфа Нерсеса! Так, так, ми укладаємо перемир'я. — Аббас-Мірза говорить тихо, часто повертаючись до занавіски, за якою сидить Аліяр-хан: шах більше вірить зятеві, ніж синові?!

А йому б, посланнику, придивитися до обличчя Аліяр-хана! але якби знати! Знати наперед! Смерть? Остерігатися жирового короля! Куди не повернеш карту — брютет з вусами! «Недавно їздив до Кірховші гадати про себе, що

¹ Кербела — місто в Іраці, куди ходять на прощу до гробниці імамів.

зі мною буде, але вона не більше од мене знає, така дурниця! Дві дами, а при них — і не чоловік, і не жінка».

Вірменки-полонянки з гарему Аліяр-хана? І євнух царського гарему Мірза Якуб? Може, і в шахському гаремі змагають полонянки! Прохання, клопотання, ноти, переговори. Ця гаремна дипломатія! І євнух, виходець з Єривані, який відає фінансами гарему й має доступ до шаха і вдень і вночі, попросився, щоб прийняли його, і дві вірменки втекли, щоб урятував. Крики!.. Вдерлися!.. «Квітучі літа серед диких азійців?!» Лише спалах — Ніна! «Хочете її знати? В *Malmaison*¹, в *Murillo*, — ось вона. Прощайте!..» І п'їтма (захоплення і розгром фанатиками посольства, бо ображено царську честь — гарем!).

Але якби знати наперед!

«Три потоки з шумом і піною падали з високого берега, — запише Пушкін. — Я переїхав через річку. Два воли, запряжені в гарбу, вибиралися на круту дорогу. Кілька грузин супроводжували гарбу. — Звідки ви? — спитав я їх. — З Тегерана. — Що ви везете? — Грибоеда».

— ...нехай генерал Паскевич покаже нам шлях до імператора, — не вгаватиме Аббас-Мірза, а Бакіханов втомився перекладати, — я сам подамся до Петербурга або пошлю свого старшого сина, він наслідник мій, як я — шахський. Цілуватимемо руку великого государя, престол його, — ми його образили, проситимемо прощення, він сам в усьому владний, але великодушний! — Буде, буде ще вибачна поїздка до царя: посольство сина Аббас-Мірзи, принца Хозрев-Мірзи! — і самого себе віддам імператорові в жертву!

— Генерал Паскевич не має права за сучасних обставин дати вашій величності або емірзаде перепустку в Санкт-Петербург.

«Ні, ні! — Паскевич розлютувався, дізнавшись про розгром посольства. — Це вбивство їм дорого коштуватиме! Ми підемо на Тавріз! Ми зітремо в порох Тегеран! Атож, так і перекажіть шахові і його наслідникові. Хай негайно відправляються в Петербург! До імператора!»

«...до Петербурга приїхав перський принц Хозрев-Мірза, син Аббас-Мірзи. Я була в палаці на його урочистому прийомі. Він молодий і досить вродливий».

«Даруйте, чи це не той Хозрев-Мірза, котрий, прогулю-

¹ Покої імператриці.

ючись Таврійським садом, зустрів Нос і здивувався цій дивній грі природи?»

«Той самий!» І розповів потім батькові — наслідникові престолу й дідові-шаху, як Нос походжав у мундирі,— але ж ні той, ні другий не здивувалися,— гаптованому золотом, з великим стоячим коміром, і панталонах, а при боці — шпага.

«... був на честь принца великий бал, на якому в мене була чудова сукня: біла серпанкова з мальованими квітами, а на голові натуральна зелень і штучні квіти. Вбрання було мені до лиця. На балу я познайомилася з графінею Фікельмон, уродженою гр-нею Тізенгаузен. Яка вона чарівна, мила, люб'язна!»

— ...захоче областей, грошей — і гроші, і весь край, і самого віддам йому в жертву, але щиросердим цим вчинком здобуду приятель і прихильність російського імператора.

— Цей намір значно зручніше було виконати минулого року, під час коронації імператора. Шахзаде звелів тоді схопитися за зброю. Я не можу приховати, що государ гнівається саме і особисто на вас!

— Я знаю! Я винен! Мене ошукали!

«Страх і ганьба! Це був я, і це — теж я?» Фортеця Грізна, фельд'єгер Уклонов, арешт. І довгий шлях. Гауптвахта Головного штабу. Бесіда-допит у генерала Левашова. Допит у слідчій комісії. «В деспотичному правлінні старші найпідліші, так?» Мої листи!! «Але я про Персію!» «Так би і написали. Далі: «Згадували про тебе і про... — Які у слідчого очі!! — Рилеева, якого «обніми за мене широко, по-республіканському» (?) А ось ще: «Який у вас рух у Петербурзі!!» Це ваші вигуки, так, добродію!» І ганебні записки! І кому! «Гину від нудьги й невинності». «Поїдь, довідайся, чого мені чекати?» «Та не будь боягузом, напиши мені, я записку спалю». І кокетливе: «Про правосуддя!» І це — я?! «Я занадто — ще б пак! — обдарований ласкою мого государя — а як же? очисний атестат! — щоб осмілитися в чомусь йому не прислужитися». Як ви там, люб'язні мої тезки Одоевський і Бестужев? Як ти, душо моя Вільгельм? Будь достойнішим за мене! Кого ще скосить смерть? Страх минеться, ганьба згладиться. Але залишиться рана. І треба слухати, сидючи в шатрі, цього безумця, наслідного принца!»

— Ви жили в Таврізі, що я не зробив, щоб з вами

залишитися в дружбі? чим можете докорити мені? яким вчинком проти трактату?

— А розгін підбурливих фірманів в Дагестані, на яких скаржився Єрмолов?

— Ви бачили їх? де вони? це дурниці, вигадані моїми ворогами! Єрмоловим! так само, як вуха й носи вбитих на Кавказі росіян, які нібито привезли лезгини до мене в Тавріз. Ви свідок, що це брехня! Такими обмовами підбурювали проти мене покійного вашого імператора й так само зуміли позбавити мене прихильності його спадкоємця. Тепер, якщо ми вам віддамо області, заплатимо необхідну суму, що матимемо на заміну? Новий привід для майбутніх чвар, які з часом дозріють і спричинять знову війну. Підписавши угоду про мир, ми тоді відмовились на вашу користь від просторих провінцій, на все погодилися, що ви від нас хотіли, англійці можуть засвідчити! І що ж ми придбали, крім нових домагань з вашого боку, кривд нестерпних! Мир в сто крат гірший од війни! Тепер послані люди приймаються привітніше генералом Паскевичем, спілкування його зі мною ввічливіше, ніж під час так званого миру, я перелічити не можу всіх образ, яких зазнав я протягом десяти років! Ні! Я або син мій — ми неодмінно повинні їхати до імператора! Допоможіть мені. Ви ж клопоталися («І отримав прочуханку!»). Хай допоможе генерал!

— Дивні ви люди,— усміхнувся посланник уперше за час переговорів. Чи ж можна робити такі пропозиції у воєнний час? Ви доручаєте мені, перетворивши розмову про справу державну в дружню бесіду («о персіяни»), чиновникові країни, яка з вами воює, як доброму своєму приятелеві, клопотатися на вашу користь!

Це потім, не зараз: «Допоможіть, генерале! Хай мій принц поїде в Петербург! Неодмінно допустити його до государя імператора й веліти битися з турками, обіцяти урочисто, що ми посадимо його на трон, це їм нічого не коштує, вправи військові в мирний час!»

Але головне прохання попереду: «Вклякну вам у ноги! На яку вершину поставив вас господь бог! Виручіть Олександра Одоєвського! Чи ж відмовить вам государ у помилуванні двоюрідного брата вашої дружини, вам близький родич, а ви тепер підпора царя й вітчизни. Порятуйте стражденного!» Коли й тепер не допоможе, пропади пропадом усі його відзнаки слави й блиск перемог, Ахілл-Паскевич-Ериванський, все це не варте порятунку від загибелі

в сибірських острогах одного нещасного, і кого!.. «Брат Олександр!» — і навщо я йому в його становищі! — «...государ нагородив мене щедро за мою службу». — Комусь потрапить до рук його лист, нехай государ знає, може, й справді допоможе нещасному?! зберіг чорнетку. — «Хто тебе заманив у цю загибель!» — Це не треба: «...в безглузду змову!!»

— Звичайно, — «терпіння! жорстоке серце! друзів не хочу! виконують те, що накаже государ!» — персіяни сміливі, коли їм щастить, але втрачають бадьорість і навіть послух, коли тривалі невдачі. Повірте мені, краще разом принести жертву необхідності, — «пристрашити неодмінно!» — ніж гаяти час, зазнавши значно більших втрат. Коли ми підемо далі й заволодіємо Ад-зер-бідзамом, — погляд на перекладача Бакіханова Аббас-Кулі: «Так?» Посланник між двома Аббасами — своїм і чужим. «Ні, не так!» Але ніколи! — Азербейжаном, а народ там відомий духом невдоволення проти вас, усі біди, які спіткають країну, якщо війна триватиме, припишуть вам же, і спадкоємні ваші права? Цей план у нас досить відомий і вважається цілком здійсненним, але до виконання його приступимо в крайньому разі, коли ви, затявшись, продовжите війну, яку самі почали. Краще прийняти умови, поки їх виробляють.

— Так, так, ми знаємо, як поведився Паскевич проти кочівних племен від Єривані до Нахичевані! Спосіб здобути довіру в чужому народі й мені відомий, шкода, що тільки я це розумію в усій Персії. Так я діяв проти турків, так і в Карабасі! Але Гасан-хан прислужувався вам, скільки міг, і озлобив проти себе всю Грузію! Якби почали й ви, як Чингісхан, умиряти кожного, хто потрапить до рук, у мене дві третини азербейджанців (так?) взяли б до рук зброю, не вимагаючи від казни ні жалування, ні харчування.

— Можна однієї й тієї ж мети домогатися різними шляхами.

«І немає народу, який би так легко завойовував і так погано умів користуватися завоюваннями, як росіяни».

— Єлизаветполь! Ви були як леви!

«Чого ви так мало пишете про битву під Єлизаветполем, де сім тисяч росіян розбили тридцять п'ять тисяч персіян?..» Врізалися й поставили батареї за триста сажнів од супротивника і, через перевагу його, були їм охоплені

з обох флангів, а найрозумніше, що піхоту за пагорбом було вдало поставлено поза гарматними пострілами.

А як спочатку триумфально йшли перси! Ще був Єрмолов — «що ж він не дасть відсічі?!» — і не прибув Паскевич. Міста здавали без бою: забули про гніт персів, і свіжі були утиски нових колоніальних властей.

При Ахунд-Алескері двох застрілили, одного знав, тихий, богобоязливий чоловік, «за що вони його?», повз нас провели, у колодках, а потім прогнали крізь стрій. Якось ішли з Фаталі, — за річкою, Гянджачаєм, висить на гілляці чинари, і вітер його поволі гойдає. Ахунд-Алескер розуміє, що нова влада надовго, й вона не гірша за владу шахську, і йому треба, дуже треба перекопати в цьому Фаталі. Але як?

Освіжилися в пам'яті давні рани: шахський передовий загін мстив за гяурський дух, який вселився в кожного, хто пізнав нове життя. Палали хати, гнали худобу.

Імператор був роздратований зволіканням Єрмолова. І вісті про невдачі отримано було в Москві у дні коронації. Змістити! І просто з коронації було послано на Кавказ Паскевича, улюбленця молодого імператора. Що? Заздрісник? Честолюбний? Відсутність широкого й освіченого розуму? Самовпевненість і чванливість, що досягли небачених розмірів? І ще пристрасть, тепер до великої міри поширена, — вдаватися в донесеннях до вигадок тисяча одної ночі (?) і деякі інші великі хиби, роблячи наклепи на тих, чиї подвиги можуть затьмарити власні? і приписати їх собі?! Нехай. Імператор благословляє Паскевича — повалити Єрмолова й принести перемогу.

А шахське військо тим часом, захопивши Гянджу, подалося далі, назустріч загибелі: під Шамхором було їх задавлено й зметено лавиною царських загонів, які сходили з Дзегамських гір, Гянджу було знову зайнято, і на сонці заблищали багнети. І сюди прибув Паскевич, котрий отримав звістку про рух нових перських частин, які вів Аббас-Мірза. Під час перепочинку між боями Ахунд-Алескер покинув виноградники — укриття ненадійне — й повернувся до міста. Півбудинку згоріло, худобу забрали, майно розграбували. І нема з кого спитати. Підвал цілий, і там, за грубими стінами, перечекають.

Фаталі стояв на високому березі Гянджачая. Паскевич вирішив ступити в бій не в місті, воно мов капкан, а на Шахдюзю, «шахській рівнині», зайнявши зручні пагорби. Мов на долоні: увігнутою лінією, як півмісяць, добра

ознака, розтяглися іранські війська; на флангах кіннота, в центрі — артилерія, а в резерві, віддалік, — особиста гвардійська піхота Аббас-Мірзи. Знамена, барабани. І барвиста, красива, з пір'ям на яскравих папах кіннота рушила до пагорбів.

Заговорили гармати. Суцільний рушничний вогонь. Кіннота подалася назад, оголивши піхоту, і драгуни нижньогородського дивізіону врізалися в піхотні батальйони персів. Рукопашна. Нові полки: грузинський, ширванський... Над головою просвистіли ядра. Ахунд-Алескер відтяг Фаталі: так безглуздо загинути!

«А саме в цей час, — розповідає Бакіханов, і Фаталі увесь увага, — я допитував солдата Аббас-Мірзи, котрий перебіг до нас. Він і повідомив, що іранців уп'ятеро більше, ніж наших».

А який стиль повідомлень Паскевича, улюбленця імператора, хоч і не володів пером, скільки в них влучних спостережень! Які барви! І щасливець: після Єлизаветполя стане повновладним правителем Кавказу. Та й ще гарний збіса: з-під розкішної темної чуприни, яка в художньому безладді обрамлює його чоло, виблискують великі голубі очі, у яких світиться вогонь зосередженої рішучості, у них, проте, і щось погордливе. Тріумфальний шлях Паскевича: з Тифліса через Ечміадзін у Гарні, далі безводною і безлюдною Шарурською пустелею (спека!!) в Нахичевань, повернення в Ечміадзін, на який напали перси, облога Аббас-Абада, захоплення Сардар-Абада, хан утік в Еривань, а вслід за ним — Паскевич, облога Еривані — оточили гарматами й цілий тиждень бомбардували місто, поки хан не здався.

На поклін до Паскевича з'явилася принцеса Марія, так, так, дружина грузинського царевича Олександра, дочка красеня Саака Агамаяна, з сином Іраклієм, названий на честь діда-царя, а царевич збирає нове військо, щоб боротися з Паскевичем цього разу на боці турків. І — Тавріз, столиця Аббас-Мірзи, його резиденція. Але першим у Тавріз увійшов помічник Паскевича, полковник Муравйов, еН еН, стане згодом намісником Кавказу, ще не скоро, і візьме з собою Фаталі в турецький похід, щоб стати Карським. І за те, що першим у резиденцію Аббас-Мірзи вступив не він, Паскевич, а полковник Муравйов, — прибере його, відправивши в Росію (а потім простить). І Микола Муравйов, на диво міщан стародавнього Тавріза, заго-

ворив, звертаючись до публіки, спочатку мовою фарсі, потім по-тюркському, а вже тоді вірменською (!).

І перша зустріч Паскевича з Аббас-Мірзою — нарешті! — в селі Дей-Кархане, але принц ще сподівається на перемогу, сліпець! І знову спалахнула війна.

Що ж, будуть підкорені нові міста, і навіть напад сміливців, відрядив їх Паскевич, — на Тегеран. Із Ардебіля, який захопить Паскевич, буде вивезено поспіхом, досвідчені радники поряд, колекцію стародавніх манускриптів, така самісінька дісталася після підкорення турецького Баязета.

«Тесть мій, — пише царський посланник Грибоєдов Паскевичу, маючи на увазі генерал-лейтенанта князя Олександра Чавчавадзе, — завоював в Баязеті кілька східних манускриптів; зробіть ласку, не посылайте їх у імператорську (!!) бібліотеку, де майже ніхто грамоти не знає, а в Академію Наук, де професори Френ і Сеньковський матимуть з цього надбання можливу користь для вченої ради». Але вже надіслано в імператорську бібліотеку!

І буде бал у Тифлісі, запрошено вельможне панство та весь дипломатичний корпус, і Паскевич відростив собі волосся, а до урочистої нагоди старанно його завиває в локони на зразок куафюри а la Louis XIV, і заготував промову. І, звернувшись до старійшини дипломатів — французького консула Гамбі, а через нього до всіх гостей, виголошує палку промову на славу великих полководців, починаючи з Олександра Македонського й кінчаючи Наполеоном, і про себе, звичайно. Гамба як справжній дипломат слухає з шанобливою увагою, і лише один Паскевич, осліплений власною славою, не бачить, як виграє в погляді французького консула — в його лукавих очах і ямочках біля рота — тонка іронія.

— А Туркманчай? — нетерпляче питає Фаталі.

— Був і Туркманчай, — втомлено мовив Бакіханов, згадавши село поблизу Гавріза на шляху до Тегерана, де знов зустрілися Паскевич і Аббас-Мірза, щоб підписати нову угоду: остаточну й безповоротну.

ТУРКМАНЧАЙСЬКИЙ ТРАКТАТ

І жодних поступок. Азербайджанську землю поділили на дві частини: північну й південну. До Росії відійшли всі міста, села, гори й долини, струмки й озера, ліси й чагарі

по цей бік Араксу, і річка стала кордоном, щоб стати рядком і мелодією в голосінні: «Ти, Араксе, кинджальний мій...» (і щось про серце).

Іран зобов'язався заплатити Росії контрибуцію за повернення йому Тавріза та інших захоплених азербайджанських земель по той бік Араксу (Паскевич імператорові: «...по всій справедливості може залишитися за нами!»).

«Тягар цей падає єдино на Аббас-Мірзу, бо шах рішуче відмовився сприяти тому, щоб внести і свою частку до цих грошей (двадцять мільйонів карбованців сріблом): у нього ж такий гарем! це ж не жарт — двісті дітей! Аж золоті гудзики довелося відпорювати Аббас-Мірзі з суконь своїх жінок.

Як же передати досвід молодому землякові Фаталі? А хіба досвід передається? Він, пройшовши сім шаблів по військовочиновицькій драбині, уже полковник, а Фаталі — лише на першому шаблі, прапорщик. — *Твоє майбутнє — моє сучасне, Фаталі.*

«А як же твоє майбутнє, Аббас-Кулі?» З роду ханів, старший від Фаталі років на двадцять.

«Мое майбутнє — в моему рухові до минулого».

Бакіханов від'їжджає до Мекки. Мекка — як привід, поки що дозволяють ходити на прощу, але невдовзі і це прикриють. Хтось вибовкнув, Фаталі чув: «Мало йому царських чинів, захотілося ще мусульманського титулу Гаджи».

А поки що дозволено поїздити в межах імперії, замкнутій мов кільце. Він подорожує по кавказькій лінії, донській землі, Малоросії, Великоросії, Ліфляндії, Литві та Польщі. У Варшаві — Паскевич, князь Варшавський. Він блідий, на нього був замах. «Тукманчай!..» Радіє, а усмішка виходить крива, ще не вичухався. «Аллах змилювався!» Стрілець під Брестом погано цілив.

«Ольга Сергіївна? Невже сестра Пушкіна?» І Аббас-Кулі везе її лист у Петербург, родичам.

«Ти можеш, люба Олечко, уявити собі задоволення, яке я мав, отримавши твій лист. Аббас обідав у нас. Він такий привітний, такий люб'язний, такий чемний, що ми з ним були мов давні друзі», — пише дочці до Варшави Сергій Левкович.

«...який цікавий чоловік, як він чудово висловлюється! Я люблю його манеру триматися, він мені безмежно подобається. Я дякую тобі, що ти його прислав до нас. Багато розповідав про тебе, мій любий друже, про твоє бажання

приїхати до Петербурга, але коли він мені сказав, що немає диліжанса від Ковно до Риги й про всі прикроші, які матимеш під час подорожі, я дякую богові, знаючи, що ти у Варшаві», — пише дочці Надія Йосипівна.

І Пушкін від Аббаса-Кулі в захопленні: цікава розмова з сином Сходу.

Віз у Петербург ще один лист: Паскевичів — міністрові іноземних справ Нессельроде. «Під час перської війни службою Аббас-Кулі-ага я був дуже задоволений: досконале знання ним перської мови й невтомна діяльність принесли багато користі. Через нього йшло майже все листування з царським двором, і таким чином були йому відомі всі відносини наші в Персії і весь хід нашої перської політики. Щоб утримати на службі Аббас-Кулі-ага й разом з тим показати нашим закавказьким мусульманам, що уряд не залишає без уваги людей, які щиро служать йому, наполягаю, щоб він перебував у розпорядженні Міністерства іноземних справ». Але — втомився, втомився наш друг! і до таких секретів отримав доступ! відпустити? а раптом на шкоду? ні-ні, не страх, і не таких ламали! та все-таки: чи не можна спитати в імператорів дозволу звільнити на деякий час, зберігши почесні й виплачуючи жалування? І цінують його, і не вірять йому!!

«Родину Бакіханових не помічено в зраді й недоброчесних вчинках проти Російського уряду, але (?) щоб стверджувати, що вона щиро віддана вам, цього не можна допустити, так само як і про всякого іншого мусульманина. Звідки знати, що ця самісінька родина, при зміні обставин, не зробить того ж, що тепер зробили його вороги». Це пише на запит з Петербурга — цілком таємно! головний управитель барон Розен.

«...викликаний був мною в Тифліс, щоб дати йому особливе доручення («шість місяців у Тифлісі й — жодного завдання!»), що, проте, не міг виконати, бо він, приїхавши сюди, виявляв безперестану дуже сильне проти мене невдоволення, що я не міг уже мати до нього ніякої довіри».

Спалахнуло повстання в Кубі — ізолювати Бакіханова, відкликати! нехай сидить у Тифлісі, тримати його в Кубі небезпечно. Зносився! вичерпався! важко, душить мундир! підозра один до одного, недовіра до самих себе! згниє, висохне, упаде! і вже не бачити, не чути барона! відставка! дострокова! в село, в глухомань!

«Ти ще юний, Фаталі! Твоє майбутнє — моє сьогодніня!»

«А вони і своїм не вірять!»

«Ти про кого?»

В Петербурзі — Олександр Сергійович (невже через три роки?!) брат його Лев-Леон, Софія Карамзіна, князь Вяземський, Сергій Львович, Мірза Джафар Топчибашев, хитрий! прийняв християнство, щоб... а інакше як же?

«І тут ти поспішаєш, Аббас-Кулі-ага!»

«Ти про кого?»

«Згадай про Пушкіна!»

«При мені він лаяв великий петербурзький світ дуже люто, гаряча африканська кров, а на зауваження батька розсердився: «Тим краще, нехай знає — росіянин чи іноземець, однаково, що цей світ — кубло низьких інтриганів, задрісників, пліткарів та інших негідників! Тут, у північному Стамбулі, сподіваюсь, ніхто не підслуховує? Не викаже?»

Пушкін дружині: «Я перо в руки взяти не маю сили. Від думки, що хтось підслуховує нас з тобою, я шаленію»; лізти в спальню!! чи цього потребує державна безпека?

Ні, не втечеш від себе! скрізь переслідують, навіть у його глушині! Але стриманий Бакіханов. Мовчить.

До Мекки!

Але шляхи небезпечні: чума, холера!

Уб'ють того, хто в мені.

Але і той — це ти!

— З ким ти розмовляєш, Фаталі?

— А хіба я розмовляю?

— Авжеж, ти сказав: «Як мені тебе зрозуміти?»

— З Аббас-Кулі-агою.

— З Бакіхановим?! — подив ув очах дружини, хоч і звикла до несподіванок чоловіка. — Але ж він, бідолашний, помер!

— Так, так, помер. — Між Меккою й Мединою, ішов слідами пророка Мухаммеда.

— Захотів, кажуть, померти на священній землі.

— Мало що базікають?!

У дамаському каравані, до якого пристав Аббас-Кулі, було двадцять тисяч прочан, чума нікого не помилувала. «Гаджи (за пілігримство) — Аббас-Кулі-ага (раб пророка Аббаса) — хан (з роду бакинських ханів)». Зняти мундир, відкинути титули, викинути ордени. І навіть останній, «Лева і Сонця», так і не покрасувався на мундирі.

— Знав про чуму, але не повернув назад, порушивши заповідь Мухаммеда.

— Яку? — здивувалася Тубу.

— Соромно дочці Ахунд-Алескера не знати, — дорікнув дружині. — Ось запам'ятай, до речі, твій батько навчив мене: «Поки десь лютує пошесть, ви туди не ходіть, бо можете там заразитися, якщо ж пошесть лютує у вас, не ходіть нікуди, бо ви можете заразити інших».

«Ні, недаремно ми сумнівалися щодо нього!» — згадали у царській канцелярії барона, коли прийшла звістка про нагородження Бакіханова іноземним царським орденом («Нагороджений ним його величністю шахом»). І на листі грайливо-іронічна, аж до чорнильної плями, резолюція державного чина: «Він помер, отже, перського ордена не носитиме. До справ».

«І чого тебе любили? І чого люблю тебе я?» Фаталі знав, що Аббас-Кулі сказав про нього: «Хитрий шекинець!» Зустрічей було багато: відбилася в пам'яті остання, перед Меккою, і запам'яталася перша.

ТАЙНОПИС

Ахунд-Алескер, ставши Гаджи після ходіння на прощу до Мекки, на диво швидко погодився з небажанням Фаталі стати, як він, духовною особою. Служити новій владі? Світські науки? Тифліс?! Неначе й задоволений! Що ж, там Бакіханов, і він допоможе!

Але передусім була Нуха, колишній Шекі, нова школа, що готувала туземні кадри.

Незбагненно: їх сплюндровано, бо двічі, мов смерч, пролетіли через цей край шахські воїни і царські солдати, — перші мстили за зраду, другі — за мовчазну покору гизилбашам¹, вигнано те, що ходить, забрано все, що можна винести, запхали в мішки — і на спину, якщо ти піхота, або клали на круп коня, якщо ти кіннота, а знаходить усе-таки Ахунд-Алескер гроші, щоб здійснити давню мрію — піти на прощу до Мекки. І щоразу зітхає Ахунд-Алескер перед тим, як розпочати пояснення чергових сур Коран+лінгвістика+історія ісламу+коріння арабської та фарсі в азербайджанській+мусульманське право+адат, шаріат, молитва+правила на всі випадки життя, передбачені й непередбачені

— То про що ми? Так, про людей! Люди непостійні,

¹ Г и з и л б а ш — золотоголовий (азерб.).

легкодухі, слабкі, квапливі, а головне, невдячні. Але! У кожного два ангели-хранителі, які записують усі добрі й погані вчинки, один — як сходить вранішня зоря, а другий — як вечірня, саме цей час таїть у собі найбільше спокус!

Люди — може, а Ахунд-Алескер ні; він постійний, великодушний, та ба, квапливий: поспішає голову обвинувати чалмою, показуючи, що ходив до святих місць — Мекки й Медини.

— Що ще в Корані? Постаньте переді мною зі своїми намірами, а не зі своїми справами, бо про справи судитимуть з ваших намірів, бо якщо мета священна, то хто осудить за шляхи, що ведуть до неї?

Двічі перед тим як мали з'явитися гроші, Ахунд-Алескер зникав. Але мало які справи трапляються в почесного богослова: запросили до якоїсь мечеті поговорити про неясні частини Корана або послухати досвідченого тлумача, який закінчив у Єгипті духовну академію.

— Як же так: якщо правда, що «кого захоче бог поставити на прямий шлях, серце того відкриє для покори, а кого захоче навернути на шлях омані, у того серце зробить закритим, стисненим» то як зрозуміти таке: «Ім ми вказали прямий шлях, але вони сліпоту свою полюбили більше, ніж правоту»? і «кожен чинить з власної волі»? — І мовчить. Пояснити не може.

Фаталі не надав значення тому, що зник Ахунд-Алескер. Та й Алія-ханум не хвилювалася, а коли так — нічого й голову сушити куди поїхав Ахунд-Алескер. А коли зник удруге, і напередодні пілігримства, Фаталі задумався, бо з'явилися гроші, і другий отець якийсь дивно дивився на Фаталі, й посмішка була винувата, з хитринкою, не притаманною образіві шанованої людини, немов роздвоїлося обличчя Ахунд-Алескера й стало якимсь ближчим, зрозумілішим. «Контрабандна торгівля?!» Фаталі згадав, як Ахунд-Алескер вихваляв франкські ситці, які дешевші на тому боці, але цінуються тут. «Запам'ятай,— сказав Ахунд-Алескер Фаталі,— немає гладеньких, як річковий камінець! І ахунд — теж людина. Бува, бороду мрієш відростити, а в тебе вуса зголюють».

А ще перед Нухою, або Шекі, була Гянджа і духовна школа, куди на час пілігримства, а шлях довгий і важкий, привезе Ахунд-Алескер «прийомного сина» і де Фаталі відшліфує свій почерк, вивчить теологію і логіку.

— Ми з тобою вивчали? Атож, дечому я тебе навчив: ти

осягнув Коран, науку про віру та її історію, правила читання й пояснення арабських книг, науку про всі віри на землі, вчення про поезію, закони громадянські й духовні, науку про коротке й просторе висловлення своїх думок, навіть дещо про лікування хвороб молитвами. Що ще? До речі, дещо про астрологію — пророкування майбутнього, і науку про відгадування снів, раптом знадобиться. Так, я повезу тебе в Гянджу.— І задумався: чи то про важке пілігримство, чи то про те, що, можливо, вивчить Фаталі в Гянджі, де розташувався полк, і російську, осягне інший спосіб життя.— Є в Гянджі й мудрий чоловік, не рівня мені, так, відомий поет Мірза Шафі!

Була ніч. Фаталі ніяк не міг заснути. Підвівся, засвітив свічку, підсунув до себе білий аркуш. І виникло в п'єтмі:

«А ви послухайте тепер мене! Ми обидва з вами на еф, ви Фаталі, а я Фрідріх! Тільки ви на А, Ахундзаде, або, як тепер у мусульман ведеться на російський лад, Ахундов, а я на Б, Боденштедт!»

«На ваше Б, до речі, і Бенкендорф!»

«Ну, навіщо так жартувати?! — захвилювався.— Я ж не кажу... Аракчєєв!»

«Чого ви так боязко озираетесь?»

«Це мимоволі.»

«Слава богу, коли я в Тифліс приїхав, він і...» — Фаталі рукою показує: мовляв, на той світ пішов.

«У вас кожні десять років хто-небудь такий та й з'являється!»

«Ви хочете сказати: іде з цього світу? Гаразд, облишимо їх! На Б., до речі, і Барятинський!»

«Який? Якщо фельдмаршал, то згоден, а ось того, іншого, теж князя,— даруйте!»

«А в нас були чутки, що ви мало не у віденській революції брали участь, на барикадах воювали. Так?»

А він немов не чує, гне своє:

«Можна і Барятинського, він мені за духом близький, але ми відхилились! Вибачайте, я ж усе придумав — і меджліс поетів у Мірзи Шафі, і його вірші! І в імама Шаміля, скажу вам чесно, я теж не був, взяв у того, в іншого, дописав від себе, а потім і піде з моєї легкої руки!»

«Е ні, ви це облиште, Фрідріху! З імамом згоден, могли вигадати і зустріч, і розмови, кому не хочеться його гріз-

ним іменем похизуватися? А Мірза Шафі і його меджліс був!»

«А ви хоч раз приходили?»

«Що з того, що я не був?»

«Ось бачите!»

«Але Мірза Шафі був!»

«Ви мене не так зрозуміли, Фаталі! Я ж фігурально! Атож, він був, Мірза Шафі, ви мені розповідали, він учив вас красиво писати в келії гянджинської мечеті Шах-Аббаса! І ви допомогли йому, коли переїхали до Тифліса, визволятися з гянджинського полону фанатиків, а в Тифлісі рекомендували на своє місце — учителем східних мов при повітовому училищі, де на посаді штатного смотрителя був ваш друг, велика людина Хачатур Абовян, хвала і гордість вірменського народу! Бачите, як я все-все запам'ятав! Я, до речі, вашу розповідь записав, звичка така, що почую — фіксую на папері, можу дати почитати, а ви завізуйте, мовляв, правильно все. Так, був Мірза Шафі, але інший, не той східний мудрець, який писав вірші, а я перекладав їх на німецьку, і пішли пісні по Європі! П'ятдесят німецьких видань (буде й сто сімдесяте)! Видання італійською! французькою! англійською! голландською! іспанською! навіть єврейською!»

?!!

«Сам Антон Рубінштейн, ваш російський композитор, він жив тоді у Ваймері, написав дюжину романсів на ці мої німецькі вірші, тим часом перекладені російською! Не чули? А могли б, до речі! Його «Перську пісню» наспівувала вся Росія! А модний австрійський композитор Карл Мільокер написав цілу оперету під назвою «Пісні Мірзи Шафі», а лібретто написав славнозвісний Еміль Поль, і вона з тріумфом ішла в берлінському театрі Фрідріха-Вільгельма! А у Вісбадені власник шинку «До Троянди» виготовував навіть торт, я сам його скуштував! «Мірза Шафі!» Геніальний Ліст захоплювався романсами! І Лев Толстой! Гріг! Брамс! Їх співав сам Федір Шаляпін! (?)»

«А я вам зараз прочитаю: «Звучання і передзвін дзвонів залежать від того, яка мідь. Звучання слів у пісні залежить від того, кому їх співати!»

«І це — є в мене!»

«Але їх читав мені сам Мірза Шафі!»

«В келії мечеті?» — а в очах недовіра.

«Так, у келії!»

«А я, до речі, і цю нашу з вами розмову, поки ми тут

розмовляємо, вже встиг записати! Але ми знову відхилились! Шаміль і Шафі! Мені подобається звучання цих слів: Шамм... Шаффф... Як і наші з Вами еФФФ. Я мрію написати про вас, щоб і документ, і фантазія!»

«Документальну фантазію?»

«Саме так!»

«Не тільки ви!»

«Хтось ще?!» — озирнувся довкола.

«Так... А може, Фрідріх, і мене не було?!»

«Але я знаю одного Фаталі, другий — другого, а третій, до речі, чи не він дивиться на нас? — третього! Власне, нема й мене єдиного! Ось ви мене вихопили вночі з п'їтми, ви ніяк не могли заснути, і побачили мене таким. Я реальність, тому що я був, але я й фантазія, бо таким мене побачили ви. І ось той, котрий на нас з вами дивиться!» («Так, — дивується Чаклун, муха зі шоки ось-ось полетить, — цей Фрідріх краще від мене чаклує! Я однією ногою в наївній Азії, а другою намагаюся ступити на всезнаючу Європу, і він і в Європі, і десь там, де мені й уві сні не побувати!») (Як же я можу, — веде далі Фрідріх, — поміркуйте самі, не придумати поетові-мудрецю романтичну любовну історію, неодмінно з трагічним кінцем?! Про його гянджинську кохану Зулейху, зауважте, яке ім'я! а я ж можу нагадати! і в Гете є своя Зулейха! Він називав так, хіба забули? свою кохану Маріанну Віллемер. («Так ось які в нього мрії! Атож, адже порожній небосхил німецької поезії. А як боляче дошкуляють шпильки критиків щодо власних творів: «Базіка!», «Горацій Вільгельма Першого!», «банкрутство смаку!» Як же не видати переклади за оригінал?!») (О так, я полюбив Кавказ, я був тоді єдиним, мабуть, німцем у Тифлісі (??!), і я вивчав вашу татарську мову, бо вона тут мова-міст, це не лестощі, а істина, у стосунках з численними народами Кавказу, і не тільки! з нею можна бути зрозумілим скрізь, де російської мови обмаль. Так, так, і про тифліську його любов до Гафізи! Чуєте, яке я їй ім'я придумав. Я вчився в Мірзи Шафі і арабській, і фарсі, він начитаний, освічений, знав напам'ять трохи не всього Фірдоусі, Хайяма, Сааді, Фізулі! Він диктував мені, щось імпровізуючи на льоту. Але яка східна людина не грає на сазі і не співає?!

«Я не граю!»

«Саме так! І Мірза Шафі не грав і не співав також! А мені було так важливо поетично це забарвити для моїх холодних поміркованих земляків, наляканих катаклізмами.

І я писав: «Якось на уроці дома в Мірзи Шафі він попросив принести люльку й калемдан¹». А слово яке! І як це природно, щоб мудрець курив люльку! «Пиши,— сказав мені Мірза Шафі,— я співатиму! І він проспівав мені багато чудових пісень!» І всі повірили в те, що я розповів! Але ж він міг водночас і курити, і співати? Чого ж це він буде, поміркуйте самі, дарувати мені зшиток своїх віршів?! І зшиток цей і назва його «Ключ мудрості», виплід моєї фантазії! І «Тисяча та одна ніч на Сході», і «Пісні Мірзи Шафі», немов я лише перекладач! Наївні читачі! Вони просили мене показати оригінали пісень, від яких, як вони писали, повіває свіжістю гір, хоча мені й лише мені одному вони зобов'язані своїм існуванням!

«Ми ж з вами дорослі люди, Фрідріху! Ось погляньте! — Звідки у Фаталі ці три книги? Вражений і Фрідріх.— Ваші етапи витіснення Мірзи Шафі! Тут — і показує книгу «Тисяча та один день на Сході» — ви сидите біля ніг Мірзи Шафі, тут — це «Пісні Мірзи Шафі», ви зовсім усунули його постать!

«Але якби не було мене, ніхто не почув би про Мірзу Шафі!» — образився Фрідріх.

Фаталі усміхнувся:

«Ми вдячні вам, що зберегли вірші Мірзи Шафі! Проте...»

Але Фрідріх перебив:

«Це ж для східного колориту, грайлива форма авторства, хай йому грець!»

І всі враз зникли: і Фрідріх, і той з орлиним носом і родимкою на щоці, і Фаталі, і... але більше нікого, здається, не було!

І Фрідріх навіть не встиг забрати — чи зумисне залишив? — щойно написане про Мірзу Шафі, «зі слів Фаталі». А ще аркуш про магичні мистецтва: хороших, що діють з допомогою добрих джинів і прагнуть високої мети, і недозволені, що служать для задоволення марнослав'я та помсти й потребують сприяння злих демонів, а часом прислужливий дух виступає мов недобра совість і діалог (з Чаклуном?):

— Чому ти такий немічний і бідний, Чаклуно?

— Не дозволено робити більше, ніж треба, бо тільки за цієї умови мені підкоряються мої джини.

І щодо згубної дії недоброго ока, і про засоби: пришити

¹ Калемдан — пенал.

писані амулети до дитячих гудзиків, пришпилити порцелянові коники, перлину з цяточками, маленькі мішечки, наповнені лусочками цибулі, ладану, алое. І про верблюдів: як уберегти від недоброго ока,— навішати на них речі, що їх було знайдено в дорозі, старі черевики та підкови: і про те, що, переступаючи через когось, передаємо йому всі хвороби, і навіть ті, що приключаться згодом, теперішні і майбутні. І про щасливі дні: неділя для вступу в шлюб і четвер для пускання крові (!).

І все змішалось в цьому запису: думи Фаталі, які він не встиг викласти (?!); і про науки, які він опановував у Ахунд-Алескера, і те, що думав Фрідріх під час нічної розмови, про його діалог з Чаклуном, і бувальщини, і небувальщини, і документ, і фантазія.

В КЕЛІЇ МЕЧЕТІ

Ось які, невже згори писані? трапляються випадки між Великим і Малим хребтами Кавказу та поміж двома морями: Чорним і Хазарським (Каспійським):

повинен був у родині гянджинського будівничого Кербелай Садиґа народитися Шафі, він же Мірза Шафі, а згодом і Мірза Шафі Вазех, чії вірші та пісні, невідомі на Сході, в іншомовному своєму бутті здобувають гучну славу на Заході, щоб потім, багато-багато років після того, повернутися на батьківщину, в рідний край, у пошуках оригіналів, як душа шукає свою плоть;

і повинен був саме в Гянджу, в келію Шах-Аббаської мечеті, де живе Мірза Шафі, який заробляє на хліб уроками каліграфії, привезти Ахунд-Алескер свого прийомного сина Фаталі перед тим, як іти на прощу до Мекки;

і десь у далекій Німеччині, в Пейні, в Ганноверському королівстві, повинен був у ті ж роки народитися Фрідріх, на прізвище Боденштедт, прожити безрадісну й ніким не керовану юність у родині з невеликим статком, а йому неодмінно захочеться (!!)) приїхати на Кавказ, бо випадково познайомиться в Німеччині з князем Михайлом Голіциним, стане наставником його дітей, три роки житиме в родині Голіциних на Тверській у будинку Олсуф'єва, перекладаючи вечорами Пушкіна й Лермонтова, щоб закріпити в пам'яті надбаний запас російських слів (а потім вирішить випробувати публіку, видавши такі-сякі власні вірші за переклади з Лермонтова: мовляв, і я, ой марнослав'я! могу

не гірше), і він прийме (чи не сам напросився) запрошення головного управляючого Кавказьким краєм Нейдгарда, далекого родича, приїде в Тифліс, щоб прославити Мірзу Шафі й прославитися самому, повівши своїх розгублених і наляканих нестійкою реальністю співвітчизників, у новий романтичний (і туманний) світ східної поезії, демонструючи злиття двох стихій, західної і східної, і повіривши у народження нового генія на небосхилі німецької поезії, а потім...

Але історія та довга, нехай про це іншим разом, а поки що ми в келії мечеті; Мірза Шафі, котрий не знав про Фрідріха, вчить Фаталі, який і не думав про Тифліс, звертається до нього, вже час! шанобливо Мірза Фаталі, щоб надихнути вихованця в його потягу до східних наук і каліграфії.

Виводиш ти свої вигадані колись у далекі часи арабами «аліфи» і «беї» в різних їхніх написаннях, читаннях і з'єднаннях каліграфічним почерком «насталіг», що дуже цінувався на Сході, немов тчеш візерунок до візерунка, орнамент до орнаменту, рука втомилася, з очей сльози течуть, спина кілком стоїть, і довго потім ниє плече, і щось коле в лопатці; білизна паперу тішить око, коли тільки сідаєш, поклавши на коліна дощечку і вмочивши тонке очеретяне перо в чорнило. *«Якщо всі моря чорнилом стануть, а всі ліси перами, то й тоді не описати мені страждань, що випали на долю мою»*,— звучать у голові чийсь вірші.

Літери — немов стрункі тополі або схожі на Ківш Семи Братів на низькому й чорному південному небі, а може, і на лебедів, що летять, витягнувши шиї; а скільки цятюк, немов родимки на білій щоці...

Різні почуття викликає у людей це письмо, за допомогою якого позначаються слова в трьох мовних системах — арабській, перській і тюркській,— благоговіння, немов береш у руки не якусь звичайну писанину, а справжнісіньке священне писання; і треба неодмінно — бо буде гріх! — трохи заплющивши повіки, припасти губами; трапляється, письмо викликає інші почуття (як сказав би алхімік, який ошукав шекинців-нухинців, цих «нухулулар», а ще раніше царя та його чиновників, котрих не раз зачарує арабська в'язь, своїм умінням перетворювати купу міді в чисте срібло,— він показав кавказькому намісникові майстерно зроблену суміш срібла з піском, мовби руда ця знаходиться в Хачмаських горах, у Петербурзі вивчили, і алхімік отри-

мав субсидію),— непереборний, майже містичний страх, одвічна боязнь, адже мудрість яка! тільки обраним і досягнути цю в'язь, заклинання якесь або безмовне спілкування з неземними силами, затамувавши подих, не зводиш очей, як виводяться лінії.

Що ви кажете? я не почув, голосніше!.. Так, так, ви маєте рацію, Ладожський, і інші реакції викликає ця в'язь,— підозру: Ану ж, що ти там зв'язав-поєднав невідомими гачками-закарлюками, яку крамольну думку приховав, зухвалість яку задумав у цьому своєму тайнопису! маячня фанатика? підступні заміри лиходія? віроломність лазутчика, котрий видає турецькому султанові, перському шахові або єгипетському паші, чи ще кому, секрети імперії, які не підлягають розголосу?

— Але ж це у відомстві Нікітича, Ладожський!

— Хто вам цю дурницю сказав?! Який Кайтмазов?

— То ви що, свого вірного помічника?..

— Ой, Кайтмазоов!

— Ні, ні Кайтмаазов.

— Атож, він пожартував, а ви всерйоз! Ми з Нікітичем, та й ви також, одну спільну справу робимо, імперську!

Чужі зорі на чужому небі ця в'язь! і почуття обурення: нема так, як у всіх! Ох, ці вірмени, грузини і татари! і горді, страх, що вислизне з рук щось важливе, розсиплеться, і не збереш уже в одно ці нанизані на ниточку літери-шрифти, упустиш — і не зносити тобі потім голови, а заодно втратиш і посаду, і чин! спалити? конфіскувати? вилучити, щоб потім на підпал?

— Ось так, Фаталі,— каже Мірза Шафі,— тобі вже двадцять, і ти освічений, знаєш фарсі, арабську, тюркські мови, східну поезію та філософію Сходу, засвоїв і російську, але це без мене, я чув, як ти біля казарми з офіцером розмовляв, атож, сам вивчив, опанував, майже напам'ять знаєш премудрий, з великою кількістю темних і неясних частин і значень Коран. Ми з тобою говорили про суру «Скручування», пам'ятаєш? Коли сонце буде скручено, мов гніт, і коли зорі померкнуть, відлетять, і коли гори з місць своїх зрушать, і коли дев'ять місяців вагітні верблюдиці будуть без нагляду, і коли всі звірі з'юрмляться, і коли моря переллються, і коли закопану живцем спитають, за який гріх її убито, і коли таємні сувої розгорнуться, і коли небо буде зірвано, і коли пекло буде розпалено, і коли наблизиться рай, узнає душа, що вона приготувала... А далі як? тепер ти!

І Фаталі (скільки зубрив цю суру!) веде далі:

— ...але ні, присягаюся тими, що рухаються назад течуть і зникають у небуття, і ніччю, коли вона пільма, і зорею, коли вона дихає! Це — воістину слово благородного посланця, що володіє силою у володаря могутнього трону, що стрічає покірність; і ваш товариш не одержимий, адже він бачив його на горизонті, і він не скупиться на приховане. І це — не мова сатани, якого побито камінням. Куди ж ви йдете? Це ж тільки напучування світам, тим з вас, хто бажає бути щирим. Але ви цього не забажаєте, якщо не забажає він.

— Так, є ще в що заглибитись, щоб сягнути до самого дна, хоча це недоступне розумінню смертного, — у чарівні миті всевишній волів послати Мухаммедові своє одкровення, щоб через нього росло плем'я правовірних; не все ясно в Корані, але життя попереду ясно, бо закінчилися в цих краях кровопролитні бої.

— А Шаміль?

— Так, так, пожежі погашено, хоча де-не-де земля ще димить, жарини від вогнища то тут — затоптуєш чоботом, то там — треба поспішати, щоб каблуком, каблуком, вдавити, розтоптати, і в танок, в танок!..

А потім Мірза Шафі поставив Фаталі дивні запитання:

— Чи любиш ти, Фаталі? По очах видно — не любиш. А якщо не любиш, то ти ще не цілком людина. Але, як сказав один поет, неважно хто (Фаталі потім довідався: сам Мірза Шафі!), любов чоловіків не зна багатослів'я, що яскравіше полум'я, то прозоріший дим. Гаразд, скажи мені тоді: чи ненавидів ти? Ні? Ну тоді ти і зовсім ще не людина!.. — виявляється для того лише, щоб до головного перейти питання: — Але скажи, яку ти мету ставиш, вивчаючи Коран?

— ?!

— Невже й ти хочеш стати лицеміром і дурисвітом?

— !!

— Мірзо Фаталі, не марнуй своє життя, знайди інше заняття.

На схилі віку Фаталі пригадає цю розмову й запише:

«В одній з келій гянджинської мечеті жив собі Мірза Шафі, який походив з цього краю. Це був той самий Мірза Шафі, про життя й талановитість фарсидських віршів якого багато було написано в Німеччині. За розпорядженням свого прийомного батька я щодня ходив до цього шановного чоловіка, поступово між нами створилися друж-

ні стосунки. Якось він спитав мене: «Мірзо Фаталі, яку мету ставиш, вивчаючи науки?» Я йому відповів, що хочу стати муллою. Тоді він сказав мені: «Невже і ти хочеш стати лицеміром і дурисвітом?» Я був вкрай вражений і спитав його, що він хоче сказати цими словами. Мірза Шафі, побачивши мою розгубленість, відповів: «Мірзо Фаталі, не марнуй своє життя серед черні. Знайди собі інше заняття».

Коли я спитав про причину його ненависті до духовництва, він розповів мені про речі, які досі були для мене повиті таємницею. До повернення мого прийомного батька з прощі Мірза Шафі прищеплював мені свої освічені ідеї й зняв з моїх очей полуду. Після цієї події я зненавидів духовництво й змінив свої думки».

Ніхто не гнав, а ти вже скачеш над прірвою, і таке виробляють скелі, що раптом вигулькнули з-за повороту, немов живі істоти, роздерті пасма туману, тільки тримайсь!

загибель будівничого-батька,— спочатку осліпили, щоб інші хани не посміли замовляти і щоб не повторилися візерунки в їхніх залах;

і якісь чорти шепочуть раптом дошкульні епіграми, і ти не можеш їх не писати;

і служба у дорослої дочки гянджинського хана — красою не взяла, може, скорить ученістю чиєсь серце? і губи-пелюстки її молодшої сестри Зулейхи;

і пісні, і вірші, і шал — викрасти Зулейху!!

і нагаї за те, в'язниця, а вранці — повісять;

Але ранок настає інший: битва, царські війська, втеча хана, не до божевільного поета;

переписка книг, щоб прожити;

і знову чорти шепочуть зле, глузливе — епіграми!!

і нові побої;

аж тут грузинське повстання, грузинський князь-втікач у келії Шах-Аббаської мечеті (перекинеться до персів?.. зник князь!);

і польське повстання, і якийсь дивакуватий сходознавець, котрий знає гянджинського Шейха Нізамі напам'ять!..

і вірші, і вірші...

а Фрідріх уже в дорозі, він поспішає, якесь неясне передчуття слави: нема Гете, порожній небосхил, новий геній на небі німецької поезії?..

і горці — що їм?

і Бакіханов.
вірші!!

«Фаталі, може, й тобі?» і Фаталі не пам'ятає, як самі по собі народилися мовою фарсі ранньої весни вірші, коли сюди прийшла фатальна звістка про загибель Пушкіна, бейт¹ до бейта зібрав, склав свою «Східну поему».

Але ще відбудеться зустріч з бароном Розеном в Тифлісі, куди вони приїхали з Гаджи (за ходіння на прощу до Мекки) — Ахунд-Алескером, щоб з допомогою Бакіханова влаштуватися на роботу: служити цареві. І в кожній трелі окрилююче: «Я вірнопідданий!»

ПРОБА ПЕРА

Двічі приїздили до Тифліса: навесні (а Бакіханова нема. «Чекайте,— сказали їм у канцелярії,— невдовзі прибуде з Петербурга») і пізньої осені. Юнак сподобався Бакіханову: відкритий чистий погляд, розумні очі, стриманий. Східні мови знає чудово, а російську — не дуже. Що ж, двадцять один рік уже Фаталі, попрацює тут, опанує й російську. І невідомо, як ще поставиться барон Розен, а він, на подив Бакіханова, одразу ж погодився: «Ти думав, що не прийму, коли просиш ти, а я прийму й розвію міф про твою незамінність».

І наказ за номером 485 (тільки розпочався січень тридцять п'ятого року — і вже стільки?): «Шекінського Мулли Гаджи Алескера син Фет-Алі, знаючи російську грамоту й добре вивчивши мови арабську, перську, турецьку, татарську, призначений до канцелярії його величності штатним перекладачем».

Фаталі запам'ятав стурбованість на обличчі барона й багато років по тому, копаючись у архіві, зрозумів: саме в ті роки вирішувалася доля грузинських князів-змовників; і його, Розена, «думка про покарання виправними заходами», є й постанова Аудиторіатського департаменту військового міністерства, затверджена царем, про вину підсудних і поділ їх (є досвід минулих років!) на категорії; і четвертування; і «милостиве пом'якшення» (теж є досвід!)

Пригадає Фаталі й перші свої перекладацькі спроби (невже про себе?), коли побудує драматичний сюжет: не

¹ Бейт — двовірш.

зрозуміють один одного ні засідатель, бо розмовляє чужою мовою, ні селянин, який не розуміє, за що його судять, ні перекладач (йому перед новою владою треба вислужитися, і своїй земляків шкода).

— *Что за дичь ты несешь?*

— *Засідатель питає: яких ти йому диких птахів принесеш?*

— *Скажи йому,— просить селянин,— гарних куріпок принесу йому, турачів, приймемо й проведемо його як належить.*

Але передусім — про перше серйозне доручення барона перекладачеві своєї канцелярії Фаталі.

Яка дрібна помста (і так віднині й до кінця життя)!

Це часто тепер: відозви, прокламації, листівки у табір бунтівних горців — щоб здалися, втихомирилися, притихли.

— *Оголосити горцям!* — наказує барон. І чогось по-арабськи.

— *Може, краще по-тюркськи?* — пропонує Фаталі. Чи це — випробування?

— *Як завгодно? Але втовкмачте їм так, щоб засіло в їхніх тупих головах! Щоб надалі!..*

І погрожує, і страхає; розгніваний барон; і щодо гнідих (??) — буде конфісковано гнідих, які вони купили, — ким? горці і ті, і ці! — в андійців й привезли сюди, в Тифліс, або куди-інде в наші межі! І що про це приписано й цивільній міліції.

— *Ніяких поблажок! Війна по всіх напрямках! І до цілковитого винищення!*

І помста ця тому, що бунтівний Гамзат-бей поширює свою владу в гірському Дагестані й бере гору над домом аварського хана, відданого цареві; але хіба можна вірити і йому?! гладкий, мов кабан, дикун!

І Фаталі вперше почув про полководця Гамзат-бея Шаміля, який легко схилив на свій бік андійців, косублінців, гумбетівців, анкратальців, богуляльців, джамалальців... — *звикай, звикай!*

Надто був розгніваний барон, коли довідався, що Гамзат-бей ошукав аварську ханшу; їй треба було негайно повідомити їх через лазутчика, адже знає, кому ми платимо! і ніхто не відмовив їй не посилати дітей на переговори до Гамзат-бея — він одразу ж обезголовив ханшиних синів і, полонивши її, захопив Хунзах.

— Зіграйте на релігійних почуттях старших Хунзаха!
Щодо Кербели і вбитих імамів!

— Але ж вони сунніти! — несміливо вставив Фаталі.

А барон глухий:

— Викличте в них і ці пристрасті, щоб з Гамзат-беєм покінчили!

Барон забракував твір Фаталі: «Атож, ще не вбилися в колодочки!» Але навіщо ця брехня?!

«Убито Гамзат-бея!» І барон — яка посмішка на обличчі! — шойно повідомив військового міністра: «В мечеті під час молитви». І перший, і другий імами впали при бароні Розені. Государ буде задоволений: і Газі-Магомед, і Гамзат-бей. Сам барон, це був початок його діяльності на Кавказі, вирушив у бій, щоб зламати опір Газі-Магомеда. Битва при Гімірі була кривава й уперта, і Газі-Магомед був подоланий. Так, так, це була баронова помилка! Він наказав виставити тіло в тому вигляді, як знайшли, щоб посіяти корисний страх, а вийшло навпаки: смерть повернула імові гідність, він тримав однією рукою бороду, притьмом білу, яка оторочувала його смагляве обличчя, а другою вказував на небо: поза немов під час молитви!! і довіра до його вчення спалахнула з новою силою! весь вигляд Газі-Магомеда кликав на боротьбу: він лежав у зеленій чалмі, випростався на весь свій зріст, худорлявий, з виразним обличчям.

І Гамзат-бей! Чужими руками! Розен надав убивці — Хаджи-Мурату — чин прапорщика міліції й офіційно доручив управляти аварським ханством; а потім, щоб знову посіяти лихе, Хаджи-Мурату наказано поступитися ханством вірній людині царя — Ахмет-хану Мехтулинському. Довго на нього полювали, Гамзат-бей, і завжди він мов привид щезав, — завжди був одягнений в біле, а на шапці носив чалму, сіру, білу або чорну, зважаючи на обставини: під час в'їзду в Хунзак був у чорній чалмі, бо Мухаммед у той день, коли він входив до Мекки, мав теж чорну чалму; якісь дезертири в царських мундирах супроводжували його повсюди, отож пішла чутка, що охоронці — збігли царські солдати.

Зумисне скликав барон канцелярію, тільки-но прийшла звістка про вбивство другого імама Гамзат-бея, щоб повести розмову про мистецтво проповіді, і новачків, він дуже симпатизував Фаталі, а за що, й сам не збагне (та й поеми ще нема!) вимуштрувати: «Вчітеся у горців, як запалювати підвладних!» Барон узяв за основу одну з промов першого

імама — вона була записана захопленим слухачем, поширена в значній кількості по всьому Дагестану, і баронові Розену, звісно, була доставлена: «Перший обов'язок ваш переконанням і мечем поширити в світі світло віри! Хто вважає себе мусульманином, для того передусім газават¹, треба озброюватися, кинути сім'ю, домівку, землю й не шкодувати життя! А ви? Що ви зробили! Що робите ви?! Жалюгідні боягузи! Ви жадібно женетеся за земними благами! Народ!! даремно ти стаєш до молитви, небо відхилиє їх! Все життя ніщо, коли над вами царська влада!»

Атож, барон обложив Гімринську фортецю, впав перший імам! Ще одна прикрість до тієї, яку допустив, виставивши на огляд мертвого Газі-Магомеда — прогавив Шаміля! Може, і його, третього імама, судилося вбити баронові?!

Адже, поранений двома кулями, Шаміль упав як мертвий, всі бачили, біля ніг Газі-Магомеда! його вважали убитим! І раптом невдовзі з'явився поміж горців і показав свої груди з відкритими ранами, з яких вже не текла кров! і горці вигукнули — гук цей долинув і до барона: «Аллах врятував від смерті Шаміля, щоб він переміг живих!» І вдруге, коли взяли фортецю Ахульго, Шаміль був там, але незбагненим чином зник! І ще: коли в Ханзусі підпалили замок, а в ньому — Шаміль, усі, хто був там, згоріли або загинули від меча, лише Шаміль врятувався, але як?! і щоразу порятунок свій він приписував, гучно оголошуючи це, фатуму!

І легенди про Кавказ переінакшив на свою користь: мовляв, всевишній зробив Кавказький хребет кордоном, охоронною стіною й вічним соборним місцем правовірних народів і держав — проти Гога й Магога, котрі живуть по той бік гір. І що напередодні судного дня: запеклі невірні хочуть зламати волю правовірних, а халіфе, далекий і слабкий, отож пророки й полководці, захищаючи мир правовірних, обрані з числа горців, — загине один — підведеться другий, загине другий — повстане третій! і третій він, Шаміль!

Диво дивне: то раптом Шаміль знає таке потаємне, що й самому не признаєшся, а то наївний, мов дитина. «Ми самі хочемо своїми землями правити, чому чужі?! Дружити, але не бути рабами!»

Барон послав Фаталі до генерал-майора Клюкі фон Клугена; у Фаталі довірча особа, яка вміє викликати людину

¹ Газават — священна, релігійна війна мусульман проти невірних.

на відвертість, і саме з цією особою поблизу Гімри зустрі-
неться Шаміль, треба переконати, вмовити його припинити
боротьбу й приїхати в Тифліс (???), куди прибуде невдов-
зі сам государ.

Шаміль високий, у нього великі задумливі сірі очі, густа
шорстка щетина, стиснув губи, і їх не видно. «Ти глянь, як
гинуть гори! ти бачив криваві гірські річки?! вони колись
були завжди чисті!» Невблаганний. Але вже другий по-
гляд, умиротворений,— час молитви, і Шаміль молиться.
Але ж чого цю суру шепочуть його уста: «Присягаюся
небом і тим, хто йде вночі!.. зоря, яка проймає... вони ж
замишляють хитрість. І я замишляю хитрість. Дай же
відстрочку невірним, відстрочи їм трохи».

Хоч як бився над сурою Ахунд-Алескер, щоб розтлума-
чити Фаталі, а й сам не збагне.

Обіцяв і — обдурив. Але хто перший? — постріл знизу
чи камінь згори?! «Не я порушив; — переклав Фаталі Ша-
мілевого листа, барон вірить лише перекладачеві своєї
канцелярії,— а ви, і я підняв зброю для власного свого
захисту, і діло зробилося з волі Бога та Великого Про-
рока».

Що ж, доведеться карати!

«...і на світанку, підійшовши до цього села, оточеного
лісом, послав козаків. Людей, які, втікаючи, шукали поря-
тунку, половили і знищили. Ті, що чинили опір, стали
жертвою свого відчаю. Загинули на багнетах єгерів. Саклі
горіли. Село Кішкерей, у якому було з десятків дворів,
з великим запасом хліба та сіна знищили вогнем».

СМЕРТЕЛЬНІ СТІЛИ

— Ой же й шекинець-нухинець, ой же й хитрий! — ска-
зав Бакіханов, коли Фаталі прочитав йому свою східну
поему на смерть Пушкіна.

Спробував би написати сам! А справді, подумав, чому не
він? Авжеж, мундиинир!.. «Наївний, наївний Фаталі»,—
усміхнувся Аббас-Кулі; в його погляді завжди якийсь
біль; можна вважати за зверхність або за іронію: з
ханського роду все-таки; а Фаталі хто? Майже в сини йому
годиться; і за чином між ними прірва.

Але чому не він, Аббас-Кулі-ага Бакіханов? Адже знав,
і дуже близько знав, трьох Олександрів (чи трьох?):
одного вбили в Тегерані фанатики-азіати, другого... хто ж

другого? іди знай! дуель?.. Був нещодавно Лев-Леон в Тифлісі, брат поета, штабс-капітан, немов яблуко розрізали навпіл, такі схожі обличчям, той же африканський тип, ті ж товсті губи, але блондин, волосся так само кучерявиться, як чорні кучері в Олександра, — зустрічалися раніше в Петербурзі, як завжди, безтурботний, веселий, пам'ять має надзвичайну, чудово читає свого брата, згадували, як лаяв поет петербурзький світ, мовляв, задушливий йому, і про вітчизняні звуки: харчовня, нагай, острог. А батько йому: «Ти невиправний!» Та ніщо не віщувало біди. Безглузда загибель! А третій Олександр — той наче був за царя, але ж робив замах на його життя! і начебто був проти горців, але ж оспівував і оспівує їх! Та горець про те не знав, коли цілився в нього. І коли натиснув курок...

Що писати про них? І як напишеш? Про першого, про другого, про третього? Першого Фаталі не знав, тільки чув про нього, про другого й читав, і багато чув, проводир поетів, а третій — він ще живий, куля горця ще не спостигла його, — Бестужев-Марлинський, і він допоможе Фаталі.

— А що стосується шекинця-нухинця, то не сердься. Це я так, хто з нас не любить попащекувати. Уколоти без злого наміру, просто знічев'я, заради розваги, коли тему розмови вичерпано, а час треба заповнити, ось і згадують то одного, то іншого: «Оце Фаталі! Ой же й хитрий! Оце шекинець!..» Це ж я люблячи!

Ти знав трьох Олександрів і тебе засмутила їхня доля. І він той, котрий начебто за царя й начебто проти горців, теж занепокоєний долею Олександрів: «Я був глибоко засмучений, довідавшись про трагічну загибель Пушкіна... Я не склепив очей цілу ніч і на світанку був уже на крутій горі, що вела до монастиря святого Давида. Прийшовши туди, я покликав священика й попросив відправити панахиду над могилою Грибоедова, над могилою поета, потоптаного святотатськими ногами, без надгробка, без напису! Я плакав тоді, як плачу тепер, — плакав гіркими сльозами, плакав над другом і товаришем, оплакував самого себе. А коли священик заспівав: «За убитих бояр Олександра і Олександра», я трохи не задихнувся від ридання: цей поклик здався мені не лише поминанням. Так, я сам відчуваю, що смерть моя буде також нагла й незвичайна, і вона недалеко від мене. Яка, проте, фатальна доля тяжіє над поетами нашого часу. Ось уже троє загинуло, і якою смертю. Повішений. Розтерзаний. Убитий.

І третій Олександр — він сам, у солдатській шинелі й кашкеті.

— Є ще четвертий, Аббас-Кулі-ага, і він, який ненадовго пережив усіх їх, в гарячці малярійної лихоманки згадав своїх тезок, Олександр Одоєвський! Ви з ним розминулися в дорозі, може, в Шемасі: ви їхали, відкликані бароном Розеном, з Куби в Тифліс, а він — у Кубу, придушувати кубинське повстання! Про вас йому розповідала Ніна Чавчавадзе. Мені судилося впізнати його.

Чотири Олександри! І ще будуть: вигнаний з країни, оголошений божевільним; і — товариш Фаталі по службі, який виникне й зникне, неначе й не було його зовсім. Але Фаталі поки що знає чотирьох: одного зарізали, про другого його східна поема, третього невдовзі буде вбито кулею горців, четвертого підкосила лихоманка — це при Фаталі Лермонтов пошепки Одоєвському: «Казали, що ти!..»

Ще один Олександр, окрім тих, що були й будуть, — тільки й розмов у Тифлісі: повернувся Олександр Чавчавадзе!

А як мріяв Фаталі потрапити до нього додому, познайомитися з ним! Людина-легенда, генерал, з яким навіть імператор — це грузини поміж собою — не дасть з ним ради: двічі висилали до Тамбова, і обидва рази за участь у змові за незалежність Грузії й відновлення трону Багратидів. Але ж чи можливо?! Висилали й випускали: перший раз допомогло клопотання батька (ще б пак — іменем царя Картлі-Кахеті Іраклія II підписав Георгіївський трактат, довірили долю Грузії Росії, а потім став батько Олександра Чавчавадзе повноважним міністром грузинських царів при Російському імператорському дворі), а вдруге — тут клопотань не злічити і, передусім, власні заслуги, — бився проти Наполеона, медаль за взяття Парижа, воював з персами, а там — дивовижно все переплелось! — в таборі перського війська, проти Олександра Чавчавадзе — другий Олександр Царевич. Син царя Іраклія II. Багато їх, братів, — усі втихомирилися, а він перекинувся до персів, очолює військо, сподівається з допомогою шаха поновити трон Багратидів!

І вороги, — і — надія, адже з ним, Олександром, який сподівається, встановлено контакт! І шифр для таємного листування — особлива абетка! — складена ієромонахом Філадельфосом (!) Кікнадзе. І досконалий план дій — геть усе враховано! — «Розпорядження на першу ніч», і день збройного захоплення влади з надією на царевича,

і далекі-далекі країни (франки? інглісі?..). І — зрада у власних лавах! А як він, було, витанцьовував, зрадник! Ноги-струни, бистрий погляд, іскри з-під — тепер уже можна сказати! — копит. «Іассе! Іассе» — кричали йому, а це і окрик, щоб підбадьорити танцюриста, і ім'я його, зрадника! Але ж якби перемогло тоді повстання, був би Олександр Чавчавадзе військовим міністром у грузинському уряді. І він же — чи не це стало причиною помилювання? — батько невтішної вдови Ніни Грибоедової — Чавчавадзе.

«А ти про масонство! Хто за тебе, Фаталі, клопотатиметься?! Який князь? І ніхто навіть не дізнається! Заглухне голос у стінах каземату, крикнути не встигнеш! Та й кому кричати?!

Іди скажи Хасаю Уцмієву!

«Можу вас познайомити, Фаталі.— Це Бакіханов познайомив з Хасай-ханом.— Ви обидва однолітки, міцно один одного тримаєтесь». Обое стрункі, Хасай дебелиший трохи, а з Чавчавадзе знайомити не поспішає: ханська гордість не дозволяє Бакіханову з'являтися незвано до грузинського князя. А може, хоче спочатку придивитися, що до чого? Чистий, але ж все-таки? «Хрещеник Катерини Великої! — каже або міркує вголос Бакіханов.— І дочку-красуню названо на честь імператриці Катериною!»

Може, Одоєвський!

Він привів до Чавчавадзе Мішеля на правах друга Грибоедова (і родича: обидва родинними узами зв'язані з дружиною Паскевича!), може, Мішель приведе Фаталі? Але ж сам був лише раз, а Одоєвського підкосила лихоманка.

Фаталі говорив би з Олександром Чавчавадзе мовою фарсі про Хайяма, якого поет переклав на грузинську. Так і не відвідає. То те то се, а там прикра загибель князя восени: раптом чогось злякався кінь, попереду немов блимнули вовчі очі,— кинувся з ляку, кучер не втримав віжки, князь, підвівшись, устиг їх підхопити, але пола шинелі попала поміж спиці, накрутилася на колесо, і він вилетів з одноколки-пролітки, вдарився головою об бруківку й невдовзі помер. Фаталі прийшов на похорон, бачив Золоту шаблю князя за хоробрість у боях з Наполеоном і орден Білого Орла на оксамитовій подушці. На похорон прийшов і Хасай Уцмієв: зустрічалися з Фаталі навесні (масонські розмови!), а тепер восени (Хасай-хан у почиті намісника).

Одоєвський жовтий-жовтий, губи запалені. Усміхнувся,

виступила кривава тріщинка на ранці: «Мені усміхатися не можна». Фаталі це знайоме — мати! Тут і Мішель, а Фаталі через багато років по тому зрозумів, що означає: «...казали, що саме ти про мрії та про кайдани»; прочитає років через двадцять тонкий-тонкий аркуш:

Простяглися до мрій наші руки, та лише кайдани знайшли.

І до Фаталі, немов сперечаючись з ним:

— Та й чи читали ви мої вірші раніше, ніж написали свою елегійну східну поему, цю здається у «Московському наблюдателе» я прочитав, чудова квітка, покладена на могилу Пушкіна.

А в ушах Фаталі — слова барона Розена: товсті губи, одутлі щоки, багряно-червоні генеральські погони; буряково-червоне обличчя графа й жовте-жовте обличчя Одоєвського, але як схожі їхні голоси.

— По-моєму, — це Одоєвський, — ви не могли їх прочитати тоді!

І про те ж, — читав чи ні? — говорили з Бестужевим.

— Ойой, як холодно! — Дрож проймає і Фаталі. Малярійному комареві дуже до смаку кров засланців.

«Впивайтесь, впивайтесь!.. — імператор ляснув по руці — у рудому волоссі заплутався сумирний північний брат південного малярійного комара; сміливець — скуштувати царської крові! Ляснув, а потім вивів розмашистим, але чітким почерком резолюцію, як завжди, по-французьки («О Росія, з неросійськими царями!») на клопотанні, здається, барона Розена, проханні («за такі клопотання!») дозволити перевести змученого лихоманкою Бестужева з Гагри, де лютують малярійні комарі («знають кого кусати, сердешні!») — подумав, це траплялося зрідка, по-російськи імператор), в інше місце (може, в Санкт-Петербург?!): «Не Бестужеву з користю займатися словесністю! Він повинен служити там, де неможливо без шкоди для здоров'я».

Невже це Бестужев? І так близько! Вражений і Бестужев: вже де-де, а тут і на гадку не могло спасти раніше, що настане день, — і він читатиме іншомовні рядки про Пушкіна; щось нове, іншими очима, іншою душею, і далеке й близьке. Якби довірили Фаталі, і він зміг би прочитати вірші північного брата! А ті, хто, «з'ївши вовче серце», пішли в грудні на царя, і уявити не могли собі! Щоб іншомовні? щоб іновірці?!

— Барон, якщо пам'ятаєте, завжди був у захваті від

того, що листи з Тифліса, і в Тифліс з Петербурга надходять за одинадцять днів!

— Пошта? Та хіба можна таке поштою?!

— Якби я прочитав ті вірші, може, і поема була б інша!

— Годі скромничати! Ви можете пишатися своєю поемою! А щодо тих віршів, боюся, обпекли б собі руки, якби ці аркуші потрапили до вас!

— Як ви могли — знати й не показати! Я здогадався потім, як згадав вираз вашого обличчя, коли барон Розен спитав вас: «Ви читали вірші на смерть Пушкіна?» І коли, вже знаючи про ті аркуші, так, так, я багато днів ходив з обпеченими пальцями (що ті пальці? горіло нутро!), заново переглянув переклад моєї поеми спочатку, не буду приховувати, він здивував і злякав мене!

— Ви ж були наївні, Фаталі! Та й минуло лише три роки, як ви прийшли на службу до барона.

Як розповідає високовихований і вельми люб'язний — так і несхідні сходознавці, як правило, червонощокі, сором'язливі, з сивою трикутною борідкою, які дозволяють собі лише вряди-годи, але неодмінно безадресно лаяться: «Це чортзна-що!» — сходознавець Адольф Берже: в травні тридцять сьомого було здійснено каральну (ну, навіщо?! — викреслив!) експедицію в Цебельду під особистим керівництвом головнокомандуючого, в почеті якого були Мірза Фет-Алі та зарахований до Грузинського гренадерського полку Бестужев, який користувався особливою прихильністю барона Розена (обожнював державного злочинця!). Домігшись покори цебельдинців (трое повішених на п'ятачку сільського майдану і двадцять убитих, — але ж не писати про це!) загін повернувся в Сухум, де його вже очікували судна, на яких він повинен був відпливти до мису Адлер для покарання горців. (І горець про це знав! Знав, коли цілився і коли натис курок!). За три дні до відплиття в море Бестужев — в числі інших — обідав у барона Розена, який ненароком спитав його:

— Ви читали вірші на смерть Пушкіна? — Бестужев розгубився: чи читав він!! За столом заціпеніння, завмерли. Барон — хто-хто, а він читав! не могли ж його з Санкт-Петербурга не повідомити! — одразу ж поправився, дивлячись невинними очима на Бестужева: — Атож, вірші нашого Фаталі.

Віддягло!

— ...наш юний друг Фаталі присвятив пам'яті Пушкіна

зворушливу східну поему, дуже вам раджу перекласти її на російську мову.

«Чого ж ви раніше мені не сказали, Фаталі?»

«А ви? Чого ж ви приховали від мене?!» — Фаталі знає: ходять аркуші по руках! Але як роздобути? Спитав у одного: «Ви випадково не чули?..» Той олів'яно втупився в Фаталі і здвигнув плечима. Ще в одного. Той враз ожив: «Що? Які? Покажіть?!» Не до самого ж барона йти?!

Спитати в Бестужева! Але як? Якби хотів міг би сам: пізньої весни або ранньої літньої пори.

— А де оригінал?

— Боюсь, що не зрозумієте.

— Я не зрозумію? Ваш, можна сказати, учень?! — і продекламував: («Чому саме ці вірші? Я зрозумів лише згодом, коли прочитав пізнього літа або ранньої осені ці аркуші!..»)

Гечме намерд кьорпісіндан, кой апарсин чай сани! Ятма тюлкую далдасинда, кой джїрсїн аслан сани!»

Якби був тут Адольф Берже (адже розповідав з чїхось слів, бо юний був у ті роки, дев'ятий йому пішов тоді), одразу переклав би, бо сидів поряд з бароном: Не ходи через міст лукавого, хай краще річка понесе тебе. Не лягай у захистку лисиці, хай краще лев роздере тебе!

— Але ж я написав мовою фарсі.

— Чому? — знітився Бестужев. — У вас же самих прекрасна поезія! — І знову продекламував: — Чах даши, чахмаг даши, аллах версїн ягиші!» — І сам же переклав (Адольф Берже міг на хвилину відволіктися: його увагу привернули б матроси, які лагодили вітрила). — Кремінці, камінці, дай боже вам дощику!» Та-ак! Треба було вам, Фаталі, своєю мовою написати! — І одразу ж, щоб згладити докір: — З вашою мовою, Фаталі, як з французькою в Європі, можна пройти з кінця в кінець усю Азію, увесь Схід! Але гаразд, не журіться, іншим разом напишете своєю.

На перших словах поеми: *Не даючи здолати себе сну*, Бестужев спіткнувся вражений: це і його слова до брата, коли довідався про смерть Пушкіна: «Я не склепив очей...»

Не даючи здолати себе сну, сидів я ночі темної...

— Фаталі, дайте мені перо! — і почав правити, ворущаючи губами, вчитуючись у текст. — Трохи інакше.

Не даючи здолати себе сну, я темної ночі сидів і серцю своєму казав: О джерело перлинних таємниць! Чого забув

пісні соловей квітника твого? Чого замовк папуга красно-мовності твоєї?

Бестужев знає: папуга в східній поезії образ високого мистецтва.

Поглянь навкруги,— настала весна, і всі рослини пишаються юною красою, мов діви! Береги струмків, що лугом біжать, завітчані фіалками. Вогненні пуп'янки троянд спалахнули в квітниках. Хмарина ось-ось покропить — не полле! — квітник дощем, а вітерець — не зефір! — віддасть йому свої пахощі. Все тепер радіє і насолоджується, розпрощавшись з печаллю. Все, крім тебе, моє серце... Звідки ж тепер печаль твоя? Не знаю, чого ти голосиш і побиваєшся, немов плакальниця на похороні.

Фаталі мовчки спостерігає. Бестужев працює, склавши ноги на стільці, давня звичка, виправивши, шепоче, щоб зрозуміти музику вірша.

Відповідало серце: «Товаришу моєї самотності, залиши мене тепер на самоті. Якби я... не знало, що за весняним легкокрилом дмуть буревії осінні,— не бурхливий вихор осені! — о, тоді я оперезав би мечем стан вершника поезії на славу битву. Але я знаю, що таке підступність долі й жорстокість цієї зрадниці! Я передбачаю кінець мій! — Відірвався від аркуша, це ж про мене! читай! читай! — Нерозумна птаха, котра, одного разу побачивши сіль своїми очима, для зерна,— ні-ні, не попадає в біду, а знову летить на небезпеку!» — Підвів очі на Фаталі: «Чи нерозумна?»

Хіба ти, чужий світові, не чув про Пушкіна, про главу собору поетів? Про того Пушкіна, від якого папір жадав втратити свою білизну, аби постове перо малювало риси на обличчі його!.. Поцілили в нього смертельною стрілою! Вирвали корінь його буття. Чорна хмара градом побила плід його життя. Грізний вітер загибелі погасив світильник його душі, немов тюрма — не «терем»! — зробилося темне його тіло... — Шепоче, править, знову шепоче.

Росія в жалобі голосить за ним: «Убитий злодійською рукою розбійника світу!»

— Невже читав?! Але до чого ж тоді це хай буде в небесах другом твоїм милосердя Боже?! — І останній рядок у ахундовському перекладі, який прочитано вголос: Старий сивоголовий Кавказ слухає пісні твої,— виправив: пісні твої озвалися стогоном у віршах Сабухія. Сабухія?

— Сабухі?

— Це що, ваш псевдонім? — у питанні Бестужева Фаталі вловив іронію.

— Як же без цього? У східних поетів, ви знаєте, є звичай до звичайного імені додавати піїтичне.

— І що воно означає?

— «Вранці випите вино».

Чекав щось вишукане: «Світоч», «Мудрий», а тут — і слово ж якесь! вперше чує — така дивина.

— Але ж уранці п'ють, — посміхається, — щоб після нічної п'ятики похмелитися? До того ж, це я достеменно знаю, ви зовсім не п'єте!

— Що вино? Я був напідпитку, — і дивиться серйозно, трохи зблід, — прокинувся вранці, і така раптом ясність і тверезість, але навіщо вони мені, чи потрібно мені осявання печалі, коли довкола таке робиться?!

— І ви теж! — Замовк, задумався. — Але коли була вже тверезість, не схватися від неї! І вас не порятують, далєбі, охмелілі ваші очі! А псевдонім... — Як би так сказати, щоб не образити? — це вже гра!

— Але ж і у вас! — Фаталі довідався потім: Марлі — один з павільйонів Петергофа названо Петром Великим в пам'ять резиденції французького короля.

— Мій! — махнув приречено. — Не треба ніяких псевдонімів, друже мій, повірте мені. У вас таке чудове ім'я: Фаталі! Атож, Фаталі Фатальний.

Не спитав: чому фатальний! Тільки слухав. А Бестужев раптом — немов на сповіді — розкажує, ніяк не зупиниться: і про те, як напередодні фатального грудневого дня зібралися всією родиною — мати і її восьмеро дітей, п'ять синів і три дочки, він і його брати й сестри. «А який був обід! Потім розпрощалися з матір'ю і сестрами, троє назавжди!.. О, картеч! Ні подиху, ні конвульсивного руху, стояди й падали замертво. Ще, ще, ще!.. І ескадрон кінної гвардії. Побігли, а де сховаєшся? Картеч доганяла краще, ніж коні, стрибаючи від стіни до стіни, не шкодуючи нікого». І про Якутію, куди вислали: влітку ночі без тіней, а взимку дні без світла. І міради комарів, великих і рудих. Вони лізуть в очі, рот і вуха, розчавиш на обличчі, а на руді вже сидить з десяток. «Якут закричить: «Балик треба?» — «Сік, по-вашому — йох¹», — відповідають йому. І замовк: слово, яке я знаю дуже твердо, шкода тільки, що не знав його раніше. Розказати, як картечі свистіли

¹ Йох — ні.

біля вух і, попадаючи у каналізаційні труби, пробивали обидві стінки навиліт? І які муки терзали, коли три дні переховувався? І про думи: втікати за кордон? Але де взяти гроші? Повернутися додому? До себе на квартиру, біля Юсуповського саду, де жив, як ад'ютант принца Вюртемберзького? А нишпорки?! Іти до брата, адже командує маяком! щоб відправив мене в Швецію? Та брата теж, мабуть, заарештували, та й море замерзло!

І вирішив: скоритися волі государя. Коли йшов, здавалося, що кожен хоче схопити. А на Двірцевій площі потрійна лава солдатів. Увіткнув у капелюх султан (йшов без нього) і твердими кроками пішов до палацу. Пройшов усі лави і — в двірцеву гауптвахту. «Бестужев!» — скрикнув вартувий, витріщивши очі. А потім комендант. «Відрекомендуйте мене государю! Сказати слово, й годі». І зустріч з государем. Став на коліна: «Вашій імператорській величності приніс покірну голову». Розрахунок? Сприяв більше випадок: перед ним був Рилеев і називав государя високістю, наговорив грубощів. А тут — покірна голова Бестужева. Розповісти про каземат? Про слідчу комісію? Як допікав слідчому: «У вас хто сміливий, той грабує, а несміливий краде»? Про хоробрі справи напередодні, коли сміливо й рішуче — юнаки!! — встановлювали нове правління в Росії, скидали государів з трону, ділили міністерства й війська? І неймовірні чутки: Єрмолов штурмом іде на Москву! Наша вітчизна, яку ми не знали. Поліпшити те, чого ми не відали!

— О так, *демос!* — сказав багатозначно. — Ми — нікчемна частина! А голота задовольняється теперішнім і її мало хвилює майбутнє.

— Ні-ні, опозиція не в пошані і серед голоти! Скільки загинуло надій. Поставили свій жертovníк під дерево вольності.

Але про братів розповів: перший піде сам. Слідом Петро, збожеволів на Кавказі. «Ходжу, немов серце загубив. Він дуже хворий, а я не можу летіти до нього!» Потім відійде Павло, який назвав свого сина на честь брата Олександром. «Живий, — розповідає про брата, — але що з того: загублено талант. Ет, який приціл до гармат він винайшов, справжній бестужевський». Потім Микола, каторга, і Михайло, теж каторга. Спогади замучили, і щоразу немов учора це було. І більше жодного слова — склав ноги на стільці, давня звичка.

«Чого фатальний?» — питає якимось згодом, та пізно буде

питати: через три дні висадка десанту на мисі Адлер, атака на горців. Куди? (А Бестужев — ад'ютант при генералі Вольховському, лицейському другові Пушкіна, і свояки з декабристом Розеном, ні-ні, однофамілець з бароном). «Не ризикувати,— наказував йому Вольховський.— У вас і так досить слави». Стривай! А Бестужев вперед і вперед! Або куля, або лихоманка! Замучила до смерті!.. Густі чагарі, перетяті яром, папоротник, сплетіння диких виноградників, куди? Відбій, грає сурмач відступ, а він не чує, у вухах: «Когось порубано на шматки». Вперед!.. «Я передчуваю кінець свій!»

Горець цілить влучно, ще б пак, не попасти в цього несамовитого, який рветься вперед, це ж так близько. «Нехай плаче мати нечистивця!»

І тіла не знайшли. Забрали горці? Похвалитися, що вбили прапорщика,— шойно отримав чин.

«Єдина моя молитва — не смерти на одрі страждань, або не загинути в незначній сутичці».

Зникнення Бестужева — ні серед вбитих, ні серед живих! — породило чутки: живий, переховується в горах; адже було вже одного разу, співчував Пушкін: «Тут чутку про його смерть — щиро оплакували й раділи його воскресінню»; нема ні того, хто писав, ні того, кому писали (лист навіть не застав в живих адресата, Сенковського, головного редактора «Тифліських відомостей»); здався горцям у пошуках романтичних сюжетів; зрадив, щоб боротися проти царя — це пощастило, мовляв, на Сенатській, вирішив тут. Або любов до світлочолої карачайки? Карачай¹, карасу², джерела. І течуть, жбоніючи, по землі. «Запам'ятай, донечко, ця жінка — внучка Бестужева!..» Стара жінка в чорному — і внучка?! «Кара-кара-карачай!.. Так і не дізнався горець, які чутки породила його куля.

А сутичка була незначною — фортеця невдовзі впала; і романтичні сюжети, на жаль, вийшли з моди. «...єдина моя молитва!»

І ще одна чутка, яка будить уяву Дюма-батька (ще один Олександр!): Шаміль — це Бестужев! або Бестужев — це Шаміль. Задихається від своїх романтичних сюжетів (не вийшли з моди!), аж тут нова, заманлива ідея, і він відкладає з року в рік поїздку на Кавказ,—«Три мушкетери!» «Двадцять років по тому!» — коли ж поїде! «Віконт

¹ Карачай — чорна річка.

² Карасу — чорна вода.

де Бражелон», «Королева Марго», «Граф Монте-Крісто»!
Ну ось: здається, вже пора! І вирушить у дорогу (про
що — у свій час).

«— Я МІРЗА-ФЕТ-АЛІ АХУНД-ЗАДЕ»

— Аббас-Мірза, Хозрев-Мірза...— почав згадувати
Лермонтов.— І ви Мірза?

Фаталі розгубився й завчено мовив:

— Слово «Мірза», яке додається після власного імені,
означає принца крові, а якщо перед іменем, як у мене,—
свідчить про вченість.

— Даруйте, чи не можна простіше?! Татарин?

Фаталі усміхнувся. Як пояснити? По-всякому називали
й називають і будуть, мабуть, ще довго називати: і татарин
кавказький, і азербайджанський татарин, і турок, і тюрок,
і турок азерійський, і просто азері, і навіть туркман,
розповідав Ахунд-Алескер після ходіння на прощу,— так
називали наших переселенців в Ірак оттоманці, щоб відрізнити
від власних турок... Як йому це пояснити?! Довго
розповідати!

— Так, татарин.

— А ім'я... чи не можна коротше? Я — Мішель.

— А я Фет-Алі.

— Фаталі-фаталіст?

— Уже була спроба. Небіжчик Бестужев.

— Ви що, не вірите у долю? У вас, здається, що на лобі
у людини написано, того не обминути?!

— Сперечався я довго з мусульманськими муллами в
гянджинських келіях медресе, невже і з вами мені сперечатися?

— А можна просто Алі?

— Вам дозволено. Перед фатальним відплиттям до Ад-
лера небіжчик Бестужев велів мені неодмінно вас роз-
шукати.

— Але ж ми з ним не були знайомі.

— А він знав, що ви прибудете в наш край.

— І до вас встигло дійти!

— Ми з вами в єдиній імперії, а в недоброї звістці
довгі ноги.

— Скаче, веселий, грайливий! Атож!.. Під фанфари і
грім барабанів! А чому саме він вам велів?

— Я автор поеми на смерть Пушкіна.

— Ви?! Поєми?! Так, так, я чув! — Вже що-що, а цього!!

— Ви здивовані? Правду кажучи, і мені здається, що це не я, а хтось інший. Не віриться, як наважився! Але ми споріднені з Пушкіним. — Це стане сімейною легендою. — Прадід моєї матері був арап Музаффар, ще за часів Надир-шаха приїжджав в Нуху збирати податки, де і обрав собі дружину, нухинку. — Зрозумів, що Лермонтов захоплений своїми думами. — Атож, — вів далі, — життя пливало каламутне, мов Кура, і раптом хтось усередині, невідомий, наказав: встань! Візьми в руки перо! Як же ти можеш мовчати?! Ти напишеш про нього! Папір жадав втратити білизну свою, аби тільки перо Пушкіна малювало риси по обличчю її! Загинув глава собору поетів!

Ось вона, перша несподіванка, яку приготував йому Схід! Російські каральні загони і — прилучення до російського собору поетів.

— І хто ж у цьому соборі? — «Чи читали ви мене?» Дивна цікавість! З недавніх пір виробилось спостереження, якась особливість саме в цих його віршах про загибель Пушкіна: одразу, по очах, по голосу, по тому, як дивилися або розмовляли з ним, Лермонтов визначив для себе — читав чи ні. Цей татарин читав!

— Якщо дозволите. — Дістав аркуші.

— Можна проглянути? — Ця в'язь як тайнопис! Чи опануємо?

— Даруйте, якщо мій переклад недосконалий... Ломоносов красотами генія прикрасив оселю поезії, але мрія Пушкіна оселилася в ній. Державін завоював державу поезії, але володарем її обрано Пушкіна. Карамзін наповнив чашу вином знання, Пушкін випив вино цієї повної чаші. І вам у тому соборі... — Не докінчив.

— По одному лише віршу?

— Але ж якому! — запалали очі у Фаталі.

— Схід любить лестити.

— Схід одразу каже, що думає.

— «Багнет і — благо?! Кров — і Ломоносов! Насильство і — собор поетів. Треба розібратися!»

— Ви здивовані, проте. Йї-право, здивований і я: як же так, російські багнети — і кавказька поема про Пушкіна?

— А ви чаклун, читаете мої думки? — «Ось він, мій проводир по Тифлісу! по Кавказу! по Сходу!»

— Ви мій кунак¹, а хазяїн повинен угадувати думки й читати побажання гостя.

— Про вірші ми потім! — поквапився Лермонтов. «Треба рятувати Одоєвського». Але цікавість: як сприймуть тут, на Кавказі, горці й татари? Чи збагнуть нас? Неодмінно прочитати поему!

— Бестужев дуже чекав зустрічі з другом своїм, Одоєвським, він теж наш кунак!

«А ви справді чаклун!» — але цього разу промовчав: чи зрозуміє Алі жарт?

— Так, так, кунаки мимоволі! Ми з ним в одному полку, аллах милував, врятував від кулі горців. — І замовк.

Фаталі наслухався про кунаків особливого роду. Але Лермонтов — з нових, такого вигнанця ще не було в їхньому краю: за вірші! І коли Лермонтов сказав: «Мене на південь, а вас на північ, одразу до друку!», згадав Бестужева: той сидів, правив, щось викреслював, переробляючи по-своєму деякі рядки його східної поеми, на таке Фаталі не насмілювався б.

У Фаталі спочатку був переляк: Бестужев викреслив ім'я Його Імператорської Величності (!!). У Фаталі було: *Пішла слава генія Пушкіна по Європі, як могутність і велич Миколи від Китаю до Татарії*. Бестужев одразу рішуче викреслив ім'я з величчю і вставив як *модність царська*. Спочатку не зрозумів, коли Бестужев вдячно глянув на нього: «А ви людина смілива. Поряд поставили Пушкіна і Миколу! За таке б вас!» Але ризикнути викреслити!

— А до чого тут Китай?

— Китай і Татарія у східних поетів беруться у значенні найвіддаленіших рубежів світу. — І шепоче: «Убитий...» «Очевидно ж — не якась там «стріла смерті» і таке інше! Зітхнув: — Шкода, не можу вам показати інші вірші! Повернемося з Адлера (чи повернусь?), покажу, може. Ви потім зрозумієте. До речі, невдовзі тут буде поет, він теж написав на смерть Пушкіна. Треба б так: «Убитий злодійською рукою розбійника світу!» — І подумав: «Може, залишити стрілу смерті». Але рука в пориві виправила: «Смертельною стрілою. Так тому і бути!» Фаталі і сам не пам'ятає, як наважився поставити поряд імена. Дещо від Бакіханова чув, адже зустрічалися вони з Пушкіним, ще в турецьку війну, і сам прочитав потім у таємному листуванні (і як пропустив Нікітич!).

¹ Кунак — друг.

Пушкін прагнув приїхати на Кавказ? А мета? Брат імператора Костянтин Павлович вважає, дивуючись з сліпоти Бенкендорфа (а той знає, але інструкцію хоче отримати, заpastися потрібним папірцем), — хоч би як намагався Пушкін показати тепер свою відданість службі його величності, він не належить до числа тих, на кого можна було б у чомусь покластися! Кавказ! У нього одна лише мета: знайти нову ниву для поширення своїх аморальних принципів! завербувати багато послідовників серед молодих офіцерів! ах, оспівати доблесні подвиги?..

Але дозвіл є. Подорожні до Тифліса й назад отримано в канцелярії петербурзького військового губернатора. Але естафета негласного нагляду, хвіст, ландюг, сіль: спосіб життя? думку? зустрічі — з ким? де? про що? стеження!

Бенкендорф А. Х., розпорядження.

Петербурзький військовий губернатор Голенищев-Кутузов П. В.

«Що ж ви, пане, так нешанобливо?! Імена вітчизни наприкінці?!»

«Вибачте».

«Отож-то!»

«Може, дозволите спочатку?»

«Аякже!»

Ахбе...ф. Пивголз...в.

Начальник штабу армії барон Д. Е. Остен-Сакен, попередження.

Тифліський військовий губернатор генерал-ад'ютант С. С. Стрєкалов, повідомлення.

Тифліський цивільний губернатор... можна без!

А Пушкін ще в дорозі, і дорога його довга: Петербург — Москва — Калуга — Орел — зустріч з Єрмоловим. «Ідете до графа Єрихонського?» Новочеркаськ — перехід від Європи до Азії — калмики — Ставрополь — Гарячі води — Катериноград — фортеця Мінарет. «Черкеси нас ненавидять. Ми витіснили їх з широких пасовиськ. Аули їхні зруйновано, цілі племена знищено». Владикавказ — Терек — «не зупиняйтесь, ваше благородіє, уб'ють!» — Ларс — Даріальський пост — Казбек — чекали перського принца... зустріч з придворним поетом Фазіл-ханом (атож, друг Фаталі поет Фазіл-хан Шейда!) «Я з допомогою перекладача почав був вишукане східне привітання, але як же мені було совісно, коли Фазіл-хан відповідав на мою недоречну затію простою, розумною шанобливістю порядної людини!.. З соромом я змушений був залишити поваж-

но-жартівливий тон й перейти на звичайні європейські фрази. Ось урок нашої російської насмішкватості. Надалі не судитиму про людину по її баранячій папасі й по фарбованих нігтях». Пост Кобі-Душет-Тифліс.

Тифліс!! Газети мовчать. Заборона. Тільки через багато днів по тому: «Пушкін у таборі Кавказьких військ». А ще ж зовсім недавно: «Ми чекали! одного з кращих наших поетів! така надія!» Заборона.

Ось він, кордон! Мріяв!! Бо ми всі хворі — хто чим: якщо цар дасть волю, то я місяць не залишуся. Але не радій знайшовши, і не плач втративши. Прохання, яке залишилося без відповіді: хоч у кордон! хоч би в Китай!

Арпачай! «Я весело в'їхав у заповітну річку, і добрий кінь вивіз мене на турецький берег». І тут розчарування: на жаль! «Але цей берег уже завойовано: я все ще перебував у Росії». Що ж, «є якась поетична насолода повернутися вільним у покинуту тюрму».

Цар розлютував: «Хто йому дозволив їхати в Арзрум, — по-перше, це закордон, а по-друге, він забув, що зобов'язаний попереджати мене про все, що робить, принаймні, що стосується його подорожей. Дійде до того, що після першого випадку йому буде визначено місце проживання» (!!).

І на зворотному шляху — той самий ландюг нагляду. Та ще донос ротмістра Бутурліна (цензурний комітет?), ад'ютанта військового міністра, «дрібний куртизан і вискокча» — обід на честь Пушкіна із засланими декабристами у генерала Раєвського-молодшого, командира Нижегородського драгунського полку, і вже «справа Раєвського», слідство; і що Пушкін (протест? забава? виклик?), красується червоною турецькою фескою, ет!.. і донощиків — Пушкін ще в дорозі! — орден Володимира.

Пушкін не встиг опинитися в Кисловодську, а тифліський генерал-губернатор уже сповістив московському генерал-губернатору князеві Д. В. Голіцину, що невдовзі приїде Пушкін. І головний поліцмейстер Москви віддає розпорядження поліцмейстерові 2-го відділення (Шиллеру) встановити стеження (дуже суворе) за поетом.

Преса онімала, коли прийшла звістка про смерть поета: заборона! Тільки повідомлення в «Литературных прибавлениях к Русскому инвалиду»: «...до цієї думки не можна звикнути!» І одразу ж вибух невдоволення — редактора негайно викликали до голови цензурного комітету (хто пропустив?!)

«Я повинен вам передати, — роздратований Дондуков-

Корсаков, — що міністр (С. С. Уваров) вкрай, вкрай незадоволений вами! До чого ця публікація про Пушкіна? Що це за чорна рамка довкола повідомлення про смерть людини не чиновної, яка не посідала ніякого становища на державній службі? Та з цим ще можна миритися? Але ж за які вирази! «Сонце поезії!!» Даруйте, за що така честь? «Пушкін помер... посередині свого великого терену!» Який це такий терен?! Хіба Пушкін був полководець? воєначальник? міністр? державний муж?! Нарешті, він помер трохи не в сорок років! Писати віршики не означає ще пройти великий терен!..

А Фаталі — поряд з Миколою і Пушкіним! А той, хто перед ним, Мішель, — «ет, якби раніше!.. а посмів би?! Фаталі ще ой в якій довгій дорозі!

— Були з Одоєвським у Ніни Чавчавадзе, обіцяли зайти ще, та ось... зліг Одоєвський, гарячка! Треба лікаря!

— Є. Був другом Бестужева, неподалік, за рогом, над Шайтан-базаром.

— Усе у вас з шайтаном!

І пішли.

— Може, лихоманка? Вона тут усіх наших косить.

— Наших теж. Бережіть себе.

— Що судилося, те... Та ба, ви ж фаталіст! Але як же мені не бути фаталістом, коли я знав, я був упевнений, що написана мені на лобі доля така: Тифліс, мій приятель учений татарин Алі, у якого я беру уроки татарської.

Вони вже в лікаря. «Ось тут!» Зайшли в невеличкий двір — в кінці тупика.

— Захворів друг покійного Бестужева, Одоєвський. Йому потрібна допомога.

— Із тих? — спитав по-азербайджанськи.

— Так.

— Про що це ви?

— А ось вивчите!

— А цей хто?

— З тих самих.

— Такий молодий?!

— Що таке «джаван»?

— Молодий.

— А поет?

— «Шаїр». А лікар, до речі, великий шанувальник романтичної поезії.

— На жаль, я не Байрон.

Зворотний шлях — уже втрюх. лікар, Фаталі і Лермонтов. До Кури, а потім набережною до казарми.

Одоевський вкритий. Висунувся з-під ковдри, неголений, блідий.

— Сашо, ми до тебе з лікарем.

— Ну-с? — Ось вона розбухла селезінка! — Так, усі ознаки параксизму. — Дивиться на Фаталі.

— Яман? — спитав Лермонтов.

Одоевський усміхнувся: юний друг Мішель заморочив йому голову з татарською. «Неодмінно вивчу!»

— Спочатку морозило, потім жар?

Одоевський кивнув.

— Дам я вам хіни.

Одоевський скривився.

— Вийшли без шинелі, і ось!

— Вже осінь, не можна.

— Але ж жарко!

— Краще жарко, ніж лихоманка!

— Я вкриюсь, — тремтять і слова. — Накиньте на мене ще щось. Три шинелі поверх ковдр, та ще сусідова бурка, сидить на тапчані («Справжній кавказець!» — шепнув Лермонтов Фаталі), — бурка, прославлена Пушкінім, Марлінським і портретом Єрмолова. А «справжній кавказець», мріє про білу індійську бурку з чорною облямівкою внизу

— А я не встиг вас познайомити!.. Ти чуєш?

Голова виглянула на одну мить з-під шинелей.

— Так, так, чую.

— Вчений татарин Алі, у барона Розена служить. Вчитимуся по-татарськи! З татарською в Азії, що з французькою в Європі! То про що ми з вами, Алі? Так, про поему вашу і про наші багнети! Прямі і криві, явні і таємні! Улани, драгуни, булат!

Слово за слово, фраза за фразу чіпляються, переплітаються, якісь мерехтливі дивовижні фігурки, рухливі цятки, вони розширюються до великих кругів і лопаються, проймає дрож, полум'я всередині, але воно не гріє, хоч чим вкрийся, холодні, як лід, ноги, пальці закоцюблі, а як вони там в острогах, мороз і холод, хто ж наступний після Бестужева? Мабуть, я, а здавалося, тут краще — південь, тепло, а кулі, що ж, швидше буде!

І рядки, хоч би не забути це власне, встигнути записати, прокинувся я в степу глухім, там, де не кровна нам рука, а вітер викопав могилу, лихоманить, дрожі не вгамувати,

і кров ю полум'яною окроплений чакал, так-так, саме це слово він ще на Шайтан-базарі, а раніше в Шемасі, не шакал, а чакал! кісток бездомних прах розкидає у горах! запам'ятати! умру я весь, і грубий камінь на череп мій холодний ляже, звалище кісток! півсвіту мерців! і зблисне меч, і падають герої, та не за Русь, а за тиранів честь!

то холодно, то жарко, так багато вогню, іскри, в темних хмарах спалахує блискавка, п'ять жертв, і, мов вінець довкола вогонь палахкотить, вогонь сей спалить чоло їхніх катів.

але так низько впасти! писати! просити! *благаю сонечко царя і нашу світлу царицю*, душно, так низько впасти! не пом'яни ти в царстві слави, викреслити, спалити! так, так, я в узах був, і тінь надії, надії на ласку, народився син у царя, і не знає ніхто, але ж буде так, і подарують йому край, де на горах шумить лавровий ліс.

мені усміхатися не можна! а як інакше? вам легко докоряти, а це — єдина пилка, якою можна перерізати залізні ґрати в'язниці, а які в ній сні! здавалось — благодатний край, — нав'ючив на себе важкий ранець, узяв рушницю, в очереті міріади мошок, чи черкеська куля вб'є, чи кавказька лихоманка, *благаю сонечко царя*, така дрож, не вгамувати її, два юних товариша поряд, спалахнуло і згасло, Мішель і той, другий, чи зрозуміє сходу син?

а перед заплющеними очима, між віками й оком щось дивовижне веселкове розростається й вибухає, спалахи, уламки, того вже нема, не повернеш, бережи його, боже, ой які вірші, запам'ятати, не забути, прочитай і йому, Мішель, перед вами суд і правда — все мовчи, старе впало, нового нема, і той, і другий, чи зрозуміємо ми їх, і чи зрозуміють вони нас, і якесь м'яке ім'я, лі-лі, Алі, Фаталі, вчений татарин.

Про що вони, Мішель і Алі?

Голос дзвінкий і вибуховий (це Мішель), грамотний, з акцентом тільки, а це — і не акцент, а шекинська вимова, і своєю рідною коли розмовляє — пробивається діалект, але де там Одоєвському до таких тонкощів іншомовних! Часом татарська мова — це Фаталі та старий кавказець, як не похизуватися? «Славний народ, тільки ж такі вже азіати!»

У Мішеля подвійне відчуття: не треба, не треба б при Фаталі! «Ніяк мене не поранять! Набридло вже, додому хочеться! Доведеться колись («але ж нізачо не зробить, думає Мішель. Покладе він неодмінно кістки, на жаль,

в землі бусурманській!»), так, голову покласти на камінь, а ноги виставити на пансіон, і благодатна куля влучить в ноги, і мені тоді — відставка з пансіоном, відставний герой кавказької війни!

«Чи треба це при татарині?! Але ж Алі не чужий! І все-таки: краще б не при ньому казати таке!» І сам рече, і Алі: адже один у них двоглавий.

Ахунд-Алескер каже: це їхнє імперське діло, вони між собою і поб'ються, вони й помиряться, хто дужий — той і покарає. Атож, Фаталі розуміє, за що їх — і Бестужева і Одоєвського: пішли зі зброєю на падишаха! А за що Мішель? Теж розуміє: руки горіли, опіки на них, коли аркуші в огонь попали; приніс додому, щоб переписати:

«Ти послухай, Ахунд-Алескер!»

«Не лізь, не встрявай у ці їхні справи!»

Він, Гаджі-Ахунд-Алескер, пам'ятає, і Фаталі пам'ятати повинен, як обманувся Аббас-Мірза, дурний чоловік, поліз у бійку з велетнем! А Фаталі навіть слів не знайде у своїй мові, щоб ударну силу віршів висловити оголено, без алегорії! І вони ж — це ж справді загадка! — ідуть у бій, щоб славу царя возвеличити! А на царському огляді військ (государ збирається в дорогу? на Кавказ!) багатьох з цих не було: забрали на навчання. Але Мішель був: їх розділили. Мішель може на царському огляді бути, а Сашко — ні!

— Сашко, ти чуєш?

— Так, так, чую! — Гірка хіна, отрута, чи може втамувати дрож, вона знову хвилями від п'ят до кінчиків пальців, які окріп не зігріє, до маківки; зігрітися б!! *сліди фатальні днів фатальних*, хвиля за хвилею, чи зігріюся? і тоді настане ясність і слово за слово, думка за думкою, скоріше думка, ніж дія!.. Про що вони, Мішель і Алі? Одоєвський зігрівся, але шинелей ще не скинув, а старий кавказець зняв бурку, постелив на тапчан і ліг, вже спить.

— розбудити Схід! Але чи вистачить сил?

— Вистачило б життя! — Мішель, здається, жартує: дивне уміння приземлювати пишномовність. — Усіх я страв хотів би скуштувати разом, і ситим не наївся. Ось він, справжній кавказець, який прискакав сюди зі строкатими уланами, на чолі з сивим генералом, розбудив Схід, а сам заснув. А я, між іншим, теж маю намір розбудити, але кого — ще не вирішив. До речі, ваш Схід уже розбудили: пророк Шаміль! Такий шельма, полюємо на нього, намагаємося взяти, а він вислизає.

Одне полювання вже було (чи одне): обдурено генерала

Реута, якого послав барон Розен, — зайняти Унцикуль і, якщо пощастить, Ашильту, місце проживання Шаміля, а той, приспаний заявами горців про покору, не пішов далі Ірганая і повернувся в Темір-Хан-Шуру, а Шаміль тим часом, пустивши погolos про несміливість царського війська, яке побоялося йти в гори, ожив, і всі аули від Чечні й до Аварії визнали його владу; обдурено генерала Фезе — увійшов у Хунзах, взяв Ашильту, до Шаміля рукою подати! — спалив дощенту аул Ахульго й знову Шаміль ошукав: видав трьох заложників (аманатів), серед них і свого небожа, присягнув на вірність імператорові й змусив до перемир'я, пішов і відродився, як Фенікс з попелу, — попелу спалених аулів!

Буде полювання аж два-десятькі літ!

І Мішель, поручик Тенгинського піхотного полку, поповняв у загоні генерала Галафеева на лівому фланзі Кавказької лінії, в Малій Чечні хотів води я зачерпнути, та каламутна хвиля теплою, червоною була.

— ...устигнути б тільки!

— Уже намагався розбудити! Довелося посидіти тиждень в приміщенні головного штабу та спробувати сили в умінні виводити вірші на сірому аркуші з допомогою сажі та вина, на жаль, не кахетинського. «Вільнодумство більше ніж злочинне!» Французька доповідна Бенкендорфа і французька резолюція государя. Вірші прийшли до нього міською поштою з написом: «Заклик до революції». По всьому місту списки. Наївне «пояснення губернського секретаря Раєвського про зв'язок його з Лермонтовим і про походження віршів на смерть Пушкіна» (ой, які імена в чиновницькій фразі!). І кого обдурити надумали?! «...дано для переписування; чим більше говорили Лермонтову і мені про нього (о дитина! сподівається перехитрити, і кого? всесильного графа Клейнміхеля!), що в нього великий талант, тим охочіше давав переписувати примірники».

І це нісенітниця, кого надумав згадати! Ах Велика Катерина!! Що-що? «Краще простити десять винних — яка щедра цариця! — ніж покарати одного невинного!» Дуже-дуже гарно сказано, а головне — фраза яка влучна! Це ж, дурна твоя голово, звичка така у наших володарів — робити потім навпаки, аби на власному досвіді виголошувати вам для заспокоєння, а декому й для цитадій-нотадій: істини нові! Реготали петербурзькі співробітники Ладжського, правильніше агенти Бенкендорфа (у Ладжських — це спадкоємне), філери-фіскали, як поталанило їм

обвести круг пальця поета і переписувача: «Ну ж бо, дозволимо вам поспілкуватися, начебто не знаємо, тупоголові, про ваше бажання списатися!»

І посилає Раєвський Лермонтову записку, бажаючи допомогти, через камердинера; а бенкендорфці наготові, чекають! і записка — їм до рук! читають, регочуться, «юнь! юнь!», і не таких хитрих ловили! «Передай тишком,— пресиє Раєвський,— цю записку й папір Мішелю. Я подав записку міністру. Треба, щоб він відповів згідно з нею, і тоді справа закінчиться нічим. А якщо він говоритиме інакше, то може бути гірше».

Потім допит від імені «самого государя». Ну, признайтесь! другові вашому нічого-нічого не буде! присягаємося честю! ну, а коли чинитимете опір! Якщо самого государя розгніваєте!! в солдати?.. Один натискає, другий сперечається, а потім, як не допомагає,— «а тож, чого панькатися?! багнетом до стіни притиснути, і вся розмова!»

— Це ви малювали? — Профіль Дубельта, начальника штабу жандармів.

— Ні, не я.

— Але знайшли у вас і вірші — ваші!

Чорнетка! «А ви, зухвалі нащадки!..» І збоку прізвищ тих, хто «під захистом закону»: Орлови, Бобринські, Воронцови, Завадовські, Бярятинські, Васильчикови, Енгельгардти, Фредерікси!» «Хто склав?! Можна було б додати ще, чия рука поскупилася. Лермонтова — на Кавказ, в Нижньогородський драгунський полк, а Раєвського в Олонецьку губернію. Боже мій! І я смію нарікати! Заслання на рік! А як же йому?! Ілюзія одночасного в тридцять сьомому році, заслання і його, і Одоєвського на Кавказ. Але після дванадцяти років читинського і петровського острогів! Через рік Лермонтов повернеться до себе, у свій лейб-гусарський полк, у той світ, який ще буде лестити йому. Ті, котрих він розвінчував у віршах, ці графи, князі, барони, будуть щиро лестити. І переслідувати, теж щиро, наклепами. І образи французів: начебто звинуватив не вбивцю, а всю націю. *Його убивця холонокровоно...* Чи про нього йдеться?! І я смію нарікати! і при кому!! Більше думка, ніж дія.

Натхнення! Нам добре думається і працюється у вигнанні, в ув'язненні,— роздратування полоненої думки; а коли здолає недуга, важке марення хворої душі! Ми вимахуємо мечами картонними, освістані й затоптані горлатими пройдисвітами, торговцями пафосом і танцівниками, які

танцюють на фразі: досить! годі! час залишити пустопо-
рожне й бездумне базікання, цю шіллерівщину, цю рилеєв-
щину, божевільні марення Чаадаєва, політиканство Герце-
на, й поріднитися з нашою прекрасною дійсністю, а там
уже визріває новий біль, новий стогін, нове обурення,
у кипінні клекочемо, паруємо, нагріте ревіння у високостін-
ному казані, який з петрівських часів не чистили, ось-ось
вибухне, і кожен чавунний уламок з уламок Царя-гармати,
але нема ні вибуху, ні уламків, знайшовся хтось, який чи то
з лютої ненависті до попередника, бо мав приниження і був
за блязня, чи то здуру, бо цікавість бере гору над дурістю,
чи то з підступного замислу з далеким заміром, а то
й через випадкове везіння, — кого тільки не довелось бачи-
ти на монаршому троні?! трохи підніме покришку, щоб
вийшла небезпечна пара і щоб трохи охололи пристрасті,
щось викинуто, щось зварено, щось і не знайдеться, бо
більше думка, ніж дія, а там уже визріває новий біль за
скривджену честь, новий гнів за принижену гідність і
знехтувану людяність, у кипінні клекочемо, нагріте ревін-
ня у високостінному, величність ваша, високість ваша,
чавунному казані.

Хто це? Невже Фаталі?! Рано ще — він тільки зібрався
в дорогу, а вона ой яка довга! Мішель?! На жаль, не
встигне. Чи Одоєвський?.. Просвітління у лихоманному
маренні?! Але ж не справжній кавказець?! Він спить,
прикривши чоло й очі смушковою шапкою, і уві сні бачить
себе на поштової станції у рідній губернії, куди він дістав-
ся, трохи накульгуючи, в ногу влучила куля, на плечах
справжня кабардинська бурка, його візок, а в нього запря-
жено пару його верхових шкап, і він не поспішаючи, хоча
треба поспішати, хто там, дома в нього, залишився живий?
Матері, мабуть, уже нема, оженитися не встиг, але сниться,
що молода мати і чекає його наречена, він везе їм всілякого
гірського краму, розповідає, поправляючи на голові чер-
кеську волохату папаху: «Жахливі шельми ці азіати!» —
курить з маленької кабардинської люльки, оздобленої срі-
блом. «Ось такий народ осетини! І хліба по-російському
назвати не вміють, а влучив: «Офіцере, дай на горілку!»
Вже татари, як на мене, кращі: ті хоч непитущі! Трохи
зловиш гаву, і вже чекай — чи аркан на шию, чи кулю
в потилицю? А все-таки молодці! — Смикає лівий вус.—
А черкеси? Як нап'ються бузи на весіллі або на похороні,
і зчинилася бійка! Ну, а кабардинці або чеченці, хоч
і розбійники, зате відчайдушні голови! Славний народ,

тільки ж вже такі азіати! І шаблю на боку поправляє: «Приклади лезом до руки, сама в тіло вп'ється. Він мені: «Урус, яман, яман!» поганий, значить росіянин, а йому: «Урус яхши, чох яхши!» дуже, мовляв, ми хороші».

«Гей, відступи, став тут на дорозі!» Прокинувся, голос Одоєвського:

— Кинь, чого ти мучиш себе, вони ж підступні! «Це справді»,— позіхає старий кавказець.

Лермонтов щойно жартував щодо пророка Шаміля, і вже забуто і його, і Кавказ, а Одоєвський, йому, слава богу, жарко, скинув шинелі, але може простудитись (а Фаталі затоплює піч), заспокоює Лермонтова:

— Не журися! Ет, юнь, юнь! Хіба можна їм вірити?! Хоча, ми самі також!

— Ні, ні, я не повинен був!

«Ти не можеш уявити, в якому я був відчаї, коли довідався, що я винен у твоєму нещасті, що ти, бажаючи мені добра, за цю записку постраждаєш... Я спочатку не говорив про тебе, але потім мене допитували від імені государя: сказали, що тобі нічого і що коли я мовчатиму, то мене в солдати. Я згадав бабусю і не зміг. Я тебе приніс у жертву їй. Що зі мною коїлося в цю хвилину, не можу сказати,— але я вірю, що ти мене розумієш, і прощаєш, і вважаєш, що я ще гідний твоєї дружби. Хто б міг чекати!»

— Ні, ні, я не смів дозволити так по-дурному себе обманути!

«Один мій добрий приятель, Раєвський, котрий чув, як і я, багато необгрунтованих звинувачень і через непоміркваність свою не бачачи у віршах моїх супротивного законам, просив у мене їх списати; очевидно, він показав їх, як новину, іншому,— і таким чином вони розійшлися?»

— Найбільше засмутило мене, що він через мене постраждав!

А старий Раєвський «щоб відібрати право докоряти пам'яті благородного Мішеля» багато-багато років по тому напише, що «Мішель даремно собі приписує мою маленьку катастрофу (!) тридцять сьомого року.

КРИВАВИЙ ЗАХІД НА КУРІ

І завтра після полудня.

— Оце так зустріч! — І Мішель цілується з самим начальником штабу військ Кавказької лінії і Чорноморії

генералом Петровим. Завідує призначеннями й переміщеннями у військах (і Мішеля сюди в Тифліс), друг Єрмолова. «За що ж?!» — скрушно питає генерал ще в Ставрополі. І Мішель йому на пам'ять вірші, за які його заслано: автограф!

— Одружений на двоюрідній тітці, на жаль, померла, — пояснив Мішель. Тягне в лазню: — Диво, татарські лазні!

— Але сьогодні жіночий день, — попереджає Фаталі. — А це Ахмед, мій слуга. По-російському, ні більмеса, а зате по-грузинському!

На Шайтан-базарі галас, каравани верблюдів, смушкові папахи.

«Я в Тифлісі у Петр. Г. — учений татарин Алі та Ахмет, — записує Мішель в книжці, — іду за груз. в лазню; вона подає знак, але ми не входимо, бо субота».

— Ходімо, швидше!

Ахмед по-азербайджанському — Фаталі:

— Поки ви з ними розмовляли, дивлюсь — вона з нього очей не зводить.

— Про що це ви?

— Про ту, за котрою ви поспішаєте.

— Хлопці, мрію. Допоможіть кунаку!

— Вона вам, здається, знаки подає якісь.

— В лазню! Ходімо! Ет, не можна, субота. Зачекаємо тут, поки вона вийде. Ахмеде, знайди мені вуглину («Кемюр тап!» — Фаталі Ахмедові.)

Лермонтов малює вуглиною на стіні обриси лазні, а ось і мечеть. І віслюк поряд, а на віслюку — татарин у папасі. А ось і кінь. Люди з'юрмилися, дивляться, як віслюк здивовано нашоросив вуха, повернув до них голову. Сміються: «Оце урус!»

А ось і жіночі постаті: в чадрі, в капелюшку. Вийшла.

— Вона! — Вуглину відкинута. — Ходімо. Та що ж це ви?! Ходімте ж! — Біжить, ось-ось наздожене її, схопить за руку, а вона дедалі швидше, озирається, підморгує, кличе.

Небезпечна гра, але як зупинити Мішеля?! Зайшла у вузький дворик, Мішель — за нею. І одразу ж вискочив.

— Ахмеде, переклади!

Та — Ахмедові (грузинка? але чисто розмовляє, як і Ахмед; гречанка? хто ж?!). Ахмед — Фаталі, він ще поганенько розмовляє грузинською, а Фаталі — Мішелю:

— Дуже подобається їй, Мішелю!

Увесь розтанув, сяє:

— І вона мені дуже! До біса гарна!

Згодна. Але!! Треба присягнутися! «Присягаюсь!» — Ви зробите, що вона накаже. І щоб ми пішли (то ми й залишимо вас!). Ви підіть за нею в дім, якийсь заповіт. Виконати волю померлого. Вони кохали одне одного, він помер, а вона боїться (що за дурниця?!). Заповідав, а що — вона сама вам пояснить.

— Чи зрозумію я її?

— Каже, що зрозумієте.

Погодився. Фаталі і Ахмед вийшли.

Швидко стемніло.

— Чи не піти мені? — Це Ахмед. — У мене ніж.

На душі неспокій: даремно, дуже даремно! То серйозний і трохи не плакав («Ніколи собі не прошу!»), а тут така безрозсудність. Небезпечно, але як утримаєш?!

І раптом — Мішель. Що він несе?! Бездиханне тіло! Швидко до річки йде, поспішає і — труп у річку. Чоловік?! Підбігли до Мішеля, а він раптом блідий-блідий, йому стає недобре, падає Фаталі на руки. «Допоможи!» І з Ахмедом — від берега до чинари. А тут патруль. П'яний офіцер? В комендатуру! Встиг передати Фаталі кинджал. «Його!» Зняв з убитого. Хто ж він? Заповідав, щоб ніхто не знав. Самітня? Ні, мати і хлопець. Брат? Сліпий! два білих ока!

«Виходячи, вона знову подає знак, — пише в книжці Мішель. Я малював вуглиною на стіні задля втіхи татар й роблю їй риску на спині; іду вслід за нею; вона погоджується... тільки щоб я присягнувся зробити, що вона накаже: треба винести труп.

Я виношу й кидаю в Куру. Мені стає моторошно, і я знепритомнів.

Мене знайшли й віднесли на гауптвахту.

Я забув її дім, мабуть.

Ми наважились шукати його.

Я зняв з мертвого кинджал для доказу».

Вранці Фаталі з Ахмедом у комендатуру. Випустили. До Одоєвського. Встав, блідий, добре поголений. П'ють чай. Він, Лермонтов і старий кавказець.

— Ні, ні, жодної хвилини вільної! З'ясувати, хто померлий! Нечисто тут, нечисто!

— До зброяра треба йти, — каже Фаталі, — до Геургу.

Так, його робота.

— Помер, і ніхто не знає! Дива в нашій армії!

Ні комендант, ні в канцелярії барона. Зник, пропав, і якийсь денщик спився з горя. Знайти денщика.

Ахмед довідався, кого мав офіцер. Так, офіцер довго ходив по сусідству до однієї старої з дочкою.

— Його кинджал.

— А сліпий хлопець?

— Авжеж, і сліпий у них! Дочка вийшла заміж, а через тиждень офіцер пропав.

— От дива! Пропав, але ж він прописаний до війська.— І не дізнаєшся: хто він? А чергував, розповідають, якийсь прапорщик, дезертирувати надумав, розбив шафу, де особисті справи, у пошуках свого, щоб забрати: не його — рве, чуже — викидає, поки до своїх документів не добрався. Може, через те й знайти не пощастило, хто пропав?! А все-таки дива в нашій славній армії!

Ахмед довідається, за кого ця дочка вийшла заміж.

Знаходять будинок, а її немає. Тільки сліпий. «Ти хазяйський син?» — «Ні». — «Хто ж ти?» — «Сирота». — «А де хазяйська дочка?» — «Була, та втекла з татаринном». — «З яким татаринном?» — «А хто його зна?» — «А стара де?» Стара за стіною бурмоче: «Чого до убогого причепились?»

— Нечисто тут, нечисто!

Ахмед цілий вечір ходив кругом і довідався, що чоловік приїхав і нікуди вона не втікала: хтось йому сказав, що бачили, як з вікна виліз мужчина й що чоловік допитував, хто та що?.. І лаяв жінку: а як дізнаються?

І треба ж так! Йшли і раптом бачать: та самісінька? а поряд — мужчина; чоловік? татарське обличчя.

«Одного разу йдемо по караван-сарая (вночі) — бачимо: іде чоловік з (цією жінкою) дружиною; вони зупинились і глянули на нас. Ми пішли й бачимо, вона показала на нас пальцем, а він кивнув головою».

«Яхши! — уловив Фаталі по губах, стояли близько».

«Опісля вночі обоє (двоє) на мене напали на мосту. Схопили мене, і — як звати. Я сказав. Він: «Я чоловік такої-то» — і хотів мене скинути з мосту, але я його випередив і самого скинув».

А раніше — вона! На мосту! «Відчувало мое серце, що неодмінно покажеться, і я з нею говоритиму». І справді: вона!

— Що ж ти мене обдурила. Обіцяла освітити віконце свічкою, я до самого світанку, поки з міста купці з караванами не вийшли, очей не заплющив? Порізав килим кинджалом! — Вона мовчить, злякано озирється. — Я поки чекав, дещо про тебе дізнався. І про твого татарина теж!

— Ой! — зареготала вона. «Розуміє, шельма. А прикидається, що жодного слова!» — Багато бачили, та мало знаєте, а що знаєте, то тримайте під замочком!

— А якби я надумав виказати коменданту?

«І раптом, дужа така, взяла та й штовхнула мене, — розповідає Мішель Фаталі, — а слова її бритвою по шиї: «Викажеш!» — чистою російською мовою. «Відскочив, а вона в річку, а тут чоловік кинувся з розбігу й теж у Куру!»

Мішелю, сюжет?

?!

(Плем'я на Кавказі. Герой-пророк).

Чи витівка?

!!

(Метод¹: написати довгу сатиричну поему: пригоди Демона).

Може, випробування долі?! «Мені циганка ворожила, женюся двічі! А поки що нежонатий». Гадалка переплутала: не два одруження, а дві дуелі. Але поки що не було жодної.

Грузинка (а не гречанка!) і татарин сидять на хисткій сходинці, опустивши ноги в грайливі води Кури.

Пролунав несподіваний постріл: підступний ворог? просто мисливець?

Денщик тре круп вороного коня офіцера («як смола, ноги стрункі! а вже виїжджений — мов собака бігає за хазяїном! ось такий розбишака кінь!»), краплі стікають у Куру, шкурка здригається і раптом кінь, нашорошивши вуха, заіржав, і звук побіг поволі, вдаряючись об новий граніт набережної.

Геург всаджує в срібне гніздо рукояті рубіновий, немов кривавий захід на Курі, камінь.

А сліпий же бачить. Він дивиться, як тече Кура, поволі, з вирами, несучи в Каспій і іржання коня, і несподіваний постріл, і призахідний відблиск.

Неодмінно станеться: танці вогню на річці в цьому довгому-довгому тридцять сьомому. Німим отверзяться уста, і сліпі прозріють.

— Як тобі подобається, Сашо? Наш Алі розповів мені чудову казку.

Старий кавказець чув про Ашик-Кериба.

— Турецька?

¹ М е т о д — пам'ятати (лат.).

— Не зовсім,— каже Фаталі Мішелю.— Кавказько-татарська або азербайджансько-туркменська. Хоча, довго пояснювати, може, й так: турецька!

— Гарно як, га? «Сумний, мов зимове небо». Ось ще: «Вранішній намаз творив в Арзіньянській долині, полуденний намаз — в Арзрумі, перед заходом сонця — в Карсі, вечірній намаз творив в Тифлісі». Не Тифліс, а Тифліз!

— А куди ж п'ятий намаз подівся? старий кавказець знає.

— Справді, а де п'ятий, Алі?

— Подорожньому і зовсім можна не творити намаз, коран дозволяє, це не гріх.

— Неодмінно навчуся! Ось побачиш, Сашо, і до Мекки поїду! Буду... Як ви казали, Алі?

— Гаджи — Мішелем.

— Ось-ось, Гаджи — Мішель!.. «Магуль — Мегері краща за всіх дівчат Тифліза».

— Не «Мегері», а «Мехрі».

— Так, так, запам'ятаю! Зверни увагу: не Тифліс, а саме Тифліз! Сааз... Якого він роду?

— Я ж казав, Мішелю, у нас родів нема.

— Пророк Хідр, це як, наче наш Ілля-пророк?

— Так, є пророк Іліаз.

— А якщо їх об'єднати? Хідр плюс Ілля, Хідаріліаз?

— Хізр на білому коні.

— І цю приказку не забуду, треба записати: адин недир. Решит, біріні де, біріні ешит, раз кажи, раз почуй». Яка дзвінка рима: решит-ешит... Паша, пашею, ушей! «В одній руді — з отрутою чаша...» Сашо, я відвідав Ніну Грибоедову, кланялася тобі! «у другій руді — кинджал!» Боже, скільки на Кавказі сюжетів!

І який сюжет у голові? Може, про старого кавказця? Або цей, нездійснений: «...з кавказького життя, з Тифлісом за Єрмолова, його диктатурою й кривавим приборканням Кавказу, перською війною й катастрофою, в якій загинув Грибоедов у Тегерані?»

— Отже, благословимо всемогутнього аллаха, так, здається, Алі? розстелимо килим відпочинку, закуримо чубук задоволення й візьмемо в руки перо. До речі, а як з кахетинським у нас? та пошле пророк стопи натхнення в часи Ашик-Керіба? Скільки сюжетів! Вам би, Алі, тільки почати!

У ФАЕТОНІ З ГОСУДАРЕМ

Це відомий метод — нагрівати й охолоджувати, побити й обласкати. До похвали за східну поему ще в Тифлісі, у квітні, було зроблено бароном Розеном зауваження, а потім довге вичитування: може, тому й хотілося йому потім згладити різкість; це у зв'язку з пам'ятним ділом — почалося навесні тридцять сьомого, а завершилося восени тридцять восьмого — про відчай вірменських, а частково азербайджанських переселенців з турецьких провінцій-пашаликів — обкладені непомірними податками; переселилися після поразки турецьких військ, за Андріанопольською угодою, ще за Паскевича — з Арзрумської, Карської і Баязетської провінції, і — зчинили бунт!

— Ви молоді, чисті й довірливі, Фаталі, у вас попереду блискуче майбутнє, не треба було вам зустрічатися з бунтівниками! Ці напівдикі переселенці!

— А ви справили на них таке гарне враження, бароне! І Парсег, і Галуст-ага, і Нагапет. «Знайшли нарешті живу душу!» «Невже,— розповідали вони,— ми обдурювалися, коли переселялися сюди, до своїх же, з турецьких пашаликів Арзрумського, Карського і Баязетського?!»

— Зважте, лагідне й прихильне поводження з ними вони вважають слабкістю, я дав команду для приборкання й відхилення шкідливого прикладу для інших, а також для вселення в них страху!..

— А вони мали надію на вас! «Щасливий, під керівництвом такого генерала працюєш!» — казали мені.

І в рапорті військовому міністру барон пише: «Заходи люб'язності й переконання на них не діють, як і взагалі на азіатців, що перебувають у невіглазстві; подальша прихильність до них служитиме вельми небезпечним прикладом для всіх інших, не лише переселенців, а й корінного населення, і не в одній Вірменській області, а й в інших провінціях, при кожному виконанні вимог начальства». І наприкінці секретного повідомлення, думка ця виникла саме під час повчання Фаталі: «Усі ці розпорядження я уклінно прошу вашу світлість віддати на високий розгляд його імператорської величності». Отак, Фаталі!

«...без послаблення і всіляких поступок»,— зволив дописати государ.

— А не допоможе,— завершив тоді повчання барон,— що ж!..

— Але їм нічим платити! Земля у них кам'яниста,

нічого не родить, а тут повинності поштові, дача вартових, постачання дров, а ліс же далеко, за півсотні верст, утримання осавулів, не мені вам розповідати, які це грабіжники.

Звідки ви все це знаєте, Фаталі?

а ви не смієте їх карати!

— А не допоможе, що ж!

Що ви можете, наївні, проти сили?! проти раніше посланих рот Мінгрельського егерського полку з гірською гарматою і донського козачого полку з сотнею козаків; адже Парсег сподівався, що срібна медаль на георгіївській стрічці з написом «За хоробрість» для носіння на шиї відзнака — військовий орден, дарований самим Паскевичем при обороні фортеці Баязет, надійно огородять від арешту й езекуцій. І ти, Галуст-ага, з надією на срібну медаль на володимирській стрічці з написом «За вірність» для носіння на шиї! розговорилися тоді, забулося приниження, як давні-давні знайомі, і Нагапет — у таку мить! — раптом: «Ти неодружений, Фаталі, і молодий, тобі такі вірші припадуть до душі!» і — турецький двовірш, Фаталі на все життя запам'ятав: *Не мешаді, не кербелай, не ходжиям*, мовляв, що мені, пілігримство в Мешхет по титул Мешаді, в Кербелу по титул Кербелай, в Мекку по титул Гаджи? *Койнундаки мемелерін мохтаджиям*, «мені б груди твої білі!» Атож, жартували, дізнавшись, що Фаталі ще не одружений.

Перша усна догана барона Розена молодому перекладачеві, через якого багато можна побачити в цьому дикому азіатському народі. Тріщина, тріщина, замазати б мершій, щоб не зробилася великою, бо тоді — прірва. «...зворушливу східну поему дуже вам раджу перекласти на російську».

І знову в дорогу в почеті барона Розена (але, на жаль, без Олександра Бестужева), як і минулого разу, та ж дорога, цього разу довга, до Анапи, де необхідно забезпечити безпеку руху (але зустрічатимуть у Геленджику). Барон на одну мить затримався на мосту, виїжджаючи з Тифліса, і, про щось подумавши, уголос сказав: «Так, Помпей!» Це був міст, який побудував ще Помпей. І довго потім мовчав, дивлячись на руїни башт, що захищали колись Тифліс, — зруйновані у дні нашестя Ага-Мухаммед-шаха Каджара. Потім Мухет, стародавня столиця грузинських царів, і знову Барон Розен (передчуття?!), був невеселий. І важкі вози, запряжені дужими, але неповорот-

кими волами, — насилу їх стягали з дороги, щоб пропустити барона і його численний загін.

Вранці третього дня приїхали в Хорі і раптом таке видовище, минулого разу був туман, а зараз — це диво: біліла немов цукрова піраміда, одна на рівнині, гора Ельбрус. «Свята гора», — сказав черкес з почету барона. А потім Кутаїс, на березі бистрої Ріони, столиця Золотої Колхиди (барон і його почет ночували в готелі французького куховара, скільки їх, французьких куховарів, тут — попали в полон у Москві, служили у царських генералів, а потім сюди, на Кавказ. Французький куховар, одружений на голландці).

Проминули володіння мінгрельського князя, Зугдіді. А ось і сам князь: оформляв чергову угоду; баронові вже розповідали, до того ж зять барона, одружений на його дочці, з роду князів Дадіані: за безцінь продає туркам корабельний ліс. І син князя тут, молодий Дадіані, вихованець барона, постійно знічувався, помітно було, що його дратує батькова розв'язність. Фаталі знав, що молодий князь збирається одружитися на молодшій дочці Олександра Чавчавадзе, Катерині (про яку розповідав Бакіханов! на честь імператриці! біля неї стільки женихів, Фаталі чув, що й Бакіханов будімто закоханий у неї, — така красуня! І що не поет — пише про неї, присвячує вірші, усіх з розуму звела).

Князь щедро частував барона Розена, свого далекого родича Дадіані, зятя барона і весь його почет і, прощаючись, умовляв барона, наче від нього все залежить, — упросити Миколу, Є. І. В., зрозуміла річ, погостювати в нього (??!). Але передусім пили чай. І обід перейшов у вечерю, яку подано за французькою модою, пригощав старий француз, теж з колишніх полонених. Кухар (чи не під впливом Дадіані?!) відрекомендувався маркізом часів Людовіка XV чи XIV: в напудреному парикю з маленькою косою позаду, в шовкових панчохах і черевиках з пряжками. Фаталі сидів навпроти мінгрельського пана, дворянина, з васалів Дадіані, котрий, знаючи, напевне, лише свою мову, просидів, насупившись, кілька годин, не проказавши, як і Фаталі, жодного слова. Потім барон чортихався, розмовляючи зі своїм зятем, і Фаталі чув усе:

— А палац!! Я сподівався побачити щось царське, стільки прогудів він нам вуха! Пишна назва його помилкова, погодьтесь, — переконував він зятя, але той мовчав. — Це ж звичайнісінький будинок! Таких тисячі у Європі. Два

поверхи з десятима вікнами в фасаді! Покритий черепицею і поштукатурений. Та ще широка дерев'яна галерея! А стіни! стіни!! обклеєні неоковирною московською шпалерою! і канапи грубої роботи, такі були в моді років тридцять тому! І годинник з музикою, як в усіх наших харчевнях! А на стіні, ви звернули увагу? два знамена! Символ незалежності, о боже?!

І знову в дорогу. Невдовзі Редут-Кале із зручною гаванню; уночі вили шакали, немов діти кричать. І морем у Сухум-Кале, де кинули якір.

Коли від'їжджали барон Розен згадав Бестужева, «так, зворушлива східна поема», посміхнувся ледь, щоб знову поринути у недобрі передчуття. І допит кріпаків-втікачів.

В гавані Бамбора стояв турецький корабель, який захопили козаки з російського військового корабля. Шкіпер, очевидно, контрабандист, постачав навколишнім селам амуніцію, а на зворотньому шляху — хіба один він? — брав з собою в дорогу юних дівчат-черкесок, для торгівлі на невідільницькому ринку в Стамбулі. І кілька матросів з ним. І відвідувачі, черкеський князь з двома васалами й прислугою. Але ось, ще одна робота для Фаталі, та це легша за ту, що була в Сухум-Кале, Сухумі, як називають місцеві, — перекладати баронові Розену пояснення турка, хазяїна корабля. Ввіз амуніції не можна було довести; турок, як умів, відпирався, а заборонена купівля дівчат — ось вони, шість черкесок, майже дівчатка! — була незаперечна.

— А ви самі у них спитайте, у дівчат, хочуть вони їхати зі мною чи ні?! — розкричався турок.

Черкес з почету барона, який захоплювався краєвидом Єльбруса, вихований у Петербурзі, спитав у черкесок, котрі, здається, розуміли по-турецьки. Барон помітно повеселішав (після важких допитів у Сухумі!):

— Що ж, і спитаємо!.. Скажіть їм, що я дарую усім волю: можуть податись на батьківщину з князем їхнього племені (теж полоненим, звільнили і його), можуть за власним бажанням одразу ж вийти заміж за будь-якого козака, хай обирають! а можуть навіть попливти з турецьким шкіпером, котрий їх тоді продасть на невідільницькому ринку в Константинополі. Одне слово, що хочуть.

І яке було здивування барона (веселість мов рукою зняло, тепер він весь час був насуплений), коли дівчата не довго думаючи в один голос сказали:

— В Константинополь!

Тобто щоб бути проданими?!

— Та бути цього не може! — спалахнув барон. І на черкеса.— А вони все зрозуміли?!

І незлюбив черкеса, наче той винен, що так відповіли черкески (а в купівельній ціні вони дізнаються про свою гідність), не взяв його з собою, а повернувся в Сухум-Кале.

Дівчата стояли розгублені, турок зловтішався. І раптом по-російському (знав, шельма!):

— Де ваше слово, генерале?

— Всипати шкіперу! — наказав барон і вийшов.

Дівчат повернули «їхньому племені», шкіпера повели до каземату

А потім цілу дорогу їм попадалися кріпаки-втікачі. З яких тільки губерній! І яких тільки племен не бачив Фаталі на цьому шляху!.. А потім гавань Суджук-Кале. І виїхавши звідти увечері, вранці прибули в гавань фортеці Анапа (і вниз, у Геленджик, куди прибуде государ).

Так, важка була робота у Фаталі

А почалося в Сухумі. довго говорив казах, вивергаючи важковловимі для Фаталі слова, спітнів, очі червоні, розмахує руками, сорочку підняв, спину всю в рубцях показує

— ...печаті і тамчі приклали Ісикова роду старого бий Калбубай Кути Яков, Джапаського роду бий Бікбау Умірбангаєв, Беричеева роду Усянгулов відділення старшина Уса Тюляганов, Кизилкуртова роду бий Тука Убар Гірганов..

— Стривай, стривай! Спитайте їх, чого втікали?!

І знову посипалися слова, але Фаталі вловив зміст:

— Утиски їм від осавула, не підтримав хан, не допоміг оренбурзький військовий губернатор.

Барона проінформовано про Букеєвське ханство, повстали там киргизи («Казахи, казахи ми!»), неспокійно, уже рік, як б'ються, ніяк не встановлять порядок між Волгою і Уралом, весь берег Каспія.

— По допомогу до султана! Проти нас?! Це ж хто вас напоумив?! Це ж треба таке: з такими пиками пройшли непомічені, не зупинили їх, дірява у вас Кавказька лінія, що за цеп військових караулів?! Через Кубань, Малку, Терек! Адже скрізь кордони! Оце так забезпечується безпека сполучення із Закавказзям?! Як ішли? Хіба дізнаєшся?

А в башкирів з Татарії інші біди.

Поясніть нам, Фаталі, що чутки ці брехливі й дурні,

ніхто магометан у християнську віру навертати не має наміру! — В одного вже є на обличчі знаки, покараний, у другого смуга через усю спину від свіжих ран. Шпіцрутенами через сто солдатів? батогом? нагаями? а потім на земляні роботи, розчищати гірські завали, дороги до аулів? і щоб там їх — кулі горців?!

І йому, Фаталі, в обличчя кидали, але частіше — в спину: «У!.. Зрадник!» І в Сухумі також: уста просять — «допоможи!», а в очах — презирство, форму гяурську надів!

А ось ті, котрі їм у Анапі зустрічалися, свої ж, російські селяни, що ж вони? Втікають на Кавказьку лінію, мріють — через брехливі чутки — про волю. А чутки розпалюють уяву кріпаків, поширюючись у кабаках і на базарах. Читав, читав барон Розен, прислалі знайомитись і йому, звід думок щодо внутрішнього становища Росії, мовляв, чутки — одне, а процвітаючий стан — інше, складений III відділом власної його імператорської величності (всі слова з великої літери) канцелярії.

Так було завжди за кожного нового царювання, за кожної важливої події у справах держави пролітає в народі звістка про прийдешні переми, а найчастіше — збуджується думка про волю. Чекають, а її нема та й нема, і починаються: галас, пожежі, невдоволення (?!) кріпаків, студентів, безземельних дворян з чиновників, котрі, так-так, а як же? будучи запалені честолюбними ідеями і не маючи чого втрачати, радіють будь-якому безладдю, писак всіляких, газетярів і журналістів, тьху!..

перемогли шаха — чекай волі!

турка прогнали — переми будуть!

Олексій Андрійович Аракчєєв (б, в, г...) богу душу віддав — амністію чекай!

а ожив, подекують, великий князь Костянтин Павлович, з мертвих воскрес — буде щось неодмінно!

шлюб князівни Марії Миколаївни, атож, баришня вже — знову вісті про волю!

як? невже його високість спадкоємець одружується на дочці — кого б ви думали?! — вчорашнього ворога! турецького султана! яка ж хитрість! — і на радощах сплять три губернії!

і про євреїв також, в усьому вони винні: за вказівкою поляків діють — як помста за рекрутську повинність!

А чого пожежі? А від зловмисного підпалювання поміщиків для розорення своїх селян, яких призначено бути

вільними і віддано як посаг її імператорській величності великій княгині.

Цар (государ, імператор і т. ін.), мовляв, хочуть дарувати волю, а чиновники чинять опір.

І пророцтва, і пересуди: оголошення свободи, — це думка поміркованих, — може від раптовості породити безпорядки, незвичні й не привчені, як нею користуватися?! поміркована поступовість і поступова поміркованість, панове: оскільки кріпосницький стан є пороховий погріб під державою, діяти обережно.

А потім прохань невпинний: хто ж заступиться?! «Найясніший монарх, всемілостивий государю! Перший після бога, батьку наш, поглянь на невинностраждених!..» А це — новіше: «Кидаючи оком будівничого на неозору державу свою, яка процвітає під захистом благодійних законів, караючи неправих...»

— Чого ж ви бунтуєте?!

— Усі чужоземцями в Росії, чухни, самоїди, мордва, башкирці, вільні, а самі православні невольники і причина всього зла бояри (!!) — обдурюють царя і ославляють православний люд!

Фаталі розуміє, коли горці чи земляки. Або навіть грузинські князі й польські бунтівники, яких вислали на Кавказ. І вірмени-переселенці. Або гуріїни — який неспокій був: розігнали прикордонну варту, пограбували козацький пост, зруйнували митницький пост, напали на карантин, спалили дві казенні цегельні... Але коли ж свої! Що ж вони?!

— Та хто ж тебе, дурна твоя голова, допустить до государя?! — Довідалися ж, шельми, що государ на Кавказьку лінію поїхав!

— Мене аж ніяк затримувати не можна, видано мені доручення від громади, до того ж маю щастя уклінно подати государю!

— Ану, що за прохання — взяти!

— Сам вручу, сам.

— Виловити всіх до одного!

А вночі сниться Фаталі сон: сам Микола Павлович по-простому розмовляє з ним.

І всміхається імператор, пильно вдивляючись у Фаталі. Треба щось попросити, але що? Потім у фаєтон посадив, а фаєтон особливий, замість коня — гармата на колесах рухається. Їдуть вони, ось він, поряд з імператором, доторкнутися може, та боїться.

«Це ж дуже просто, як не можете зрозуміти? — розповідає імператор. Спочатку про четвертування (бо Фаталі жодного разу не бачив).— Руки по лікоть,— і показує на своїй руці, бісером вишито вензель, еМ.— Як? Прив'яжуть (до чого?) вірьовки за руки, і розводять їх, спочатку ліву великою гострою сокирою, а потім праву. І ноги по коліно або — по стегна. Приводять до тям, і тоді новий помах, чудово, якщо шия тонка. Що посадити живого на палю?! Невже й цього не знаєте? — дивується государ.— Добре й гладко затесати кіл, краще дубовий, насадити тонкий і гострий залізний наконечник, густо змастити смальцем.— Імператор позіхнув, затуливши рота долонею.— Так-с, коротким широким ножом робиться розріз на штанях, щоб розширити отвір, через який кіл увійде в тіло. Від болю воно здригнулося,— затряслася кабіна,— вигнулось,— і чогось плечі піднімає імператор,— і впало на дошки,— розслабився,— живе? Так! І тоді треба довбнею короткими ударами бити по незатесаному кінці кола... І біля правого вуха над лопаткою,— торкається до спини Фаталі, шукає лопатку, а Фаталі ні живий ні мертвий сидить,— не зачепивши жодного життєво важливого органу, показується гострий кінець наконечника! Живий!.. Калюжка крові, але треба підняти негнучке вже тіло на палі, обережно, не трясучи, і прив'язати ноги до основи палі».— Замовк.

«І все?»

«Майже. Паля неодмінно прикріплюється до двох балок, і цікавий до тортур народ, вірний імператорові, вдивляється в спотворене від жаху обличчя злочинця, воно набухло, але очі живі! І рот скривлений в судомах. І хрипіння (слова проклять?), і стогін, поки не опустить дух (увечері або завтра вранці?)».

Нараз у залі вони, хтось підходить і відкликає государя, а Фаталі чекає, чекає, немає його, треба б — ось вийде зараз! — попросити його, але про що, здумати не може, а треба, коли ще таке трапиться? Може, написати йому?! а його затримує генерал, сам барон. «Як ви тут опинилися?! хто вас впустив?!» — «Та я майже півдня з государем був, у фаєтоні з ним катався!» — «Що за маячня? ви з глузду з'їхали, Фаталі! Як ви сюди потрапили?!» А в руках Фаталі якийсь папірець. «Прохання?» — питає барон. А там перелік покарань: повішення, відтинання голови, умертвіння ударом у голову, утоплення, вміщення взимку під лід, саджання на палю («Але ж я тобі пояснив!» — голос імператора), засуджений до колесування (це коли

кістки колесом трощать, вважається одним з найкваліфікованіших засобів смертної кари), шпідрутеню через двісті солдат, прогнати через стрій. «Ах хворий?! що ж дотримати присуджене йому («Кому? — питає барон. — Чи не вам, Фаталі?!») число ударів після одужання!» Канчуком (хоч канчук не бог, а правду знайде!), нагаєм — і козачим, з лопастью, щоб ляск був, різками, палками, пугою — з кулькою: щоб з коня збити; батогами, щоб кого батіжити. «Що? — знову голос Миколи Павловича. — Але ще за покійного брата мого було скасовано рвати ніздрі у злочинців, у день різдва сімнадцятого року! (а в Фаталі ця кара не значиться!): а ще заслання на каторжні або кріпосні роботи, віддання в солдати, поселення сибірське та інше, а збоку рукою Фаталі: «Як же це висловити — фарсі, арабською, своєю по-тюркському?»

І ще приписано: *східні тортури! зашити жилами рот!! бунтарський, той, що кричить! розірвані губи, звисають, окривавлений рот!*

А ще ермоловські тортури — генерал вішав непослушників на гарбі! і чийсь, здається, баронів почерк, — збоку коментар: «Не всякий наважиться пристосувати до діла гарбу, але що вдієш, коли кращого й людинолюбнішого способу не можна було в похідних умовах підшукати?»

Фаталі, далєбі, не знає, що про те ж у розгорнутій доповідній записці Ладожський писав государю імператору: «Іти на дипломатію з людьми, котрі далі своїх гір нічого не знали, було марною справою, і тому гарба ермоловська, хоча міра, безперечно, жорстка, була корисніша дипломатії. Жорстокість Ермолова, — пояснює далі Ладожський, — кажуть, ніби була причиною лютої ненависті горців до нас. Мені здається, ні. Такий спосіб відносин міг зробити жорстокою людину культурну, а не дикуна, який поважає тільки страх і силу» —

І раптом государ. Не впізнає Фаталі!!

— А це хтоооо! — очі круглі такі.

А щось кругле й опукле пішло, покотилося на Фаталі.

— Це татарин! — мимрить барон Розен, марно намагаючись затримати, зупинити колесо. А воно, величезне, нестримно йде на них.

І вже нема барона!! Повз Фаталі покотилося! Немов відірвалося від гарби, — але ж був фаєтон! Атож, сидячи на колесі, думай, що бути неодмінно під колесами, вколесили, вколесили, відколесили, — вправи у мові Фаталі, — доколесилися, а хто й уколесив?»)»

«Про що ж хотів запитати?» Не згадав Фаталі й коли прокинувся. Може, це: «Чого ж це свій проти тебе, господарю?»»

А тут, як на зло, і саме перед царським оглядом військ на Кавказі, усе того ж довгого тридцять сьомого, пішли невдачі, і перша — ганебна поразка біля Амільтинського мосту в Аварії. Горці по дошках переправилися через бурхливу річку, видерлися майже на перпендикулярні, як повідомляється баронові, скелі і стали вергати з висот безліч величезного каміння, а потім люто кинулися врукопаш! Загинув генерал-майор граф Івелич, командир Апшеронського піхотного полку, — вбитий кулею, впав у прірву, і двоє горців потім відшукали в міжгір'ї, викупили тіло!

Двомісячний безперервний рух по гірській місцевості, зносилися одяг і взуття, половину артилерійських і козачих коней перебито, артилерія вийшла з ладу, гірські єдинокороги малонадійні, зарядні ящики теж стали нікудишні, а деякі зірвалися зі скель і розбилися.

І квітневе повстання в Кубі!

Аббас-Кулі зайшов до Фаталі, коли той перекладав чергову відозву до повсталих кубинців.

Бакіханов переглянув текст.

— Знову? Впізнаю барона! Це його: «Рука Шаміля!.. Шибениці!!! Розстріл!..» Я казав йому, не можна так страхати! Треба ж знати кубинців! — Аббас-Кулі має рацію, але Фаталі мовчить. — До речі, не завадило б твоєму баронові пояснити, чим викликаний мій постійний виклик? Я ж роботу свою незакінчену залишив у Кубі?

— Яку? — поцікавився Фаталі, щоб хоч якось заспокоїти Бакіханова.

— Книгу Настанов! Неодмінно пришлю баронові, тільки-но завершу.

І щойно закінчив, але про те мовчить, грандіозне своє дослідження, над яким працював багато років, скориставшись фарсидськими, арабськими, грецькими, вірменськими та російськими джерелами, — історію всіх ханств Азербайджану до захоплення їх Росією і в наступні роки, включно до Гюльстанського миру; написав мовою фарсі й сам же переклав на російську. І додаток до цієї Історії, «про тих, хто відзначився вченістю та іншими чеснотами, уродженців Ширвана та сусідніх з ним провінцій»; ідучи в Тифліс, вирішив доповнити ту працю ще й короткою своєю біографією, і навіть першу фразу написав, російською: «Закінчуючи довгочасну мою працю, я вважаю

за обов'язок, не з честолюбства, але за звичаєм нашим, більше тому, що пишаюся походженням з цього краю, додати сюди й мою коротку біографію, повторюючи вірші: «Хоч інші є троянди і жасміни, а я — шипшина, та всі ми із одного квітника».

— Так надішлю, щоб засвоїв правила пристойності, хоч і барон! Дбає про мою безпеку?! За моє життя побоюються? Чи це форма недовіри? Це образливо! Я як-ніяк полковник. Ще Єрмолов призначив мене на службу, не до пари йому твій барон! — Фаталі згадає Бакіханова, коли і йому доведеться відстоювати свої права «Громадянина (!) імперії». Від гніву Бакіханов побілів: «І ця відозва теж! Чим він думає, твій барон?» — «Чому мій?» Але мовчить, щоб не сердити Бакіханова. «Я мав честь бути при найсвітлішому князеві Паскевичу!! Навіть він!.. — не закінчив свою думку. — Так страхати моїх одноплемінців! Хай знає твій (знову!!) барон, перекажи йому! Якби дозволили розвинути природним здібностям жителів Кавказу, то вони досягли б високого ступеня освіти. Хай знає твій барон, що в наших краях були люди, які своєю вченістю й здібностями далеко поширили свою славу».

Фаталі до барона Розена:

— Я б у цій відозві...

— Що, Бакіханов тут?! — Здогадався, чорт! — Це він вас напоумив? Я вашого Бакіханова (і він — «вашого!») наскрізь бачу! Саме так, і жодної літери не міняти!

— А він обіцяв невдовзі піднести вам свою нову книжку. *Книгу Настанов.*

— Зрозумійте, — вже м'якше, виправив слова, так, дрібниця. — Перекладіть те, що вам велять, Мірза Фаталі. І довіртеся нашому досвіду.

Пустили чутку, що й наш Бакіханов причетний до заворушення. Повстання придушили, не хочуть шельми вступати в мусульманський кінний полк, щоб варшавських бунтівників грізним виглядом настрахати, кров їхню — адже чужі! гяури! — проливати, якщо ті сумирно не воліють сидіти, але про всяк випадок, — дає розпорядження барон Розен, — відрядити в Кубу ще один батальйон ген.-фельдм. кн. Варшавського гр. Паскевича-Єриванського, — о боже, як довго доводиться писати!! поки виведеш, і війська не встигнуть — полку; він же полк Ширванський, про що барон не згадав. І ще один батальйон в Баку, до закінчення військового суду над призвідниками кубинського повстання, — викреслити! ніяких повстань! — «заворушення».

КАВКАЗЬКА ЛОТЕРЕЯ

Государ їхав через море, зустрічали в Геленджиці. Від пристані до яру, який розділяв табір, стояла піхота, за яром уся артилерія, пофарбували її за два дні з нагоди урочистої зустрічі. Потім козаки. І такий вітер, що довго пароплави не могли пристати. Ось він! Корабель з імператорським штандартом! прапор із зображенням чотирьох (поки що) морів: Балтійського, Білого, Каспійського і Чорного. Зносило кашкети, і кожен прив'язував його як міг, щоб втримати на голові, білі або строкаті хустинки, ремінці, а хто рукою притримував або засував на вуха так, що й носа за козирком не видно. І багато шапок полем летить, гналися за ними, щоб зловити, нестроеві позаду фронту.

І зовсім несхожий государ на того, з ким Фаталі сидів у фаєтоні, трохи розчарований: цей дрібніший. А поряд з ним — великий князь наслідник, усе з великої літери.

— Ось, привіз до вас сина, полюбіть його й служіть йому так само вірно, як служите мені.

Але наслідник поїде морем у Крим, а государ — в Тифліс, у супроводі барона Розена.

Роздратування зростало з кожним днем. Цей строкатий стрій! рвучкий вітер! І раптом — пожежа провіантської крамниці! Запасний хлібний склад горить! Хто підпалив?! так-с, щодо провіантської частини повне fiasco! Видовище виявилось поганим знаменням, в очах постійно грає вогонь, передчуття не підвело: заграва палаючого Зимового палацу того ж тридцять сьомого! Він знав, що це повинно статися!

Посилилося роздратування після бенкету у мінгрельського князя, ця пишність, то на рівну ногу з ним, мовляв, і він — государ!! то рабське плазування осоружне духові. І чутки всілякі, ні дисципліни, ні порядку, і поріднився барон з князем.

Іноді йшов пішки, мерзенна дорога, колеса грузли в багнуці по саму вісь, і зустрічі дратували, і оглядом залишився невдоволений, щось горіле в роті, диму наковтася, неодмінно буде ще пожежа!

До царського огляду готувалися, щоб як у Петербурзі. І там — бурмажор перед полковим оркестром, обшитий галунами. І навіть жменька половців у високих мідних ківерах з червоною спинкою, золотих мундирах — всі на підбір і кирпаті, щоб догодити імператорові, бо батько

його державний був кирпатим; і справді прусська пристрасть до муштри й мундирів.

Сяючі лати й шоломи кавалергардів і кінногвардійців, а в конногренадерів — високі хутрові шапки, на спині звисають червоні язики; і гусари, й улани, ну й звичайно ж як без джигитівки? Якщо вона навіть у Санкт-Петербурзі, а тут тим паче: кавказькі воїни — лезгини, черкеси, хевсури, одягнені як рицарі: срібні кольчуги, панцирі, шоломи срібні на головах — летять, стоячи на сідлі, сповзаючи під черево коней; лише жменька — на зло Шамілю, щоб знав.

Парадним розводом на Дідубійському полі командував зять барона Розена, флігель-ад'ютант князь Дадіані, полковий командир (барон віддав за нього дочку Лідію, вона тепер баронеса-княгиня), а розвод був при великому стовпищі людей.

І раптом государ наказав військовому губернаторові Тифліса Брайку зірвати аксельбант з Дадіані. Фаталі здалеку бачив рух військового губернатора до князя, але що це? Дадіані розстебнув комір — адже інакше не знімеш аксельбант, бо прив'язується шнурком зсередини, — і нагнув голову; сусід поряд з Фаталі, молодий податковий агент Фарман-Кулі, недавно додав собі «бей», побачивши оголену шию й нахилену голову, застогнав, скрикнув з ляку (матиме гарячку!), уявив, що князеві відрубують голову.

Губернатор простяг руку — а скільки бенкетували разом з князем!! — і зірвав з нього аксельбант, юрма завмерла і, як грім над вухом барона, крик государя: «З фельд'єгерем у Бобруйську фортецю — і там судити!»

В ушах задзвеніло: за що?! піввіку в строю! І весь парад стояв мов прибитий: «Усе! Крах!» Вже одного разу було, в двадцять першому, барона за бунт Семеновського полку змістили з посади начальника гвардійської дивізії, а на його місце призначили майбутнього фельдмаршала Паскевича, кого — оце доля! — через десять років барон змінить на посаді головноуправляючого на Кавказі.

Фаталі притис рукою до грудей голову Фарман-Кулі (бея), не збагне, що сталося, і не князя шкода, про нього всілякі чутки ходили, так йому й треба, одну навіть солдатську скаргу показували Фаталі: примушував, як власних кріпаків, працювати на своїй гуральні, тримає свиней і продає їх, а солдати — свинопаси (але ж чи один князь?!), а ще став постачальником дров — але чогось шкода Фаталі барона: ось вона, царська служба. І зайшла баронова зоря — призначили сенатором, «Не за чином

його!» — казали в канцелярії: молодші од нього генерали (не молодші, а молодіші!) були членами Державної ради, цієї богодільні для сановників, які вийшли з гри. Але зате тут же, на царському огляді, старшому синові барона імператор власноручно видав Георгієвський хрест за участь у штурмі Варшави,— довго тривала нагорода, і того ж вечора відкрив з дружиною Розена бал польським. І карає, і прощає, захоплювалися черкеси: якби,— казали вони,— султан Микола не був володарем, то його треба було б обрати султаном.

Після Розена чекали — а раптом Єрмолова знову при- шлють? Але пішли-попливли інші, один несподіваніший за іншого, поки не прийшов Воронцов; так завжди на Кавказі; начебто двовладдя; і за Єрмолова також,— ще діє, а вже новий прибув, Паскевич; і зараз — барон не пішов поки що, а скрізь порядкує Головін. Дадіані та інше — лише привід або козел відпущення, який зазнав покарання за гріхи полкових командирів, бо всі, як Дадіані, і помирають від холери солдати, ховають часом, як після битви, десяток в одну братську могилу, барон не зумів приборкати гірські племена, не підкорив, не кинув государеві під ноги Кавказ; і Шаміль обдурив, не з'явився!

І роздратування, і передчуття, а тут ще й страху додалося, коли імператор повертався до Петербурга: їхав сюди морем, а забажав назад Воєнно-Грузинською дорогою. Змінили йому кучера, нового (? страх, що його підкуплено!) дали, найняли дешевшого, бо перший, щоб довести до Владикавказа, справив сто карбованців! але про це государ не знає; кучер сів на передок, від'їхав до спуску, треба ж гальмувати!! але ментор на передку чогось не дозволив зупинитися, коні понесли, форейтор злякався, розгубився й повернув коней круто до гірської стіни. І коляска перекинулася на самому краю прірви.

Звідси імператор їхав уже верхи, на козакому коні, і страх, і образа, наче всі в змові, і коні як показалися, а тут ще простудився й мав зубний біль, і на графа Орлова дметься, наче той винен, що змінили кучера (адже й він міг у прірву, сидів поряд), а знаменитий Вельямінов — теж на коні, відвик верхи, хворі ноги, занедужав, промучився з осені до весни (і в квітні помер).

І государ уже в Петербурзі. І думи, немов хтось шепоче над вухом; усе змішалось: і парадний розвод, і ловчі полювання, влаштовані їм мінгрельським князем, і страх, коли перекинулася коляска, і пожежа в Кутаїсі.

І як естафета передається думка, відбита на секретних висновках головнокомандуючих — головноуправляючих — намісників, князь-барон-граф... — як же можна позбавляти туземну знать прав?! Випустити з поля зору важливість посередництва знаті між нами і туземною черню?! Грубі поняття цієї черні, яка звикла дивитися на речі поверхово, можуть бути керовані не інакше, як сильним і близьким впливом свого вищого стану. При владі підкореної нам місцевої знаті ми не матимемо клопоту! Урядові легше прихилити до себе кілька приватних осіб (боже мій, скільки засобів: і дзвінки чини, і сяючі брязкальця, і надання необмеженої влади з неодмінним підпорядкуванням, щоправда, нам), і тоді вони видушать зі своїх народів усі соки. До того ж усім їм, щоб приручити й до порядку закликати, — високі чини з прикріпленням до козачих полків. Адже як справно служить, ладен виблискувати шаблями, наш кінно-мусульманський полк у Варшаві! Славно порубав заколотників! А команди мусульман у власному імператорській величності конвої?! А особливі загони проти горців? А для прикордонної варти?.. І, користуючись впливом місцевої знаті, власних вождів, впливати в усіх напрямках на народи, ніж безпосередньо керувати самою черню, з якою й так багато утруднень через обмеженість понять і дикі звичаї.

Необхідно забезпечити місцевих вождів особистими вигодами, зміцнивши їхній достаток, це служитиме прикладом, нехай управляють, а нам у столичну казну...

Стривай! Стривай! — це Кайтмазов. — *Як можна?! Адже секретно: атож, не забути: неодмінно оголосити туземним вождям государеві рескрипти! і про всезагальні урочистості не забути! а що може бути радісніше для вірнопідданих, як тезоіменитства государя й государині?!*

І все-таки, — хтось над государевим вухом нашіптує, — від Закавказького краю ми зазнаємо самі збитки (??! — знамення Чаклуна).

А государ — який довгий тридцять сьомий! — щойно провів у Аничковому палаці, де знову живе після пожежі в Зимовому, прибуткову лотерею, чергова його пристрасть. З англійського магазину в палац привезли золоті цигарниці, оздоблені коштовними каменями, старовинні срібні чари, єгипетські статуетки, китайські віяла, а камер-лакеї розмістили їх на столах у залі поряд з вітальною імператрицею, а після чаю государ підійде до столика, де лежить колода карт, на одній — викапаний він, одна дивиться

прямо, а друга підглядає, перевернута вниз головою, і під кожним предметом, начебто номер,— карта.

«Король жировий... а ми їх проведемо! — і позначив ним дешеве китайське віяло із зображенням на ньому драконном.— А двійку бубнову — до золотої цигарниці! Що ж позначити валетом чирвовим? — задумався государ.— Може, малахітову шкатулку?!» «А Малахов курган, а Малахов курган...» — наспівує раптом ні з того ні з сього.

— Панове, хто має бажання купити в мене туз пік? Славна карточка!

— Я! — це князь Врязький.

— Дозвольте я! — це граф Роффенгроф.

— Може, я?! — басить барон фон Грон.

— А що дасте? — добродушний тонкий голосок, усміхається.— Га?

— Двісті! — гугнявить граф і без «ер».— Триста! — і легке тремтіння в голосі князя.— Може, триста тридцять? — чому ж баронові не зробити приемне государю?

«А він ой як втішається: «Панове, розщедріться! Адже така карта — король жировий!»

А коли карти розпродано, государ у супроводі генерал-ад'ютанта й чергового камер-юнкера йде до столів, а флігель-ад'ютант називає карту, якою позначається предмет, і сам государ особисто її вручає. Ой скільки грошей! Оплатити вартість англійському магазину, а решту пустити на розвиток лялькової вітчизняності.

«От би таку прибуткову лотерею з Кавказом!»

«Закавказький край,— невже це Розен сказав? Ні, здається, Єрмолов,— суміш різнорідних племен, мов і звичайв. Спільне у них лише одне — невігластво. Як усунути невігдність і знайти засоби зробити край цей корисним для Росії?»

— Я маю на увазі, государю,— це молодий енергійний Ладозьський, ще в Санкт-Петербурзі, перед призначенням на Кавказ,— при слушній нагоді знищити назавжди думку про неміцність володіння, щоб край вливав суми, допомагав, щоб зв'язати оний з Росією громадянськими й політичними узами в єдине тіло й примусити тамтешніх жителів говорити, мислити й відчувати по-нашенськи, а що суперечить цьому — повинно бути будь-що змінено, ослаблено, знищено.

«Ой же молодець Ладозьський!» Дуже до душі імператорові це просте прізвище, є в ньому щось добре, доладне.

— Ах ви ще не закінчили, вибачте!

— ...природне наше дворянство саме в змозі зробити правильний нагляд як найпильніша й найвірніша сила, так, так, государю, я розумію, така переміна долі повинна бути для туземної знаті важкою й образливою.

— І що ж?

— ...і туземне дворянство! Ці нові з туземців дворяни, які будуть висунуті з нікчем нашим урядом, неодмінно полюблять

— Що ще?

— ...відсилати для довершення освіти в Санкт-Петербург або матінку-Москву в корпуси, академії та інші училища!

??

— Після випуску з цих закладів п'ять років прослужити в наших краях, і тоді переміщати їх можна на Кавказ. Відлучка, виховання й служіння серед наших та інші факторства,— Ладозьський немов не помічає здивування государя, бо переконаний, що захопить його своїм прожектом,— так, інші еф-факторства (але що?!), і тим самим послабити туземну протидію.

!!

— Ось государю!

— Але як довго?!

— ...які б не сталися в майбутньому переми, на жаль,— «не розчарувати б!!» — цілком довірити не можна, і тому неодмінно, так би мовити, за лаштунками...— замовк.

— Так, саме так! Це добре — за лаштунками. Другі, але на перших ролях. Ах, за кулісами, ніжно-рожеві метелики...

І яка слава зараз лотерея була! Сьогодні бал-маскарад, і княжна Врязьська, щось велике, податливе й холодне під гарячою рукою,— врязззз! Що ще? Ах так, віршики, поемка в журнальчику, з Москви нині прислали. «Ваше ім'я — але так зухвало! туземець! поряд з цим, як його, камер-юнкером...» А ще що?!

І раптом дама в масці, точнісінько як та, що з генералом Головіним була на попередньому балі. «Головін! Ось кого на місце барона!» — раптом вирішив. «І покарати!» За непослух, бо помічений був у таємному домі в пророчиці, усю її групу щойно заарештували, бо заборона таємних товариств (?) а тут читання священних книг, потім пісні, потім радіння чи кружляння, і на Катерину-пророчицю, щось татарське у прізвищі, не пригадає государ, напливав

дух пророцтв, швидка нерозбірлива мова з римами, під примовки «свiate танцювання,— як щиросердо признався Головін,— в якомусь духовному вальсі». «Дар пророчий не від крутіння тіла,— зауважив Микола, ще не вирішивши, як покарати Головіна,— а чистих помислів і справжньої віри», щось на цей кшталт.

ІМПЕРСЬКИЙ КАЗАН

І вже Головін у Тифлісі.

— Чи не написав чогось зайвого цей духовний вождь, як ви сказали,— муфтії! у своїй відозві до горців? — перше завдання Головіна Фаталі:

— Дозвольте перекласти?

— Ніколи, пробіжіть очима, що в нього про государя імператора?

А Фаталі побачив уже у відозві муфтія й про нього, нового головноуправляючого Головіна,— чи не про це кортить довідатися Головіну?

— «...ми, мусульмани, цілком ошчасливлені тим, що перебуваємо під покровительством добродійного государя великого імператора, який іменується Миколою...»

— Викресліть «який іменується»!

— «...вельмишанованого, а щедрістю своєю здатного охотити всі клімати Ірану, Хошемтая...»

— Що за клімати? що за Хошемтай?! Ой же й неук ваш, як його? шейхульіслам! ¹ Викресліть ці клімати!

— Краще залишити.

— А це чому?

— Так звучить більш по-вченому, справляє враження!

— Ви так гадаєте? — «О боже, до яких я дикунів потрапив!» — А що далі?

«...хоробрістю, героя в мужності, який володіє гербом Костянтина, фагфара Китайського в стосунках з людьми...»

— Що-що?

Фаталі посміхнувся:

— І сам не збагну, що за еф?

— Часом не лайка?

— За це присягаюсь!

¹ Шейхульіслам — духовний глава мусульман-шиїтів.

— Це також, щоб справити враження?

— Атож.

— Ну, що ще там?

— Зюлькарнейна, — це по-нашому Александр Македонський! — в достатку, Соломона в милосерді, Давида в мінливості, вельми чуйного до людей. Треба молитися, служачи йому, щоб отримати винагороду...»

— Саме так! — Це сподобалось.

— «Ми в особі государя маємо такого досконалого, що чкщо хто з начальників замислить про пригнічення, він його одразу ж прибере, а на його місце досконалого в милосерді, вже призначив, це про вас, ваша величність, володаря багатьох щедрот генерал-лейтенанта, першого в місті Тифлісі, для похвали якого не вистачить слів!»

— Ну до чого це? — скривився.

— Може, підправити що?

— Бог з ним, нехай залишається. І як підписав?

— «Шейхульіслам муфтії Таджутдін-ефенді-ібн Мустафа — ефенді Куранський.

Почалося з відозв, це генерал дуже любив, до гірських племен з вимогою підкоритися. А потім каральні експедиції.

«Я йду до вас, прийнявши рішення силою зброї очищати собі шлях. Ви повинні зробити вибір: або покора без умов, або війська горять нетерпінням покарати вас за ваше бездумне самохвальство й сплюндрувати розбійницькі у вас кубла».

Знищити ниви (спалено дощенту), а щодо полонених, доповідає Головін, то їх майже немає: хоч і взяли ми, — але вони, аби не залишатися живими в наших руках, кинджалами билися до останньої краплі крові.

— Убитий — ой, який був сміливець штабс-капітан Апшеронського полку Лисаневич, син відомого майора Лисаневича (який вирізав свого часу родину карабахського хана), обидва загинули на Кавказькій війні, і рід Лисаневичів по чоловічій лінії перервався.

Нові експедиції: три місяці облоги Ахульго, де засів Шаміль; спека, ревище, гуркіт гармат, задушливий пороховий дим, кулі, осколки, снаряди, каміння, безсоння й голод. Шаміль уклав мир і віддав у аманати¹ свого сина Джамаледдіна; але Головнія — «ось вона, перемога!» — радів передчасно: Шаміль тільки починався. А тут ще і втеча

А м а н а т — заложник.

Хаджи-Мурата з тюрми, — і частина Аварії до Шаміля. І Чечня, доведена до відчаю.

Пулло, Граббе! «Віслюки і той і інший! — кричить Головін. Знає, що знайдуться люди, які перекажуть. — Та і перекажіть їм!» Не давати спокою горцям! Виснажувати осині гнізда безсонням! Спрагою, голодом! Ніякої пощади!

А до того об'явився ще один з близьких людей Шаміля, начебто їздив до єгипетського паші, ось і послання, підписане червоними літерами — «Ібрагім-паша, син Магомет-Алі-паші», і прикладено невідомо чію печатку: «Слухайте мене, горці! Іду до вас! з небаченими силами — скільки зірок на небі й піщинок на березі морському! Іду звільняти єдиновірців!» Вважає до того ж, що землі, на яких тепер горці живуть, йому належать за правом на спадщину, й водночас запевняє, що завоюємо і Астрахань»; підкинутий лист!

А скільки їх, племен на Кавказі, Фаталі навіть не уявляв!

І канцелярія вдень і вночі працювала: які вже підкорилися, виписано стовпчиком, які напівпокірні, а які ще б'ються, усіх-усіх треба врахувати!

Що ж, дайте тільки час. І бачить Головін великий похідний казан, і варяться, варяться в ньому:

племена абазін — покірні абхазці, самурзаканці (ті ж абхазці, але розрізнені за місцем проживання), напівпокірні цебельдинці (не плем'я, а теж за місцем проживання); непокірні — салзуа, або джигети, лише назва залишилася, вимирає плем'я саші, — винищать цей войовничий народ, магометани та ідолопоклонники;

напівпокірні — баракан, баг, шегирей, казилбек, там, башилбан, — де вони? зникли, емігрували, стерлися, язичники і магометани; а дударуківці, лововці (аул один залишився) і кечевці — покірні, але лише в назві живе плем'я;

племена черкес: непокірні — натухайці (знищено, лише один аул), шегекі (знищено), шапсуги великі й малі, убихи (зникли), абадзехи (лише аул залишився); напівпокірні — адиги (самоназва черкесів);

а як же верхні черкеси — кабардинці? Чого про них жодного слова (якщо кінь потрібен — іди до верхніх черкесів, гарні коні у кабардинців, якщо дружина потрібна — іди до нижніх черкесів, гарні дівчата в адигів);

а як же з басанейцями? жанейцями (загинуть усі від холери, лише один жане залишиться)?

темиргоївці, мамхегівці (знищено, один аул залишився)? хакучинці?

плем'я татар — покірні всі покоління ногайців; карачаївці — напівпокірні; не забути! перевали! вихід Тебердинського міжгір'я!.. «Теберда!» Як казав Фаталі? Теберда — богом даний, «Тапри берди...» І в голові — зачепилось: карачаївські міжгір'я недоступні!..

плем'я осетин — усі покірні: дигори, мамісоні, кударо, рачинські осетини — усі-усі, ой як приємно, окрім непокірних язичників мамісонів (але ж вони в графі покірних! перевірити!)

плем'я інгушів — покірні! плем'я чеченців — непокірні! племена дагестанські: лезгини — салатівці, гумбетівці, андійці, койсублинці (це ж річка! Койсу, голуба вода! Є Верхнє Койсу, є Нижнє, що за «койсубинці»? Але розбиратися ніколи); то покірні, то раптом бунтують; Аварія — покірна (у зв'язку з малолітством наслідника аварського хана, виховується в кадетському корпусі в Петербурзі, править ген. л. Ахмет-хан Мехтулинський, а жителі мухтулинського володіння — цілком покірні);

племена центрального Дагестану — напівпокірні, то тихі, то збуряться; а ось у каракайтаїв нижні покірні, а верхні частина напівпокірні, а частина непокірні зовсім; табасаранці, казикумухці, кюринці (? це ж лезгини!) — покірні й покірні,

і Нагірний Дагестан — зовсім непокірні, хижі, маловідомі: хирі, сільді, іланхеві, боге, богулал, аухвал (сюди б ще, але до них не добралися, — чамалал), хідатль, кхедлі, карах, мукрах; ункратальці, а в них бугнадаль, конодаль, уснадаль, анцрор, бацодаль, суграх, тебелель, тамшиль, вельми-вельми хижі (може, ще хто? але як дізнатися?) — ось що таке Нагірний Дагестан!

а є ще південний Дагестан, слава богу, увесь покірний, щоправда, вони взяли діяльну участь у кубинському заворушенні, але внаслідок експедиції під начальством Головіна знову, так, так, — підкорилися і — без будь-яких умов.

І зведення це — пам'ятник Головіну, далеко сягають його плани.

То листи підкинуті, а то Шаміль свої пише: битися і вмерти! «Те, що є, накреслено згори, сама доля послала й не треба наших зусиль, а що не написано в книзі долі, того не побачимо, отож наші розумування марні, — ревно наставляй довірену тобі череду на шлях істини. Ми осіддали коней і оголили мечі!» Це — до друзів.

А це до заблудлих: «Всевишній має силу утвердити своє слово, хоча б невірні тому чинили опір. Непоумтесь, поспішіть принести каяття, згадайте колишні подвиги свої. Якщо віддасте жінок до рук невірних, прийду й жорстоко покараю вас! Відділяю улюблених від віддалених, брати допоможуть братам, а всевишній за них. Діло таке, як було. Йй-богу, якщо ви моє слово й присягу не виконаєте, то тоді каятиметеся на тому світі. Я дав присягу Алкорану доти воювати, поки не буде стято з плечей мені голову».

ПІД ЗАХИСТОМ БІЛОГО ПАДИШАХА

О наївний глава мусульман-шиїтів мучтеїд Ага-Мір-Фаттах, або просто Фаттах!

— Так, у Персії не більше трьох таких людей, як я, духовний вождь мусульман-шиїтів. Самого шаха я не боюся, тільки таємно він може мені шкодити. А в моїй уяві ваш білий цар був ідеалом розуму й справедливості, і в моєму деспотичному краю я бачив стільки тупої жорстокості й насильства, що запалав ненавистю до нього. Це саме завдяки моєму впливові Тавріз здався Паскевичу. Я знаю, до мене він приставив єдиновірця нашого, щоб стежити за мною: чи такий, мовляв, я щирий, чи немає в мене іншої мети?! І коли уклали мир, я рішуче оголосив Паскевичу: мрію служити білому царю! покину дім, майно — все! («очевидна вигода дістати духовну особу вищого сану, яка користується не тільки прихильністю послідовників алієвської секти, а й усіх магометан, примусила мене заохочувати мучтеїда до виконання його наміру...») Так, Паскевич підтримав мене! «Ми вас призначимо, — сказав він мені, — верховним начальником усіх шиїтів, які є в наших провінціях!»

Фаталі мовчки слухає, знає про тодішні наміри Паскевича встановити за допомогою мучтеїда нагляд за муллами; «бо було не раз примічено, що багато хто з них були віддані душею не нам, а хто єдиновірним персіянам, хто єдиномовним туркам, відхиляючи народ від нас, виховували в ньому ненависть супроти нашого уряду

— але так грубо, графе-князю!

— так, так, я захопився, ви маєте рацію, не можна заперечити, що цьому

— чому?

— ну... еєє, ненависті супроти нашого уряду сприяла, але

частково, поведінка чиновників наших у мусульманських провінціях, деякі від незнання мови, а інші дозволяли собі більше ніж треба, чинили утиски і несправедливість щодо жителів і цим викликали невдоволення, так ось, цей мучтеїд міг би доводити до відома вищого начальства лихі наміри мусульман».

— «Я доб'юся для вас,— сказав мені Паскевич,— щорічного пансіону. Дамо маєток вам у провінціях наших,— ви ж хочете створити під захистом білого падишаха рай, чи не так?» Мені дарували орден Святої Анни першого ступеня, пансіон, віддали в довічне володіння, ось і зрозумій вашу хитрість, віддали в довічне чи спадкоємне! маєток — села бея, який втік за кордон. Так, я мріяв створити у своїх володіннях зразковий світ справедливості й братерства. Але почалося!.. Тягнув ваш ширванський комендант, тягнув пристав, тягнув кожен, кому не ліньки. А потім дізнаюся: довічне володіння. А як же, коли я помру, моя сім'я? сім'ї моїх рідних, які повірили мені й покинули рідний край?! «Ти через свою відданість Росії зробиш нас злидарями! ми хочемо повернутися в Персію, не сміють нас не відпускати! ми повали в твій капкан! Про який ти рай мрієш? бив себе в голову. Але кому поскаржитися?! Паскевич у Варшаві.

Переполох у Варшаві: зник мучтеїд. А тут донесення зі Ставрополя: шойно приїхав Фаттах і подався у Варшаву на побачення з Паскевичем.

Неодмінно затримати! Адже обдурив — хтось накладе головою! — виявив лише бажання поїхати на Кавказькі мінеральні води, отримав на проїзд подорожню і — перемінив намір.

Була вже зустріч з лінійними козаками. «Папір Паскевича!» Син перекладав російською, вивчився, не треба перекладати. А потім зустріч з горцями. Тут другий папір, який він сам склав, по-арабському. Знайшовся чоловік, який прочитав. Від шаха?! А може, долю горців буде вирішено? А раптом обман якийсь? Гей, з ким розмовляєш?! З мучтеїдом! Молитву прочитаю — осліпнеш!

Дещо військовому міністру, а той — государеві. «Відправити нарочного фельд'єгеря зупинити його на тому місці, де застане! А на Закавказзя заслано поляків-бунтівників.

Фельд'єгерського корпусу поручик Макс Ланге, котрого відправили в Брест-Литовський зупинити вождя закавказьких шиїтів, який їхав до Варшави, і, прибувши в зазначене місто, довідався, що мучтеїд проїхав через це місто до

Варшави, маючи при собі подорожню воронезького цивільного губернатора, внаслідок чого поручик відіслав поштою конверт на ім'я Варшавського гр. Паскевича-Єриванського до Варшави, а сам поїхав назад у Петербург.

Паскевич довго збагнути не міг: Ага-Мір-Фаттах і — Варшава! Може, до кіннотників-шиїтів, славно порубали бунтівників, їм тільки дай знак!

— Що ж це?! Перекладача не треба — син мій вивчився! — І пішли образи — комендант, заступник коменданта тягнуть, відбирають, грабують! І це — за його вірність і відданість? А хіба не він допоміг сформувати шиїтські кіннотні полки в турецьку війну, щоб били клятих сунітів.

Паскевич окрилений перемогою над повсталими, і йому не відмовлять! Що-що?» Рай? А казна? А ця орава чиновників? А ці війська? І кінні полки? А хто їх нагодує? Я? Чи князь-граф? Може, барон? І справді: вісімсот червінців з базарів! Дві з половиною тисячі з кишляків, ейлагів, пасовищ! Рай?! Він що, як у нього тут; усе гаразд? — крутить біля скроні пальцем. — Атож, як же рай без лазні? І без мила? Дозволили будувати красильні, щоб ворота раю пофарбував, а в казну — податки. Уже підраховано податки. А почне опиратися, таке йому влаштують, ви знаєте наших!

І раптом горить будинок мучтеїда в Ширванській провінції. Відрядили туди для особливого секретного дізнання офіцера корпусу жандармів, але сліди ведуть до коменданта. Закрити діло!

І нова пожежа — будинок у Тифлісі. І згоряють у бурхливому полум'ї семеро з його великої родини. Помста? «Я просив, щоб узяли мене на деякий час у Росію! Або звільніть, щоб я сходив на прощу до Мекки!»

Згоріло все: і гроші, і коштовності, і килими, і одяг, і книжки — сам попів! Із казни видано гроші в борг, а прохання про підлігрімство відхилено.

І перевірити: досі так само вірний чи згасла віра? Дозволили самому, без родини, податися на поклоніння в Мешхед, потім у Ісфаган, щоб придбати, як просить, «деякі книги, побувати в Тавризі, продати нерухоме майно й виручені гроші потратити на сплату боргів». Невдовзі повернувся, сумний, мовчить, нема йому спокою тут і нема віри там, на батьківщині. Що підкажеш, князю-графу?

«Самим уже переселенням він прихилив на користь нашу закавказьких мусульман алієвої секти. Його добровільний

перехід змінив закорінілі й шкідливі поняття мусульман щодо християнського над ними володарства й встановив на Кавказі вельми вигідну для нас рівновагу між сектами алієвою, шиїтами, і омаровою, суннітами. Відомо, з яким успіхом Казі-мулла колись озброїв супроти нас дагестанські племена омарової секти, але мусульмани, послідовники Алія, не тільки не об'єдналися з ними, але стали до наших лав супроти бузувіра. Тверезий розум вимагає, щоб мучтеїда було виведено із скрутного становища, і тоді мусульмани побачили б, що ми вміємо цінувати заслуги тих, хто для користі Росії жертвує своєї вітчизною».

— Треба знову у Варшаву, до Паскевича: «Дозволь приїхати для особистих розмов!» Лист, відправлено по пошті (??), попав до імператора: «Нехай перекаже, що має сказати, на папері генералові від інфантерії Головіну або письмово — мені».

— Що ж, ось мої останні вимоги: якщо одне прохання не буде задоволено, атож, так і запишіть, Фаталі! то надіну одяг дервіша-відлюдника й покину білого царя, піду поневірятися по білому світу! *Так тебе й відпустять!* Звести будинок! Поблизу будинку мечеть з училищем! Дозволь виписати з-за кордону книжки без затримки їх у митницях і дати грошей на купівлю книжок, дозволь також відправитися для купівлі їх в Багдад і Стамбул і привезти безпосередньо в цензурний комітет у Санкт-Петербург; російського єврея з дружиною і двома малолітніми дітьми, який прислуговує йому, не відправляти в числі інших євреїв у Росію. Ось, здається, і все!

Батьку, ще: куплену воду, що витікає з річки, дозволити провести до будинку й спорудити басейн; а також подарувати казенну лазню!

— Ще будинку нема!

І другий син.

— І мати казала: «Списати приватні твої борги!»

Знову перший син:

— А як же із зіркою і медаллю, що згоріли; і діамантами прикрасами; а також з двома дорогоцінними кинджалами, які подарував тобі государ?

Нумо з'ясуємо, чи так він потрібен нам, як розписує Паскевич? І як він цінується в Персії, звідки напросився до нас? Головін пише повноважному міністрові при перському дворі та генеральному консулові в Таврізі; атож шахський двір не прихильний до нього, а повага в народі до

нього велика, головним чином через батька, якого вважають святим.

— Скажіть мучтеїду, Фаталі, що висока воля государя для мене священна, і я не маю права входити до нього з новими поданнями. Але дещо ми задовольнимо. Орденську зірку замінимо, а щодо алмазних знаків ордена Святої Анни, то ні. Бо що ж, мучтеїд хіба не пам'ятає, що ми їх йому повернули?!

Мучтеїд немов зрозумів щось важливе, дуже суттєве: «І він також?!» І вискочив мовчки.

Куди втечеш, мучтеїде. Імперія велика, але клітка! Перебуваючи за кордоном, він може бути шкідливий нам щодо свого впливу на уми послідовників Алія. Чи не зволите знайти за корисне доручити нашій місії застосувати старання до схилення його повернути в наші краї, обнадіявши...»

І Фаталі перекладає нове подання мучтеїда. «Основи відданості моєї аніскільки не похитнулись. Але яке горе звалилося на мою голову! Діти мої у зв'язку зі скрутним становищем і безпорадністю подалися на батьківщину, але в одну ніч — розслідую, государю! — не нарікаю, померли обоє. Випадок сей так вразив мене, що відірвавши серце від усього мирського, я вирушив у подорож. Але в мандрівці моїй ваш повноважний міністр несподівано повідомив мене про милосердя Вашої Величності. Вирушивши у зворотньому напрямі, у Тифліс, я прибув у Тавріз. І тим важчими стали спогади про смерть дітей. Нема в мене можливості жити тут і нема можливості жити там, у вас. Будьте ласкаві наказати, щоб родині моїй дозволено було приїхати із Тифліса в Тавріз».

Воронцов (вже Воронцов?!) любить мати під рукою на непередбачені випадки, особливо на Кавказі, людей. Ось і Хаников, знавець Сходу, погодився, чиновник з особливих доручень; і його світлості князю була інструкція згори: доручити Ханикову розвідати таємно про Фаттаху, який перебуває за кордоном, — колись він був, чимало років сплило, при «тифліському мучтеїді; за давністю літ навіть забуто, що вождь мусульман-шиїтів усього закавказького краю! чи не має впливу на одновірців підвладного намісникові краю, а головне, чи не перебуває в письмових стосунках з духівництвом дагестанським, з Шамілем?»

Так уже ведеться: якщо якісь невдачі — шукати причини зовні. Хаников — чиновник, але йому доручено справу, до якої не лежить душа, і він в думках, бо завдання

секретне, поділився з Фаталі, і легше стало на душі, а потім і забув про неприємність місії і, звичайно, проявив таку запопадливість, що Фаталі, теж не висловлюючись уголос, бо, хоч і відомо, з якою метою поїхав Хаников, але існує чиновницька етика, до того ж обидва сходознавці,— довго перебував у заціпенінні; і Хаников честь мав шанобливо подати на розгляд його світлості зібрані відомості, він знав, що хоче князь, постарався, як це також ведеться здавна, щоб його спостереження відповідали бажанню начальства; тоді воно в котрий раз пересвідчиться у своїй далекоглядності й буде прихильне до подавача доповідної, тобто до Ханикова, бо той переконає князя в його інтуїтивному відчутті провидця і глибокого знання істинного стану справ; треба лише трохи переакцентувати відомі факти й те, що здавалося рожевим і привабливим, згустити так, щоб барви ледь потемніли:

«Перейшовши в Росію, він значно втратив свою вагу в Персії, як людина, що продася невірним виключно з погляду вигоди... примхи його глупоти! перетворити свій дім у райський куток.— Але ж у Тифлісі сад мучтеїда розрісся: парк! — Ні, він і зовсім ніякого впливу на персіян не має — ось результат його злочинної поведінки, яка викликала справедливий гнів государя; «виключити з російського підданства й заборонити в'їзд в наші території!» даремно його князь-граф захищає!

Дуже хотілося Ханикову знайти хоч якусь ниточку, що виводила мучтеїда на зв'язок з Шамілем, щоб опосередковано дати князеві ще одну для заспокоєння самовиправдальну зачіпку у зв'язку з поразкою в Дарго, але сходознавець (адже доведеться потім зустрітися з Фаталі, чи не дорікатиме він: як же з вами сходознавці, невже не знаєте ви, що ворожнеча між суннітами і шиїтами, яка віками роздмухувалася перською та османською імперіями, виключає можливість впливу шиїтського мучтеїда на дагестанське суннітське духівництво?! Адже вам доведеться виступати з проектом положення про мусульман-шиїтів: «Усі високоурочисті дні повинні вони святкувати моліннями, за обрядами своєї релігії, господу богу про здоров'я й довголіття царствующого дому і членів найяснішого його дому»).

І побоюючись докору, Хаников одягає думку в форму приховану:

«Догмат шиїтського кшталту, який вчить їх приховувати свої вірування в стосунках з суннітами, завжди породжує

в останніх недовіру до відступництва шиїтів, і хоч є приклади прийняття послідовників Алія в товариства сунітські, але нові прозеліти залишають без найменшого впливу й займають ролі завжди другорядні».

Князь вважає, що саме з його намісництва починається нова ера в підкоренні Кавказу, і Хаников — про те ж: «Загальне невдоволення шкідливою неувагою багатьох головноуправляючих приготувало запаси виступів і заворушень у Нахичевані, Карабасі й Тамишинському ханстві, якими Фаттаху легко буде скористатися; і тому для вигоди нашої корисно було б схилити перський уряд на те, щоб він запросив від свого імені Фаттаху провести останні дні життя десь у святих місцях — в Кербелі або Мешхеді, біля гробниць імама Гусейна і імама Різи, де він може вільно присвячувати дні свої подвигам благочестя».

Так і закінчив дні свої старець, який мріяв створити ідеальний рай у краю справедливості й порядку. Але нікому й на думку не спало, бо хто знав, що білий саван, у який загорнуто тіло померлого Фаттаху, хоч якось може бути пов'язаний з образом білого царя, який так полонив свого часу мучтеїда; втративши синів і добре ім'я серед одновірців, трохи не згорівши під час пожеж, позбувшись улюблених книг...— і все це тільки тому, що білий цар, немов чистий сніг ясного сонячного дня, осліпив очі як щось недосяжно-світле. Але кому потрібен цей твій рай, Ага-Мір-Фаттах?!

— Фаталі, заради бога, не пали папір! — просить дружина.— Скільки можна?! Пишеш і палиш, пишеш і знову палиш!

НЕПРОНИКНІ ТАЄМНИЦІ

Було все зрозуміло, але почало заплутуватись. Чітка ієрархія і порядок. І карателі — не карателі, а ті, що приносять благо.

Нарікає Ахунд-Алескер — щось, мабуть, і він не розуміє, думає Фаталі. Бакіханов невдоволений — і він теж як недосвідчений коваль: то молотком по голівці цвяха, а то промахнеться і — по підкові! І чого поспішав у відставку піти?! Застряг на полковнику, а був би тепер генералом, земляки пишались б!.. А Бакіханов здивований: «Ой, і наївний ти, Фаталі! Так, як вони з своїми підданими, навіть хани Шах-Аббаса, і ті не обходилися!»

«А ти сам як? А твої селяни? Може, твоя правда, думає Фаталі, але краю треба спокій, він втомився, виснажився від чвар! невпевненості! розбоїв! диких набігів! як в оточенні сильних і великих держав утриматись?! І краще — цар, чим шах (і чим султан!)»

Адже як — втік з Ірану Фазіл-хан Шейда (хто з Пушкіним зустрівся: північний поет на південь, а південний — на північ, з вибачальною поїздкою, бо російського посланника фанатики убили), колишній учитель синів наслідного принца Аббас Мірзи (їздив у Петербург зі своїм вихованцем Хосров Мірзою).

Фаталі доручено опікати поета-втікача, той йому в батьки годиться.

Поема про Пушкіна?! і Фаталі одразу ж розповів про зустріч з ним. Фаталі вже чув, але від кого?!

— Він часто поглядав на мої крашені хною нігті, мені було смішно, коли він якісь пишні слова говорив, немов на прийомі в Шах-Аббаса, я його перебив. Любий мій чоловіче, кажу йому, не треба, краще простіше, ми ж з тобою поети, і я не шах, і не султан турецький!

Фаталі сам переклав поему на російську, ще до Бестужева, знайшлася добра душа в канцелярії, теж із засланив, Клементьев, і той відредагував. «Неодмінно пошлю в «Московський наблюдатель». Там мій кузен...» А поки що редагував: «Ось вам журнал, тут дещо цікаве для вас!» І Фаталі прочитав. Про те, що Фазіл-хан отримав тоді під час своєї вибачальної поїздки в Петербург золотий годинник, діамантовий перстень і кілька сотень червінців від імператора, а як же? адже прочитав на честь государя оду!

Перстень на вказівному пальці, а годинник сховано, мабуть, цей! — золотий ланцюжок прикріплено до жилета; а про ці подарунки, пам'ятає Фаталі, ще в їхній родині говорили, потім Бакіханов: «Прочитав бездарну оду, возвеличив Росію та імператора, іранські поети всі одописці!»

— Ну, як? червінці зберіг? — при Фаталі спитав Бакіханов у Фазіл-хана.

Ще в ті далекі роки, коли той з Хосров-Мірзою приїжджав у-Тифліс, вони зустрічалися, і Бакіханов різко, буде він стримувати гнів при сині наслідного принца! висловився проти тегеранських властей, які не змогли захистити! «Дипломат! Дипломат! Поета ви вбили! Він та Пушкін!» Хосров-Мірза насупився й пішов, вважаючи нижче своєї гідності розмовляти з дрібним ханом, шахи ці ханські звання дарують кожному, хто їм до вподоби. І про-

мовчав: адже з вибаченням прибули, а то зашлють у цю, як її? Схожі на їхні соляні копальні? Аббас-Мірза суворо наказував синові мовчати! Нічого зайвого — тільки укліне вибачення!

— Як жити будеш? — питає Бакіханов. — Дивись, тут чимало шахських шпигунів — не попади їм до рук! І вночі не здумай берегом Кури, — уб'ють і у воду! З голоду, думаю, не помреш, — дадуть тобі пенсію, та й за вірші — по червінцю за бейт¹, гань шаха і слав царя!

Навіть Фазіл-хан Шейда втік у Росію! І не треба, виходить, бунтувати гірським племенам, утихомирилися б, як інші, пішло б спокійне життя.

Але вже дуже образливий у відозвах тон! Це ж горді горці.

Наші війська знищать ваші аули і все майно ваше, і ви назавжди позбудетесь земель (!), які ви зараз займаєте (?!); мовляв, прийшли ви невідомо звідки, а ми тут ще до вас. Але ж чого царські втікають до горців?! І чимало полонених!

«Я б цих утікачів!» І не може Головін придумати страшнішої кари, ніж є: спалення сіл, знищення припасів, худоби, попелища на всьому шляху — карати й карати! Дід з обгорілими бровами й бородою. Дівчинка над убитою матір'ю, вся в сажі. Пристрілений, але недобитий собака скавулить і лиже рану. Що ще?!

Шаміль: «Знайте, що хто перейшов до нас, стали чистими!»

— Гей! — кричить хтось в аулі. — З цієї миски їсти не можна, з неї гяур їв! споганив рот — піди вимийся в річці! Тільки далеко не ходи, на тому боці гяури уб'ють тебе!

І генерали, генерали! Тут одне діло намічається! Але жодного звуку: вбивство Шаміля. Або хоч би його мюрида² Ахверди-Магому. «Жаль, Хаджи-Мурата прогавили, втік, — побивається Головін. — Майже наш чоловік! це він убив Гамзат-бея, вся Аварія через Хаджи-Мурата була нам вірна! — і чого це така довіра Головіна? — Заарештувавши, принизили, так».

А про каральний загін генерала Бакуніна в селі Цельмес, де переховувався тоді після втечі Хаджи-Мурат, розповідав Фаталі сам Хаджи у хвилину розпачу в Тифлісі, вже плануючи нову втечу, вони дивилися італійську оперу в

¹ Бейт — двовірш.

² Мюрида — послідовник, прихильник.

новому тифліському театрі. Спочатку про Нуху спитав: хто там у нього і як знайти? а згодом про Бакуніна: «Андійські війська від Шаміля допомогли, втекли уруси, а генерал загинув». І раптом: «Не вірять мені! Брехня все! Я повинен бути в Ігусі! Звідти я пошлю людину до Шаміля! Він не посміє убити мою сім'ю!»

— А ти посмів би?

— Я? — задумався.— Так, я посмів би! Я Гамзат-бея убив і не здригнувся! Я багато родин знищив. Уб'є Шаміль, справді уб'є! І ваші мені не вірять! Я б захопив Шаміля, хай дадуть мені військо!

— І самі ж,— Головін відвертий,— поєднали Шаміля й Хаджи-Мурата! Невже,— питає в генерала Граббе,— не знайдуться люди, які наважаться на винищення. Суму яку передбачити?! До двох тисяч сріблом з видатків екстраординарних (в розпорядженні головнокомандуючого на лезгичів, частування, підкупи-подарунки, винагорода, захоплення дезертирів, утримання аманатів-заложників, полонених і заарештованих горців).

Знайшли людину. З чеченців. І він убив першого посла імама¹— Ахверди-Магому! Може, із Шамілем ризикнемо, га? А поки думали, з'ясувалося, що Ахверди-Магома живий. І ще одна чутка виявиться брехливою, поки — уже за Воронцова! — не буде справді вбитий.

Воронцов довідався про це, коли підписував подання до військового міністра, а перед цим оглянув вирубані просіки на лівому фланзі Кавказької лінії у Великій Чечні, влаштував огляд військам у фортеці Роздвиженській, а серед них, як він доповідав «полк Єгерський імені мого»: «Напряма просік добре продумано, і їх вирубано дуже успішно, отож широкі предковічні ліси цілком знищено, і нині на місці їхньому широка рівнина, яку цілком відібрано у ворога, бо хоч він і намагався нинішнього року засіяти поля праворуч від Басси,— любить себе Воронцов за цю ось докладність в описаннях, не тільки Сологубу творчістю займатися! — і закінчити косовицю, але всі запаси його було знищено під час триденного перебування військ наших у цьому краю. Місцевість так добре очищено...» Підвів голову: «Магома? Невже? Не Кібит, а Ахверди?! «Вітаю,— і посміхнувся лисячою своєю посмішкою.— Молодці». І став читати далі донесення, щоб підписати: «Гучний і багатоголосий вигук за здоров'я государя імператора, при

¹ Імама — апостол, який продовжує справу Магомета.

гарматних і рушничних пострілах, давши знати ворогові, що ми святкуємо придбання цього краю, який відтяли остаточно».

Стало більше дезертирів: з неблагонадійних (наводнили Кавказ колишніми бунтівниками та злостивцями-балакунами), із засланців-поляків. З них Шаміль організував навіть варту, особисто свою, відвів їм землі, а поки ставлять хати. Шаміль дозволив їм жити в кунаків.

Один час втікачів стало менше, коли довідались, що полон — гірше каторги, виснажують важкими роботами, але Шаміль змінив тактику: дарує дезертирам волю. Вилівають гармати в Дарга й картечі в Шамілевому дворі.

— Фаталі, поговорить з ним, що він від нас хоче?

— Я Чага Акаєв.

— Кумик? — зрозумів одразу, а Головін здивувався навіть. «Але як?»

— Так, з андреєвських.

— А я Фаталі, з Нухи.

— Я Оздемира вбив!

— А хто такий Оздемир?

— Ай-ай-ай! Чеченського наїзника Оздемира не знаєш? П'ятсот воїнів Шаміля, а він їхній начальник!

— Навіщо вбив?

— Радіти треба, а не навіщо! — І дивиться на Головіна: мовляв, не радіє, як же так, начальнику?! — Ось доказ! — і показує Фаталі китицю до шаблі, схожу на темляк. — Читай! Що важко? — зухвалий такий чоловічок. — Я напам'ять вивчив: «Нема від Оздемира хоробрішого, нема від його шаблі гострішої!» Це Шамілів орден. Я, Чага Акаєв, убив Оздемира!

От, Шаміля б. Треба щось придумати, але що?

Ладожський жодного туземця не упустить, щоб не вивідати все: хто? нюанси психіки? поведінки? Звичаї. І Фаталі теж: усе, що знає, довірливо викладає — щоб був нарешті мир на цій землі!

Ладожський йому:

— Ми з вами повоєнне покоління й легше зрозуміємо один одного. — Немов змовились: і Кайтмазов йому якось про те ж. Атож, адже, як любить Кайтмазов говорити, він у подвійному підпорядкуванні: внутрішньому (Ладожський) і зовнішньому (Нікітич); але Нікітич жодного разу не сказав Фаталі: «Ми з вами...»

— А яку війну ви маєте на увазі? — Треба уточнити, щоб не було непотрібної балаканини.

— Яку? Невже незрозуміло? Вітчизняну!

Мало які війни були? І перські (дві), і турецька. (тут з ліку збитися можна) і т. ін.

Атож, Фаталі згоден з Ладожським: марне все це бунтівництво, спалахи жменьки людей,— чого домоглися кубинські повстанці? і бунт вірмен-переселенців? і грузинські змови? закатальські заворушення? адже сила...

Саме так! Ви світлий розум, Фаталі! На боці царського війська. Але з деякого часу,— і обличчя Ладожського від здивування видовжується, навіть маківку видно, а щелепою, мов багнетом, прохромить будь-яке опудало,— сумнів: марно, згоден, але треба показати, що з тобою не можна безкарно! що це все-таки твоя земля і ти готовий добровільно поєднатися з дужчим, досвідченішим!

А Ладожський затіяв щось зухвале — нові проєкти государю: як інші засоби використати для приборкання. На Фаталі поглядає багатозначно. Зник, довго його не було.

«Пане Ладожський, вам уже не потрібні уроки татарської?»

А Ладожський татарську хоче вивчати, і кумицьку, і балкарську, і карачаївську, і ногайську і...— всі тюркські мови Кавказу, хоч можуть з часом знадобитися і ті, що за Уралом і Каспієм,— понад двадцять тюркських мов. І схожий на кавказця, тільки вуса трохи жовтуваті, але й таких зустрінеш на Кавказі. Може, з ідеями до столиці їздив? дуже вже збіглися заходи, які вжили проти непокірних племен, з тим, що пропонував Ладожський: дійовий спосіб — знайти серед тих же народів людей, через яких, не інакше як грошима й щедрими дарунками, сіяти розбрат не тільки між племенами, а й вождями, і тим ослабляти, так, так зміцнювати наші сили туземцями, які більше, ніж ми, звикли до такої підступної війни, і тоді ми збережемо нашу святу кров від марного й некорисного пролиття; і ще: необмежена влада відданих нам вождів над своїми племенами (за їхньою спиною — наша сила!); англійці ж зуміли в Індії; і навіть пішовши залишитись!.. і французи в Алжирі; у нас інакше: щоб залишитися — залишимося, гроші на це діло потрібні, не шкодуватимемо, повідомте для мого всепідданішого Його Імператорській Величності подання; і щодо непроникної таємниці, люб'язний пане,— від усіх-усіх! вельми секретний лист!

Як карткові фігури, розклав перед собою Шамілевих наїбів Головін: Ахверди-Магома, вбивство провалилося;

Хаджи-Мурат Аварський, прогавили; Кибіт-Магома Тилитинський, вступали з ним у стосунки, ласий до багатства, але самих грошей виявилось замало — вимагає більше влади над деякими гірськими племенами, під нашим захистом; Шахмандар Хаджияв Салатаєвський, у полоні, в Метехському замку, фанатик; а хто наші агенти?

Ні, не виправдовує Головін сподівань государя: «Даю тобі такі сили, які Кавказ й уві сні не бачив; умій мене зрозуміти, виконай мою волю як належить: ти повинен проникнути в гори, розгромити Шаміля, все знищити дощенту, що тобі чинитиме опір; сип грошима; ти повинен скрізь пролетіти грозою, яка все зруйнує.

НА ГРАНІ МАРЕНЬ

Пошастило все-таки Фаталі останнього холостяцького літа, перебуваючи в Нусі, зустрітися з шекинцем-нухинцем Юсифом Гаджи — ровесником, другом дитячих ігор, давно не зустрічались, навіть забув про нього... Щоранку, як прокинеться, довго дивиться на зелений пагорб, що височіє перед їхнім будинком, який часто сниться в Тбілісі, з його опису він і почав свою східну поему.

Ішов, накинувши на плечі кітель до Каравансарая, і раптом бачить Юсифа Гаджи:

— Оце так зустріч!

Юсиф Гаджи здригнувся: — Мене налякав твій мундир. За мною такий же, як і ти, полював, з самісінького кордону.

— Я чув, ти з горцями?

— А ти з невірними.

— Але ж ви приречені.

— Таке скажеш!.. Ось, везу від султана лист Шамілю.

— І не боїшся, що викажу тебе?

— ??

— А може, — раптом зухвала думка спалахнула, — проведеш мене до Шаміля.

Було таке: зник Фаталі на якийсь час, і ніхто не знав: де він, — чи то завдання отримав розвідати щось? чи то бажання: побачити імама! А може, якийсь секретне діло Ахунд-Алескера на ниві торгівлі (шаріатський засідатель — це само по собі, а таємна торгівля — інша річ, треба якось жити).

А раптом у імама гарна пам'ять?! повинен пам'ятати

особистого перекладача царського генерала; дійсність? марення?

— До Шаміля? Тебе!! Та він накаже тебе одразу ж стратити! Атож, батько Ахунд-Алескера, твій прадід, товаришував з Джамаледдіном, Шамілевим тестем і вчителем. Ні, Шаміль про Ахунд-Алескера не чув, а ось Бакіханова знає, та що з того, казав про нього, що освічений? а кому служить знаннями? Нечистим! Отож від Бакіханова тобі ніяк не випадає, хоча — хтозна?! Кажуть, Бакіханов книжку про Шаміля пише, мріє в Стамбулі видати, і про Шаміля турки прочитають!

— До речі — перебиває його Фаталі, — а коли встиг до Мекки сходити, щоб стати Гаджи?

— Це в нас тут нікуди не виїдеш! А побувавши в Стамбулі, не важко й до Мекки!

— А можна ж і просто взяти та й додати до імені!

— Ет, від тебе справді гяурським духом тхне! А Шаміль нух має!

У Юсифа Гаджи медаль від Шаміля, та ще кур'єрський папір, теж за підписом Шаміля, — у кожному аулі зобов'язані дати свіжого коня й провідника, а якщо ніч — ночівлю й харчі. А у Фаталі — посвідчення, підписане Головіним, з імператором на «ти».

Ліси, узвози, підйоми і — нове пасмо гір. І жодної душі, немов і гори, і струмки самі по собі живуть, і їм байдуже, бачить їх людина чи ні. Рано-вранці наступного дня видерлися на вершини Гудор-дага, і по той бік — аули, підвладні Шамілю.

А поки що вони в дорозі, Шаміль зайняв Камух, вивів на майдан перед мечеттю дванадцяттеро прибічників Казикумухського Агалар-хана й наказав відрубати їм голови. Один був зовсім юний, зблід, як його повели на плаху, але мовчки скорився, і особливих зусиль не довелося докласти катові, щоб розрубати тонку шию. Не пожалів Шаміль, він давно забув про це слово, і не згадає, пусте, непотрібне й шкідливе навіть! Зібрав голови в мішки й послав Агалар-ханові, який надумав за його спиною вести переговори з царськими генералами. І ще він мстив за свого наїба Кибіт-Магому, якого посадили у в'язницю за те, що — лазутчики донесли — мав намір налагодити зв'язки з Агалар-ханом; а на Агалар-хана вийшов тоді Граббе, після провалу з убивством Ахверди-Магоми.

У Шаміля все складалося добре: він покарав зрадників, роздав найвідважнішим ордени, потім з полоненими дав

раду й частину послав у Дарго, де плавили багато заліза, яке захопили в Ічкеринському лісі, і переплавляли відняті в царя великі гармати на малі. Шаміль милувався, дивлячись на гармату, називав її «тисяча воїнів», і він мав велике задоволення, коли ставив на кожну гармату свою печатку; а частину полонених — у Ведено, на щойно збудований пороховий завод, де працював досвідчений майстер Джебраїл Гаджи, здобув цей фах у Дамаску; зі свинцем скрутно, обливають ним глиняні кулі або користуються кулями мідними.

А тут ще Юсиф Гаджи, з листом від султана!

— А це мій молочний брат, разом із Стамбула ідемо.

— А брата твого я наче знаю!

— Авжеж, він тебе теж знає! У росіян служив, а потім втік до султана!

«Ой, попадеться!» Не дуже вірив Шаміль Юсифу Гаджи, а потім цей лист! І раптом Шаміль до Фаталі звертається:

— От і перекладатимеш мені одну розмову з грузинським князем! Але передусім покажи, на що ти адатеи. Який ступінь досконалості тобі доступний.

Душа Юсифа Гаджи пішла кудись. А Фаталі навчили цього в келії Шах-Аббаської мечеті в Гянджі. Сказати «шаріат», це перший ступінь, доступний усім, або перескочити на «тарікат», ступінь обраних?

— Я пройшов через шаріат і ступив на тарікат?

— Емблема шаріату?

— Тіло, земля, ніч, корабель.

— Емблема тарікату?

— Мова, дихання, зоря, море.

— А який ступінь доступний твоєму молочному братові? — Юсиф Гаджи весь зосередився.

— Хакікат. — Шаміль здивувався. — Він гідний бути твоїм найбом, імаме!

— Емблеми?

— Розум, світло, місяць, мушля.

— А як же я?! — питає Шаміль.

— Вам доступний найвищий ступінь — маарікат! — чого ж його не піднести? І одразу ж про емблему: — Мозок, вогонь, сонце і перлина! — І пояснив ще: — Корабель виходить у море, в морі мушля, а в мушлі — перлина!

— Так, подобається мені твій брат! А поки що ось тобі завдання: занедужав мій переписувач Абдул-Вагаб, не встиг останні сури Корана для мене записати. На чому він

зупинився? — спитав у Газі-Магомеда; на честь першого імама сина назвав. — Здається на «Ранку»? — Син мовчки кивнув.

— О, я дуже ціную цю суру! — сказав Фаталі й виголосив: — *Присягаюся ранком і ніччю, коли вона густішає, останнє для тебе краще, ніж перше,* — давно-давно зубрив у дитинстві, і повіяло чимось щемливо-солодким: він юний, Мірза Шафі, ясні літні ночі, великі-великі зорі.

А потім розмова з грузинським князем, молодим прапорщиком, якого взяв у полон Шаміль. По дорозі:

— Ось, глянь, яку мені спорудили мечеть російські солдати-втікачі! — Зупинився перед млином і довго дивився, як ходять і ходять по колу коні, від чого жорна крутяться. — Це теж, — радіє мов дитя, — вони мені збудували! — Глянув на годинник (улюблена іграшка), не розлучається з парасолею (дивовижний предмет, та ще й трость).

Князя вивели з ями на свіже повітря, він примружився від яскравого світла, і всю розмову мружився, відводячи погляд від Шаміля й Фаталі, — сонце падало йому в обличчя. Шаміль зумисне:

— То ти кажеш, що султан турецький вищий од єгипетського паші?!

— Авжеж!

— Але ж єгипетський паша відняв у султана цілу державу, підкорив інгліса, френга, став верховним володарем усіх мусульман! Чого ти посміхаєшся, хіба не правду кажу? — До Фаталі. Фаталі промовчав. — Унцукульський Джебраїл Гаджи недавно в Єгипті був, каже, у паші стотисячне військо, солдати з одним оком на лобі, і одягнені з ніг до голови в залізо! Неправда?! Мені теж здається, що неправда про одне око, а решта — правда! Ось поглянь! — і дістає папір. Чи не той, що Юсиф Гаджи зварганив? — Ось, переклади йому, Фаталі, це від єгипетського паші! — Хтось ще привіз? чи написав?

І Фаталі читає:

«До всіх учених і поважних осіб дагестанських!» І Шаміль шепоче. Напам'ять вивчив: майнуло у Фаталі. «До цього часу я вів війну з сімома государями: англійським, німецьким, грецьким, французьким, султаном Меджидом та іншими, які з волі божої мають до мене цілковиту покору. Але тепер мої сили повернуто проти Росії...»

Відняв Шаміль листа:

— Далі можеш не читати, це таємниця. Та що ваша

країна перед могутністю єгипетського паші?! У вас же клаптик землі від Криму й до Казані, а Москву спалили френги, правду я кажу? — питає в Фаталі.

— Москову давно відбудували, імаме.

— А ти там був?

— Ні, не був.

— А чого язиком плещеш?!

І грузинський князь:

— Перед просторим царством імператора Росії весь Кавказ як крапля води перед Каспійським морем (ну, навіщо так, князю?!), як піщинка перед Ельбрусом (і не зупиниш: до звичної патетики вдався), як зорі перед сонцем (адже не перед імператором, навіщо?!).

Ось-ось! І син мій так пише! Вас, як папуг, навчили! Що ти, що мій син!

— Яка користь горцям воювати з царем? Рано чи пізно доведеться вам підкоритися.

— Зате Аллах нагородить нас у майбутньому житті за наші страждання!

— А султан живе з нами в мирі, як і перський шах!

— Царю нема віри! Ласкавий, поки не заволодіє нами! Ти думаєш, — раптом розпалився він, — султан вірний виконавець законів Магомета, а турки справжні мусульмани? Вони гяури, гірші за гяурів! Він бачить, що ми ведемо стільки років боротьбу з царем за Аллаха, чого ж він не допомагає нам?!

— Ви щойно хвалили, імаме, — грузинський князь йому.

— Не твоє діло. І тебе моритиму голодом, щоб сили не було втекти. Якщо не видадуть за тебе мого сина або небожа, котрі у вас у заложниках, то, напевно, пришлють в'юки золота й срібла!

— Я бідний, тільки й того, що князівське звання.

— Ти собі прибідняйся! А я мучитиму тебе, бо там гублять мого сина!

— Ваш син вивчає науки, про нього піклується государ, у нього блискуче майбутнє.

— Але навіщо ці знання? Мій син стане гяуром і загине. — Немов долю його провіщав! — Йому нічого знати не треба, крім Корана. Що нам треба, у ньому сказано, а чого там нема, того нам і не треба! — Вловив в очак Фаталі сумнів, додав, звертаючись до нього: — А що сказав халіф Омар, підпаливши Іскандерійську бібліотеку? — Фаталі промовчав. — Він сказав: «Якщо в книгах цих

написано те ж саме, що в Корані, то вони зайві, якщо ж написано інше, то вони брешуть».

Виміняє згодом Шаміль сина. Десять років проминуло відтоді, як віддав в заложники свого улюбленця, а побачив двадцятип'ятирічним мужчиною. І син — Шаміль назвав його на честь учителя й тестя Джамаледдіном — помре, не прийшовши до тям: батьківщина стала чужиною, а чужина — батьківщиною, де залишилась кохана християнка, — згорить від сухоти.

— Так, — скаже Шаміль Фаталі, — як упадуть гори, то ісламу кінець. — Фаталі заперечив, а Шаміль йому: — Ти забув, що наш Каф, мов могутня стіна, оточує царство правовірних.

— Це легенда, імаме.

— Легенда?! У мене сорок два кінних в'юки книг.

— А як же Омар, про котрого ви згадали?

— Омар — це Омар, а Шаміль — Шаміль!

— Може, і в джинів ви вірите? — усміхнувся Фаталі.

— Я теж не вірю, — раптом з'явиться усмішка на Шамілевому обличчі, — але цікава ця притичина з джинами, які живуть у наших горах. А зорі, що падають, їх багато на нічному небі в горах, ті немов джини, яких скидають ангели з хмар за причинене ними зло! І хто як не джини побудували піраміди? А ці генерали, — й одразу посуворішав, — що воюють з нами, хіба не виплодки джинів? Аллах не дасть їм загубити нашу віру!

— Від чар джинів рятують амулети.

— І в мене він є, — Шаміль показав Фаталі мішечок. — Тут написано всі дев'яносто дев'ять імен аллаха (і це знає Фаталі, вчив Ахунд-Алескер). Але від гяурових джинів рятують тільки шаблі! Жодних магічних заклинань, лише боротьба!

На мідній таці горить папір за підписом Шаміля. Обіцяв Юсифу Гаджи спалити, тільки-но повернеться, щоб більше цікавості не було. Зім'явся, з'їжився папір, а потім раптом весь спалахнув. Ось і кружок, де помітно ім'я, — хвиляста упевнена лінія, крапочки, мов зорі, згори та знизу, і ще дещо схоже на ківш — арабське «ель». Горить, горить, і вже попіл, звідкись легкий повів вітру, і відлітають, мов метелики, обгорілі легкі крильця, лише сам попіл, ой який сюжет, спалений папір, а скільки їх буде, нездійсненних задумів!

Виміняли грузинського князя за наїба, який сидів у

Метехському замку. Все-все описав князь: і про дикунство, і про те, що гідне захоплення.

Чи не натяк щодо злодійства?! руку відрубують, виколюють очі; якщо і в нас так — жодного вірнопідданого не залишиться. І про двісті мюридів, конвойну команду імама, з аварців. І навіть про підзорну трубу, з якою ніколи не розлучається (?). Є спеціальний начальник усіх полонених і тих що перебігли, їх тьма-тьмуша. Але яке, проте, вихвалання другої улюбленої дружини Шаміля, котру було взято в полон під час набігу Ахверди-Магоми на Моздок, вірменської красуні Анни, дочки моздокської першої гільдії купця Уллуханова; Шаміль дав їй нове ім'я Шуайнат, завернув її в мусульманство, а вона, бачите, любить його! За неї й викуп дають, при ній ще дві дружини: старша Зейданат і молодша Амінат, кістинка, — а вона нізащо не хоче покидати Шаміля, він до неї ласкавий, а вона задурила йому голову й нерідко примушує поважного імама стрибати з нею по кімнаті; вони танцюють, маючи з того любовну втіху!.. І цього розбійника з такою симпатією?! Чи не підкуплено князя!

— Даруйте, як це можна? — заперечує Фаталі.

— А що? Ви там були?!

— Та, був! — не стримується Фаталі.

— Отож! Не були, а кажете!

— Та я був, був!

— Отож-то! — гне своєї співробітник. І про те, здається, усно, розповів князь, як його, схопивши, одразу ж закували у важкі кайдани й почав скаржитися, щоб зняли кайдани, сказали: «Якби ти був жінкою, ми б тебе б віддали під жіночу варту, але ти хоробрий муж, а муж зносить рабство лише в кайданах». І про полоненого англійця, невдовзі звільненого: спочатку його шанували, але коли побачили, що обіцянка його про англійську допомогу, самому Шамілю обіцяв, — не виконується, трохи його не мали за шпигуна, а втім, еф, фанфаронства маленького англійця, озброєного величезним мечем, луком і стрілами, — горці вбрали його, щоб доскочу посміятися, а потім повернули цареві, на додачу якомусь офіцеру, теж еф, фон (Торнау?).

Але ж колишньому полоненому князеві не дуже й довіряють! По різних його інстанціях водили, супився Нікітич, а одного разу йшов князь коридором, на Фаталі наразився: зупинився, струснув з себе, немов мару, і здивований, але двічі озирнувся, пішов далі, хитаючи головою, — нісенітни-

ця якась! Потім кудись відіслали, і більше про нього Фаталі не чув. Князь у доповідній і про суворі заходи Шаміля щодо викорінення дикого звичаю кривавої помсти... А як називається інше?! теж кривава, але не помста, а інакше.

ДОГОРЯЄ СВІЧКА

Нарешті, згадав! Кровозмішання. Так, здається, по-вашому називається, Ладожський?! Ви кажете: «Дикий звичай!» Може, тут і ваша правда, але... ні-ні, я не спечаюся!

Спочатку був сон, як це ведеться у східної людини завжди, дивний: приставив Ахунд-Алескер клинок, Фаталі лише раз бачив його з кинджалом, який йому подарував Юсиф Гаджи, до горла, і Фаталі відчуває, як клинок відтягує шкіру на шиї. Раптом обличчя Ахунд-Алескера зникло, на його місці Шаміль, і встромляється клинок поволі й неболяче. І Тубу, дочка Ахунд-Алескера, поряд, їй уже шістнадцять, вона невдоволено дивиться, як капає кров на сорочку Фаталі, наче він сам винен. Обличчя її ніжне-ніжне, і вона витирає хустиною пляму, і кров не сходить, і Фаталі згадує, як вона кинулася йому на шию, коли влітку він приїхав у Нуху, кинулася, припала, мов до рідного, у мундир упираються її тугі груди, він трохи відхиляється, щоб не боляче їй було від металевих гудзиків на кишнях.

Ахунд-Алескер лежав хворий:

— Якщо помру,— прошепотів,— не залиши її саму, візьми до себе.

Тубу тоді чомусь зашарілася й утєкла. Авжеж, звичайно, так незвично різонуло: «Якщо помру...» Візьме до себе, потім видасть заміж.

Витирає вона пляму крові на сорочці, сердиться нетерпляче тре й тре, і рука його торкається її грудей, терпне.

Прокинувся Фаталі — і тривога. А Тубу була така реальна, наче це й не сон, потер руку, вона справді отерпла. І Тубу, дуже близька й зрозуміла, раптом стала чужою, невідомою, дивно було це її роздвоєння: та, що була сестрою, пішла й віддалилася, а ту, іншу й чужу, захотілося будь-що побачити.

А ввечері у нього гість. Слуга Ахмед, далекий родич Ахунд-Алескера, відомий у Нусі ювелір Гаджи-Керім.

Сидить, перебираючи чотки, й шепоче молитву. Підвівся, обняв Фаталі, і він зрозумів: недаремно конюх Ібрагім, з карабахських кочових племен, який зустрів Фаталі за рогом канцелярії, — непевно якось відповів, коли Фаталі спитав: «Які новини?» Не хотів першим повідомити сумну звістку — адже помер Ахунд-Алескер!

— Така була воля Аллаха, легка смерть, дай боже усім нам таку.

І ось тепер Фаталі довідався про останній заповіт Ахунд-Алескера: Тубу!

— А де вона?

— Не поспішай, Фаталі. Ахунд-Алескер сказав, що ваші зорі...

Далі Фаталі все чув мов у тумані: досить того, що він почув: мовляв, зорі ваших доль поєдналися ще в небесах, коли ви народилися!

Скільки йому раз казали про одруження, вже ж за тридцять: розпитували, радили, брали на кпин: і Розен, — чомусь саме напередодні царського огляду полякам; і Головін, а цей якось таємниче спитав: «Ви що, мізогін?» — і знітився, швидко відійшов від розмови, сказав лише наостанку: «О жінки, жінки!» А Фаталі нове слово узнав, запам'ятав і якось у Кайтмазова-енциклопедиста спитав, а той пояснив: жононенависник, і Бакіханов: «Я б на твоєму місці взяв би грузинку!» Чому? ходили чутки, що часто приїздить у Тифліс, бо у якусь князівну закохався. Висловився якось і Мірза Шафі при Боденштедті, що дружина поетові завада, а той одразу: «Перекладіть!» Не встиг записати, а Мірза Шафі сипле, немов зумисне для Боденштедта, а той — у зошит: «Двом блискавкам в хмарині одній не жити!» Чи то дружина і поезія — дві блискавки, чи то він, Мірза Шафі, і Фрідріх Боденштедт. «Але сім дервішів уміститься на килимі одному» (?!) А Нікітич дивувався, це Кайтмазов якось Фаталі, мовляв, чи нема тут чогось крамольного? І навіть Фазіл-хан Шейда висловив подив: «Ти ще неодружений?!»

Напередодні Фаталі написав короткий вірш мовою фарсі, а потім згадав Бестужева: «Пишіть, друже, своєю, у вас же така чудова мова!» Написав мовою фарсі, немов змагаючись з Фазіл-ханом Шейда. Той прочитав йому п'ять бейтів мовою фарсі про гурій, без яких дім, цей рай душі, холодний і незатишний; написав і Фаталі, але не прочитав, побоюючись, що той образиться: «Ні, я не мрію про гурій у раю, я науці себе присвятив і сказав: «Про гурій ти

забудь! Науки шлях хай вабить мудреця, а гурії дістануться хай дурням». Та й де Фаталі міг побачити обраницю серця? Випадає, у дні релігійної містерії поталанить побачити: сусід Фарман-Кулі розповідав, що коли ненависник Шмир, або Шумир, підійшов до імама Гусейна й заніс меч над його головою, дві дівчини, що дивилися дійство, залпнули в чадру, не витримали й, розхвилювавшись, відкинули покривала, — і примітив Фарман-Кулі свою обраницю.

— Де ж Тубу?

— Вона посоромилась вийти до тебе, — зітхнув Гаджи-Керім («Авжеж, чужа вона!»), — сидить у сусідів, якщо буде твоя воля...

— Так, так, я розумію, — Фаталі розхвилювався, згадавши до того ж свої щойно написані вірші. Підхопився й постукав до сусідів.

Тубу здригнулася, злякана, в очах страх: як він? і сором. Щоки пашіють; узяв її за руку, і вона одразу відтанула, завів до кімнати, — і на людях вона раптом засоромилась. Це ж Фаталі, вона знає його дуже добре, а він, тільки-но Тубу довідалась про батькову волю, несподівано став для неї чужим чоловіком.

А ось і мулла, Гаджи-Керім потурбувався; підписали шлюбний договір — кебін; на якусь мить у Фаталі спалахнула думка про Фазіл-хана Шейду, і ось він сам, прийшов повідомити, що прийняв російське підданство.

Ще вранці нічого не було: лише сон, який, варто було Фаталі зануритися в багате на новини життя канцелярії, одразу ж розвіявся; це дивне двовладдя: ще Головін, але вже Нейдгард. І Фаталі — одружений, треба поїхати в Нуху (то Шекі назве, то Нуха; і невідомо кому спало на думку перейменувати так місто? розповідають по-всякому, регочучи, мовляв, п'яний царський чиновник бовкнув зайве, і причепилося до міста), дати лад у долі, потурбувався про молодшого брата Тубу — Мустафу (ось і вчитель для нього, Фазіл-хан Шейда).

Тубу заплакана, тільки-но вони залишилися вдвох; заплакала, припавши до нього, і міцно-міцно обхопила руками його спину, потім він посадив її на килим і сів поряд; і довго сиділи, прихилившись одне до одного. Бачили лише язичок свічки, запаленої на письмовому столі, — часом здригався, хоч ніде не війнуло, а потім поменшав, став невидимим і лише відбивався у шибці.

— Ти постели собі тут, а мені біля вікна.

Вона здивовано підвела голову, глянула на Фаталі, і

знову припала до нього, притулившись головою до його грудей. Чи то вона справді сказала ті слова, чи то почулося Фаталі, розбірливо було сказано тільки: «Мені страшно». А решта обпекло: «Я з тобою спатиму».

«Кровозмішання? Ви кажете: дикий звичай, може й ваша правда, Ладожський, але... Але, люблю, розумієте, люблю її!»

«Ви ще довго згадуватимете мене, Фаталі».

За що нам таке лихо? Я витерплю, але як же її, вона ж мати; хто там є, у небі,— збережи їй хоч одну дитину!

Тубу народила легко й швидко: дочка. Але невдовзі потрясіння, ні, це неправда, не може бути, її душа, її плоть,— хтось прийшов, забрали, викопали маленьку могилу.

Потім нові пологи, теж дочка, і — нова могилка, поряд. І ще, і ще.

«Так, так, довго згадуватиме».

Фаталі й Тубу не встигнуть відійти від жалоби, не сумували ще року за померлою, а вже нові жалобні дні: третій, сьомий, сороковини, ланцюжок поминок, плачі, голосіння, співчуття ходіння на цвинтарний пагорб, де ростуть, притискаючись одна до одної, несподівані могилки.

А вранці після шлюбної ночі несподіванка: кур'єр негайно покликав до комендатури Фаталі — заарештовано шекинського ювеліра, як Шамілевого шпигуна. Посилається на Фаталі, будітмо наречену привіз, весілля справив.

— Шпигун? Який я шпигун, який Константинополь, слухай?! Та краще я помру, на нього поглянь! Що я там загубив?! Хай проваляться в пекло і султан, і Константинополь! Звісно, аякже? Який тюрк не мріє Стамбул побачити?! І поїду! Атож! Але поїду не як контрабандист, я відомий шекинський ювелір, а з дозволу, атож!

Фаталі дуже малий чоловік у таких справах! Дуже вже наполягав прапорщик Ілицький на тому, що Гаджи-Керім — саме той, кого він не допильнував, з кордонної лінії за ним стежили минулого літа. Фаталі погрожує, що поскаржиться Головіну, але не тут воно було. Головін уже пішов, а Нейдгард ще не приступив; Головін зачинився, нікого не приймає, стіл його завалено теками, підшивками, пакетами, клопотаннями, іншою перепискою, приймальня порожня, ад'ютант, позіхаючи, походжає по паркету, підлога порипує; не буде Головін втручатися у справи військової комендатури. З успіхами Шаміля власті стали жорстоки-

ми: «Підозрюють? треба розібратися!» А Нейдгарду робити нічого, як якогось шекинця визволяти. Довелося уклінно просити Нікітича, а передусім, щоб з Нікітичем переговорив, Ладозьського, він Фаталі не відмовить. «І ти насмілишся?!» — це Кайтмазов. «Але зрозумій — нісенітниця!» Та ще великий заклад залишили, поки Гаджи-Керім не принесе папір від шекинського пристава, що ціле літо безвиїзно прожив у Нусі. «Такого діаманта на султановій короні немає!» Атож, помилився Ілицький, вони ж з Юсифом Гаджи рідня: близько посаджені очі й вуха стирчать.

А Нейдгард не встиг роздивитися... Щоправда, як і всі попередні головнокомандуючі, встиг послати до Тегерана посольство, яке складалося з вищого офіцерства, з повідомленням шахів про своє призначення, і шах одразу ж послав у Тифліс до Нейдгарда посланника для привітань, поздоровлень і вручення — це неодмінне правило — перського ордена Лева й Сонця; і Фаталі виступив перекладачем між Нейдгардом і перським посланником, то був Бехман-Мірза, мабутній родич Фаталі; на майдані вишикувалися військові загони з музикою; головнокомандуючий приймає посланника біля дверей зали, де зібралися генерали й тифліська знать. Бехман-Мірза худорлявий, високого зросту, міцний. Смагляве обличчя його з високою чорною шапкою контрастує з довгим білим плащем. До речі, перекладати Фаталі не довелося, лише перші офіційні привітання, — той вільно розмовляв по-французькому, чим і заховав у себе Фаталі, і в поведженні був простий і гречний. Посланник з головнокомандуючим сіли на канапу й розмовляли невимушено.

Ось так, не встиг Нейдгард при звичаїтись, як новий головний, та ще який — сам Воронцов! це ж ціла епоха на Кавказі — намісник!

Коли відчуваєш — слабне віра в тебе, і треба зміцнити її в очах підданих, є випробований засіб. Ризикований, щоправда, але не раз виручав. Поки що не було осічки. Треба тільки вибрати критичну ситуацію, коли невідомо, як піде далі. І момент — саме тепер упустиш — програєш, а якщо передчасно — наступного разу вже не пройде.

Це було на з'їзді наїбів в Андії, і Шаміль до цієї думки прийшов сам: «Минуло понад десять років, як ви мене визнали імамом. Я намагався виправдати довіру народу й захищав його від ворогів і загарбників. Але настав час, — Шаміль говорив зрозуміло, чітко, фрази були обка-

тані,— і я прошу зняти з мене звання імама та обрати замість мене гіднішого. Я ладен підкорятися йому». Але ніхто не назвав, а міг би сина, якого недавно визнали наслідником імама, або Даніель-Султана Єлісуйського, котрий перейшов на його бік, царський генерал, користується великим авторитетом серед горців у закавказьких ханствах, тим більше що його дочка стала дружиною Шамілевого сина — наслідника Газі-Магомеда. Випробувати народ і верховну владу наскільки готові підкорятися.

— Ні! — відповіли одразу наїби.

І після такої одностайної підтримки Шаміль знову підвівся, ще величніший і дужчий.

— Я підкоряюся волі народній і дякую вам за цю довіру. Але ось вам мій письмовий наказ, в ньому визначено обов'язки всіх, а також відповідальність за їхні порушення. Не накопичувати майно, не купувати дорогі маєтки, а витратити на зброю, коней і порох, позбутися взаємної заздрості, утисків й стати рукою одне одного.

Наїби чинили утиски. І Шаміль знав. Наїби брали хабарі А хто поскаржиться? Якщо й знаходився такий, наїб поквитається з ним, уб'є, виправдовуючись перед імамом: «Він тут усе винюхував на користь царя, збирався втікати до них».

— Другому не псувати того, що зробить перший, зобов'язати всіх духовних наставників молитися за здоров'я імама і наїбів.

Саме вибір ситуації: щойно розгромлено військо Воронцова під Дарго, намісник дивом врятувався; але перемога тимчасова, відчуває Шаміль, може настати смуга невдач, сили царя зростають, ресурси його невичерпні, а сили імама згасають: горці в оточенні, гори й ліси їх ховають, але годують рівнини, а з рівнин витісняють, вирубуючи ліси, і гори, хоч які круті, а люди долають, і ядра досягають кріпосних стін.

Шаміль то збадьорює воїнів: «Будьте мов собаки для лисиць і мов леви для ланей! Шаблі — наші, а шиї — гяурів і відступників!», то умовляє нестійких: «Не будьте схожі на тих, котрі розізлившись на вошей, спляють свої кожухи!» І страхає заблудлих: «Ви крила ворогів? Але пам'ятайте, де б ви не були, вас спостигне смерть від моєї руки!»

Була звістка, але вона розвіялась: пристав якимось з Туреччини до берега убіх, один з останніх в своєму племені, бо всіх знищено, його зловили, але він встиг показати

шпигуну важливий папір від турецького султана та єгипетського паші — навесні, мовляв, зустрінуться з ними великі царські генерали, покличуть гірські народи й спитають у них: «Покірни ви цареві, як про те пишуть, чи ні?» Якщо скажуть, що «ні», то цар зніме укріплення і відступить, — так і повірив Шаміль! — а якщо «так», то султан і паша відмовляться від них. Гірше немає, ніж невизначеність.

Гукнув Джамаледдіна: невже й він, як донесли шпигуни, відколотися надумав, його вчитель і тесть? чи це підступні дії Воронцова?

— Щось ти замовк? Написав би листа вождю османських мусульман, а раптом допоможе, га? Чи стиль у тебе вже став нікудишній, учителю?

— А хто відвезе листа?

— Це вже мій клопіт!

Із цим листом попався Юсиф Гаджи. І лист переклав за терміновим завданням Воронцова Фаталі. Довго не відправляли, чекали, як французький бунт скінчиться, а потім Нікітичу прийшов наказ: «Знайти людину й переслати листа, а послу наказати, щоб простежив».

Лист Джамаледдіна був просторий, і переклад його йшов туго: яким почерком, хто писав?! І це — напередодні тривалого відрядження Фаталі в почесі генерала Шиллінга, з привітаннями новому шахові:

— Тубу, рідненька, дай мені чаю!

Вона зайшла, постійний страх ув очах, на одну мить боїться залишити дівчинку, їй уже півтора року, вижила, пройшла три критичні терміни: перший — місяць, другий — три місяці, третій — півроку; на жаль, і в неї свій критичний термін: як поїде Фаталі. Дав першу фразу перекласти братові Тубу Мустафі; він непогано вивчає арабську і фарсі у Фазіл-хана, а Фаталі навчає її російської, той крєктав цілий день, не зміг перекласти! «...або підкріпіть нас військом або подійте на російського султана, щоб він припинив загарбувати наші землі, винищувати нас!»

А діамантовий перстень — на пальці ад'ютанта Воронцова! «І спитаю!» Не встиг Фаталі й рота розкрити, тільки пильного погляду з персня не зводить, а той уже налився кров'ю: тут таке діється — революція в Європі, а він про перстень! «Та як ви смієте?!» Стримався; в канцелярії шепочуться з острахом і жахом переказують новини: по-

встали парижани! король утік! як озветься в Росії? в Тифлісі?

А Шаміль пише нові листи — краплі води на розпечену дорогу, яка сполучає Мекку й Медину; і туди, охоронцю обох святих храмів Мекки й Медини. З прочанами (вже не дозволяють, але ухитряються з допомогою досвідчених провідників перейти кордон у районі Батума) послав. Але листи, як правило, або загублено, або, якщо розбійники в дорозі пограбували, викинуто. Деякі, мабуть, прочитані й висміяні. Допомога? Вони б і самі, султан і паша, не проти її отримати, але хто розщедриться?

І відповіді будуть Шамілеві, здебільшого написані наближеними імама, щоб за добру звістку отримати дари або титули: і генерали є в Шаміля, і маршали, а він сам — генералісимус!

І один лист, справжній. Від султана, на втіху імамові надісланий; не інакше як творив султанський писар у хвилину розваг: «Ти загартувався, Шамілю, і здобув досвід у боях! Запрошу до тебе наказом населення з таких-то місць, разом з ханами і беями...» Папір був чудовий, з гербовою печаткою; писар поклав перед собою нову карту, що її султан отримав з Франції, і, вичитуючи назви, писав їх арабською в'язю; з яких же місць Кавказу покликати сили на допомогу Шамілеві? Прочитає і — вписує в лист: «Тифліс, Єривань, Нахичевань, Ленкорань, Талиш, Сальян, Баку, Карабах, — неохота писареві розбиратися, де місто, а де цілий край, а султан здивується, що такі знання в його писаря, і подарує нову рабіню, — Гянджа, Шекі, Ширван, Іміса — рука втомилася списувати і втомилосся перо: замість Елісу — Іміса, Куба...» Щоб його ще переписати?

Отже: «...ти отримаєш від мене, безперечно, велику нагороду за послуги, не вважаючи, звичайно, того, що всевишній нагородить тебе на тому світі».

Але Шаміль окрилений. А ось прибув той, хто їздив до Шейх-уль-іслама, підкуплений Воронцовим, друг Нікітича, Гаджи-Ісмаїл, а допомоги нема! І навіть війна в Криму не допомогла.

«Ісмаїле, розшукай у Стамбулі французького посла! — просить Шаміль. — Через нього до держав з проханням! Наші сили виснажуються. Нехай покладуть кінець нечуванним в історії жорстокостям.

МІСЦЕВІ ІНТРИГИ

— Ну, подумайте, Фаталі, — розмірковує Ладозський у хвилину відвертості, — кому потрібна ця строкатість племен, народів, ханств, султанств, так, знаю, шафран лише тут і росте, ці властолюбні князівства, шамхальства й удмейства, ці майсумства, і неодмінно пам'ятати, що діти ханів від знатних дружин — це беї, а діти ханів від незнатних — чанки, а ці адати й шаріати? ці, чорт голову зламає, панські стани: агалари й азнаури, беглербеї й мелики, ці тавади як наші князі, а система оподаткування? тут цілу канцелярію під рукою треба мати! а ці — відмінності феодално залежних селян: хто халісе, хто ранджбари, а хто раййяти, за один раз і не вимовиш! або нукери! і щоразу переводити літочислення з мусульманського хіджрі на християнське, пам'ятаючи про це, та навіть що нам про це знати?! що 16 липня 622 року Мухаммед надумав втікати з Мекки в Медіну, може, навпаки? Щоб з такої дати вести нове літочислення, та інші-інші премудрості?! О боже! Як бути? Пов'язати всіх в одне ціле, осяяти променем і встановити животворящий! Грубі їхні поняття можуть бути керовані не інакше як сильним, щонайближчим і впливовим представником свого вищого стану!

Фаталі слухає, думаючи про своє: як бути зі скаргами земляків-шовківників, кріпаків по суті. Він завжди читає у їхніх очах докір: податок хлібом — де його взяти? лов для відкупника риби — у яких річках? а тут і постій для війська, виконання різних нарядів, доставок. Добре ще, хоч є де переночувати землякам — дім Фаталі, відтоді як він у Тбілісі, часто служить для них притулком; і навіть не питають, приїдуть, розташуються, так було й так буде до кінця днів. І сади треба угноїти, і вчасно їх поливати, поправити канали, огорожу довкола саду, щоб не ходила худоба, добре доглядати шовкопрядів, стежити за розмотуванням коконів у шовк, — а весь урожай кому?!

— А ви не слухаєте, Фаталі.

— У мене шовківники на думці. Як їм допомогти?

— Треба вони вам! Хіба службових справ у вас мало? Як, до речі, з нашою допомогою карабахському ханові? Лист його ви вивчили?

— Тут ще більша плутанина. З ним довго Бакіханов мав справу.

І понесли думки Фаталі в ті дні, коли він прочитав Бакіханову свою поему. «Багато крові мені попсували ці

хани,— розповідав тоді Бакіханов.— Думаю, що й тобі вони не дадуть спокою ці вожді нації. Коли раніше казали «карабахський хан», хотілося встати і вклонитися. Ця біла хмарина долося над смаглим обличчям, стрункий мов кипарис, в очах якийсь особливий блиск. А тепер глянь на нього: хвилину тому був гордий і непідступний, мов гора Гіра, а варто з'явитися на очі вищому царському чину, як стає увесь запопадливим, улесливим, раб з рабів, на все піде заради нагороди й нового чину».

То про що пише цей генерал Мехті-Кулі-хан Карабахський?

«Маю честь уклінно просити не залишити мого прохання вжити найсуворіших заходів до відповідного підкорення моїх кочовищ і сіл і до задоволення мене законно...»

І як нагорі заворушилися! Член Комітету у справах благоустрою Закавказького краю, військовий міністр з Кисловодська... поспішає заспокоїти головнокомандуючий: «Я вже підписав, не звольте турбуватися,— про відповідне підкорення підвладних селян».

Не встиг Фаталі прочитати ханового листа й закінчити його справи, як з'являється небіж хана Джафар-Джеваншир зі своїми претензіями до дядька:

— Який же він хан? Не він, а я наслідник Карабахського хана! Ти тільки послухай, Фаталі! Ще за Єрмолова почалося це, чверть віку тому!

Але Фаталі передісторію знає. Так, нитки ведуть до самого Єрмолова, далі тягнути нитку Фаталі поки що не сміє: спровокувати втечу Мехті-Кулі-хана за кордон і ліквідувати ханство, перетворивши його в провінцію.

Але перед цим Єрмолов допомагає Мехті-Кулі-хану оволодіти землями свого небожа, законного наслідника карабахського ханства, хоча є версія й інша: не відняв, а отримав, ставши володарем «стрічки й пера» (Знамена і Шаблі).

Атож, одразу нічого не второпаєш, заплуталось! Отже, так: було могутнє Карабахське ханство Ібрагім-Халім-хана, і хан з радістю вручив ключі Ціціанову, і було укладено Шущинський трактат, а в хана — два сини: старший, наслідник, дуже вродливий був, у генеральських погонах, дві зірочки (а в батька — три!), помер за два роки до смерті батька, хан пережив наслідника! і молодшого — нашого Мехті-Кулі-хана, теж удостоєно генеральського чину. А в померлого наслідника син, котрому належало зайняти

престол, — полковник Джафар-Джеваншир, чий престол, так би мовити, відняв дядько, Мехті-Кулі-хан.

— Так, дід мій і мій батько, єдиний наслідник, присяглися Ціціанову у вірності.

— А хіба дядько — не син Карабахського хана?!

— Від кого він народився? У моєї бабусі іранська кров, а дядько... о хитра шамахинська відьма в образі красуні! Так ось, батько мене вчив бути вірним цареві, лише ім'я мені мусульманське залишив, а я весь зробився росіянином.

— Навіщо ж одразу так?!

— Вже тоді мій дід отримав чин генерал-лейтенанта, батько — генерал-майора й золоту медаль: «Карабахському насліднику», а я — полковника і згодом золоту шаблю з діамантами й написом: «За хоробрість». Через рік я лишився без батька, а ще через два роки без діда, це підступне вбивство, майор Лисаневич за доносом вирізав усю нашу рідню, а ми з дядьком оборону вели від шахських полчищ! А потім я переслідував перський загін Абюль-Фат-хана й дощенту розбив його під Ордубадом! І ось я раптом довідаюся, що ханство продано дядькові!

— Але ж це за Гудовича, — перебиває Фаталі, — бенкет був!

— Що за бенкет?

— На честь вашого дядька. І йому вручили шаблю й знамено. Та ще грамоту імператора на володіння ханством!

— А я ж про що кажу?! Дядько купив ханство! — Фаталі мовчки слухає. — Я їду в Тифліс, а головнокомандуючий Єрмолов дивиться на мене й головою хитає: «Ой-ой-ой! Лис хитрий!» «Негарно вийшло! Як же так?! А мені Лисаневич, знову цей Лисаневич! сказав, що ви малолітній. Та заспокойтесь, потерпіть, ваш дядько недолугий, не сьогодні завтра... А якщо це дійде до монарха?!» І я йому повірив! А якось увечері повертаючись додому від правителя Єрмолова-Мадатова, у якого був за запрошенням, ні, ти послухай, Фаталі, і все-все запиши!.. Цей Єрмолов... йому, виявляється, звідник Мадатов знайшов карабахську красуню — мало йому власної дружини, дочки наполеонівського маршала де Лассаля, гарем ще азіатський потрібен! — таємно від усіх уклав з нею шлюбну угоду — кебін, але щоб жодна душа не знала, вона йому народила двох красенів — Бахтіяра і... як його... забув, але згадаю неодмінно!.. Єрмолов цю красуню спалив своєю пристрастю, і вона розтанула мов свічка! І Єрмолов, щоб приховати

свої зв'язки, а сини ж ростуть, згадав... Аллах'яр! так, Бахтіяр і Аллах'яр! хитрий, імена дав мусульманські!

— Тут теж як у тебе: імена мусульманські, а самі як батько.

— Та не перебивай! І Єрмолов наказав Мадатову, щоб той роздобув папір, що діти — не його, а ханського роду! І ось, вийшов я від Мадатова, мене оточили якісь люди, я вихоплюю ніж, лунають постріли, мене поранено в руку, куля навиліт, дивом врятувався, я біжу по допомогу до Єрмолова, а це, виявляється, у них задумано так! І мене, не кажучи жодного слова, висилають у Сибірськ! Стару матір і всю родину везуть у Єлисаветполь!

— Тут нема сторонніх, кажи — Гянджа.

— Ні, ти послухай! І Єрмолов каже: після втечі мого дядька Мехті-Кулі-хана в Персію вирішив вигнати наслідника, тобто мене, для спокою у карабахській провінції. А мене ж вислали до втечі хана! І все, що було в домі, переходить до Мадатова. Два роки я страждаю в Сибірську, не знаючи мови й не сміючи скаржитися. І нарешті, при проїзді через це місто небіжчика государя, маю щастя подати прохання: повернути мені маєток, дозволити вільний в'їзд у столицю і призначити сина на службу, і його приймають корнетом у лейб-гвардії уланський полк. — Замовк, зітхнув. — Так, я мріяв про інше, але чи можливо? Щоб сина в пажеський корпус!!

— І щоб на варту в Зимовий палац? — усміхнувся Фаталі.

— Так. А ти як узнав про цю мою мрію?!

— Хіба так важко? Стояти перед дверима оздобленими золотом, і в високому світлому квадраті довгого темного коридора з'являється государ (розповідав Хасай Уцмієв).

— Не роз'ятрюй мої рани, Фаталі!

— І зачарований, зупиняється перед чорнооким, чорнобривим пажем! «Ти хто? — питає государ. «Я правнук карабахського хана, государю!» А потім плац. Вахтпаради.

— Хіба з наших приймуть?

— Прийняли ж Хасай-бея!

— Хана, а не бея! Тут же політика, невже не розумієш? Його батько тоді був при силі, Муса-хан, і віддав сина в аманати на знак вірності цареві, а Хасай-бея в пажеський корпус, щоб через мову й присягу прив'язати міцно! А я? А ми? Хани без ханств! — Джафар Джеваншир не відає, але хто про те знає, що Хасай надумав свататися до його двоюрідної сестри Хангизи, майбутньої поетеси Натеван.

Мені повернули маєток, але дозволяють повертатися, бо як я довідаюсь, мій дядько втік у Персію, вір тепер лікарям,— саме Єрмолов з допомогою Мадатова спровокував втечу, щоб ліквідувати ханство й перетворити в провінцію!

— Може, решту докаже сам Мехті-Кулі-хан? Тим більше, що він скаржиться на непослух своїх селян.

— Ні, не перебивай! І я мушу страждати через злочинну поведінку дядька?! Потім він знову перекинувся сюди, йому все простили, повернули генеральський чин, а я, відданий Росії, мушу страждати? Усі близькі, уся округа сміються з мене, що я зазнав помсти за мою відданість Росії! — «І він сумує через недовіру до нього?!» — О, цей Мадатов!! Недаремно бездітним помер! Він присвоїв моїх карабахських коней, викрав подаровану мені царем шаблю, понівечив надгробки карабахських ханів! А що виробляв його небіж Мірзаджан Мадатов? А його родич Багдасар Долуханов? А домагання Мадатова щодо підроблених свідоцтв на синів Єрмолова, що були зачаті... та я вже про це казав. І мій дядько сміє ще!..

Як же так, зрадник — і його поновлено в званні?! А Фаталі пояснив Хачатур Абовян, вони зустрілися в рідному селі Абовяна, в Канакірі, куди Фаталі приїхав у службових справах з Єривані (улагодження прикордонних справ — скільки років уже в мирі, і знову суперечка за «нічийний» пустир!).

Абовян супроводжував якогось німецького мандрівника, потім Фаталі придбає його книжку, подорожні враження і спогади барона Августа фон Гакстгаузена, а з ними ще й славнозвісний тифліський чоботар, Петро Ней, о, яка доля!! в молоді роки залишив Віртемберг, поселився колоністом, поневірявся по Азії, був навіть перекладачем у Аббас-Мірзи, вісім років супроводжував в усіх походах і лише після його смерті повернувся до земляків-колоністів у Тифліс, найнявся постійним провідником і перекладачем до барона, — стільки мов! стільки історій! «За шість тижнів, — жартуючи, каже він Фаталі, — вивчаю нову мову»; досконало — дев'ять мов: чисто розмовляє рідною мовою Фаталі, а ще німецька (рідна), французька, російська, черкеська (!), турецька, вірменська, грузинська, перська, курдська!

Абовян запросив Фаталі у батьківську домівку, і вони йшли садом поміж виноградниками, а потім, уже біля самого будинку, де було пишно розведено квіти, «о!..» — захоплювався барон, який не чекав, очевидно, побачити тут

ці доглянуті куші рожево-яскравих квітів, уже наближала-ся осінь, зупинились.

— Атож, Фаталі, це вже так тут ведеться, нацьковувати нас одне на одного! Допомогли азербайджанцю — образили вірменина, потім вихвалятимуть мого земляка та так, що надалі нікуди, і принизять твого — і знову насіння розбрату!

— Ви про що? — перебив Петро Ней, і посміхається, наче і йому відомо про цькування: він це бачив скрізь, куди не закидала доля. А його барон відкликає: скільки казок, історій, легенд у цього земляка! А він розповідає йому про сина пастуха Кер-огли, пересипаючи мову тюркськими словами.

— І пишуть, обурюються, шукають справедливості, і ростуть стоси скарг у імперській столиці в якогось царського чиновника: ліворуч ваші скарги, праворуч — наші! А потім відряджають з Петербурга начебто захисника! Був тут у наших краях один, з генерального штабу, чи то Пружанін, чи то Плужников. Зібрав вірменську знать і таку зухвалу промову виголосив, так розпалював національні пристрасті! «Ви, каже, тут панівний народ, а вас пригнічують! Адже як,— прогудів їм вуха,— ожила у вас надія на полегшення становища вашого, коли хани присяглися на вірність Ціціанову?! І йому звідусіль: «Так, так, правду кажете, пане».

— Може, Ладожський? — Ні, не буде він так примітивно!

— Не пам'ятаю, тільки в прізвищі щось незвичне. «А як же,— каже він моїм землякам,— ви ж мали право мріяти, що під захистом великої християнської держави повернете втрачені права! І ці сподівання ще більше розпалились і здавалися легко здійсненними, коли хан утік у Персію! І що ж? Терпіння уряду до зрадників безмежне, і ви знову стали їхніми рабами!» Запалив, роздмухав вогонь, задурихав голови, а в записці до генерального штабу написав про нас так: «Пристрасть до обману, користолюбства, часом до грабінництва, і всілякі інші факторства, слово ж яке!

— Ти мене не слухаєш, Фаталі, зайнявся одвічними нашими...— і проковтнув слово, наслухався про дружбу Фаталі з Абовяном.— Я не заспокоюсь, поки місцева поліцейська влада в нашому краю буде в їхніх руках, це ж сором для нашого роду! А потім ці селяни, потрібні вони тобі! З тобою нащадок карабахських ханів розмов-

ляє — отож цілуй! Нас не стане, волосся на голові рватимете, а, як не буде голови, кому волосся потрібне?! Цей мій дядько, ти тільки послухай про нього! На старість літ став наклепником, всіма невдоволений, навіть повітовим начальником Стейнбеком, прізвище в нього таке, ніякий він не бей, і його наступником Колуб'якіним, теж, скажу тобі лис, з усіма добрий, як побачить мене: «О! Мій брат Джафар-Джеваншир! За що я вас люблю, то це за ваше англофільство! Знає, що я й досі петербурзьким англійським клубом марю! «І ще я вас люблю за те, що ви,— куди хилить лис! — пристрасний космополіт! Ви і відданий прибічник ісламу, і ладні через свою любов до ближнього стати на коліна, зачувши християнську молитву». А за спиною, його капітан Адигезаль мені розповідав, теж наклепник, якого світ не бачив, обливає мене брудом, це він руки доклав, я дуже добре земляків знаю, донос на мене нашкрывав! Не читав? Ні! Як же так? І добре, що не читав. Чомусь мовою фарсі був донос: мовляв, я розбещений сатрап і прихильний до контрабандистів, злодіїв і розбійників? І звідки у мого дядька та схильність до наклепів, доносів?! Навіть у Таврізі, мені розповідав син ширванського хана, покійний Теймур-бей, який марно клопотався про повернення йому сіл і ейлагів, вони ж не дурні, щоб повертати: з них казна отримує півсотні батманів¹, а в кожному — вісім кіло сухих коконів та ще й сотні дві батманів чистого бавовняного паперу! Та я не про те, а про дядькові наклепи: в Таврізі він став нестерпним для Аббаса Мірзи! Наслідний принц благав батька: або він, або я! А після повернення з Персії так набрид фельдмаршалу Паскевичу, що його світлість були змушені сказати йому: «Сиди тихо, а то зашлю тебе туди, звідки вивів!» І Розен суворо наказав йому: «Припини писати доноси!»

— Але ви, здається, помирилися з дядьком.

— Я?! Зроду-віку! Ваш нухинський казії Абдул-Лятіф може підтвердити, благав, щоб помирився з дядьком, може, й треба помиритися, нещасний, кажуть, переживає, бо бачив уві сні незнайомого різника, а це недобрий сон, ангела смерті Азраїла бачив, він завжди в образі незнайомого різника! сімдесят п'ять уже йому. Нухинський казії зовсім совість втратив: каже, з тіткою своєю помиристь! З тіткою, цією старою повією Геохор, яка прославилась любовними

¹ Батман — міра ваги.

втіхами з юних літ, жодного чоловіка не промине, ні росіянина, ні навіть вірменина.

— Нащо ви так про неї? — не стримався Фаталі.— Дочка вашого діда, народила її грузинська князівна Софія, дочка князя Абашидзе, поважна жінка...

— Усіх вона переживе, і вас також! До речі, вона хоч і в літах, але віддана вашому нухинцю Сулейману-хану з усім запалом пристрасної молоді жінки! Не знаєш цього вирячкуватого інтригана? Так тобі й повірять! Це ж приятель султана Елісуйського Даніеля! Може, і його не знаєш?! Служиш намісникові, а про зрадника Даніеля-султана, який перекинувся на бік Шаміля, не знаєш?!

— Знаю, дуже добре знаю! А колись був у захваті від нього: ось вона вірність російському престолу!

— Вони ж нерозлийвода, Даніель-султан і Сулейман-хан! І ще з ними знаєш хто товаришує? Ісмаїл-бей Куткашинський! Не дивуйся, знаю, захищатимеш його, аякже, він же, як і ти, писака, повість видав у Варшаві, французькою мовою, що коли за часів Паскевича там служив, у кінно-мусульманському полку. Однією рукою царську лінію гне, пенсію отримує за «вірну службу», а другою до зрадників царя тягнеться, так ось...— І купа слів, імен, образ, зрад!..

РЕВНОЦІ

Хангиза, наша поетеса Натеван, яке щастя, що навідалась до нас!

Вони з Тубу відвели їй найбільшу кімнату в далекому кінці коридора. У її очах причаївся біль, наче саме їй доля послала страждання за інтриги й підступність ханського роду. Вони брехали, лицемірили, ці вожді нації,— і їй за це судилися такі муки?

— Фаталі, ти завжди з нею! — Тубу мовчки страждає, а Фаталі п'яніє від зустрічі з Хангизи й шепоче, шепоче її вірші, найбільше цей рядок: «І я даремно у цей світ прийшла, і світ оцей, кому такий він треба?» І ніяк їй не вичерпати до самого дна сум.

А в темному і глибокому колодязі, і тому їй завжди холодно, на ній шаль з білої верблюжої шерсті, ніяк не нагріються пальці, прибуває й прибуває крижана вода, вона чиста, джерельна, але скільки в ній гіркоти. Ні, не вичерпати, і Хангизи у відчаї, у круглому дзеркалі відби-

вається небо, і якийсь обличчя дивиться на неї; вона сама — й інша, дуже схожа на батька, щось є в усіх них спільне, ці брови, що зрослися біля перенісся, і в її погляді теж ваше: гордовите, трохи зверхне, немов це вони створили ці малі кавказькі гори, і дядьки, і тітки зі своїми небожами, її двоюрідні брати, і гріховний зв'язок тітки і небожа, майже ровесники, вона бачить їх усіх в круглому дзеркалі на дні колодязя, розбити, розбити, і вона кидає вниз каміння, притлумлений сміх, обличчя на якусь мить спотворені, і нове каміння, ще-ще важко його тягти, це важке каміння, годі, Хангизи, не муч себе, вся вода вже опинилася під камінням, а ти кидаєш і кидаєш його, а потім, знесилена, падаєш на купу каміння, під ним лежать предки, але не втекти від їхнього лицемірства, жорстокості, розпусти.

О, як тобі вибирали жениха! Адже ти єдина дочка останнього карабахського хана, Хангизи, і народишся ти, коли батькові Мехті-Кулі-хану було за шістьдесят. Треба видати за когось з ханського роду, але де вони, ці джигіти? І щоб зять неодмінно залишився назавжди в Карабасі! Але є сини у Джафара-Джеваншира, отож не зігнеться спина Карабаха! Хто? Ці тифлісці, котрі стали царськими офіцерами? Ой, є ж сини і в другого брата, Ахмед-хана? Що-що, ми тугі на вухо, погано чуємо! Увесь Карабах знає, що народилися вони від незаконних, але припустимих зв'язків його дружини з двома нукерами¹, і її звинувачувати не будемо: він не може, а їй що, пристрасті притлумити? А скільки синів наплотив покійний хан ширванський Мустафа; щоправда, діти нікудишні, та й ханство — сама лише назва, але все-таки сини! Від дружини Бікія-ханум четверо, від другої, Гюльандам-ханум, теж четверо, і від двох служниць по сину, і одна дочка від третьої дружини Кичик-ханум! А ти? Що ж ти, Мехті-Кулі-хан, жодного сина своїм дружинам не подарував?! Хоч би в зятеві і внукові продовжився ханський рід!

Цар чекає не дочекається, коли виснажаться ханські роди. Ще Єрмолов казав: «Хворобливий і бездітний карабахський хан». Адже думали, що довго не протягне. «І там не бувати ханству, воно спокійніше!» А хан згадав давнину, і білотіла його красуня Бедир-джахан-ханум завагітніла від нього, злі язики пашекували, а підросла дочка — його очі! і брови!

Побивався Єрмолов: «Жахлива й люта тварюка, — це про

¹ Н у к е р — слуга.

шекинського хана, — ще молодий, нещодавно одружився на вродливій і молодій жінці, атож, хан шекинський, земляк Фаталі, нестримний у своїй хтивості, достоту виконував заповіт пророка — у нього чотири дружини: грузинка, чий стан мов трояндова стеблина, так і назвав її — Гюльбандаханум, Джеваїр-ханум, потім третя, ім'я спочатку привабило, теж Гюльбандаханум, і четверта, дагестанка, справді Оджах-ханум, очаг, як вогонь гаряча!

«...шельма наплодить купу дітей, — лютує Єрмолов, — і багатьох наслідників не перечекаєш. Я маю намір не марнувати час у чеканні (? ? труїти, чи що?). Багате й щедре володіння його буде російським округом. Дію рішуче, не чекаючи наказів».

Князь Воронцов нещодавно перегортав старі, тридцятирічної давності листи, які він отримав від Єрмолова, коли той був тут головнокомандуючим, усміхнувся саркастично: «хворобливий і бездітний карабахський хан! Оце бездітний! «Така красуня, — переказували йому, — ця ханська дочка».

Тоді Хангизи була неприступно-закрита, немов фортеця Шуша, яку взяли в облогу полчища перського Ага-Мухаммед-шаха Каджара, під пильним оком матері Бедирджаханханум, онучки Джавад-хана Гянджинського, якого було вбито під час штурму Ціціановим Гянджі, і вони приїжджали, щоб Фаталі, як великий чоловік у відомстві намісника, допоміг їм отримати пенсію, — помер все-таки Мехті-Кулі-хан!

І Фаталі складав доповідні записки про історію Карабахського ханства, розписуючи діяльність генерала Мехті-Кулі-хана. Не приховав, що того «було витіснено з Карабаха», — Фаталі задоволений вдало знайденим словом: саме «витіснений», а не «втік», «і забрав з собою ім'я втікача й зрадника, яким його нарекли»; але! — про діамантове перо, найласкавіше дароване йому, й про поповнення колишнього генеральського чину після його «повернення» з-за кордону, і про сумирну вдачу, «ніякого властолюбства», дуже обережно звинуватити попередника Воронцова — Головіна: ось, мовляв, які раніше недоречності були, але зате тепер, при намісникові, зовсім інше. «Не могла не постати думка, що по смерті хана вдова й дочка залишилися без будь-яких засобів до існування».

І ось тут Фаталі написав таке, що інший і за місяць не придумає, адже вже набуто чималого чиновницького досвіду, «бо там, де він сам дарував, маючи ханську владу, ці

володіння спадкоємцям, за якими залишає їх і наш уряд, і тоді ще, як з його боку було зроблено вельми важливі послуги, було б несправедливо і вельми непристойно щодо гідності нашого уряду і великодушного монарха».

Майже рік тривала ця переписка. І Фаталі ділився з Хасаєм своїми клопотами, хвалив Хангизи: і розумна, і вродлива (брови зрослися біля перенісся), і струнка; а Хасай жодного слова: розмова про сватання завмерла з того часу, як помер Мехті-Кулі-хан, але знову поновилося: родині потрібна надійна підпора».

Фаталі пише,— начальство примушує переробляти, знову пише — знову повертають. «Я б вважав призначити»,— пропонує Фаталі і далі викладає свої докази, але скільки інстанцій! Він — начальнику, начальник — наміснику, той з клопотанням і особливою доповідною — у Кавказький комітет; секретар, члени, керуючі справами, голова, думка двох міністерств — фінансів і державного майна, а потім журнал Комітету потрапляє в канцелярію й. в., щоб з високої ласки г. і., зволили, наказали, коли надумається заглянути в цей журнал, написати власноручно: «До виконання».

Все-все було враховано: і якщо дочка помре до заміжжя, і якщо вона помре заміж, але бездітна; або ж виїде заміж і виїде назовсім за кордон: «у такому випадку маєток залишити в довічне користування тільки її матері, якщо вона буде жива».

І знайшли їй чоловіка! Скільки розмов!..

Як же Фаталі все поєднати, не вкладається в голову! Уцмієв — чоловік Хангизи (а вони мріяли створити масонську — о наївні — ложу!). Атож, Уцмієв — з ханського роду, щоправда, кумик, з низини, не те що ми й наші карабахські гори, але все-таки князь.

«А зріст, зріст! Боже, якому карлику (а Уцмієв ставний!) віддаємо наш скарб, цвіт нації, надію карабахського ханства — побивалась карабахська знать, для якої всі інші — горбки й низьке бидло.— Білобрисий, синьоокий (дальтоники?? каштанове волосся й карі очі!), сухорлявий якийсь (??) і часто мовчить. Бо варто йому заговорити, як хтось пошепки, але на всю громаду поетів, яка збирається у Натеван-Хангизи: «Ач, знову став калічити нашу чисту тюркську мову! Слухай, а коли ти навчишся розмовляти без кумицького акценту?!»

А в Фаталі ревності до князя (на жаль, нещасливий їхній шлюб, зробила все та ж знать: плітки! наклепи!), а

в князя — ревності до Сеїда Гусейна, улюбленця поетичної громади, безцеремонний, а гарний до біса, щасливчик, полонив Натеван, а за це покарає аллах, відніме в неї первістка Мір-Аббаса, хоч і народжений від сеїда¹, який веде свій рід, але хто накреслить? від пророка Мухаммеда.

— О боже, як він кумицьким своїм акцентом калічить нашу мову! — побивається Сеїд Гусейн, і гості поетичної громади на знак згоди кивають головою.

Уцмів служить цареві, він у почиті намісника й майже жив у Тифлісі, і йдуть туди до нього анонімні новини, які ославляють Натеван, дуже вже вільна, але Натеван нізачо не розпустить поетичну громаду, без віршів їй не миле життя, а він, Сеїд Гусейн, розуміє її, як ніхто інший.

І в Фаталі до Сеїда ревності, немов змовилися з Хасаєм.

Але це не скоро, судилися Хасаю з Натеван щасливі дні: і поява на світ сина, якого назвали на честь діда Мехті-Кулі, і почали часто навідуватись у Баку, поступившись наполяганням тещі, — святилище в Бібі-Ейбате допомагає від безплідності, і народила Натеван: спочатку сина, а потім і дочку; і зустрічі зі знатними людьми, — згадує про славу родину у своїх мандрівних записках Олександр Дюма, захоплюючись бездоганим наголосом у французькій мові Хасая, котрий розмовляв як «справжній парижанин», і про сина Хасая: хлопчик під час зустрічі з невідомим гостем на всяк випадок інстинктивно хапався за рукоять свого кинджала, отримає у спадок талант матері й стане поетом Вефа, як, до речі, і син від Сеїда-Гусейна — Мір Гасан теж піде слідами матері.

Юна Натеван погостює з матір'ю у Фаталі й поїде стривожена, а Фаталі ще довго ходитиме розгублений набережною Кури, немов загубив щось дуже потрібне й не може знайти, не чуючи й не бачачи Тубу, хоча, здавалося, без неї він не уявляє життя, таке в ній все йому знайоме, та й Натеван — чужий світ, чужа доля.

Ходить набережною Кури, і крутиться в голові вірш Натеван, ще не довершений, тільки бейт, і йому з роками обростати новими бейтами, бо попереду велике й довге життя, і заміжжя, і розлучення, і страждання, і втрати, немає ще ні чоловіка — князя Хасая, ні поета Сеїда, ні поетичної громади, нічого ще немає.

«І світ оцей, кому такий він треба?»

¹ Сеїд — святий.

Тільки колодязь, закиданий важким камінням, замуровано дзеркало, але не розбито, усміхається відображення на дні, і багато облич, ця знать, ця підступність.

ЧОРТОВА ДЮЖИНА

А в Карабасі неспокійно: шушинський повітовий начальник князь Тархан Моуравов пише термінову депешу шамахинському військовому губернатору баронові Врангелю, а той наміснику Кавказу князеві Воронцову: тільки що пограбовано, вдруге! казну.

«Негайно виїжджайте в Джеванширський і Кебірлинський участки!» — наказує намісник. І, намагаючись догодити намісникові, Тархан Моуравов їде сам, цілу ніч погано спав, вирішив наслідувати намісника й щовечора допізна грав у карти, найчастіше з казієм Абдул-Керімом; узяв з собою і його також: шанована особа з мусульманського духівництва. А на підмогу — Фаталі (може, намісник ще доручив йому якісь завдання?!).

Зібрав старійшин усіх сіл і ейлагів, і серед них карабахський хан Джафар-Джеваншир, нещодавно приїжджав у Тифліс захищати свої права на карабахський престол (якого вже нема).

«враження, яке справляють туземці (а сам не туземець?), недовго діють і легко забуваються, — пише Тархан Моуравов, — і я знайшов за потрібне ввести в дію дозволений намісником захід». Йому сам Воронцов: «Сікти без розбору кожного десятого». Декотрі, почувши про це, знітилися: напевне ж, ховають розбійників!

— Ось вам завдання: зловити й знищити відомих кебірлинських злочинців, що пограбували казну! Можете?

— Мені? Зловити?! — карабахський хан Джафар-Джеваншир витріщив очі на Тархана Моуравова, ось-ось зірветься, високий, сивий, опасистий, не жарт — сімдесят уже, рідкі сиві вуса настовбурчилися.

— Так, вам — мовляв, ваші кебірлинські злочинці.

— А що я матиму? — раптом погодився хан. — Генерал-майора дасте? Атож, уже сорок років як полковник, а нагород ніяких! Що тільки не зробить заради генеральських зірок карабахський хан?!

— Джафар-Джеваншир, доведи, що воля князя-намісника для тебе закон!

— А що ще отримаю? — витріщує очі на Аннова, пові-

того прокурора, і захотілося Анну, хоч би другого ступеня. «І капітул доставить вам орденські знаки при встановленій грамоті».

Родини цих розбійників живуть у шушенському повіті, на кочовищі, де чотири кибитки в лісі, вони навідуються до своїх родин.

— Треба заманити розбійників у капкан.

— Ось і заманить!

Прийшли у призначений день, з голови до ніг озброєні, а з ними й односельчанин Аліпаша, відчайдушний зірвіголова, який і пошту, і казну грабував! А хан хоче виграти, щоб ніч настала, залишити їх ночувати, а там і обеззброїти, ханові слуги напоготові.

— Намісник папір пришло, — каже він їм, — якщо погодитесь здатися. Слово ханської честі! Ось моя сивина, ось мої слова, не вірите, чи що?

— Ні, — кажуть зухвальці, — не віримо! І грабували ми, щоб допомогти засланцям і їхнім родинам! А ти, вождю нації, хочеш нас у капкан!

— Гаразд! — каже, — ми з вами ні про що не говорили, подумайте, а вранці продовжимо розмову! А тепер за стіл.

Поїли, а годині о дев'ятій стали просити, щоб хан дозволив їм від'їхати, у крові це в них, зухвалу вилазку вчинили, хіба це жарт, пограбувати казну! а ханському слову перечити не наслідуються. А хан дає знати управителю своєму, він же родич, зібратися й напасти.

Софі, п'ятеро його братів і двоє синів, та ще дванадцятьо нукерів оточили кімнату, де засіли розбійники, а хан, поки вони їли, пішов, не сидіти ж йому з ними за одною скатертиною, це й розбійники розуміють. Син Софі, Наджаф, якого прозвали Півнем за круглі й завжди червоні очі, і четверо братів, зайшовши до кімнати, оголосили розбійникам, що хан наказав негайно віддатися до рук поліції, він виклопотає їм прощення. Ось як! Аліпаша, Гусейналі і Алібей підхопилися й кинулися на непроханих гостей, зарізали Наджафа, поранили одного, другого, ті теж встигли вихопити кинджали, поранили Аліпашу, той упав, а менший брат Софі убив Гусейналі, але Алібей устиг вискочити з кімнати і, вбивши наповал пострілом з револьвера Софі, зник у темряві.

— Тоді ніколи було розповідати тобі, Фаталі, розповім тепер! — Алібей ризикнув прийти до Фаталі в його тифліський дім. Атож, тоді було справді ніколи.

Алібей — давній знайомий Фаталі, років на п'ять молодший, разом у келії гянджинської мечеті вчилися. Його батько, як і Ахунд-Алескер, віддав дітей у духовне училище, і в медресе вони познайомились: дорослий Фаталі, його одноліток Гусейналі й зовсім ще хлоп'я Алібей.

Прибув у тифліський дім, щоб повернути мундир і коня, який врятував його темної ночі, щоправда, коня іншого, той кінь загинув. І щоб Фаталі допоміг (адже капітан) організувати втечу товариша, якого запроторили у Метехський замок. На жаль, невдовзі сам Алібей потрапить туди.

— Заманити в капкан! — обурювався Алібей. — На старість взяти на душу такий гріх! А ми йому вірили!.. Але передусім — про ту ніч. Вискочив я, а куди втікати? темно, але очі мої бачать, звичка після багаторічних поневірянь. Ви приїхали, виступали, мені переказали, що й ти з ними! Аліпаша поривався: уб'ємо їх! Ні, кажу, там наша людина! Вранці мене будь-що знайдуть, і я вирішив пробиратися до тебе, а ви в хаті сільського старшини; я царських чиновників добре вивчив, навряд, думаю, чи вони спатимуть в одній кімнаті з Фаталі, підійшов до будинку, я його добре знаю, нагорі пани, прокурор, казі, там дві кімнати, в одній світилося; і чого це, думаю, а потім згадав, уся округа знає, які це картяри, і казі, і прокурор, казі йому зумисне програє, у нього великі гроші від судових справ. Внизу три кімнати, в одній старшина, в другій його сім'я, третя для гостей, ось де ти знайшов собі місце. Стукаю у вікно, якщо ти — все гаразд, якщо чужий — втікаю! Ти! Думаю, якщо колишній Фаталі, одразу озветься! Чи можеш ти, питаю тебе, помінятися зі мною одягом, буцімто ти спав, а тебе пограбували, одяглися в твою форму, а своє лахміття залишили! сяду на твого коня й тоді мене ніхто не зловить, втечу в гори; документи не чіпатиму, скажеш, що завжди під голову кладеш, і пістолет також.

— Так, на мене тоді підозра впала, але повірили, ще б пак!

— Це ти вмієш, — каже Тубу, — прикидатися наївним простачком.

— Фах такий — поет! — гордо мовить Алібей.

І Фаталі розповідає про здивування прокурора.

«Як же це, невже ви так спали, що не почувли, як до вас зайшли, як роздяглися, форму вашу на себе, а вам це рам'я? І саме на вашому коні втекли!»

«Це якийсь фатум, — відповідаю, — а потім по-грузин-

ськи Тархану Моуравову, мовляв, чого причепився? Добре, що хоч не зарізали!»

«Ось-ось,— гне своєї прокурор.— І це теж дивно!»

«Але й вас теж тоді!» — кажу.

«Е, знаєте,— посинів прокурор.— А вас можна було б і судити! Я неодмінно доповім князеві-наміснику!»

А що з того, що я розповім про цей дивний випадок, викрадення коня й форми, тим більше що Джафар-Джеваншир розщедрився: і на форму гроші дав, і коня подарував! А потім бенкет влаштував дома в Шуші; суміш східних і європейських звичаїв і способу життя. Знадвору будинок — як всі тюркські оселі, а всередині зала, прибрана з комфортом, на стінах дзеркала, на стелі люстри, біля стін вишукані, з червоного дерева меблі, канапи, крісла, столи, стільці, стіни обліплені шпалерами, прикрашені картинами. І сам він — гарний, статечний, з привабливим обличчям, гордою статурою. Слуги в європейських лівреях подавали чай, варення, пунш, шербет і морозиво. І ще східні гості: вони сиділи, підібгавши ноги, на канапах біля стін, курили люльки, пили чай і мовчали. Дорогоцінний віденський годинник з музикою грав вкотре увертюру з еф, Фенели. Атож!

— Молодшого брата жаль, Магеррама! — побивався Алібей.— Цей грузин вирішив, що я додому прибіжу, і зі старшиною подався до нас.

Фаталі про все це читав, знає. «...нітрохи не зволікаючи,— писав у донесенні Тархан Моуравов,— вирушив до сімей розбійників. Я поспішав туди, по-перше, тому, щоб захопити Алібєя, якщо він повернеться додому, і, по-друге,— дуже грамотне донесення,— тому, щоб не дати часу сховатися сім'ям розбійників і меншому їхньому братові, Магерраму, котрий, хоча й молодий ще, не здатний уже,— ой, як любить це намісник: «ще» і «вже», а від нього перейняли стиль і Тархан, і Фаталі, і ще дехто,— іти слідами братів своїх і відомий як небезпечний чоловік, бо б'є без промаху з рушниці».

— А Магеррам зроду в руках рушниці не тримав, не дозволяли ми йому! Це Тархан вислужитись хотів: ось, мовляв, якого небезпечного розбійника ловити доведеться, а Магеррамові — чотирнадцятий пішов!

«...з великими труднощами відшукав у лісі пристанище розбійників,— писав Тархан Моуравов.— Навколишні жителі так боялися їх, що провідники мої доти не наважувалися іти до їхніх осель, доки я не переконав їх, що всіх

розбійників убито. Я приїхав вчасно, менший брат ще нічого не знав, і його неважко було схопити. У землянці розбійників я застав двох шекинських беїв, Джафар-бея і Ага-бея, котрі схопили рушниці й хотіли захищатись, але, побачивши, що неможливо вийти, здалися без опору. Беї ці були спільниками Гусейналі й Алібея, попереджали, коли їх переслідували, передавали звістки з Нухинського повіту й цього разу приїхали, як вважають деякі, для переміни коней, яких було вкрадено в Нухинському повіті. Вони не хотіли признатися, що знайомі з Гусейналі й Алібеєм і оголосили що вперше тут і шукають украденого коня, але родичі розбійників звинуватили їх. Заарештувавши і сім'ї розбійників, я відправив усіх під суворою вартою, а сам поїхав до Джафар-Джеваншира в Дайран для ведення слідства, з якого й з'ясувалося те, про що я мав честь пояснити вище».

— Жаль Магеррама. Коли він довідався, що Гусейналі вбито, накинувся на конвоїра, в одну мить вииняв з піхов кинджал, всадив йому в спину й кинувся з кручі вниз, але пострілом... Ет, що там казати! Хана вбити легко, але зробити мучеником?! Ореол слави навколо його імені зробити?! Старий лицемір, хай умре своєю смертю, проклятий нащадками!

«Треба підтримати ханове старання, аби надихнути інших на змагання, особливим чином нагородити його!» — просять чини.

— Святої Анни другого ступеню?! І все? — Джафар-Джеваншир ображений, ось-ось заплаче.— Але ж увесь Карабах знає, що мене представлено до чину генерал-майора! «О! — кажуть недоброзичливці.— Ось і віддячили тобі!»

«Я знаходжу вельми корисним і навіть необхідним», — наполегливо просить барон Врангель у доповідній записці намісникові Воронцову.

— Ось, Джафар-Джеваншир, хоч мені це робити й не належить, покажу вам свою доповідну наміснику-князеві, — шемахинському губернаторові не терпілося висловити єдиному із старійшин, який залишився в карабахському ханстві, свою прихильність.

І ханський наслідник на це сказав:

— Я в боргу не залишуся, хай тільки діло пройде, — аби тільки барон Врангель допоміг йому змінити полковницькі погони, дві порожні смужки, на генеральські дві великі зірки.

— Я прикладу до доповідної, — каже ханові барон, —

і докладну довідку про ваше минуле, певен, що вас буде удостоєно! «...і є трохи чи не перша особа між жителями всіх (!) мусульманських провінцій тутешнього краю за походженням і родинними зв'язками своїми».

— Так, так,— поспішає сказати своє слово Джафар-Джеваншир,— я п'ять років жив у Санкт-Петербурзі! Сам Ціціанов! Медаль з написом! Шабля, всипана коштовним камінням, немов небо — зорями!

Барон чортыхався: «Адже всім нутром нам служить і відданий. Чого ж так поскупилися?», запечатуючи конверт, щоб негайно з кур'єром відправити намісникові Воронцову.

У день тезоіменитства государ імператор зробив ласку надати полковникові-хану звання генерал-майора як нагороду за відмінну сумлінну службу його й відданість престолу.

І величезний килим (зітканий коханою Алібея Назли, котру батько, побоюючись за життя своєї родини, адже погрожували! подарував синові ширванського хана, і вона стала його наложницею) у дарунок від карабахського хана було вручено баронові Врангелю; звисаючи зі стіни й двічі загортаючись, щоб щільно обхопити широкий диван, заглушаючи всі звуки, килим, немов усіяне весняної пори червоне макове поле, осяяв яскравим світлом спальню військового губернатора.

— Ти гадаєш, я один? — сказав Алібей, прощаючись. «Але вас не більше горців».

Фаталі промовчав: він не сміє говорити Алібею, не має права! про їхню приреченість. На прощання лише: «Бережи себе, Алібей!» Приєднатися до Алібея?! Їх дюжина, а якщо ще Фаталі — стане чортова.

Джафар-Джеваншир того й чекав, що Алібей, довідавшись про долю своєї коханої Назли, яку подарували синові ширванського шаха, з'явиться у карабахських лісах, він розставив шпиків з таких же, як Алібей, голодранців, яких одурманили іменем карабахського хана, і ті неодмінно зловлять розбійника, — за одну тільки звістку, хто прискакає з нею, обіцяно золотий червінець.

Так, низько ми впали... І згадає Фаталі притчу, яку йому розповів Ахунд-Алескер:

«— У вас були чудові коні.

— Так, були.

— У вас були справжні мужчини.

- Так, були.
- Але куди вони поділися?
- Справжні мужчини осідлали коней і покинули нас».

НОВИЙ БІЛЬ

— А, Фазіл-хан Шейда! Радий тебе бачити.

— Горілим у вас пахне, Тубу-ханум, у вас нічого не горить?

— Це в Фаталі спитайте. Заходився палити папір. Уночі не спить, а вранці, коли світає, палить і палить.

— Ти давно нічого не пишеш, Фаталі.

— Про Алібея писати? і його кохану Назли?

— Алібей. Цей розбійник, котрий пограбував казну.

А я, правду кажучи, чекав, що ти розповіси про недавню поїздку в мій рідний край з генералом Шиллінгом. Новий шах, майже юнак, скільки ж йому років, Насріддін-шаху? Сімнадцять? Атож, черговий з династії Каджарів, син Мухаммед-шаха, онук Аббас-Мірзи, так і не дочекався трону, це ж треба, твій тезко Фаталі-шах царював сорок років! — Але нікому з них невідомо, що Насреддін-шах просидить на троні майже п'ятдесят років!! — Зараз, до речі, модні подорожні враження, ось би ти й розповів.

Так, можна згадати, як їздив. І зустрічі з сестрами. І виклопотав їм пенсію, шахська казна не збідніє! А Шиллінг, як тільки побачить, — розпитує Фаталі, замучив! І чого турки — люли темряви, а перси — люди світла (?!). І ім'я своє звідки грузини отримали (!). Фаталі розповів про те, що чув (чи читав), ніби ще за Помпеї була назва Грузія, яка означала тоді назву землероба, а може, від річки Кура, Кургі, Гурга, Гургистан.

І про «Аллаверді», що означає? Слово тюркське, але тюрки не п'ють! І чого святитель, охрестивши язичників-грузин і подавши князеві ріг з вином, сказав йому: «Аллах верди — Бог подав»? І народ закричав: «Якши йол!» — «Хай буде щасливою дорога!» І навіть монастир, який було засновано як пам'ять про це, названо «Аллахверди» — іди знай? Начебто Шиллінг — географ, а не генерал! І про Арарат, який перси назвали Кучі-Нух, тобто Гора Ноя. Атож, генерал Шиллінг чув, мовляв, перше, що побачив Ной після сорока днів потопу, були Кавказькі гори, саме за Ельбрус зачепився його ковчег і розколовся навпіл. Як це видно й тепер, а відпливши, пристав до вершини Арарату.

І про те чув, що означає Єривань, — коли Ной після потопу побачив з Арарату землю, то закричав (по-вірменськи?): «Єривань!», «Її видно», тобто «Видимий». І про Нахичевань, дуже залишився задоволеним поясненням Фаталі: «Місце, куди вийшов, ступивши ногою, Ной», «Нойчихан» (а це вже по-тюркськи). «То що ж? — здивувався Шиллінг, — Ной знав і тюркську, і вірменську?! Оце загадка!»

Але найбільше вразила Шиллінга легенда про Улан-даг (Змію-гору); Фаталі її чув від батька, ще змалку, Мамед-Тагі привозив якось сина в село біля підніжжя гори (і ціле життя Фаталі боявся змії!) змія, проживши сімдесят років, має силу перетворюватись у людину. І стала змія вродливою дівчиною. І зустріла одного разу пастуха, закохалася в нього, і вони одружились. Якось прийшов до нього індійський факір і, маючи при собі перстень з оніксом якими у давнину робили різьблення на камені) одразу ж довідався, що жінка — перевтілена змія (бо онікс, або очковий агат, дозволяє побачити первісний вигляд). І щоб переконати чоловіка, сказав йому: «Загадай своїй жінці зварити страву і потайки додай у неї трохи солі, потім замкни хату, вилий усю воду і прикинься, що ти спиш». І вночі він бачить, що жінка шукає скрізь воду і, нічого не знайшовши, витягує шию, дістаючи головою і устами сусідню річку, і чує, як вода біжить по його шиї. І штовхнув якось за порадою факіра жінку в піч, щільно закривши її великою каменюкою. Вона просила зглянутись над вірною дружиною, але пастух був неблаганний. І тоді вона сказала: «Факір виказав тобі мою таємницю, він жадає мого тіла...» Після смерті дружини чоловік упав у відчай, бо любив її, і пішов блукати по світу. А факір зібрав увесь попіл, який зберігав силу перетворення, і саме завдяки попелу перетворював метали на золото. Султан одного разу запросив факіра, щоб той заговорив змії у долині, де надумав збудувати Баязет. Факір виконав султанову волю і, прощаючись, мовив: «Я вигнав змії, але доти триватиме сила мого замовляння, поки не повипадають мої зуби». Цілу ніч султан мучився, не знаючи, як бути, а вранці послав людей у погоню за факіром з наказом відрубати йому голову й привезти сюди. І голову разом з зубами оздобив золотом, щоб зберегти від гниття. А попіл за вітром розвіяли, не зрозумівши, для чого він.

«Але кому вони потрібні, ці легенди? Заради чого розписувати їх? Чим ці легенди — а їх тисячі! — втішать нещасних і страждених?»

— Я краще про Шаміля напишу. Його агонію.

— І треба тобі цей заколотник! Кажуть, народ втомився від вигуків: «Великий аллах! Магомед — його перший пророк, а Шаміль — другий!» До речі, а правда, що він поклав край ворожнечі між суннітами і шиїтами? Не вірю я! Отож покинь його!

— Про пожежі, може?! Як горів Зимовий? Або про Воронцова? Його перемоги? Це ти чудово пишеш один!

— Але я хвалив государя імператора. Чому б йому, Тубу-ханум, не наслідувати мій досвід? І не написати про славу непереможну царську зброю, проте, як цар наводить порядки в неспокійній Азії й приборкує розпущений Захід?

— Скільки він ще протримається?

— Захід?

— Шаміль.

— Схоплять і повісять. Так кінчали всі бунтівники.

А Фаталі нещодаво перекладав. І за кожною фразою — государ. Круглі, мов свинцеві кулі, очі: «Ну то як!»

Темно навкруги. Жодного проблеску. Густа-густа темрява — бери й ріж її на шматки.

Як же: зловлять і повісять! Були шибениці, але для інших! В одній з кімнат калузького особняка, маєтку графа Барятинського, який полонив в Гунібі Шаміля, — фотографія: четверо Шамілевих синів у смушкових папахах, в чусі з газирями, з кинджалами на паску: у одного довга борода й худе обличчя, але насмішкувато дивиться (Газі-Магомед?), у другого чисто поголене обличчя, в погляді погроза, здається Наджибат, третій, у нього тільки борода всіялася, Магомед-Шафі? погляд недовірливий і підступний, а четвертий ще дитина. А як би виглядав Джамаледдін, відданий аманат в тридцять дев'ятому; царський офіцер, якого обміняли на сім'ї грузинських князів, захоплених у п'ятдесят четвертому, — помре в рідному краї, що став чужим, не витерпівши розлуки з чужиною, що стала рідною.

У ту ж хвилину, коли Шаміль здався, на плечі йому накинули дорогу доху на хутрі американського ведмеда, а старшій дружині подарували два годинники, оздоблені діамантами, і навіть дружинам синів — діамантові брошки. І Барятинському — Блакитна стрічка, орден Нашого Святого Апостола Андрія Первозванного, рідкісний! з мечами! і чин генерал-фельдмаршала (а раніше, за чотири місяці до, — Володимира першого ступеня, теж з мечами над орде-

ном): адже молодий який, майже ровесник Фаталі,— і йому, звичайно, дещо перепало: усю канцелярію було відзначено, така радість, Шамілеві слова з уст в уста: «Остогидло воювати. Набридне й мед, якщо його їсти щодня».

А на вітринах крамниць на Невському проспекті в Петербурзі, куди привезли бранця,— портрети Барятинського і Шаміля. Як нерозлучних друзів. Так завжди: добре посварилися, а потім друзі на все життя: і кров лилася, і було биття ста мюридів, і три жінки вийшли з фортеці, щоб битися, і повисли на багнетах апшеронців, люто відбивався Шаміль, останній помах багнета шістдесятирічної війни, і навіть обдурити намагався Барятинський Шаміля,— князь вирахував, що сонячне затемнення передбачається, і послав сказати, що наказав сонцю заховатися, а потім вийти, ожог не зв'язується, мовляв, зі мною, здавайся, поки голова ціла, я всемогутній і таке інше, а Шаміль відкаже: «Знаю за календарем, що це буде».

«І чого вpirатися?» — лютував Барятинський.

Відколювалися від Шаміля племена, особливо після падіння Ведено: депутації від чаберлоївців, андійців, технучальців, аварців, а згодом хушетці заявили про покору.

Втікають вірні соратники: Кибіт-Магома Тілітлінський, і на доказ затримав у себе поважного наставника й Шамілевого тестя — Джамаледдіна, старшого свого брата; і третій його брат Муртазали, охоронець Шаміля, втік, і казікумухець Афенді, з ким Шаміль ділився душевними своїми помислами, радник і улюбленець; і гехинський наїб Алі-Мірза Хабан-огли, і маюртупський наїб Осман, і п'ятисотенний Лапі Лачин-огли,— кожен облудним шляхом. А тут чохський наїб Ісмаїл, а з ним і колишній зрадник султан Єлісуйський взялися вести переговори з Шамілем, схилити до покори! І бурхливий Койсу подолано. «Легше перемогти армію,— казав Шаміль,— ніж стати на наш берег»; і, даремно спершись на рушниці, в різнобарвних чалмах і чохах¹, зловісно усміхалися мюриди,— жоден не здасться, всі загинуть на багнетах. І цілковите прощення обіцяно Шамілеві! і дозвіл їхати до Мекки з усією сім'єю і письмовим зобов'язанням жити там безвиїзно, і дорога за рахунок коштів імператора і Шамілева відповідь (чи можна вірити?); шаблю нагострено й рука готова!

Що ж, і команда до штурму. І жодних умов: беззастережна здача. І верхи на коні виїхав Шаміль з фортеці

¹ Чо х а — верхній чоловічий одяг на Кавказі.

в оточенні зграйки мюридів, і перед Бярятинським зліз з коня.

І комусь печаль — так і залишився з помахом багнета: нема в кого встроити.

Всю канцелярію буде відзначено, і Фаталі отримає орден Святої Анни, все-таки не останнього, четвертого, а третього ступеня. А хіба Чаклун згадував Анну? «Невже ніколи?!» «Андрія?! Найвищий?!» — Чаклун від сміху аж сльозу пустив! «А якщо диво?» — Майже сивий, а дитина.

Але до взяття в полон ще дуже далеко, а Шаміль воює, він при силі (і буде в Тифлісі Гунибська вулиця біля підніжжя гори Святого Давида).

З Фазіл-ханом дивилися «на театрі» виставу; приміщення щойно споруджено. Фазіл-хан улаштувався секретарем у Ханикова, допоміг отримати з Карабаха «сажнів десять надписів з Бердаа», півтисячі років їм! домовився, щоб змалювали зі стін покинутої фортеці Чирах-Кале поблизу Куби куфічний напис і переправили в Тифліс, а ще списали з великого куфічного напису на третій південній брамі Дербента і з напису на гробниці якогось Меймуна (?!), що жив тут вісім віків тому (з допомогою Ханикова влаштувався викладачем фарсі в шіїтське училище).

«Але Маймун — це ж мавпа!» — здивувався Хаников, та Фаталі перебив розповідь Фазіл-хана, бо почалася вистава «Ніч перед весіллям, або Грузія через тисячу літ». Проте Фазіл-хан встиг шепнути: «Ну ось, ми з тобою були на тисячу років в минулому, у якогось Маймуна, а тепер опинилися на тисячу років попереду й сидимо в партері!»

— Молодець граф, створив смішну казку, — хвалить Фазіл-хан Сологуба (чи не за неї буде даровано графові золоту табакерку з діамантами та імператорським вензелем?). — І героя свого назвав нашим перським іменем, Кейхосров! І він одружиться на прекрасній Кетевани! Жених напився на радощах і проспав тисячу літ, ет, нам би таке щастя, як, Фаталі, ти б погодився?! Прокинувся — не впізнає Тифліса... Це я не тобі розповідаю, а Тубу-ханум! Атож, не впізнає Тифліса, скрізь жінки великими начальниками стали, а над містом літають хитро змайстровані апарати, немов птахи. І в званні повітового предводителя дворянства — Шаміль.

— Як? Він теж тисячу літ проспав?

— Не той Шаміль, а його прямий нащадок, культурний, вихований, дамам руки цілує, майже француз!

ВІКТОРІАЛЬНІ ДНІ

— Це дико, хіба не правда? — полюбляє часом Воронцов порозмовляти з туземною інтелігенцією. — Адже приречений Шаміль.

І Фаталі погодився: дико! приречений! і ви приборкали — і владу дрібних ханств, розгнуздані деспоти, уночі невпевнений, що вранці не станеш жертвою дикого розбою, і орди перських військ раптом нападають, мов сарана. Ваше ім'я...

— Ви думаєте? — на обличчі намісника подив, а сам переконаний, але його здивувало, що ця думка прийшла до Фаталі: знайдеться писака, якийсь Фе-Фе або Чу-Чу, це вони з Єрмоловим якимось розмріялись, полюбляють таємничими знаками спілкуватися ще з часів неспокоїної юності. Чорні очі, страх як кокетує, Відьма, Злодійка, — й оспіває кавказькі подвиги Воронцова.

Як став намісником, першої ж весни відвідав Гянджу, називає, як називали колись; нічого не скажеш, героїчно бився Джавад-хан, пам'ятає ім'я, не забув, і навіть поцікавився у Фаталі, щоб дізналися, як з його могилою? І Фаталі одразу, не довго думаючи, все-все пам'ятає, знати мусить про кожне ханство, його історію, династії, високого рангу фахівець в намісництві, аж запишався Воронцов; так ось — останки Джавад-хана перевезено в Кербелу, де й поховано, а на могилі — напис, так ведеться, щоб віршами написав поет, чий псевдонім еф, Фані, Бренний:

«Шкода, що кругообіг небосхилу не залежить від нашого бажання.

У цій темній землі всіх буде поховано — і дервішів, і бідняків, і шахів, і ханів.

В ім'я мученика Гусейна, шаха нашої віри, пошли, о боже, дощ милосердя свого на сей прах.

Увічні пам'ять про натхнення Фані і його почерк».

Навідався на квартиру Ціціанова: зайшов у мечеть, двір, огорожений кам'яною стіною, а всередині двору уздовж стін — келії для духівництва й дервішів, в одній з них учився в Мірзи Шафі Фаталі.

«Ось тут!» — показав Воронцов. Фаталі навіть здригнувся, подумавши, що це про нього; дві невеликі кімнати навпроти західної стіни мечеті.

«Тут жив Ціціанов під час облоги» — каже Воронцов своєму почету, чує й Фаталі.

І радість, що край навічно підкорено, і сум, що нема

слідів колишньої слави. Згадав приїзд у Дербент, коли на власні очі переконався в тому, чому не хотів повірити, — це ж святотатство: переробили вікно, яке Петро Великий пробив у цитаделі, де він оселився після отримання ключів від міста. І незрозуміле пояснення міських властей, начебто отвір (!) спотворює залу, і його переробили у звичайне вікно для симетрії з іншими.

І всіх здивувало в Гянджі, як намісник раптом почервонів і, звернувшись до ад'ютанта, наказав, щоб прибили біля входу до келії мармурову дошку з позолоченим написом: «Тут жив покоритель Ганжі князь Ціціанов», — довго вчив, щоб говорити, особливо під час зустрічі з туземцями, Гянджа, а тут так розхвилювався — по-старому, Ганжа. Буде дощечка, а потім пропаде, — якийсь дров'як забрав, а навіть йому, невідомо, шукай тепер вітра в полі.

— До речі, Фаталі, — спитав Воронцов, а Фаталі так і не зрозумів, чого це раптом у Гянджі намісник згадав про Дербент!

— «Заборонена брама», перське слово, по-турецькому Демір-Гапи, «Залізна брама», по-арабському Баб-Ель-Аб-вад, «Брама Брам», — випалив Фаталі, а очі у Воронцова потеплішали. І він глянув потім на гігантські чинари, які обступили майдан.

«Свідки війн!» — сказав, назвавши імена полководців: Зубова, Ціціанова, Єрмолова і Паскевича.

І мечеть Шах-Аббаса красується з її параболічною, немов приплюснутою банею, на якій лежить місяць, що вінчає споруду, — це знає ще Фаталі, що багато разів він згадуватиме цю поїздку, і перед очима завжди Шах-Аббаська мечеть, звідки вийде, щоб зайняти шахський престол... Ні-ні, ще не знає Фаталі, кого виведе звідси його фантазія.

А Воронцов, дивлячись на ці предковічні чинари, ще раз пересвідчився у своїй давній місії — перетворити цей край. Він утихомирить заколотників, на жаль, не йому полонити Шаміля! вгамуються пристрасті, щоб знову розквітнути в Тифліському театрі, який він щойно відкрив, і оспівають його ім'я, увічнять. І неодмінно видасть «Кавказький календар», з року в рік, від канцелярії намісника Кавказького, — необмежені можливості! І розписано всі святкові й урочисті дні: і день народження, і тезоіменитства імператорських осіб, усіх-усіх, і Величності, і Високості, і Великі князі й князівни, і вступ на престол Найблагодетивішого Миколи Павловича, 20 листопада, але вважається

таким 19 листопада, і день коронування, коли судові місця не працюють, а училища від навчання вільні, і спогади перемог під Полтавою, врятування Держави Російської від нашествия галів, а з ними два десятки мов, і Кавалерійські свята, у нього в книжечці всі-всі дні записано, і він перенесе їх у Календар — ордена Святої Анни, Олександра Невського, Рівнопрестольного Князя Володимира, великомучениці Катерини і великомученика Георгія, Апостола Андрія Первозванного.

І про себе щороку: хто він і які нагороди, звично вже, але тішить слух: Член Державної Ради, генерал-ад'ютант, генерал від інфантерії, Головнокомандуючий окремим Кавказьким корпусом, Командуючий Військово-Каспійською Флотилією, і залишилися за ним ще Новоросійський і Бессарабський Генерал-Губернатор. Шеф Нарвського й імені свого Єгерських полків, і — неодмінно (й це!! — Кавалер орденів, все-все пам'ятає князь, Російських: Андрія Первозванного, діамантом оздобленого, Олександра Невського, алмазами оздобленого, і ще, ще, і Золотого Базаржидького хреста; і іноземних — Французького, Англійського, Шведських, Пруських, Чорного й Червоного Орла і Сардинського, і Грецького, і Австрійських, і Турецького, Нішан-Іфтігар, алмазами оздоблений; і золоті шпаги, оздоблені діамантами, а одна з написом: «За хоробрість»; і срібні медалі: «В пам'ять 1812 року», «За взяття Парижа», «За турецьку війну 1828 і 1829 років»; і золота медаль «За припинення чуми в Одесі 1837 року»; і відзнака «Безпорочна служба за ХХХ літ».

Та раптом він глянув на Фаталі, і Фаталі не зрозумів, чого намісник усміхнувся: «І вас ми вмістили в календар», — подумав Воронцов, дуже вже йому симпатичний всезнаючий чиновник його канцелярії, — впишуть його ім'я Мірза Фет-Алі Ахундов двічі: як перекладача письмового з мов східних і прапорщика — і в Цивільній Канцелярії Намісника, і в Дипломатичній Канцелярії, і улюблений син намісника ввійде до календаря — він сам Михайло Семенович, а син майже як у азіатів, Семен Михайлович, відряджений за Височайшим повелінням для занять у Дипломатичній частині, яка при Азіатському Департаменті Міністерства іноземних справ, тиха, почесна й високооплачувана робота, поїздки й таке інше, губернський секретар князь Семен Михайлович Воронцов, і служба, і чини.

І Вікторіальні дні, ті, що прийняті, треба б і Гянджу сюди, але довго по інстанціях писати-доводити, — такі под-

виги на славу Царя й Вітчизни і щоб так мало днів?!
Всього ж шість!! Урочистий споминання миру між Російською Імперією і Оттоманською Портою, який було укладено в Кучук-Кайнарджі, і приєднання до Російської держави Таврійського Царства; захоплення фрегатів при Гангуті і Гренгамі, здобуття Нарви; споминання здобутої над прусською армією перемоги; не пам'ятає, це без нього, як, до речі, і споминання перемоги, здобутої над генералом Левенгауптом, та ще здобуття фортеці Шліссельбурзької! І все?!

І довідки в Календарі, як у Європі щоб! які готелі: передусім Санкт-Петербурзький, на Головінському проспекті в будинку князя Чавчавадзе, і Московський на Єриванській площі в будинку Сумбатова.

І які кондитери — обов'язково про еф, Фердінанда Сайца, що на Єриванській площі, і Адольфа Толле, що на Головінському. Які винні крамниці, тут же, в будинку князя Чавчавадзе — спеціальна торгівля кахетинськими чавчавадзевськими винами. Ці знамениті вина! І про модні магазини Блота й Пелетьє. Все-все про місто, справді європейські зразки! І де чоботар, і де кравчиха — прогуділа їм усі вуха наречена про Жозефіну! І каретники, і ковбасники, і колісники, і корсеточки, і красильники, і ковалі — кращі, знає й це намісник, пишаючись, що дійшов до цього: Керер, на Поштовій вулиці, атож! І лампівники, і лудильники, і мідярі! І навіть хутровики: Манташев — кращий! шпалерники, перукарі, той же Пелетьє, модний магазин, палітурники, рукавичники, позументники, кравці, зброярі, шабельники, годинникарі, шапкарі.

Так, неодмінно оспівають його, Воронцовське Кавказьке правління. І він зник, уже давно: як з'явиться поет у його передпокої, то обов'язково з одою, а то й з акровіршем.

Але передусім, це в далекому-далекому минулому, згадавши про складені про нього віршики якимсь Фе-Фе або Чу-Чу, навіть в опері солдатській хор виконував на їхню честь пісні, Воронцов і Єрмолов висміяли віршомазів. «Потрібні, звичайно, — каже Воронцов, — треба прищепити людям чиношанування, послух, щоб уся країна як казарма! А творцям — за їхню службу цареві й вітчизні — почесні, щедрі дари, повернути їх і захопити, і зібрання їм творів — Кукольнику або Албочу, Авласу або Сологубу. Що, не чули про Авласа і про Албоча? А це я так, заради жарту! — Він знову грає, минулі роки згадував, — і навіть про Польового! Даруйте, але ж найпопулярніший мос-

ковський романіст! — І найсвітліший, чого це раптом! проспівав, згадавши кримського грека (чи француза?): Ой, лібре, лібре, мій любий друже, мені ти любий назавжди!»

Але Воронцов забув, що він з туземцем, і той ніби щось каже. Так, Фаталі згоден: спокій, торгівля, театр!.. але слідом за карателями прийшли царські чиновники, поліція, жандарми, все переплелось, перемішалось, нагай і шпіцрутени! Колись дивувався: можна? борці грудня! щоб знову так? розбої? а поляки, думає,— що їм треба?! і грузинські князі: що ж це ви, га? мало вам шахських жорстокостей, султанських кривд? і горці! схаменіться — марна, непотрібна боротьба! просвітління потім, але хіба скажеш про це намісникові? як же їх привести до тьми? умовлянням? проханням?

Цей ланцюжок змов як зашморг! І зухвалі грузини! за царський грузинський рід, який вдало вивіз свого часу імператор Олександр з Грузії до Москви й Петербурга, Микола, коли провалилася змова, узявся сам, а решту судити, стратити, заслати! Одного царевича в Смоленск, іншого в Кострому, одну царівну в Калугу, другу — в Симбірськ, всіх-всіх заслати! І в Тамбов, і в Фінляндію! І у Вятку!

А серед змовників, невже це був він? — гусарський тоді поручик, внук царя Іраклія, Григол Орбеліані: падіння, але зате який стрімкий потім зліт! Посміти перекласти грузинською мовою огидні рядки одного з повішених! зірветься, але знову повісять!

«Кострубато, кострубато, Ваша величність», — це про переклад. «Коли було без жертв даровано свободу?», заспокоїв грузин, він упорядковував папери Орбеліані. «А ось ще фрагмент! На Вашу честь, государю! Ода!! — і з особливою виразністю переклав: «О, наша честь, о, наша слава!»

Імператор розм'як: це треба захочувати! чужоземною мовою! Згадав ще татарина: «Поряд Ваше ім'я і ім'я... еее,— чийсь комариний писк над вухом,— автора, Пушкіна!»

Так, захочувати; наївні рядки, але це врятувало Орбеліані. «Він служитиме мені!» — і боротьба з поляками, і розправа з горцями, і аварське правління, і генерал-губернаторство, і заміщення намісника — сина Миколи!! — під час його лікування на цілющих джерелах, нескінченні бали в Петербурзі, візитів до царюючих родичів у Європі, і великий дядько-кайзер.

— Ой, які ви дикі, Фаталі! — каже Воронцов. — Вашому народові потрібна освіта європейська! Ну, чого скажіть, юнакові, котрий добуває хліб насущний не крадіжкою, не розбоем, а шляхом істини, працьовитістю своєю, ставлять перешкоди на дорозі до коханої своєї?! Викрасти дівчину і, якщо брат чинитиме опір, убити його, а потім одружитися на ній, — хіба не в цьому у вас вбачають звиягу. Скільки разів було: присягнеться на Корані, що не буде розбійником, а випустиш — знову за своє. Фаталі сам бачив: той, хто вмирає дома від ненасильницької смерті, чує самі докори, що він ославив рід свій, вмираючи не від кинджала й кулі, — розбалакався, проте, намісник, — і що для нього немає раю в майбутньому житті, і мулла неохоче піде на його могилу. А вбитого під час розбою і грабунку вся округа проводить риданням і голосінням. Ось так, — любить себе Воронцов за це довготерпіння! — чому б вам, я чув, що ви займаєтесь творчістю, не написати п'єсу, га? Ось ми відкрили театр у Тифлісі, я запросив сюди найкращого письменника Росії Сологуба!

Ось вона, думка! порятунок! прямо зі сцени, з трибуни, не чекати, поки народ опанує грамоту, — кажи йому, що накипіло на душі, розбуди його; скільки віків поезії, а народ темний, бо неосвічений... І чи не це згасило в Фаталі поетичний запал?! А тут театр і сюжети! Боже, скільки їх! Показати лише зразок і подати приклад.

ПРОЦВІТАЮЧЕ СУСПІЛЬСТВО

І вже куплено просту конторку, вона біля письмового столу, білі аркуші в теці. І свічок накупив. І навіть довгу палицю з гасильником (металевий ковпачок), — навіщо? Він і так погасить: пальцем або дмухне, — де в нього сріблясті свічки або яскраво-жовті, мов золоті, бронзові канделябри? або кришталева люстра, яку бачив одного разу в домі намісника Воронцова, — вона відбивалася у величезному овалному дзеркалі, оздобленому ліпними амурами й золоченими лаврами. Підійшов до конторки, розгорнув папку...

Мій любий читачу, ти, який читатимеш або, вивчивши напам'ять, виконуватимеш мої комедії! — так, так, ми віддали, ви маєте рацію! я змушений пояснити читачеві моему, як виступати! — Де потрібне здивування — дивуйся, де треба спитати — питай, де треба висловити страх —

бійся, де жах — жахайся, де крик — кричи, у промовах вірмен дотримуйся їхньої вимови з вірменським акцентом.

А передусім треба пояснити, що таке театр: Театр — це високий і широкий зал, всередині якого на двох бічних і передній стінах внизу й нагорі розташовано ложі й крісла для глядачів, і це пояснювати?! Ті, що повернуті до четвертої стіни, чи розуміють? Населення країни, представники різних прошарків, починаючи від знаті й кінчаючи ремісниками, чоловіки й жінки, заплативши за вхід до театру, коли вони цього захочуть, розташовуються в ложах і кріслах, які розставлено в партері, так, так, ми відстали! що не слово — треба пояснювати! і дивляться на сцену. Іноді і володар країни зі своєю дружиною й дітьми теж приходять у театр і про намісника б! і розташовуються в ложі, що належить його особі. Тоді майстри сцени, яких на манір європейців називають акторами, виходять на сцену в різних костюмах і показують заздалегідь вигадані, написані? вистави. Глядачі слухають їхні розмови, які вони ведуть між собою. Чи зрозуміло? І одразу ж глянув на нього з афіші «Роберт-диявол» — сплив у пам'яті пройдисвіт-алхімік, який обвів круг пальця їхніх земляків.

Він виставить у комедіях на посміховисько шановане товариство родичів, цих самовдоволених і тупих земляків, у чиїх образах побачать себе вожді нації, і карабахці, і бакинці, і шемаханці, і нухинці-шекинці, тобто слуги. І устами кращих людей він скаже своєму народові правду. Щоб жодних ілюзій (а вони ніколи не покинуть Фаталі)! Правда і тільки правда! І люди побачать у справжньому світлі тих, хто присипає їх, робить свої чорні справи, — деспотів, гнобителів, фанатиків і мракобісів.

І перша фраза: Чи знаєте, панове, навіщо я вас запрошив?! Було вже? Так, було! І навіть у канцелярії головнокомандуючий Нейдгард щоразу саме так починав оперативні сходки. А Фаталі повторить! Але ця фраза данина людині, у якої він вчився, чий образ раптом виник у пам'яті, коли намісник запропонував: «А чому б вам?..»

Чи знаєте ви, панове? — фразу вже написано, і скаже це золотар, земляк-нухинець, ой і образився старий ювелір, чий діамантовий перстень («такого і в турецького султана немає!» — хвалився він) конфіскували й забрали собі в канцелярії; але саме він, давній приятель Ахунд-Алескера, коли Фаталі пощастило врятувати його й визволити з комендатури, і розповів Фаталі, як ошукав його алхімік. «Мене тоді вразило, — сказав земляк, — що вірмени з Ай-

ліса, побувавши в алхіміка, який поставив шатро в хачмаських горах, викупили у нього п'ятдесят пудів чистого срібла!»

Граф Сологуб довго ходив по директорському кабінеті, перш ніж запросив до себе Фаталі, який вчинив дещо трагікомічне.

— Друже мій, навіщо ці страти на сцені, вони ж царського роду, ваші хани! Ви майстерно висміяли азійські звичаї, це багатожонство з почерговим відвіданням дружин, сьогодні черга першої дружини, але вона вже в'яне, хоча й сповнена пристрасті, до речі, у вас скільки дружин? ах, тільки одна? а казали... та гаразд, іншим разом! так ось, а друга тим часом готується до зустрічі зі своїм чоловіком, миється в лазні, натирає молоде тіло запашними мазями, і воно, смагляве й гнучке, гладеньке, мов атлас! Так, це приємно, це приверне публіку, їй подавай пристрасті, любовні інтриги! А страта? Та ще особи царського роду! Не наслідуйте наших писак-критиканів? А хіба не може статися, скажімо, що ваші стражники готуються накинути кашеміровий шарф на Теймура, принесено й віршовку, щоб повісити на шибениці, але люди просять хана, адже Теймур улюбленець народний, його обдурили, у нього незаконно дядько відняв престол,— нехай усе це буде, хоча сюжет цей прозора натякає на події в карабахському ханстві, але хай! — це добре! ми на це підемо! і театр повинен відгукуватись на найважливіші події! Так ось, народ просить хана, але той неблаганний, і тоді, як у вас, Теймур вихоплює кинджал, йому пощастило втекти, а хан... Ні, ні, ніяких страт! — Сологуб задумався.— А чому б вам не поселити героїв у Ленкоранському ханстві? — Він нещодавно їздив туди, трохи не втопився.— Так, так, саме туди! Хан полюбляє прогулянки на човні, і ось, засмучений, що план страти зірвався...

— Але Теймура стратили!

подався кататися у море, раптом зірвався вітер, перекинув човен, і хан потонув! І ось тоді, коли Теймура ось-ось мали стратити, юрма приносить радісну звістку: король, так би мовити, помер, хай живе новий король!

Як бути?

Сологуб — граф, він якось приходив до них, і Тубу-ханум не знала, як догодити поважному гостю,— хіба можна не погодитись з ним?

І Фазіл-хан: «То Шаміль у тебе на думці, то страта. Розважати, пом'якшити дикі звичаї, а страту залиши

Шекспірові!» Фазіл-хан важко дихає, трапляється, прийде до них, сидить майже дрімаючи, довго мовчить, час від часу зітхає; і невдовзі з'явиться про нього, у траурній рамці, напише Хаников, чиновник з особливих доручень при Воронцові: «Треба, щоб п'єса пішла на сцені, ти перший на Сході проклав цю дорогу, і тобі треба йти нею!»

Мірза Шафі, а що ти думаєш? У чиєму човні, того й пісню співай, так, чи що? Двом канатоходцям по одному канату не ходити.

Зник Абовян (ось з ким би порадитись!). Було вже якось: зник, думали, утонув у Курі, але як побачили, спочатку мурахи по спині: «Воскрес?!» — а потім: «Та ні, живий!» Але ж оплакували друзі, навіть у духані, що на Шайтан-базарі, пом'янули. А він ходив по узгір'ях, ішов, куди ноги понесуть, від суєти, від заздрості, корисливості, інтриг і забрів до приятеля-німця, з естонських, ще коли в університеті вчилися, познайомились: він колись і висватав йому жінку: «У нас ти будеш як за кам'яною стіною!»

Невже знову об'явиться? Місяці минули, роки, пропав чоловік — зацькували, заплутали, і кепкування, і знущання, і прокляття, і синод, і патріарх, і каталікос, ой ви, пігмеї, не інакше як Зангу проковтнула. «Посягнув на наш священний грабар!» Розчарувався в духовному сані, поїхав з монастиря, вигнали з насмішками! з горя померла мати, помер батько, плач, сльози.

Фаталі пам'ятає, як можна було забути? їхні довгі розмови про мову. І про грабаря теж. «Мені невідома жодна з найновіших мов, — казав Хачатур, — яка так відрізнялася б від давньої корінної його мови, як нововірменська від старовірменської. Російська? Польська? Вони значно ближчі до старослов'янської! Та й італійська до латини! З десяти років я вивчав цю мову, і жодна з шести, які я знаю, не була для мене такою важкою. Більша частина нашого духівництва, я не кажу вже про народ, не розуміє її! Вчити напам'ять, не розуміючи змісту?! Ти молодший за мене, Фаталі, хтозна, може, колись візьмеш до рук перо, щоб написати, адже горя навкруги стільки. Але пиши так, щоб тебе твій народ зрозумів. Як розмовляєш зі своєю родиною — так і пиши!»

Він завжди і боявся річки, і тягся до неї, любив дивитися на її вири — немов чудовище там, і воно, тільки-но опинися на цьому фатальному крузі, зовсім непомітно! — затагне, засмокче, задушить, пропав безслідно! розповідали, Фаталі чув, рибалка знайшов у ті дні труп у формі

чиновника, злякався й знову кинув у річку! А чутки, що бачили жебраком десь.

Де ти, Хачатуре, озвися. Може, таємно повезли тебе в кареті? Замучили в Сибіру. Фаталі пам'ятає, розповідали, що десь у Сибіру знайшовся якийсь із засланців, Абовяном назався, невже він?!

Чутки, чутки... Це один з недобрих, щоб сіяти розбрат і злість: закохався, мовляв, у юну туркеню, вирішив викрасти її (?), і фанатики-тюрки утопили його в річці.

А що скаже Олександр, їхній новий співробітник? Він з'явився в канцелярії невдовзі після повернення Фаталі з Персії, куди їздив з генералом Шиллінгом, — було його розжалувано, але відзначився в Дарго, рятуючи Воронцова, хоробрість було помічено і він, рядовий, отримає Георгіївський хрест і його призначать прапорщиком, у справах амуніції тепер, і часто з Фаталі довго розмовляють, усі їхні розмови закінчуються, як і з Уцмієвим, розжалуванням, а то й засланням, а потім і Метехом — казематом, каторгою і стратою. Олександр усміхнувся: «Між нами, тільки не ображайтесь, Фаталі, хани, їхні родинні любовні інтриги і таке інше — це поки що забава, може, так і треба висміювати вади, не знаю, ви дуже й дуже відстали, Фаталі, не ваша в тому вина, але що тепер вдієш?! І не ви хазяїн у театрі (ах, ось чому про двох канатоходців!), але, хто знає, може, ця комедія й стане першою, яку колись поставлять на вашій азербайджанській сцені?»

Фаталі згадав Олександра, коли йому — чверть віку по тому! — принесли звістку, що в дні Новруз-байрама¹ артисти-аматори поставили саме цю його п'єсу рідною мовою, почавши тим самим історію вітчизняного театру. *Я старий і чекав близької своєї смерті, але ця звістка — писав невідомим друзям, які принесли цю новину, — продовжила мені життя.*

Якими ще засобами, крім іронії й сміху, викоринити погане й огидне в людині? І щоб п'єса залишилася в скрині?

— Що ж це ви? Знову вас тягне до трагічних сюжетів! Адже так важливо, щоб глядач, ідучи з театру, бачив: зло покарано! І довго-довго граф Сологуб втовкмачує Фаталі, ніяк зупиниш, скільки пихатості, і як йому скажеш: майте совість, куди вам до Пушкіна, так ні, він ще й про

¹ Новруз-байрам — перший день весни, новий рік, який святкують мусульмани-шиїти.

туземців, про східну музику, що він у ній тямить?! бубонить і бубонить, сидячи в своєму директорському кріслі.

— Це ж якась незугарна, гарячкова маячня. Три чоловіки, з яких один щодуху свище в дудочку, другий пошкрібує пером по тонких струнах, а третій тарабанить пальцями, дайра, здається? Але з цього виходить щось подібне до звуку, який видобувається, коли порожню бочку везуть бруківкою на немащених рипучих колесах! Дивуюся я нашим прославленим поетам: невже ця дудочка — це оспівана нами зурна?! Звичайно, я не заперечуватиму, Фаталі, що в цьому рипінні й свистінні є щось, не позбавлене дикої краси, особливо коли десь на даху гарненька грузинка, знявши чадру (але грузинки не носять її! а перебивати незручно, адже граф!) і, затуливши рукою, танцює лезгинку (все-все змішав, але як зупинити, поважний чоловік!) або коли відбувається грандіозна пиятика, ви, слава богу, мусульмани, не п'єте, атож, гомерична пиятика під головуванням червоносого тамади. *А що він виголошує за грузинським застіллям, послухати б!* і безупинно передаються з вигуками Аллаверди з рук у руки роги турів з кахетинським. Але зрозумійте, ці ваші нехитрі литаври, обтягнені міхурами, відомі під назвою димпліпіто, далекі від бетховенських симфоній! Треба пом'якшити первісні звичаї. А ви з трагікомедіями! І хочете вчити публіку лише гірко сміятися над собою, як це робить, хай і розумно, дехто з наших?! «Невже і вам «Ревізора»? Вади? Хабарництво? Є, звичайно, хто заперечує? Але чорнити наше процвітаюче суспільство?! Атож, є і дурні люди, і кар'єристи, але з ними бореться сам государ (нещодавно пишно відсвяткували в Москві двадцятип'ятиріччя царствования, гули дзвони, Кремль заповонив люд, на площі парад військами, мундири виблискують, вигуки, музика, барабан, суета службовців — дісталися до живих по мертвих; і відкрили нову залізницю)! Але щоб на сцені торжествували хабар? лихварство?! Залишіть це нашим жовтим писакам! Я теж здуру колись захоплювався, ось так! І мене хвалили, дуже хвалили! Але потім зрозумів: марнота це. Так, марнота! Озирніться — поміж скелями, які відважно звисають, мов гнізда, над кручами Кури, виростають прекрасні будинки, перекидаються через бурхливу річку кам'яні мости, вирівнюються майдани, виникають цілі вулиці, квартали. Щодня завдяки зусиллям князя, який виконує волю государя, приносить новий успіх, нову думку, новий розвиток, і куди не глянь — скрізь черкеси, лезгини,

грузини, персіяни, вірмени, татари, смушкові шапки, папахи, смагляві й виразні обличчя, виблискує зброя, мальовниче лахміття, криві провулки, гуляння на пласких дахах будинків, жінки в білих хустках, які ходять по пагорбах, мов зграйки лякливих лебідок, гори, осяяні сонцем, міжгір'я, так, так, треба зміцнювати, а не руйнувати, саме так! Як у вас було? зараз згадаю. Зустрів купець двох вірмен, казенних селян, один їхав на віслиюку, другий ішов пішки. І ці обурливі промови про насильство, про подорожання хліба, неврожай, наручники, каземат, про російське слідство, яке й через п'ять років не закінчиться! Як же з допомогою купця не вилити на властях гнів? На жаль, прийом цей старий, і ми ці витівки пречудово знаємо!

— Але ситуація комедійна! — виправдовується Фаталі.— Полохливий купець, якому скрізь ввижаються прикордонники-осавули та вартові, а його ж до того ж попереджено, і землероби не менш боязливі, ніж він...

А Сологуб і не слухає Фаталі. Рукою Сологуба в рукописі було підкреслено слова селян: *покійно відбуваємо повинність*, і слова купця: *відповідатимете кров'ю за заповідяне народові нещастя!* А там, де про шибеницю, — синім олівцем: «Стривай! про шибеницю жодного слова!»

НЕВЖЕ ЛИШЕ ПОПІЛ?

— Ти багато працюєш уночі, Фаталі! — Папір горить і горить! — Ти колись підпалиш дім, Фаталі! — Невже від слів?!

Померти — чи є що найпростіше? (як заснути?) Але як це значимо — смерть! Життя закінчено, вже ніколи нічого не буде. Підведено рису (нещодавно ховали Фазіл-хана), і ми можемо побачити осмисленість або безглуздя, нікчемність, марноту. Ні, саме осмисленість пройденого шляху. А що залишить він, Фаталі? Чи так приріс до мундира?! А що, коли мундир — з великої літери! — як діюча особа?! Віддав злочинцю, а той врятувався. Чи погубив себе?.. Фаталі без мундира: немов оголили, беззахисний, звідусіль — хто з палицею, хто з кочергою, і різник з ножем; але ж уб'ють, коли мундир його назавжди покине.

Що ж робити, щоб навчитися говорити не потайки? на повний голос? Але ця переконаність Фаталі, звідки вона? що обличчя його, авжеж, адже Фазіл-хан, коли ховали його, раптом, як здалося Фаталі, усміхнувся, чи бачив хто

ще? Диваки, — говоритиме своєю усмішкою Фаталі, — хіба ви мене ховаєте? ви ховаєте мій мундир, мій чин! віднині я, звільнений від усього, чому служив і перед чим схилявся за чином!..»

Але що він залишить? І ці півсотні хвалькуватих, самопевнених людей, котрі прийшли розважатися, що їм до тебе?

І коли мовчить народ!

І найголосніше за всіх кричать фіскалі: «Оце фуєте!» — у них у Тифлісі італійська балетна трупа й опера.

А як потім співали! Навіть намісник Воронцов! «Уві сні і наяву мрію тільки про Москву». А в день тезоіменитства государя — безкоштовний спектакль, хор церковних дзвонів, крики муедзинів¹ з мінаретів мечетей, ілюмінації, бенгальські вогні, театр здригався від оплесків, майдан стрясало від звуків зурни!

І народний гімн: з'явився перед усіма державний двоголовий орел, зблиснув щит з іменним імператорським вензелем — не було меж народному захопленню: «Сигнали подано — збирайтесь на поклик батюшки царя! Ви слава війська — гренадери, і ви — герої егері. І ви — драгуни, ви, жах Європи — козаки, шикуйтеся у стрункі полки! І ви, Кавказу горді діти, царю спішіте показати, як треба ворога карати!

Ковані кавалерійські еполети, пошиті мундири, який театр! скільки сусального золота пішло! Кращими перськими штукатурками виконано ліпні роботи, самому майстрові Газеру спеціальний годинник замовлено! центнери фарб! тисячі аркушків полотна! машиніст з Парижа! а для оздоблення парапетів виписано без мита з Парижа оксамит блакитного кольору! крісла й стільці з чинарового дерева світлого кольору, добре гармонували з залом; а люстру замовлено в Парижі через царського військового агента полковника графа Штакельберга фабрикантові Клемансону; її вкладено в дюжину ящиків вагою з тонну і — в Марсель, на пароплаві в Одесу! в Редут-Кале і — на звичайнісіньких підводах у Тифлісі! Півроку в дорозі. І дванадцять канделябрів! І тримає люстру у вигляді золотого восьмикутника різьбленого ліхтаря, і прилаштованими до нього з усіх боків жирандолями, з яких звисають червоні китиці, плафон блакитного кольору. А на стелі,

¹ Муедзин — служитель мечеті, який закликає з мінарета до богослужіння.

щедрою рукою прикрашеній арабесками, медальйони з іменами відомих драматургів. І Есхіл, і Плавт, і Шекспір, Гете? Так, аякже? І Мольєр, і Калдерон, і Гольдоні... «Не забуто й нашого Грибоєдова» — захоплювався Кайтмазов (коли з Фаталі дивилися «Лихо з розуму»). І зал, схожий на величезний браслет з різних емалей, — нагадує предмети стародавніх прикрас з різнобарвною фініфту.

— І ти, Фаталі, не хочеш, щоб твою п'єсу грали на сцені цього театру? — дорікнув Хасай Уцмієв; йому здається, що саме він, привізши Фаталі французьку повість Куткашинського, запалив у ньому цю пристрасть до творчості. — І не мороч собі голову, радій, що живеш на світі (чого це таке завзяття? атож: народився син у Хасая, допомогло, — жартує, — святилище; і в Фаталі народився син: чи виживе?!).

І такі актори! з Петербурга! До Москви на диліжансі, а далі тарантаси. Звідки гроші? А князь-намісник уже обміркував з виручених від Навтлузьких нафтових колодязів — він віддає їх на відкуп.

І цей лискучий паркет, ці яскраві люстри, ці дзеркала! І наваксовані хромові чоботи, які випромінюють світло, — у кожної пари свій рип, і нескінченна їхня довга розмова: про дам, пікніки, рейди, вилазки, бали, звані обіди з нагоди приїзду принца перського або консула оттоманського, зустрічі й проводи полководців славної переможної армії, театральні комедії (водевіль «Зустріч Івана Івановича з Шамілем»; а чи був Іван Іванович?!) про примадонну Аделеїду Рамоні (*ви рамоніст?*), низький тенор, фразує бездоганно правильно, голос гнучкий, а сама яка гарна! І дві сестри Вазолі (*ах, ви вазоліст!*), сопрано і контральто або, правильніше, меццо-сопрано — нема ще такої впевності, того *brío*, або натиску, який вимагається від співачок, але зате яка пристрасть!.. Оранжеві пограбовано, крамниці Блота і Толе спустошено, усі квіти Тбілісі зірвано, пов'язано в букети з довгими стрічками — квіткопролитна, жартують, боротьба! Забуті масляна й танці, млинці й маскарари, усі жадають «Роберта», де і чорти, і жахи пекла, — успіх і достоїнства опери, і від музичальності щедрих на почуття туземців. Рамоні й Вазолі викликали доти, доки публіка охрипла й почали гасити лампи, які нещодавно замінили свічки. І новачки в коханні, надто Ольга Маркс, дочка пані Васси Петрівни, — вона стала миліша й подає надію, що колись з успіхом з'явиться у ролях перших коханок.

А спалах бенгальських вогнів? А куплети? «Він нагнав на горців страх, і на турка! Ай-лі-лі, лі-лі, лі-лі!» В партері еполети, жива, барвиста стрічка дам, атож, театр зривався від оплесків, а майдан стрясало від звуків зурни.

«І над Туреччиною скоро розправить крила наш орел. Ви, жах Європи — козаки. Шикуйтеся у стрункі полки!» А маскаради, з яких два — з лотереєю-алеґрі на користь жіночого учбового закладу Святої Ніни?!

Княгиня Колубякіна, баронеса Ніколаї, графиня Сологуб. Прімо-басо, басо-женеріко, буффо-коміки, секундонни, дві Кароліни, три Пасхалії.

Так, це було: в опері екс-наї Шаміля Хаджи-Мурат і гірський принц Бехман-Мірза, зведений брат Аббас-Мірзи, один з двохсот синів давно померлого Фаталі-шаха. *І ви породичаєтесь з ним, Фаталі,— видаси за його сина дочку, і народяться внуки, у чійх жилах тектиме шахська кров.*

Співала італійська трупа, здається, «Норму», а може, «Роберта-диявола» — музика то журливо-урочиста, то пристрасно-ніжна, то грайливо-весела. Очі перського принца Бехман-Мірзи збайдужіло ковзали по жіночих обличчях, а сяючий погляд екс-наїба Шаміля Хаджи-Мурата без упину перебігав з одного жіночого обличчя на інше, але майже байдуже, — на нього напосіли інші — тривожніші думки. *Ще до вистави Фаталі спитав у Хаджи-Мурата, дуже йому кортіло довідатись про долю Сальми-хатун, тієї горянки-втікачки, чію дочку Хаджи-Мурат подарував своєму мюриду.*

— Сальми-хатун? — перепитав Хаджи-Мурат, згодом, дізнавшись про її дочку, згадав і все ще дивувався, ніяк не чекав почути тут таке! — *Це вона перед матір'ю так хизувалася! І били її неболяче, він же мій мюрид, давно її любив, і вона його кохала, як їх розлучити! А все її мати! Чи вона... як ти її назвав? Сальми-хатун? атож, вона їх тоді розлучила! Її дочка була опоганена шлюбом з чоловіком, який продався! Спочатку треба було взяти її так, збезчестивши, а потім змивши з неї бруд, одружитися! І шлюб було укладено.*

Дивні, проте, поняття про честь! То, що Фаталі був нухинцем-шекинцем, якомсь одразу прихилило до нього Хаджи-Мурата; лише згодом, після трагічної загибелі Хаджи-Мурата, Фаталі зрозумів, чого той так розпитував про Нуху, родичів і друзів Фаталі, на кого покластися можна.

У театрі Хаджи-Мурат раптом випалив, нагнувшись до Фаталі, і обличчя його зблідло:

— Я повинен бути в Нусі! Звідти я пошлю людину до Шаміля! Він не посміє вбити мою сім'ю.

— А ти посміє би?

— Я? — замислився. — Так, я посміє би. Я Гамзат-бея убив і не здригнувся. Я не одну сім'ю погубив. Уб'є Шаміль, авжеж, що вб'є. І ваші мені не вірять, я б захопив Шаміля, нехай дадуть мені військо!

Так, згадують у канцелярії дні, коли в Тифлісі звучали італійські мелодії. На майдані і той, хто продає бурдюк кахетинського, і той, хто купує, не інакше, як співають: *Un pescator ignobile! Un segreto per esser felice!*¹

І провідники верблюдячих караванів, ставши уночі кружка, сам Ладожський чув! Затягують хором як зійде місяць, але передусім помолившись: «*Ah, perche non posso odiarti!*»²

І довкола так і линуть гами, трилери, фіоритури, діези, бемолі, тенори на всі лади і всі тони!

«Витіснити італійською оперою, — писав цареві намісник, — напівварварські звуки азійської музики.

Тільки в театрі, на жаль, — але вони тобі не потрібні, Фаталі, — ні перших коханців, та й де їх знайти тепер? зразкових коханців так само не густо, як і зразкового кохання. Перших коханок теж немає, що робить честь тифліським звичаям. Кокотка? занадто моторна, запал, метушливість, незаймана щирість, поспіх, а куди поспішаєш! Іскри запалу швидко гаснуть, патетична дикція.

А публіка! В ложах — жінки, знать — тавсакраві й лекаки. У кріслах — леви й аристократи. Далі — поважні городяни, або макалаки, ще далі — трохи не ашкари — сіра публіка. А в галереї — голота.

А звичаї! Нараз підвівся й пішов: як не похвастатись, мовляв, йому вже все відомо, — привселюдно висловити уміння передбачити розв'язку. Пішов з грюкотом, буччо, мов переможець. А скільки диму, скільки курильників! І диригент розганяє смичком дим. А біля під'їзду — бічо в бурках з довгими складними паперовими ліхтарями. І скрізь фаетони. І чекає вусатий фаетонник. І в небо б'ють водограї лестошів!

— А може, — думаючи про своїх фарисеїв, то апофеоз,

¹ Недостойний рибалка! Секрет, як стати щасливим! (Іт.)

² «Ах, чому я не можу ненавидіти тебе!» (Іт.)

а то *анафема*, каже Фаталі,— показати на сцені лужок, ну... наче майдан життя або шайтан-базар, повтикати жердини, багато-багато еф?!)

— Що за еф? — дивується Сологуб.

— Та Фа або Фі!

— Ось ти про що! — аж очі на лоба полізли. І згадав раптом, чого ж раптом, чого ж раптом, теж еф-еф, так так Фон-Фок! один з вождів! неодмінно пояснити! засновник Третього відділу!! — Про що ви, Фаталі? Та як можна!

А Фаталі про це й гадки не має, хоча, може, саме цієї миті, коли дивувався Сологуб, і народилося ім'я його героя, хазяїна звіринця, він шукав, щоб було еФ-еФ! Але не Фон-Фок, а Франц-Фок (і там і тут звіринець?!).

А Сологубові вже ввижаються нові Фа, люди у фраках,— адже саме вони, ці фраки, а не славне вояцтво, як утішали себе далекого грудневого дня налякані цар і його свита, і внесли сум'яття у вірнопідданий дух.

І по погляду Сологуб зрозумів: інші еФ на думці у Фаталі.

— Ох ці фурії, що ростуть на ниві!..

— І не тільки!

Аксакали-вожді, котрим вірив, почорнили фарбою сиві поважні бороди!

І прийшло розуміння, що фанфари фараонів, феєричні ефекти фраз, фейєрверки піротехніки здатні справити враження серед мумій фараонів!

І десь гніздяться фазани, яких вигнала картеч з вирубаних карателями кавказьких лісів!

А фетва, ця східна анафема, проголошена устами законників, і погрози богинь-месниць, цих вічних фурій, викличе хіба що регіт у тих, що звідусіль виглядають, немов ти — Фіви, і в тебе сто брам, відкритих світові,— філерів і фіскалів, які фліртують з флюгерами і співають фальцетом фуги і фугетти або грають — їм набридло фортепіано! — на недавно винайденій фісгармонії, а потім у тирі, під канцелярією намісника стріляють для втіхи з кремнійових фузей, кепкуючи над відставним фузилером, який завідує цими знятими недавно з озброєння кремнійовими рушницями.

«Знятими? Де там! Що ж це за рушниці в нас? — обурюються всі, хто з Кримської живим повернувся.— Заряджати з дула! От якби бердана! номер два! А гармати?! Нема щоб як у всіх нормальних військ — сталеві. Бронзові гармати. Ось і повоюй!»

— Ой-ой! Боюся я!

— ??

— Ой і далеко це вас заведе, Фаталі!

— Рушниці? Чи гармати?

— Ви про Кримську?

— Про Балканську також!

— ?!

— У снігах гинули батальйони! Голод!

— І чого це вам кортить лізти у ці самісінькі, як їх? фур'єристи-фурфуристи?! не треба, не треба, Фаталі! Теж мені, фузилер!! — зрадів Сологуб.— Ваше діло — не стріляти, а облагороджувати, так-с, не стріляти!

Сологуб нещодавно прибув із Шемахи і напередодні зустрічі у себе з Фаталі відвідав князя-намісника, доповів про результати секретного дізнання, а перед тим як піти, дозволив собі — чого це раптом? — вільність підморгнути найсвітлішому: «Пам'ятаєте, князю-намісник? Для ознайомлення туземців з принадами сценічного мистецтва, а також для поширення потрібного нам способу думок ми відкрили театр — ось вам і наслідки, приклад з часів Ноя небувалий: князь Георгій Єристов почав писати комедії грузинською, а Мірза Фет-Алі Ахундов — татарською.

Так, так, це було, приїзд наслідника — цесаревича Олександра в Тифліс. І на Дідубійському полі — огляд його високістю війська, офіцери в смушкових шапках, нещодавно ввели в Кавказькому корпусі носити замість ківерів, з твердої шкіри, з розлогою тулією і пласким верхом, — строкаті, волохаті смушкові шапки. У великій свиті Воронцова князь Єристов, призначений намісником (він любить ризикувати; адже Єристов із засланих за участь у змові. Щойно повернувся з вільно-варшавського заслання (молодшим чиновником у справі особливих доручень, і опікуваний намісником освічений туземець Ахундов, чия п'єса «Ведмідь-переможець розбійника» (про напад розбійника на звіринець Франца-Фока, Фе-Фе) готувалася до постановки) у якій роль бразильської мавпи виконуватиме п. Прево).

— Рекомендую, ваша високість, — відрекомендував намісник Єристова й Ахундова наслідникові-цесаревичу, — грузинського та татарського Мольєра.

— Одразу двох?! — наслідник люб'язно дозволив подати їм свою руку, і вони поспішили, і злива почуттів!..

— А все, ваша світлість, — веде далі Сологуб, — баг-

нет! — розмова про багнет ласкає вухо намісника.— Атож!
Багнет. Він розчищає дорогу освіті!

лицеміри й бузувіри! ви, для яких немає різниці між мистецтвом слова й ремеслом піротехніки, яке виготовляє фейерверки для бенкетів, прийомів, парадів. «Люб'язний графе, виручіть!» водевіль або п'еса-експромт на честь головнокомандуючого або нідерландської королеви — сестри Миколи й дочки Павла, доречна порада щодо меню, декорації залів, вірші ргорос — з нагоди, вам все одно, і — убивши піднести! це ваша звичка: *вбити, а тоді піднести!* і Пушкін, і Лермонтов, і ще, і ще, і кістки розкидано на безмежних просторах, і вітер гуляє.

А Чаклун ображено:

— Усіх ви з Сологубом згадали — і пройдисвіта алхіміка, і купця-контрабандиста, і інтриги ленкоранців, і вірменських селян, і німця Франца-Фока! Але не згадати мене?! А Париж хто зруйнував — забув?

— Як не згадали? Хіба не чув? «Чаклун — це добре! — сказав Сологуб, додавши, щоправда: — Але не скажу, що я в захопленні від інтриги, пов'язаної з паризьким бунтом!»

— Ось-ось! — і Чаклун ховає в хурджин з килимової тканини (а які на ній візерунки, яка в'язь!) будиночки-кубики «Нотр-Дам», «Версаль», «Тюільрі», «Пале-рояль», а на одному навіть по-французькому «de l'Horlog».

— А це що? — питає Фаталі у Чаклуна.— І коли ти встиг французьку вивчити?

— Це ж павільйон де л'Орлож, а на ньому годинник!

— А це? «Ка-ру-сель»?

— Написав, а не знаєш?! Це ж карусельний майданчик, куди в'їхав король на сумирному коні, сподіваючись наелектризувати війська!

— І вони кричали: «Vive le roi!»¹

— Не віват, а геть! І король утік у найбруднішому найнятому екіпажі!

— В жалюгідному фіакрі!.. В липневу пилюку прибув, у лютневу багнюку виїхав.

— Яка пилюка, іспанська, здається, приказка (і це Чаклун з книжки Фаталі, зумисне про французьку революцію, вичитав!..), така й багнюка!..

¹ «Хай живе король!» (Фр.)

— А чим скінчилося?

— Але ж радість яка?.. А ти б посмів про тих, хто зруйнував Париж і вигнав короля?

Мундир Фаталі на вішалці заворушився.

— Про дивів¹ і шайтанів.

— Так, про чортів і дияволів!

Мундир завмер, але вони обидва бачили, — як настовбурчилися його плечі, а потім він знявся з вішалки, з одного плічка, з другого, і рушив до Фаталі, щоб залізти йому на плечі.

Наше минуле дивовижне, сучасне прекрасне, що ж до майбутнього, то воно найвище всього того, що може змалювати собі найсміливіша уява.

Фаталі написав цю фразу, а поряд переклади її мовою фарсі, азербайджанською, арабською. Не встиг закінчити, як убіг кур'єр Воронцова: «Панове! Щойно отримано депешу, Олександр Христофорович...» — І сказати не посміє: а раптом неправда?! Здавався безсмертним!

І ще ряд фраз для тренування: *Треба! Неодмінно треба зміцнити особу монарха. Не державну владу, а владу самодержавства, бо пугачовський бунт показав, до чого може дійти буйство гологи!*

Ах перемііііі! Невже, коли я сам визнаю річ корисною і благодійною, мені треба просити на неї згоди Ради?! Бився над перекладом фрази арабською мовою, переклад ішов туго, але всіх покликали до намісника Воронцова.

— Який Паскевич, га?! — і тикає щойно отриману депешу, в чудовому настрої намісник, надто як став нещодавно князем і найсвітлішим після розорення бунтівних аулів Гергебиль і Салти. — Оце Іван Федорович. Недаремно, ні, недаремно дарував йому государ титули графа Єриванського й князя Варшавського! Задушив угорську гідру! Одразу відітнув їй голову й кинув під ноги його імператорської величності! *Що? Жорстокість?! Це прояв енергії, а не жорстокості! І не впертість, щоб скрізь було, як у тебе вдома, не примха, а сила — покарати і підкорити.*

«І з такими думками, — голова Чаклуна на якусь мить, тією щокою, де муха, — щоб тобі ще ордени?!»

Фаталі рішуче підвівся, зняв мундир, але він, щоб зберегти чиновницьку честь і не принизитись, змахнув рукавами, трохи ворси килима доторкнувся й полетів на вішалку.

¹ Див — міфічна істота.

Чи не відтоді й почалося? Часом бачили лише мундир: співробітник, вжахнувшись, — тільки мундир! Вибіг за ним:

— Ти що? Лихоманка в тебе? Піди й поспи!

— Та що ви, братове, я при повному здоров'ї!

— Чи це виплід спиритизму?!

Де там?.. Потім ще хтось сказав, що бачив лише мундир, може, ще чийсь?! але пішло-закрутилося, було — не було, і хвили від чуток розходяться і вщухають, зачепившись за крамниці Шайтан-базара, і рудобородий від хни Мешаді, повз якого Фаталі проїжджає, бачив мундир на коні!

Та раптом на Фаталі глянув — хто б ви думали! — сам государ. І цього разу в очах такий невимовний сум.

«Невже й ти колись?» — промайнуло в голові. Аж не віриться так звикли.

Але попереду — ще війна.

Але попереду — ще спалах обурення, і вивіє лютневий буревій душу тирана.

А вже свіжішають води Кури.

НІЧ І ДЕНЬ ФАТАЛІ

Фаталі спав. І бачив уві сні: пара волів, напружуючись, аж жили на шиї набрякли, тягли на Давидову гору віз, навантажений акуратно складеними ящиками, і солдати підштовхували його плечима, впираючись чобітьми в кам'яністі виступи. Під наглядом струнких офіцерів у високих кашкетах з червоно-зеленими смужками на околиці солдати розвантажували віз на плоскогір'ї, куди вже було витягнуто низькі невеличкі гармати, з ящиків почали виймати довгі, легкі снаряди, але Фаталі — коли він встиг? — вже був біля підніжжя, минув Вірменський майдан, залишив позаду готелі «Азербайджан» та «Іран», лазню «Фантазія» і йшов по Шайтан-базару, як раптом на Давидовій горі спалахнула в п'їтьмі заграва, і снаряд, Фаталі добре бачив його політ, щось вогненно-палахкотливе, поплив поміж хмар, освітлюючи небо, і зник за Метехською фортецею, де тієї ж миті полинуло до неба високе полум'я.

І ще один снаряд мов цигарка пролетів по небу, відбиваючись у вікнах будинків, що круто здіймалися над Курою, і, описавши дугу, упав там же, за Метехом.

Фаталі поспішає, іде берегом Кури, невдовзі вже буде

його будинок, але дорога тягнеться й тягнеться, а за спиною, — відчуває потилицею Фаталі, низько летить з шипінням у хмарах, гостроносий довгий снаряд, тихо вибухаючи за фортецею.

— Ти чула, Тубу!

Але Тубу спала, обнявши його подушку. Атож, такі ж самісінькі гармати, низькорослі й малі, у Шаміля: їх відливали неподалік від його будинку російські й польські солдати-втікачі.

А в Метехській в'язниці сидів Алібей, якого зловили таки з допомогою карабахського хана, якому начепили на груди медаль за успіх: восьмикутник з позолоченого срібла. Так, Фаталі попереджав! І про шпиків, і про генеральський чин, і про засідки. Через надійних людей, і навіть підсилав свого конюха Ібрагіма — він же з карабахських. І слуга Фаталі, Ахмед, через родичів у Шуші дав знати Алібею, що готується велика облога. І ніяк не пощастило йому допомогти!

Французи? Атож — адже Кримська війна. Посилилася підозріливість, яка ніколи не згасала. Шукають Шамілевих шпиків і турецьких емісарів, що пробиралися до нього з таємними листами від султана. Пильно стежать за колишніми ханами, і навіть карабахським — адже пов'язаний родинними узами з шахом: південні сусіди посмирнішали, але потайки мріють про реванш. І вештаються повсюди люди в чорних і червоних комірцях, у кожному вбачають ліберала або якобінця, беруть на замітку тих, хто читає який-небудь журнал, особливо іноземний, а зовнішніми ознаками ліберала вважається борода й довге волосся. Шпигуноманія в усій імперії. Хапають кожного, хто викликає найменшу підозру.

А одного разу схопили й сусіда Фаталі — Фарман-Кулі (додав до імені для поважності «бей»), сумлінного, старанного й тихого чиновника канцелярії у справах податків, працював у комісії для розробки правил оподаткування жителів закавказьких губерній новим окладом податків і поземельних прибутків, і до Фаталі часто приходив, як-ніяк поет, драматург, у намісництві з Фаталі рахуються, сидять, чаю поп'ють, про те про-се поговорять, зблизитися хотів чи показати, як віддано служить цареві.

«Ось, погляньте, Мірза Фаталі, я все вирахував: порівняльні прибутки у п'яти губерніях: Бакинській, Шемахинській, я сам звідти, Нухинській, це ваш край, Ленкоранській, Шущинській, батьківщина, так би мовити, Хан-

гизи; як вона, бідолашна, після розлучення? Як? Не знаєте?! (Фаталі знає, але навіщо ці плітки, пересуди? Мовчить.) Страждає, мабуть, князь Хасай... Так ось... Тут, на таблиці, те, що було раніше: грошима, з посівів, шовк та інше, а в підсумку чистого прибутку в казну майже сто тисяч карбованців сріблом!»

Того дня повинен був розпочатися ранковий службовий прийом, Фаталі, зайшовши до приймальної зали, завмер на місці: на колінах перед Воронцовим стояв Фарман-Кулі.

— Князю, порятуйте! Я раб ваш, я вам повік відданий! Це скажуть усі! Ось Фаталі! Всі скажуть! — Він трясся, губи посиніли.

— М...мм... що таке, люб'язний? Та заспокойтесь, підведіться! В чім річ? — Воронцов простяг до нього руки й підвів.

— Ваша світлість, — Фарман-Кулі задихався. — Вороги мої, недруги за вірну службу мою ославили! Як я, — затіпався, — шпигун? Я ваш раб.

А у Воронцова застигла посмішка:

— Не треба, люб'язний, заспокойтесь, я наведу довідки, все буде гаразд.

Воронцов пішов у свій кабінет і одразу покликав Фаталі. Віддав папку ад'ютантові:

«Передайте за призначенням», а потім до Фаталі — перекласти перехоплене Шамілеве послання до французів.

— Що вам ще? — спитав у ад'ютанта, бачачи, що той все ще стоїть.

— Ваша світлість, а що накажете щодо цього татарина?

— А, цей татарин?.. («Невже забув?!» — думає Фаталі). Ах, цей!.. Він, за доповідними, шпик, діяти за звичаєм, — та сама застигла посмішка. — Повісити його.

— Як?! — вирвалося у Фаталі; від здивування ад'ютант навіть повернувся до Фаталі, але швидко вийшов, щоб гнів князя не перекинувся й на нього.

— А що?! — і такий погляд!

— Я його знаю!

— Ну то й що? Вірити вам?!

— Так. Його треба помилувати!

— та як ви!

— смію!

— ви!.. ви!.. — побілів від обурення, губи посиніли, як у того татарина, — та я негайно! — простяг руку до дзвоника.

— посмійте тільки! Я вас, як собаку! — став за спиною і дулом під лопатку.

— та за це вас четвертують, сам государ!

— з'їхав з глузду мерзенний старий! і ви смієте обривати життя ні в чому не винної людини!

— але ж він!

— викликайте ад'ютанта! але тільки посміє сказати зайве! Закалатав дзвоник.

— того... татарина, випустить його, він... за нього ручається, — черговий ад'ютант здивований так близько до намісника ніхто не насмілювався підходити.

— Мм... Що ж, якщо ви ручаєтесь, я дам розпорядження. — Пречудовий настрій: сина призначили полковником, до того ж учора чудово зіграв у ломбер, та ще лист, який він отримав від Єрмолова, все той же почерк, тільки (адже минуло років тридцять, а то й усі сорок, як листування почали!) ще коли поряд їхні частини: Єрмолов у Кракові, а Воронцов у Празі. «Священний союз!», а потім Єрмолов — з Кавказу, «життя з напівдикими народами і важка тяганина з петербурзькою канцелярією!» — «дивно тобі, живучи у Франції, отримувати листи з Тегерана». А тепер — Воронцов у Тифлісі, а той — на Півночі, атож, тільки лінії літер стали нерівними, ламаними й кострубатими; «Тобі судилося бути приборкувачем гордого Кавказу», — писав Єрмолов, а потім на прохання Воронцова, повідомляв його про плітки, «ти наказав повідомляти, і я повідомляю», «думку балакучої Москви», — і боляче вразило, образився Воронцов, коли Єрмолов йому про ганебну поразку в Дарго, — мовляв, «ти виймав шаблю для власного захисту». Так, якимсь дивом врятувався. Але спочатку Шаміль, відповів на пропозицію Воронцова здатися відмовою: «Я не маю наміру вести переговори іншими засобами, як з допомогою шаблі». Розгулялася негода, відрізані шляхи постачання головних сил загону по хребту Салатау, завали й штучні перешкоди. Нема фуражу, вийшли запаси продовольства й снарядів, жодної надії на харчування в бідних і ворожих аулах. Немає звістки з Ведено, куди послано загін по провіант. Військо голодувало й мучилося. І горцям було дано бій. Як вирубаний, але не прибраний ліс, лежали трупи на полі бою. Вузькі кам'яністі й звивисті стежки стомлювали піхоту й кавалерію. Загін розтягнувся на кілька верст. Мучила спрага, і тільки-но побачили холодне джерело, кинулися до нього, і непомірне вгамування спраги

було смертельно небезпечно. Знизу вибивали їх штурмом, а згори кидали каміння — горці захищалися, мов орли у хмарах. Почався ганебний відступ Воронцова. Остання ланка в ланцюгу Шамілевих перемог.

Поразки — це ще так-сяк, але Шамілевий глум! Надумав познуватися й подратувати Воронцова: вивів перед боєм на галяву за Аксаєм колону солдат-дезертирів, чоловік шістсот, і вони марширували під звуки сурмачів та барабанщиків. І після бою — такі втрати!! убито два генерали! увесь почет! три гірські гармати втрачено! півсотні офіцерів! Атож, у битвах загибель для ворогів — як співали солдати, і це звучало тепер як образа — князь-намісник Воронцов (або: честь Росії Воронцов).

Відтанула, відтанула тепер образа у Воронцова: Єрмолов визнає в листі, його щойно отримано, що саме за нього, Воронцова, уряд отримав справжнє поняття про край: «прибутки... перестають, як досі, визначатися навздогад і мають правильну чисельність»; ось так, як тут не пишати-ся?! — «внутрішній лад наближає країну до європейського порядку»; а хіба ні? Воронцов певен: скільки завдяки йому зроблено в цьому дикому краю: суконна фабрика, чавунний завод і — тифліський театр.

Фаталі окрилений, поспішає повідомити радісну новину. Але Фарман-Кулі немає ще дома. І вночі — нема його.

Вранці до ад'ютанта.

— Ах, ви заступилися! Ах, розпорядження!

Вдерся до Воронцова. «А славно вранці поїздив верхи!». І лист Єрмолова ще не охолов, гріє.

— На жаль, поки я дав розпорядження, встигли стратити. — Втомився, дуже втомився намісник. — Але ви не журіться, Фаталі! — І задумався: так, Єрмолов мав рацію, коли писав з Кавказу: чи знав Воронцов тоді, у сімнадцятому, що через тридцять з лишком років стане намісником?..

«Народи, які закореніли в своєму невігластві, — писав йому Єрмолов, — і мають усі наймерзенніші якості! Усі мої подвиги полягають у тому, щоб («що змінилося відтоді?») якомусь князеві грузинської крові завадити чинити злочини, заборонити якомусь татарському ханові свавільно різати носи і вуха («було! було!» — згоден Фаталі). Відмінна ознака народів тут — невдячність, не знають щастя належати Росії і зраджують їй багаторазово, й ладні зрадити ще» («Неправда! — обурюється Фаталі. — Це ви нікому не вірите: ні нам, ні один одному!»).

О, Воронцов знає тутешній край! ще до листів Єрмолова! воював волонтером у корпусі Ціціанова; дядечко, тодішній державний канцлер, велів Ціціанову берегти улюбленого племінника — «він у нас з братом один», доручити йому в команду детаашамент, те ж саме, що й загін, але звучить урочистіше, із закордонним лоском, «тільки прошу вас не інакше вчинити, — поганенький, поганенький почерк у державного канцлера, — як же дозволяють вам теперішні військової служби постанови»; і посипалися, як з рогу достатку, чини й ордени: за взяття Гянджинського форшта і садів. Лихоманило тоді Воронцова, і дядечко радив йому «на вишні не нападати ворожі»; канцлери які недорікувати! «а супу хоч по три тарілки».

Атож, мав рацію Ціціанов: «Але чи можна змінити їхні звичаї?» А як славно організував він штурм Гянджі! І гарний відгук про юного Воронцова — поручика лейбгвардії Преображенського полку, «перебуває при мені за бригад-майора, заміняючи мою дряхлість», — писав Ціціанов. Чого це раптом згадав його Воронцов? Ах так, лист від Єрмолова! Чіпляється з проханням й відчуває на відстані, як гнівається Воронцов: «Чи неправда, що з боку мого багато сміливості», щоб, помічаючи обурення твоє, наважуватись повторювати прохання?» Щось у зв'язку з сином покійного генерал-ад'ютанта барона Розена, про справи спадкоємців і про царицю Марію, дружину останнього царя Грузії Георгія XIII, — адже Ціціанов вислав з Грузії всіх членів царської родини, а Марія й слухати про це не хотіла і потайки збиралася втікати з дітьми, але куди?! в Персію?! «Ти ганьбиш рід Ціціанових!» — кричав він на «родичку». Оточили будинок. «Заарештувати!» А закінчилося смертю генерала Лазарева: вона йому ніж у серце, коли він наблизився, щоб заарештувати.

Дуло за спиною!! Ще постріл зопалу!! А поки що Воронцов згадає про прохання Єрмолова, але про що? вона померла в Москві, доживши до вісімдесяти, і тіло її в дорозі (буде похована 18 травня 1850 в Міджетському соборі Дванадцяти Апостолів поряд з її царственним чоловіком).

Та про що він з Фаталі? Плутаються думки, факти нагромаджуються, час у відставку! Ой, яка славна битва була під Гянджею, згадав, щоб збадьоритися, незатишно з дулом за спиною. Він що, — усміхнувся, — бранець тепер?!

— Ми з вами, Фаталі, не зустрічалися? Стривайте, ви

ж там були у двадцять шостому, а я, молодий чоловіче, так, так, вам хоч сорок, а я ще за десять років до вашого народження за Гянджинський форштат і за сади...— орден Святої Анни і був уже кавалером Святого Георгія, Володи-мира з бантом.

тут смертоносне дуло.

— і що далі? так і стоятимете?

— я вас залишу.

— і підете додому? — повертається до Воронцова самовладання,— до дружини та діток? і вночі по вас приходять, ох, який був великий драматург, які було б ще написано п'єси, а зник, уся сім'я раптом протягом ночі загинула, і коли ще народ народить такого поета? реформатор мови, філософ! і заради чого?! вибрав таку безглузду загибель, і ніхто не знатиме, де він і що з ним! Загинули і його дружина Тубу-ханум, і його дві дочки, і син, ой, яка була надія!

ШАЙТАН-БАЗАР

Фаталі пішов від Воронцова, нічого не бачачи, приголомшений і пригнічений. Над головою вогненно летіли снаряди, горіли будинки за Метехом, величезна заграва, наче саме звідти, змінивши звичний хід, зійде сонце.

«Гей, народі!..» — хотілося йому крикнути. Але де той майдан, з якого кричати? з Вірменського? На Шайтан-базарі? Та й кому? Крамарям? купцям? перекупникам? кустарям шапкового та чув'ячного рядів? бляхарям? лудильникам? «Ну ж бо покажіть крикуна, котрий нас від діла відриває! Ми йому таку шапку пошиємо!..»

Фаталі переступив поріг глинобитної оселі. Спочатку була радість: «Ай, якого знатного гостя аллах нам послав!» Та варто тільки йому заїкнутися про несправедливість життя, як радість змінилася на переляк, а потім лють: «Щоооо! Та щоб я на свого хазяїна? Гей, Алі, гукай мерщій Велі, хай гукне Аміраслана, Гейдара! А ти, синку, біжи до старости!»

Але староста не повірив: «На мундир замахнулись? Та я вас!» І накричавши на селян, просить прощення у Фаталі, а селяни падають ницьма, боячись бути побитими (і будуть побиті). А потім пристав: «Бачите, які вони наклепники?»

Що ж залишається ще, якщо душу народу замкнено на

сім замків... Масонська ложа, товариство благодійності? П'ятеро зібралися, щоб деспота повалити. Якобінський клуб? Атож — і напис, який прикрашає двері: *Що зробив ти для того, щоб бути розстріляним?* Знатні офіцери, у своїх ротах, батальйонах, аж у самому Санкт-Петербурзі, а не десь тут, у глухомані. І слова, слова... Заскорузлість народу. Кріпосне становище, коли ніякого права думки, хабарництво властей, презирство до особистості, людини взагалі. Ніяких прагнень до кращого. І щоб знову шах? нові братовбивства? і грабунок гірший, ніж раніше? хто втримає шекинців проти бакинців, карахців проти ширванців? а візьме гору хан гянджинський — у кожному області свого гянджинця! а візьме гору низькорослий бей нахічеванський — о! і по новому колу нові голови злітають! А що йому залишається робити (і на їхні місця — своїх)?! Як попередники, так і він, інакше не можна!

Мелкум-хан, щоб не накликати на себе підозру, я дам тобі псевдонім, сам колись ними, гучними, захоплювався, та покинув. Але тобі дам: «Рахул-Гудс», «свята душа» — розкажи про свої масонські ложі в Ірані, я також, як ти, намагався, зібрав двох-трьох, погломніли й розбіглись. Ісмаїл-бей напередодні свого ходіння на прощу до Мекки, князь Хасай, та ще Мірза Шафі... думали, приєднається, а його Фрідріх у нас викрав. І родич мій, брат Тубу, майже брат — Мустафа. Як розбудити, а головне, кого? Крикнути біля самісінького вуха так, щоб озвалося в Баку й почули в Нахічевані: «Гей, народе! Доки на голові твоїй горіхи розбиватимуть? Доки тягтимеш по багнюці, як віл, цей клятий віз, на якому повсідалися твої вожді, ситі й зухвалі?»

А багато чого, Рахул-Гудс, ви домоглися в «Будинку забуття» — «Ферамуш-хане»? Га? Не чую! А як щодо вашого активного виступу проти деспотичного режиму? А що з «Товариством людяності»? А як ласкає слух — «Джаміяте-Адеміят»? І тебе теж? Тебе, особистого перекладача шаха, якому присвоєно титул принца! І тебе вислали! Тебе, котрий говорив правду! За те й вислали! І народ мовчки погодився?

— Хто-хто? Мелкум-хан? Це ж вірменин, чого ж ти хочеш? І по батькові, і по матері чистісінький!

— До чого тут вірменин?

— А ось до чого. Чи буде він про нас піклуватися, у нього своє на думці. Хай дякує, що тільки вислали з країни, а не заслали на соляні копальні! Не вирвали язик

зміний! Руку, яка пером гусячим водила, не відрубали! Що ще? Бороду його руду, справді вірменську, до вісячого хвоста не прив'язали!

Потім був обшук у домі страченого Фарман-Кулі. І Фаталі вразили білі-пребілі пера, які вилетіли з чорного отвору кватирки. Вітерець їх підхоплював і ніс на своїх крилах, а вони хиталися, мов на хвилях, пливучи до каламутної Кури (дружина з сином Фарман-Кулі зникли тієї ж ночі).

Може, і Мечислав вірменин? Поляк, покликаний мечем своїм прославити ім'я, — виник і шез. Наче й не було його. Потонув у Курі? А чого він був такий запальний? І про Вільно, і про Варшаву, і про польське повстання, і про великого князя, і про Паскевича. Фаталі розумів його погано, як і той — Фаталі, але як же вдавалося Фаталі ще вчити поляка? Обидва розмовляють нерідною, до того ж — що це за дивне бажання? на старість літ учити фарсі! та ще в його становищі! Весь загін, до якого приєднався Мечислав, було заслано на Кавказ, і до Тифліса, та й то після багатьох років, дістався лише він один: кого скосила лихоманка, хто втік до горців. Скільки літ проминуло, згаснути б давно вогню, попіл тільки залишився, та ні — адже який був порив, яка відвага, як полум'янів гнів!

— А почалося з вашого великого князя!

— А чому мого?

— Хіба ви не служити його братові?

Фаталі спочатку не зрозумів: авжеж, брат — це сам государ.

І служитимеш небожу великого князя, четвертому сину государя Миколи — наміснику кавказькому генерал-фельдцейхмейстеру Михайлу.

— Ой, яка була січа! Який бунт! Ми поділилися на дві частини: одна пішла до кавалерійських казарм, друга — до Бельведера, де жив великий князь, щоб убити його. Ось вона, спальня намісника. Ми знали: він увечері спав, щоб встати опівночі й працювати до ранку. Але його немає. Торкаємося до постелі: вона ще зберігає тепло віце-короля. «Де князь?!» — питаємо у камердинера. Мовчить. Дізналися потім, що схопив силоміць князя, а той спросоння опирався і навіть по щоці вліпив, коли камердинер убіг до нього з криком: «Революція», і виштовхнув через потаємні двері у вузький коридор.

У Варшаву! Тридцятий рік. Ідемо центральною вулицею Новий Свят! З барабанним боєм, тріумф. Люди вибігають

з кав'ярень, трактирів, кондитерських! У Краківське передмістя! Через Сенатську вулицю — в Медову, де біля університету до нас вливаються ще студенти, і ми прямуємо до арсеналу. Всім — зброю! Будуємо барикади, до нас приєднується артилерійська школа! І п'ять трун, покритих жалобою. На них імена страчених у грудні. І знамена: ваше і наше. І заклик, накреслений на знамені,—«За нашу і вашу волю!» Викопали п'ять могил — і ось уже п'ять пагорбів на честь повішених. Кенотаф — порожня могила! — Мечислав замовк: далі відомо — потопили бунт у крові.— Ой як завзято бився мусульманський кінний ескадрон! А Паскевич?! Великий полководець штурмом узяв Варшаву. На могили б його навідатись, покласти свіжі квіти. А ваші земляки — ой як славно вони рубали шаблями! І ваш Бакіханов, бачите, як міцно вони обнімаються з Паскевичем? Ні? А я дуже добре бачу Паскевича: із забинтованою рукою. Земляк мій, зір у нього до біса нікудишній, промазав? І роздратований, і лютує Паскевич: «Я їх у люди вивів (кого? поляків?) обвішав орденами, збагатив, а ти думаєш, вони вдячні?»

— Гаразд, давайте ми ваше ім'я арабськими літерами напишемо! Отже, еМ, а по-арабському Мім, Че або Чім, еС або Сім, еЛЬ або Лам, а тут ще Аліф, Ве або Вав. Крапка тут, і одразу три — тут!

— Ой, як гарно!

— І об'ємно!

— О боже, скільки крапок!

Мечислав зник, коли ще Паскевич живий був. Але як передбачив, що князя чекає смерть саме у Варшаві? Але ще не скоро: буде навіть величезна аварія на варшаво-віденській залізниці, у сорок сьомому, багато загиблих і дуже покалічених (і легко поранених).

Так і не побачить Мечислав рідне місто. «О, Варшава! На кожному кроці у вас духани, а в нас кав'ярні, цукерні! І така кава з вершками! А крендельки! А яке цвітіння каштанів у Саксонському саду! Знову зник Абовян, потім Мечислав, а ще через рік — Олександр.

І ти летів з ним, Фаталі, пам'ятаєш?

Прибув Муравйов, відкликаний Миколою з Варшави, мерщій подався на Кавказ, старий уже Воронцов, та й Муравйов немолодий, під шістдесят. Государ був лагідний, але розгублений: крах у Криму, знешкодити Кавказ, турки ось-ось завдадуть удару. Не раз виручав царя і за це було

присвоєно звання генерал-ад'ютанта, генерал-фельдцех-майстера, на австрійський кшталт,— має право оголошувати високу волю; знавець Кавказу, що за Єрмолова був тут, за Паскевича: випадало воювати з турками, а бувало, і караючим мечем султана виступав, виконуючи волю государя, й був начальником експедиційного корпусу (у тридцять третьому), призначеного для захисту султана від єгипетського паші Магомет-Алі.

Атож, Муравйов ще не Карський,— невже рідний брат одного із сміливців, що з'їв, як казав Ахунд-Алескер, «вовче серце», а троюрідний того, кого повісили,— Муравйова-Апостола? Ет, і рідний брат того, у кому спить, але невдовзі пробудиться Вішатель?! «Так, ми не з тих,— підуть з уст в уста його слова,— котрих вішають, а з тих, котрі вішають!»

Не встиг Муравйов прибути, як звістка про смерть Миколи, траур на півроку: який вам ще театр?! о, витонченість звичаїв! і, злиття туземців з нами!.. боже, які прожекти! усю увагу поглинуто военними обставинами! усім зусиллям лише один напрям: збереження коштів і покриття витрат! розпустити артистів, розіслати їх по домівках,— і грузинську трупу, і італійську оперно-балетну, достатньо однієї російської трупи, щоб розважати воїнство і чиновників. Військових музикантів повернути у свої команди?

«Що ж,— сказав італійський оперний співак Фанфані, чомусь дивлячись на Фаталі, а не на Муравйова, у якого зібрався його почет перед поїздкою на фронт («перекладач Ахундов», як запише у своєму щоденнику Муравйов) для участі в Турецькій кампанії,— не їхати ж до далекої Італії, коли порти Чорного моря блоковано?! — І відкрив поблизу караван-сарая модну крамницю капелюхів.

Отже, кінець золотого віку тифліської сцени. Усім — на війну! І Муравйов очолить армію на боротьбу, піде на Карс, штурмом захопить його,— в обмін на Карс залишать Севастополь. І невдячність нового царя — звільнить Муравйова, повіривши Барятинському, який своїми діями (?) позбавив його довіри государя, поставив перед необхідністю проситися від місця (!). Що ж, відзначить Муравйов у своєму щоденнику (і покладе у схов у своєму маєтку Скорняково поблизу Задонська, що у Воронежській області): «Карс було взято й повернено, полонений Вільямс з англійцями проїхав усю Росію і, повертаючись до Англії, оспівав у всій Європі славу мою; а слава багатогранна, і за те ще, що під час обіду з полоненими англійцями розмов-

ляв з різними особами п'ятьма мовами, а з Фаталі тюркською.

«Разісен?»¹ — спитав командуючий-намісник.

«Чох разіям»² — відповів йому Фаталі.

А потім Муравйов до грузина. І до вірменина. Та ще по-англійському і, здається, щось французькою. Не змовчав про головне: государ розгніваний, що зволюкає Муравйов: треба брати Анапу! «Промах Муравйова», а міг би за Паризьким трактатом. А цей, як його, Сефер-бей, головнокомандуючий усіма гірськими народами та начальник турецьких сил у Анапі, як величав він себе, дезертир, колишній наш шпигун, а тепер ставленик Порти, обурювався Муравйов, ніяк не хотів звільняти Анапу, «наші послы», «ми в союзі з Портою», «вручили ноту» і таке інше, не квапився, зволюкав, приховуючись за гучними фразами, зруйнував фортецю: і інтриги, заплутався Муравйов, поміж Сефер-беєм і, як його звали? Не пригадає! Шамілевим намісником, галасливим, могутньої статури, блискучим оратором, так! Магомет-Еміном. До того ж Бяратинський запропонував свій план зміцнення Кавказу, покінчити і встановити панування; припав до душі імператорові: не влаштуватися на узбережжі, бо навряд чи невдовзі почнеться знову війна після Паризького трактату, — марно зміцнювати Анапу, Новоросійськ, форт Раєвського, задовольнитися тим що є, а покінчити з Шамілем, відвойовуючи крок за кроком землі й укріплення на них; і відбиваючи всілякі погрози пройдисвітів, які найнялися під іменем еФ, флібустерів, до горців.

Почалося зі штурму Адагумського укріплення, добре постаралися пластунські пікети і кримці, надто пластуни (на їхніх кістках і пішов угору).

З ТУМАННОГО ЛОНДОНА ДО СОНЯЧНОГО ТИФЛІСА

Але туманним цього дня, коли Фаталі та його товариш по службі Олександр прогулювались по набережній Кури, був Тифліс. Ще недавно тут, на лівому березі, були зарості очерету, пісок виблискував жовтизною, і тулилися одна до

¹ Разісен — ти задоволений (азерб.).

² Чох разіям — дуже задоволений (азерб.).

одної убогі хатини, й замурзані худі голодранці ловили рибу, щоб перевезти потім улов на правий берег, де Майдан, — на утлих човнах, а їх відносить швидка течія вниз, і треба щосили гребти, щоб до того берега й продати; невдовзі зведуть і міст. Фаталі часто їх бачив, проїжджаючи верхи до Штабного майдану, за яким Військовий штаб і далі — палац головнокомандуючого, він же намісник. Рибалки галасували, щоб купили у них величезні біло-рожеві рибини з випуклими очима, перепиняли перехожих, але торги були невеликі. Річка часом розпливалася під час повені, руйнувала загати на Орта-Чала, очерет залишався під водою, і лише де-не-де виглядав гострими шпичаками, сади затоплювало, а потім раптом відступить вода, і маленькі озера в заплавах виблискували на світанку мов дзеркальця.

Подекуди берег уже одягнуто в граніт, тифлісці забудовують лівобережжя, та й правий берег розростається, нуртує робота в усьому місті. Здається, що дуже давно, а минуло лише сім чи вісім років, як відбудовано біля підніжжя Нарикали сірчані лазні, — вони були завжди — скільки пам'ятають себе тифлісці, але все-таки лише недавно набули такого пристойного вигляду, як це личить розквітаючому місту. І красується розкішний палац намісника, звикли й до арсеналу, і до шпиталю, немов був він завжди. І гімназія, і жіночий пансіон, куди Фаталі, умовивши Тубу, віддасть свою дочку вчитися, і театр, де колись був пустир, і лотерейні клуби, і торговельні будинки, і сади з естрадою, звідки линуть звуки труб, — грає військовий духовий оркестр.

А скільки розвелося в місті носильників! Тільки за головним убором і можна розрізнити грузин він, чи вірменин, чи тюрк-татарин; у грузина-імеретинця на голові шмат сукна, і його тасьмою прив'язано до підборіддя, у вірменина — ковпак, схожий на перекинуту чашку, а в тюрка чи в персіянина — руда папаха. І на спині у них, у цьому схожі всі, подушка, набита повстю, і тягнуть вони то величезний комод чи скриню, а то й роаяль, обхопивши його за ніжки своїми ручищами.

Туман над річкою, над містом, і той берег розчинився у білому, таке не часто тут, за два кроки нічого не видно, лише можна здогадатися, що поблизу річка й чути, як вона дихає. Вони самі немов у цьому світі, і більше нікого.

— Немов туманний Лондон, — тихо мовив Олександр.

— А ви були в Лондоні?

Олександр промовчав: чи був він?! Він щодня подумки там і ловить новини з того далекого берега. Колись багато чого не розумів, тільки порив і юнацький запал, чужі слова, вичитані з книжок, а тоді заслання (лише за те, що одного разу слухав чиїсь злі записи), і ці вісті з Лондона, така правда, від якої і біль, і надія.

— Мені здається, що я, мов птаха, чую наближення бурі. Ось побачите, Фаталі! Все пішло шкереберть, готується катастрофа. Хоча...

Поки йшли берегом, туман розвіявся, щез так само несподівано, як і налетів, і на воді засяяли криваві відблиски сонця. Неподалік — «Гей, обережно!» — пройшов носильник, наваливши на спину, мов живого барана, бурдюк з вином.

— Так, Тифліс як вічне місто, живе своїм безтурботним життям, і нема йому діла до наших з вами печалей.

— Хтозна, Олександрє.

Фаталі згадав недавній кулачний бій на Мтацминдському плоскогір'ї, який породив паніку серед царських чиновників: триста поранених, п'ятеро вбитих! Аби не розпалилися від кулачних боїв пристрасті голоти. Була термінова депеша Воронцова цареві й царська заборона на кулачні бої. Наляканий був і Олександр.

— Так, — сказав він, блідий, — розгул черні, це страшно, — давні сумніви Олександра, він частий гість Фаталі в його новому домі: як почали заселяти берег, Фаталі, отримавши позику, поставив будинок зі скляною галереєю довкола двору. А почалася в них дружба з лазні, куди повів Олександра Фаталі. Не змовляючись, обидва згадали Пушкіна, і це зблизило їх: немає нічого розкішнішого, ніж тифліські лазні! І банщик, як описував Пушкін, був без носа. «Дізнайтесь, чи не Гасаном звати?» — Так, а хіба що?» — вп'яв очі той в Олександра, і обоє регочуть; тільки на спину не вистрибував і ногами по стегнах не ковзав, а витягування суглобів було, і намилений полотняний пухир, і шовковий струмінь м'якої гарячої води.

А потім тривалі розмови: так, усе пішло шкереберть. Час тупого збереження обрядів, загальна підозра й недовіра, байдужість. А нас нічим не здивуєш. Був довго в Олександра страх, коли розжалували в солдати: можуть відшмагати!! і накажуть зголити вуса! як же тоді жити?! Відчайдушно бився, щоб заслужити знову офіцерське звання, і поталанило в Дарго: затулив спиною намісника, і куля влучила в плече.

Що ж далі? Трохи попустити? Але щоб розгул черні?! Авжеж, оратори спонукатимуть до різанини, голода — розбивати вітрини, гвалтувати жінок, тероризувати чиновників, а солдати стрілятимуть. Як же допомогти? І, як завжди, про що б не починали говорити, мрії закінчувалися каторгою або стратою. І ніколи тріумфом (бо два гірких уроки: у грудні — декабристи, у квітні — апрелісти — петрашевці, до яких причетний Олександр). То що ж робити? Кричати? Посадять у острог. Писати? заслання! бити на сполох? але як? з ким? де? для кого? хто почує й зрозуміє? і після грудня, коли у всій країні кишать шпики й донощики.

На жаль, і раніше про те саме. Мелодійне калатання дзвоника, і голова: «Панове!» Та ось увійшла прислуга: «Чаю?» А потім про Будду: авжеж, зібране по шматочках розвалюється: мозаааа! інкрустаціяаа! скалка до скалки, щоб ніякої порожнечі, краще перламутр, якщо хочеш інкрустувати свій триструнний саз, або кольорові скельця, можуть зійти за рубін і бірюзу, яхонт і сапфір.

Колись, може, через сотню або більше років, житимуть не випадкові й нещасні об'єднання людей, які гризуться одне з одним, а... так, я казав, вже не раз чули: союз, розумна мета і таке інше, не ущемляючи анітрохи чийось прав! і право всім подавати свій голос, і виборність, і гласність — не уявна, а справжня, атож, гласність.

Як щодо монарха?! це ключ, це стрижень, було й буде, бо не можна, не виходить, дуже надовго, страх, що затріщить і впаде... ой хай йому гр!.. фурурр — і сказати істину голу, ой яка пишнотіла нагота! І ніякої цензури? а кому ж працювати, без палки розбіжаться, а як з інтригою в праці? за спиною одного — два нероби! ні, нікому буде, нікому — ні сіяти, ні жати, ні молотити, ні зберігати, — сама гнилизна.

Так, так, а як же, амністія невдовзі, повернуться, хто вижив, з сибірського заслання, сотнями їх погнали, молодих, а повернуться діди — всього дев'ятнадцять або двадцять шість, хто уже не сповна розуму, а в кого ще світла думка тримається в немічному тілі, а хто надломлений і духовно, і фізично. А як вижив — важко збагнути, предками було закладено довголіття, не інакше. І не знайдеться жодного з тих, хто судив, хто зрадив, хто писав доноси, виявляючи ентузіазм, виконуючи священний обов'язок, і тут, і там, у сибірських острогах, скріпляли підписом присуди, і навіть з тих, хто вірив через свою недалекогляд-

ність, сп'янілий від слави імперії, і розчарувався потім, що мішура, дзвін, фанфари і жалюгідний фарс, щоб піти добровільно з життя й цим довести хоча б самому собі, що ти все-таки людина — ой, чи знайдеться хоч один з чинів і застрелиться? а хіба не стан сильного оп'яніння призвів до цього? навіть буде записка? прочитана і знищена другим? а може, і справді відібрано розум? Але ні, готуватиметься: заздалегідь: перегляне й поскладає старанно листи, щоденники, а того дня, коли застрелиться, пошле своїх домочадців на святкове гуляння в Літній сад, і всім слугам залишить подарунки, не забуде навіть кур'єра, котрий уже багато років впродовж привозив йому важливі папери з сенату, буде ще одна записка — баронові, який видав книгу про вступ на престол померлого деспота імператора, сповнено рабського плазування, нищості і лестоштів, адже саме імператор незадовго до смерті власноручно вносив свої поправки. Але тиран ще живий. Страх перед груднем не покинув імператора і на смертній постелі, ніколи не покидав його. Йому ввижалися змови і замаху: виходить із Зимового палацу, йде Двірцевою набережною, ні-ні, не тут! Біля Прачешного моста повертає й Фонтанкою — саме тут! неподалік від Аничкового моста! звідусіль виглядали ці люди у фраках! а були князі! опора! цвіт нації!

Барон, якому було адресовано цю записку, прочитав її й вийшов блідий-блідий, але де вона, ця записка, і що в ній було?!!

І саме, в ці роки, коли Фаталі, сповнений ілюзій (ой, який же темний був, Фаталі!) прийшов на службу в царську канцелярію, проти імперської ночі (це сказав Олександр) пролунав постріл.

— Читай, що писав Чаадаєв: «Я не навчився любити батьківщину із заплученими очима, з похиленою головою, зі стуленими устами».

— Олександр, чи не його ховали, коли ми пролітали над Москвою?

— Ні, він пережив свого ката, буває й таке.

Не очима барона, або статс-секретарів імператора, які називають людей грудня буйними безумцями, не фразами гоф-фур'єрського журналу судитимуть нащадки про безстрашних борців. Загальна огида до ганебного минулого, загальна ненависть до гнилої деспотії,— інакше ми дамо світові небувалий приклад самовладдя, рабства й насильства, озброєного всім, що виробила історія, і підтриманого всім, що відкрила наука: щось на зразок Чингісхана з

телеграфами, пароплавами, залізницями, з конгревовими ракетами. Ми звільнили світ — і від якої чуми! яких полчищ, а самі залишилися рабами, підвладні якійсь кордегардії в Грановитій палаті, якійсь багатоповерховій канцелярії з батийовим нагаєм у руках! Внизу, вгорі, все неволя, рабство, груба неприхована сила, безправ'я, ні суду, ні вільного голосу. Люди грудня пішли, і відчутно понизилася в суспільстві температура мужності, чесності й освіченості, воно зробилося брутальніше й цинічніше, стало втрачати народжене почуття гідності.

Сподівання, сподівання!.. невже в довгому й темному тунелі з'являються проблиски світла?! чи знову ілюзії?! але ж була телеграфна депеша про смерть імператора! так, так, цезаристське божевілля! отрута! сталася сумна подія, Росія залишилася без великого государя, а Європа і світ — без великої людини!

І амністія: перерізали вірвовку, і відкрилися шляхи за кордон, і рушили першими ті, хто на самій горі; за Миколи писнути не сміли, а тут — усім одразу захотілося, і хвороби знайшлися, де ж краще за все лікуватися, як не за кордоном, — і лікарі, і води, і невідомі нові ліки.

А чи можна довірити татарину? ви хочете сказати азерб плюс бай плюс жанцю? Як же можна довіритися, якщо народ його до ладу й не назвеш? хіба довірилися вожді-декабристи, апрелісти?

Розбудити! ось він, голос, б'ють у дзвін десь далеко, не долинуло до них — до Олександра, співробітника, прапорщика у справах амуніції, майже однолітки вони з Фаталі: назвав його якимось Іскандером, а той здригнувся, але Фаталі не зрозумів — а чому, адже Олександр — це по-тюркському Іскандер.

Аркуш цей тонкий-тонюсінький, ішов здалеку в Закавказький край, Сухум і Тифліс, через Стамбул і Трапезунд.

Друг заперечував:

— Як? Через ворожу Росії країну?! ніколи! це антипатріотично! — Ще живуть у приятеля Іскандера ці залишки вірнопідданства.

— Про яку батьківщину ти кажеш?! про якого ворога?! головний ворог — у серці імперії!

Сперечалися довго, і Олександр переконав.

Молодий турок жив у Стамбулі на вулиці Кипарисова алея, хоч тут, на Кипарисовій, жодного кипариса не залишилося відтоді, як назвали вулицю, коли вдерлися в Константинополь і штурмом узяли його, давно, дуже давно,

років чотириста тому, і назвали Стамбулом, Ісламболом, Іслам Через Край, Багато Ісламу, лише вузька вуличка, що круто збігає вниз, та низькі хатини.

А зі Стамбула, з Кипарисової алеї, вже інший, до Туапсе (або в Сухум), турецька кочерма — легке суденце, біліє його маленьке вітрило, якщо погожий вітер, жоден крейсер не наздожене, причалює до безлюдного берега, не врізатися б у скелю, ой як гойдає їх на хвилях!.. але добре вивчено кавказьке узбережжя, всі форти, де яке військо стоїть й береги які безпечні; і — в Тифліс (і вже кажуть про цей шлях, згадуючи славне десятиріччя, у новому шаховому клубі, він щойно відкрився, в Петербурзі в січні 1862 року, в будинку купця, на Невському, 15).

А хоробрі горці (убихи, пехувці, джигети, абхазці, адигейці), їм дали право, возять з гір улітку й восени дрова на пости: а поміж дровами — заборонені товари; дивись, листівка й проникне крізь пости.

Царські нишпорки полювали за Шамілевими людьми, французькими шпигунами й новими лазутчиками — а це свої, вони везуть тонкі й згорнуті в трубочку аркуші білого мов крейда паперу, самі лише слова, а лунають мов дзвони.

Ринули, ринули в Європу: в Париж, Рим, Лондон, у Берлін ще встигнуть, це нікуди не втече, тим більше що скрізь царська рідня: по матері й по батькові; змішано й перемішано кров, отож не треба шукати цей первородний чистий дух; їдуть, бачать, дивуються — краще, чистіше, є чому повчитися, є що запозичити, але не можуть, звиклися, і бруд, і жах, і морок,— і ринули саме ті, хто був найближче до престолу, і майже першою — цариця-вдова.

Олександрові й Фаталі довідатися б про свої справи у себе ж, так ні: свіжі новини, щойно спечені, приносять ці тонесенькі аркушики в бамбуковій тростині, а на ній — латинські слова:

„Patit exitus” — «Страждай, нещасний!»

Чи можна довіряти Фаталі?!

А Фаталі шукає свої шляхи: Шаміль? у це він не вірить — що може Шаміль?

Спочатку про дрібниці: Олександр про дитинство своє, про батька-джигуна, співав, непогано танцював мазурку, в ушах звучать батькові вигуки, а мати нервує: «Ах! ах! Які красуні. Князівна Нарішкіна! Князівна Урусова!» про юшку зі стерляді, — облизується Олександр, — «подавалася на честь блакитненьких (Андріївських) і червоненьких

(Олександрівських) кавалерів!» Хто не мріє про блакитну стрічку вищого ордена — Андрія Первозванного!

«Невже ніколи?» Чаклун сміявся з наївності Фаталі, коли був під його ілюзій.

А потім, коли співробітники пішли і вони з Олександром залишилися на самоті, — про п'єси:

— Ви хочете розбудити п'єсами?! Навіть постріли не розбудили!

Фаталі одразу:

— На Сенатській? — накипіло, чого приховувати? адже амністія!

— Не тільки! — Олександр до тих, котрі пішли в грудні на царя, не причетний.

— Я вірю в силу слова.

— Так... — замріяно мовив Олександр. — Невіглас говорить мертвими фразами, підлабузник брехливий, а кволлий — боягуз.

— Але герой відважний!

— А виголошує істини наївний або божевільний.

— І чистий душею й помислами.

Олександр усміхнувся.

— Хто знає, той мудрий, а мудрий мовчить.

Фаталі слухав. Що ще скаже Олександр?

— Так, розбудимо і їх, а що далі? По одному пробуджуватимуться, їх по одному й топитимуть. — І страх, який ніколи не покине Олександра: розжалували й можуть бити як солдата!! Але ж уже офіцер. А страх живе.

— Що ж ви пропонуєте? Не допоможе зброя, не допоможе слово, що ж залишається ще? Що третє?

Саме так — що ще, окрім зброї і слова.

Безвихідь.

Але настає ранок, треба жити, треба йти на службу, треба бачити: приниження, лицемірство, обман, брехня, всезагальна говорильня! Ще б'ється Шаміль, бунтують Куба, Закатали, Шекі — задушать, зашлють, згноять, — але хай!

І все-таки слово! і передусім — звільнити його від кайданів цензури: *без вільної мови немає вільної людини!* Не безплідне невдоволення в родинному колі чи двох-трьох близьких, на втіху благородним обуренням, найчастіше мовчазним, — мовчання риби чи раба.

А чи потрібно, Фаталі? чи не клястиме тебе той, хто спить, коли пробудиться? чим ти можеш йому зарадити?

І все-таки: будити тих, хто спить, страхати деспота, погрозувати гласністю верховному правителю; зречися, якщо в погляді сонна тупість, якщо німічний і нема снаги правити! Грубі лестоші! Скільки вже було, а коротка пам'ять!

Хабарі. Бачать і знають усі. Але загальне мовчання, бо не можна. Мертвотина. Застій. Губернатор виявляється хабарником; судити?! Його роблять сенатором. Або членом Державної ради. Але зате суворо карається — і про це сурмлять скрізь! — дрібний чиновник, який узяв гривеник.

Поїхав якось Фаталі відвідати хворого Ахунд-Алескера. Вийшов на вулицю. Три селянських хлопці і він:

— Бей знущається з вас?

— Та що ви, ми такі йому вдячні, годувальникові нашому!

— Він же тебе вчора нещадно бив!

— Нас часом корисно бити, щоб дурість у голову не лізла.

Барикади? Кров?! а потім сокира ката?! Про це промовляють очі селянських хлопців у рідній Фаталі Нусі.

— Знаєте, панове, нові підкидні листи! Звідти!

Атож, звідки дізнаєшся про новини, що в тебе під носом?! Тільки здалеку. Не встигли відрізати мотузку, на якій усіх тримали, сам не їздив і інших не пускав, як вдова-імператриця дала Європі видовище справді азіатського розтринькування грошей, варварської розкоші; вона хвора — як же не захворіти, коли амністія? її лякають примари, які повстали з ровів Петропавловської фортеці.

В Римі найясніша хвора літає мов метелик; «у Ніцці — пікніки, *dejeunes flottans* — на море, Фаталі, треба вивчити французьку!! яку ж треба мати приємну порожнечу душевну й атлетичні сили тілесні (Зайшов хтось: «Що ви тут?» — «Та ось нам Фаталі сюжетик своєї нової п'єси розповідає»), яку свіжість вражень, щоб так кидатися на всяку всячину, щоб знаходити *himmlisch*¹, Фаталі, і німецьку б! А хіба недостатньо моїх фарсі, арабської і турецької! На жаль! то захід сонця, і всі юрмами ідуть, щоб дивитися на нього, то політ ракет, — мати задоволення від усіх цих прийомів, вистав, площок, парадів, полкової музики, церемонних обідів і обідів звичайних, на сорок осіб, від цієї непристойної кількості почту, від цих табунів — коней, фрейлін, екіпажів, статс-дам, камергерів, камердинерів, лакеїв, генералів, наших послів!

¹ Божественним (нім.).

Ринули, ринули, щоб мати втіху від *сенсуального* життя, пірнути у вир (паризьких?) *любощів*, але обов'язково з гігієнічними перервами, щоб захопитися (в Італії?) античністю. А дехто і в жокей-клуб (і в демократичні *консилиabuли*).

Сподівання? новий *государ*? Може, без вулканічних *катаклізмів*? як англійці, зі звичайним флегматичним спокоєм, тихо і в себе, і в колоніях, де, так би мовити, туземці?!

Чи ми вже такі *забиті й пригнічені*? Чи так звикли червоніти перед іншими народами? І вважати непоправним наше кріпосницьке право, таємну поліцію й дикість, хабарі і різки, що втратили довіру до себе, мовляв, ця праця нам не дає снаги, може, майбутнє покоління. Чи це жарти, які вигадали іноземці?

О, Фаталі! ціни тобі не було б, якби до твоїх східних та ці європейські мови! Ти панував би, окрім тюркського й арабського (і фарсі), ще в трьох світах: романському, германському і російському!

Так, маніфест! Офіційні прийоми, пишні бали, урочисті богослужіння, парадні обіди й спектаклі, народні гуляння по всій імперії, ілюмінації,— примусити забути й програму війну, і брязкання кайданів, скрізь кістки, скелети, черепи,— *ви, здається, хочете придбати для трагічної противаги суєтному оптимізму й рабській покорі за зірки й стрічки хоч якийсь череп?*! а вітчизна їм що дійна корова, озолотити коханок і підлабузників,— *у який же це вік і хто нами править?*!

Атож, вигнано усім ненависного Клейнміхеля!

Атож, повернено із заслання тих, кому доля дарувала майже біблійське довголіття! Знято заборону з'являтися біля священних воріт Зимового палацу й біля дверей будинку московського головнокомандуючого! *Що ще? Не чути! голосніше!.. Ах проект залізниць! Та ще новий тариф на каву. Авжеж, справжньої кави немає, лише замініки — цикорій, жолудева! аякже! і те, і друге, і третє, абвгдеж...я!*

І скасовано дикий податок на закордонні паспорти! А то як раніше пробиралися до Франції? Секретним, потаємним шляхом! Пам'ятаєте: у наших же паспортах заборонялася офіційна назва цієї країни!

*Що це? Невже відійшло в минуле гадання у вузькому колі? глибоко прихованих надій? всіляких аспірацій? Іллюзій, що *государ* нічого не бачить, за лісами канцелярій, за пилюкою, яку здійсмають ковани чоботи, що йдуть кара-*

ти, і не чує, бо глухнуть вуха від гарматних залпів (і лестошів)? Але від кого дізнаєшся? від третього відділення? Ці белетристичні фабрикації! амврозії високих почуттів! від чиновників? вони знають службу, але не знають Росії. Трапляються, щоправда, дискусії, полеміка, можна дещо висловити, але ж полеміка ця — часто напівтаємний, напівзавуальований донос! петербуржці розкажуть? вони ведуть пошуки зв'язків з посадовими особами, жадають Володимира, щоб надіти його, і не знають, що він висить у них або як нашійник з замочком у собаки, або як вірвока у того, що зірвався з шибениці.

Або москвичі розкажуть, що вони щодня тільки те й роблять, що доводять одне одному якусь корисну думку, — скажімо, Захід гние, а Росія процвітає? Популярні у верхах, їм і журнали, їм і всілякі на підмогу вигадки, і безголові солісти, тугі на одне вухо, і чалмоголові, але з хрестом під сорочкою, які завзято чавкають і причомкують, — прославляють, профіміамствують, атож, популярні, пожурять їх і відпустять, щоб ще буйніше цвіли, бо вбачають у них моральний зв'язок з глибоко затамованими прагненнями національного духу.

— А як же? — у хвилину відвертої розмови ділиться з Фаталі Ладожський, після того як не пощастило умовити (щодо прийняття християнства). — Адже помітна ненависть до європейського руху і благоговіння до святого духу, отож відносно більша свобода думок, ніж у інших, котрі, побачивши пляму, кричать «пробі», а це — всього лише гра світла й тіні; до речі, щоб не дозволяли собі зайвого, треба й нагляд, так-так, рука адміністрації, щоб не дуже вже дратували!

Міністри?! Погашення й потьмарення! Діло у них йде, але не рухається. А дехто й грабує казну, збагачує себе через державу й службу. Ось вам і реєстр ідеалів! Або джентльмен західний з підстриженою головою (*Ви що, підстригаєтесь у еФ, Фогє?!*) і акуратною борідкою? Живе мов амфібія посеред двох світів — західного й азійського? По той бік йому розповідають (і він тільки усміхається в пишні вуса), що, мовляв, «ваші мужики дітей продають у сераль великого хана *Тартарії*, а по цей бік — виляють на голову помиї (а заодно й бороду в щі вмочать) за пристрасть до світу лореток і палке бажання, яке народилося, коли був напідпитку, кинути капітал у жерло майбутньої революції.

А той, хто амфібія, розуміє, що на нього дивляться

в тому світі, де жокей-клуб (і світ лореток), як на підсланого царського шпигуна або безсовісного дурисвіта (і з еФ: афериста), «Тільки,— слізно благають ввічливі пани,— не втручайтесь у польські справи!»

О, неофіти критицизму! Чи не досить цього колобродства? Не прагніть офранцузити себе — у мові, способі життя, звичаях!

І ці виснажливі розмови: і тих, хто на Захід дивиться з надією, і тих, хто увесь увійшов у одвічний дух, про перехідну епоху, завжди у нас кожна епоха — перехідна, і ці амфібії з патологічним станом мозку,— теж, до речі, ознака перехідності. Але що з того, що думатимемо, вважають амфібії, що живуть між ними, про шляхи-дороги, хто куди з ким піде, про сумнівні почуття, брехливі запевнення,— однаково не вислизнеш з пазурів того чи іншого з мерців, які ходили ще недавно по землі, час від часу їхні привиди між нами,— але не інакше як комічний або трагічний абсурд ці страхи, бо час надій, час нових ілюзій.

БАМБУК З ТРИЩИНОЮ

Як дізнатися? Хто ж розкаже государеві про справжнє становище? Може, за хребтом Кавказу тифлісець розкаже? фаталіст? який там фаталіст? Ах, Фаталі! Це що, таке ім'я?! стривай, тифлісець розкаже! якщо він вільний, то п'є у веселій компанії, згадуючи колишню велич, а як не п'є, то ніжитья в татарській лазні.

Не ходитиме ж государ, як Шах-Аббас, переодягнений вулицями Петербурга або Москви? А якби й ходив, що з того? хто ж у нас говорить про щось на вулицях? знаючи, що в корпусі жандармів є багато панів, яких не відрізниш по пальту, все чують їхні вуха, все бачать їхні очі?! не із зарубіжних дзвонів же узнавати йому правду?!

Може, все-таки в Тифліс? Цареві, звичайно, слід було б увійти в місто через Гянджинську браму, головну з шести брам Тифліса, торгону, і, обминувши верблужий караван з великими тюками (шкіра? парча? атлас? хустки які? шовки? прянощі?) рипучі гарби, набиті волохатими килимами,— хоч би не збили його з ніг тюком-горбом на спині або буйволячим бурдюком з вином — вийти на торгіві

ряди — Майдан; наче й ситий, але як утриматися, коли побачив жаровні з кебабами¹ на червоних жаринах?

Ні, не буде цар наслідувати якогось нікчемного шаха, та й мову треба знати хоч якусь східну, щоб збагнути, про що думають вірнопіддані; а даремно: з третьої до четвертої в тифліському намісництві анекдотики! навіть у присутності діловода, хоча всі знають, що він — очі Нікітича в канцелярії; атож — успіхи вільнодумства! А ви фрондер!..

«Панове, серед нас притьмом анонімний кореспондент!» — мовить діловод. І — погляд на Олександра й Фаталі, немов саме вони або хтось з них і є «анонімний кореспондент», який постачає кавказькі новини лондонському вигнанцю. А взагалі ввічливий чоловічок, їхній діловод. Люб'язний. Коректний, але ввічливість межує з байдужістю, сумлінний і дисципліну знає (боязнь?) довго вже служить у канцелярії, і на обличчі завжди посмішка — іронічна, коли розмовляє з молодшим за чином, і запопадливо-підлабузницька, коли до начальства покличуть, різноманітні відтінки погляду.

«Жорстоко пишуть, ой як жорстоко!» Навіть подумати страшно, що пишуть: звикли бачити нашу долю в руках недорікуватих старих, які отримали місця наче премії від товариства страхування життя за тривалу міцність шлунку.

Ловлять простачків, наче не знають про секретний циркуляр до всіх начальників губерній вести суворий нагляд за розповсюдженням різних творів, які видаються російською мовою за кордоном, і вчасно зупиняти цей незаконний промисел, — а деякі з'являються в Росії і знаходяться у вжитку між приватними особами, посилити заходи; обережність, пильність; на випадок чого — негайно конфіскувати.

А тон! тон! а вислови! Мовляв, вісті з рідних місць можна розподілити на дві частини: з божевільні і з в'язниці. І про шарманку, яка стала непридатна: порвалася струна, яка співала про народність, охрипла в ній давно пісня православ'я, і не поправити вже хрипіння самодержавства.

А кому потрібна гласність за абсолютної влади? Сільце, куди попадають простачки! атож, а як же — ффюйтть! або узнати, що в нас беруть хабарі? що немає пристойних доріг? падає торгівля й зростають ціни?.. Адже й так зрозуміло! губернатор з купців, казенної палати, дворян, селян, міністри з губернаторів, а там, нагорі, — з мініст-

¹ Кебаб — смажене м'ясо на рожах.

рів!.. А хіба гласності нема? обмежується, щоправда, дозволом говорити про зловживання на місцях не дуже високих, до того ж не називаючи імен! Але щоб про державну раду? сенат? синод?..

Чули? Про замах на життя імператора? Отруїти отрутою у ванні! Хімічно розклали воду й знайшли отруту!

Провокація? Було вже!

Свободи друку захотілося? Як у Англії, еге? Або Голландії?.. дебатів у меджлісі? в султанському дивані? у державній раді? де ще? в ландтазі? атож, і там! де? не чую! голосніше! оглух, чи що? Атож, допомогла свобода друку Голландії сплатити її державні борги! А бельгійська революція! Розкололася Голландія, мов та гора, що в Гянджі, — півкраїни не стало. Цієї свободи ви хочете?! Англія! Нам Англія не приклад, там ще півтисячі років парламент був. Швейцарія?! так, щасливий край, нічого не скажеш; скільки лайок через цю свободу друку наслухались у Європі! рогаті й копитні аж здригалися, дивуючись: за що люди їх так незлюбили?! і яка їхня провина, особливо ішака. Ось вам плоди свободи друку! А скуштувати плід, — мовляв, і міфологію ми штудіювали, — пізнаєш і дерево.

Так, але ж Кайтмазов читає по-німецькому: Про пруські дебати йому. — «А ось полюбуйтеся!» — Ладожський передав, і Кайтмазов бачив на полях помітки Нікітича.

А все тому, що недосконала людина, як це у вас, Фаталі, — *молоко сире пила людина, і через те інстинкти мов у звіра!* А що Пруссія?! ми з нею за духом споріднені! і в них, і в нас найпідданіша і найблагоговійніша. Як це перекласти? — спитав у Фаталі. «А правда, як перекласти?» — задумався Фаталі.

Кайтмазов дивився на чорнильні плями своїх закреслень і йому здавалося, що це сонячні плями, не біда, мовляв, аби світило тільки! і перекреслення цензорські йому уявлялися математичними побудовами, схожими на корінь квадратний або розділову лінію між числівником і знаменником, аж перо співає, мов соловей!

Хто це там?! і що він сміє говорити, не гострий ніж розуму, а тупі ножиці свавілля? Я виколую цензорським пером очі? заганяю висип на хворому тілі всередину, щоб не бачити його? стрижу вільні думки, мов волосся арештанту?! О, наївний юначе, «Вільна преса!» Вона, мовляв, як це в нього? виписав я, тільки папірець... де ж він? ось! знайшов: *Втілена довіра народу до самого себе, промовисті*

узи, які об'єднують ось як! окрему особу, тебе тобто, з державою і з цілим світом, і з Туреччиною, ото ж! ось ще: *Сповідь народу перед самим собою*, духовне дзеркало, у якому народ сам себе бачить, так би мовити, а самопізнання, ач мудрець який: *є перша умова мудрості*, ти диви?! а ось за такі слова ми балакуна за його бороду!

— А хіба є в нього борода? — питає в Кайтмазова Фаталі.

— І вуса, і борода, ой-ой-ой! І дивиться зухвало.

— Та краще вже всю голову!

— І то правда, щоб за волоссям не плакати, та пишна чуприна, як у мавра!

— То за що його? — розпитує у Кайтмазова Фаталі.

— А щоб не казав: уряд, мовляв, чує лише свій власний голос, але підтримує в собі самообман, наче чує голос народу, і ще вимагає, щоб народ підтримував, не посмівши писнути, цей самообман! і що при цензурі частина народу впадає в політичне марновірство, а частина — в політичну зневіру, а ті, хто ні туди ні сюди, відвернувшись від державного життя, стають юрмою, яка живе лише приватним життям. Народ — до чого договорився, гей, вдумайся! — змушений, мовляв, розглядати вільну думку як протизаконну, привчається вважати протизаконне вільним, свободу — беззаконням, а законне — невольним! — І пішло, пішло, розговорився Кайтмазов, не зупиниш тепер. — Істина! А кому вона потрібна? І що ви в ній тямите? Істинне те, що наказує уряд. Скромності б вам більше, панове писаки?

Невже й це спалити?

Трохи понюхали свободи й знову натягнуто віжки: інквізитори в голубих мундирах, ентузіасти, палкі юнаки, які з доносу почали кар'єру. У нас віддавна кожне висловлене невдоволення, кожну голосну розмову називають повстанням, бунтом. І олівцем Олександр, але цар: «Не сміти писати цього слова — «прогрес»!»

— Так, так, скромності!!

І чого це Кайтмазов розкричався?! Адже треба, щоб не тільки Фаталі почув, а й Ладозьський! і Нікітич! і дехто далі. Ні, недаремно Кайтмазов їздив у Санкт-Петербург! ще поїде, нескоро, але поїде — ознайомитися з новітніми цензурними інструкціями. Ось і зараз: «Теж мені, протест ображеного права проти торжествуючого насильства!» — І говорить, і говорить, не зупиниться ніяк, — про те, чого наслухався в С.-П., сам міністр! про всякі книжки, і як їх

під ніж, бо автор твору під прикриттям прозорого й легко доступного розумінню вимислу насмілився показати образи людей, яких осуджено в нас як державних злочинців! пропаганда комуністичних (!), соціалістичних і матеріалістичних теорій.

А що автор твору? Його покарано за злочинний намір! арешт у військовій гауптвахті, але цілком достатньо, щоб вийти звідти еєе...— не закінчив, і так зрозуміло!

О, наші камери, наш суд! Олександр розповідав: і про отруєння наркотиками, беладоною! Розширюється зіниця, припливає кров до голови, галюцинації, сказ, божевільні фантазії, подразнення слуху й відчуття, немов шкіру здерто; і найменший стукіт здається гарматним пострілом!

А що видавець?

«Порушено справу! Ой яке,— усміхається Кайтмазов,— прізвище в нього дивне: Гієрогліфов!.. Щось,— регоче (притьмом почув від когось!),— туповеличне, як піраміда!»

А що з арештованими книжками?

Передано на Кучкуринську (майже Куринську; у нас, чи що?) паперову фабрику! Спалили на імператорській гуті!

А може, при Басманному приватному будинку? або картонній фабриці Крилова? перетворено в масу? або розірвано й порізано на дрібні частинки й вивезено на паперову фабрику для розмолу?

Кайтмазов здивований: звідки Фаталі знає такі подробиці?! наче не він, а Фаталі в Санкт-Петербург їздив. А в голові ці таємні ідеї, які втовкмачував йому Нікітич: допустити стриману в межах дозволеного глузду опозицію; якби був за кордоном наш вільний журнал, язик би дзвонів вирвали б! атож, опозицію, необхідну з двох поглядів: по-перше, сам уряд потребує відвертості і вказівок, які вестимуться розсудливо, а по-друге, і тому, що на перший погляд неупереджена оцінка дій урядових підвищить кредит журналу щодо суспільної думки й зросте авторитет його у тих випадках, коли йому, тобто нам, доведеться спростовувати брехливі вигадки ворогів нашого порядку!

«Ой, шкода, не насмілились!.. а може, воно й краще,— поспішає Кайтмазов повернутися на санкціоновану згори стежку,— тактика замовчування, спростовувати без полеміки, не називати імені, наче й нема його зовсім».

Галас про миролюбство, бо Шаміль. А навчання наслідника схожі на кордегардію. Прислали чергову партію кадетів до наслідника — грати у війну в залах Зимового пала-

цу: війну в черкесів і наших: рушниці, багнети, шаблі, біваки, і камер-дакей запалює спиртову лампу на підлозі, неначе вогнище в горах,— і розповіді, щоб уявити собі поле битви, кров по коліно, стогін поранених, «стогнуть, кадети!», купи трупів і дикий крик переможців, кадети хвалять начальників і постачання: кажуть, що в них завжди чиста білизна, але одна печаль — про незабутнього батька вітчизни, атож, найбільше за всіх сумують військові, про великого монарха віку, на якого Європа та Азія дивилися з обожнюванням. І викладається особлива наука, як би сказати коротше? Стривай, ось як: «Zwon ropeta razdawaiss!...» або, якщо перекласти на зрозумілі Фаталі мови, «Переможні звуки сопілки» (зробленої з кавказького бамбука, або очерету).

А що в Шаміля? Там свої ігри: черкеси гяурів з бескида в річку, коли і ріж!

О сьомій рапорт, о восьмій прийом, о дев'ятій парад, о десятій навчання зі стрільбою, і за дві тисячі верст, о першій годині п'ятдесят ящиків побито до крові, коні надірвалися,— летять оглядати іншу армію, знову марші, пилюка, розпикання ящиків; майбутній наслідник, що прусський каптенармус, грає в дерев'яних солдатиків і вішає за присудом військового суду щурів, зроблених з картону.

Ох, я зухвалий! Ой, кривдно слухати. Ой, я жахливий кінік? Атож, дико лунає мова вільної людини в залах Зимового палацу або аляях Літнього саду!

А чули, як наш константинопольський посол Бутенев просив великого візира турецького султана: заборонити! затримати! не пускати цю лондонську крамолу в країну! Але навіть великий візир відхилив це дике прохання. Туреччина перемогла Росію за Миколи щодо гуманності, не видавши йому угорських бунтарів — славних Кошута, Бема та інших.

А він сам, лондонський вішатель? Теж мені оракул, цей ваш Іскандер! Атож, чистий, нічого не скажеш: продав селян у своєму Костромському маєтку в Росії, а гроші — мільйони! — собі в кишеню і втік за кордон, проповідує тепер — а що йому втрачати — виступає за звільнення селян!

Навіщо ж так? Він же, маєток, під секвестром!.. Не знаєте, що це означає? Заборону! Запроваджену актом державної влади! В самодержавних інтересах!

І увірвався якимось терпедь Олександрові. З Фаталі вони

супроводили Лоріс-Мелікова, диктатора серця (?). Проїжджаючи через Сунжепську станицю (з полоненим Хаджи-Муратом), Олександр зустрів земляка, якого розжалували в солдати. А як відїхали, Лоріс-Меліков нараз:

— Були декабристи, тепер ось апрелісти! — Олександр випростався, прислухався. — Безбожники кляті! — вилаявся Лоріс-Меліков, маючи на увазі, очевидно, земляка. — Знаєте, в п'ятницю на страсному тижні, — і дивиться на Фаталі, ніби співрозмовник істинний християнин, — кощунствували над плащеницею в домі Петрашевського!

— Це ж неправда! — не стерпів Олександр.

Лоріс-Меліков здригнувся:

— А чого це ви?

Фаталі зрозумів: сталося непоправне. Чи не тому зник Олександр?

Але ще встигне походити у фрондерах. І на каламутну Куру вдостал надивитись. І вчитатися з Фаталі в рядки, які йшли здалеку — з туманного Лондона.

А государ тим часом зволив прибути в собор (не розібрати — який; чи то папір відсирів під Стамбулом, чи то під Туапсе. Човен, чи що, протікав? чи бамбук, у який папір було втиснуто, з тріщиною? як з пляшки після потоплення корабля). Собор ледве міг умістити усіх тих, хто зібрався для захоп(леного?) лицезріння найблагочестивішого(вішого) приходу царя земного в дім царя небесного (слова розїло, не розбереш). Коротке, але сильне почуття (все) загальної вдячності за щедроти про благо довіреного його скіпетру народу, серце цареве, із замилюванням споглядаючи під час співу двох хорів — помазаника божого.

СОН І ЙОГО РОЗГАДКА

— Олександр, полетимо, га?

— Як полетимо?

— Перейдемо через міст, потім по сухій пожухлій траві, яка колеться, обминемо сірі камені й чагарі, й вийдемо до руїн стародавньої фортеці Нарікола, а далі — до Давидової гори, а там — ось поглянь: станеш на пагорб, відштовхнешся ледь ногами, зробиш помах руками — і полетиш. Десь у глибині душі, розумієш, живе ця думка в тобі, що вже не раз літав.

— Ти так розповідаєш, немов ще вчора був птахом!

— А звідки ж це уміння? Ця легкість, з якою зліта-

еш?.. Полетимо, Олександрє. Глянь, а Кура не така вже й грізна... Невдовзі будуть гори!.. А снігу як багато!.. Летімо трохи нижче, дихати важко... Ось вони, бунтівні аули!.. Ми можемо надетіти згори на Шамілеву фортецю, але де знайти той аул, у якому Шаміль? І гори, і мінарети, і аули, і міжгір'я — мов одно: де Губін, а де Гергебіль?

— І тоді війні кінець?

— На жаль, уже оголошено наступника, Шамілевого сина, а сам він на три дні замкнувся в аульній мечеті, сховався від очей людських, не їсть, не п'є, а думу думає: як бути? як покарати зрадників, які запропонували — і через кого? через матір імама, — мішечок золота, до її ніг кинули! щоб вона умовила його здатися?

— Може, всю родину, га?

— Зависай у повітрі, дай відпочинок рукам?

— Що за юрма на майдані? Ховають когось?

— Не гай часу, нам ще летіти й летіти!

Вартовий перед Зимовим палацом (штани зі шкури лося й високі чоботи), побачивши, що летять люди, упав мертвий — ось перша жертва, а не хотіли ж! Упали на дах, і опинилися в самісіньких покоях государя!

— Вставай, государю!

— А, Олександр... А це хто з тобою?

— Це мій перекладач, може, ти не зрозумієш мене, турок якийсь або туземець? — і за вухо г. і.: мовляв, ми не сон, а дійсність! за брову потягнув, у ніс щигля дав:— Не боляче?

— Що ви мені якийсь папір сунете, не розберу нічого: літери російські, а слова тарабарські якісь.

— Не той папір дав, це ж переклад! — квапить Олександр Фаталі.

А Фаталі здивовано дивиться на імператора:

— Як ви сказали? «Російськими літерами»?! Як же раніше я не зрозумів. Саме російськими літерами! Ідея ж яка! Оце государ!

— Не гай часу, Фаталі, перекладай!

— Зречення престолу?! Ви жартуєте?

— Ану, Фаталі, всади йому клинок!

— Гаразд, підпишу! Тільки дайте час подумати!

Військовий міністр вдерся у двері — кепські кримські справи!

Шеф жандармів вдерся: у нього сигнали! визріває змова! готуються нові замах.

— Або в'ємо й загинемо самі, або скажи їм — і мініст-

ру, і шефу — геть! Ти оголосиш усім: я завинив перед вітчизною й престолом! Я загубив тисячі життів, провалив Кримську кампанію, не зумів домовитися з Кавказом і приніс у цей край криваву жорстоку війну! Вирубав ліси! Залив кров'ю чисті гірські ріки! Крастих людей, які казали правду й тільки правду, я вислав, вигнав з вітчизни, оголосив божевільними! Ці суди без гласності! Країна погрузла у лиходійстві й казнокрадстві! Усі руки переплелися, даючи й беручи хабарі! Розруха й голод! Сваюля! І я добровільно покидаю трон! Розпускаю продажних міністрів! Цих німих манекенів — членів Державної ради, які вміють лише підтакувати та мовчати! членів Сенату! Синоду! Ці незчисленні комітети! Усю жандармерію й поліцію!

— І Воронцова також! — подав голос Фаталі.

— Так, так, Воронцова!

І Фаталі додає:

— З усією його родиною, сином, невісткою (версальські духи!), лікарем, усім цим почетом! З усіма! — І обидва слухають Фаталі — співробітник Олександр і цар Микола. — Таємними і дійсними статськими, колезькими, надвірними й титулярними радниками, камер-юнкерами! Цих Леллі (сс), — але ж він при чому? — думає Олександр, і Фаталі знає, що той так думає, але не може зупинитися, це накопичувалося довго, хоча Леллі і люб'язна людина, сумлінний керуючий дипломатичною канцелярією намісництва, — Жеребцових! Шраммів! Значко-Яворських, Індутних-Спафаріїв! І цих нероб...

— Може, годі? — хвилюється Олександр. — Це потім.

— Ні, зараз! — каже Фаталі й додає: — Так, так, нероб з Комітету у справах зберігання краю від чумної зарази! — А холера лютує!

— Ну?! — каже Олександр, дивлячись на імператора.

— Але настане хаос! Країна розвалиться. Масони! Карбонарії! (аж виск).

А потім вони залишилися вдвох: Олександр і Фаталі. Олександра трясло: лихоманка! посилились пароксизми.

— Ой, як недоречно! — побивається Олександр.

— Треба холодною водою обливатись, — каже Фаталі. — Уранці і ввечері.

Тепер увійшло в моду лікування холодною водою. Але де тут, у покоях, умивальник? А обіллешся — дуже велика транспірація, ніяк не зігрієшся.

— Гарзд, залишимо!

— Ти будеш новим царем? — недовіжливо питає Фаталі.

— Ні, верховний глава мені не до снаги. Ми запросимо іншого Олександра, лондонця! Я офіцер, буду у військових справах, друг того Олександра — у справах економіки, а ти, Фаталі, — у справах Сходу!

— І все так швидко й просто?! А як Шаміль?

— Мир з Шамілем. Мир у Криму. Ні до кого ніяких вимог і претензій.

Аварське ханство?

І ось саме тут усе й почалось. Сполошилися карабахський, ширванський, шекинський та інші хани! І навіть бакинський! Хіба?! Оце сміливці! Мовляв, хочемо як Шаміль. І грузинський царський рід — ми ще живі! Дійшло до перського шаха (і навіть довідався про пароксизми Олександра!): «Чи не той це Фаталі, кому я орден Лева й Сонця вручав?! Нумо, перевірю його силу!»

«А ми? — Це вже нові голоси. — Ми колись були могутньою ордою! — І багато кольорів називає: Голубою, Золотою, Білою, Синьою та інших барв!» — І ринули з далеких глибин незчисленні, міріади!!! виснажені, тільки щелепи та кістки, обтягнуті шкірою.

Знайшовся до того ж желицар, як це здавна ведеться.

І два царі: лжелицар як справжній і справжній як лже; зустрілися віч-на-віч (аж перед цим тричі поцілувалися, вколовши один одного настовбурченими вусами й полоскотавши шовковими бородами, сивушний дух), і завели філософську суперечку:

«Ти — це я, і тебе нема!»

«Як же так — ось мої густі брови, моя кістлява горлянка, мої м'язи на ногах, я тренуюся, а ось колись моє міцне тіло, я стрункий, і олив'яні мої очі такі ж холодні, як і пристрасні!»

Не встигли навіть прибути ті двоє здалеку; юрма вдерлася до Зимового палацу, а тут чи то карнавал, чи то маскарад, вбралися хто в Амура, хто в Аполлона (але версальські духи!)

«Хочемо старого царя-батечка!.. Триумфірат?! До біса цю фатальність! З нудьги помреш у цьому новому раю. Що чого доброго, під туземцями ходитимемо, пруть звідусіль, пробі! Турка всяка наплодилася, а з заходу француз, вуса пухнасті, як хвіст у куніці, за вуха, щоб трималися, загинає, били й бити будемо! Нехай тільки посунуться! І волі ніякої не треба — хочемо царя-батюшку!»

З вилами, сокирами, піками! І навіть колами!

«Бачили? — селяни в сіряках, кафтани й фризіві чоботи, з трактиру щойно вийшли. — Знамення небесне: два янголи над нами пролетіли!»

«Ні, не бачили!»

Шапки в сніг упали, вітер у бороді застряг.

«А один янгол у нашій військовій формі!» — селянин у червоній «пугачовській» сорочці (з чорними ластовицями!).

І ось покої порожні: ні Олександра, ні Фаталі. І урочисто заїхав у палац государ імператор.

А Шаміль тим часом уже вийшов з мечеті, де три дні й три ночі обмірковував: як покарати зрадників? «Здатися? Матір імама підкупити надумали?!» Вийшов і скликав народ: «Вчинок зрадників заслуговує смертної кари! Але тому, що вони діяли через мою матір, я вирішив, що ті удари нагая, яких заслуговують зрадники, перенести на мене!»

І коли високо-високо летіли над аулами — бачили, як на майдані перед мечеттю лежав на землі Шаміль і на його голу спину сипалися удари: так наказав під загрозою смертної кари Шаміль, і його воїн змушений був скоритися. Коли полилася кров, люди з прокляттям відігнали воїна, ладні його розірвати, але Шаміль утихомирив юрму і, ледве переставляючи ноги, подався в мечеть.

І з новою силою розпалася гірська війна. Широкою просікою крокували роти. Диміли саклі. «Застівууй!» І залунала пісня. Шах відійшов до своїх кордонів. Накивали п'ятами з Сибіру чудні племена. На якийсь час затихла Польща, щоб вибухнути новими заворушеннями.

І Кримська війна з новою силою розпалася.

— Що ж це ми, га? — почухав потилицю селянин, котрий бачив, як летіли янголи. А що саме — так і не збагне: чи то до жінки чужої на піч заліз, чи з глузду з'їхав. І так радісно на душі, що вовком вити хочеться?

А щодо янголів (ось тут і знадобилися Фаталі уроки Ахунд-Алескера щодо розгадки слів!):

Якщо хто побачить, що над містом пролетіли янголи, неодмінно тут невдовзі помре велика людина — або своєю смертю або жорстокою наглою смертю. (Тієї ночі цар спав неспокійно, часто думав про Олександра, старшого сина, як йому буде?! Невдовзі пора лютневих завірюх, замете, прогуде в комині, видме з тіла душу).

А якщо хто побачить, що летить з ангелом (хто ж для

кого ангел: Фаталі для Олександра, чи Олександр для Фаталі?), то матиме у світі шану й славу, а наприкінці його чекає мученицька смерть, і довго чекатиме тіло, поки земля не прийме.

А якщо хто побачить, що він, сидячи з царем за столом на чільному місці, щось їв (а вони їли? Фаталі не пригадає, здається, ні, не їли!) і скатертину перед ним не приберуть доти, доки очі його не прочумляться від сну,— теж смерть; ні, скатертини ніякої не було.

А якщо простий смертний себе царем побачить — близька його смерть! Фаталі бачив царем Олександра, але ж той відмовився!

Якщо ж хто побачить царем Олександра, то дух його поновлений отримає волю,— атож, російськими літерами тюркські слова! ось воно — дух поневолений...

— Тубу, мене осяяло!

Ці премудрості арабської в'язі! мов поволока на очах, яка не дає роздивитися зміст, суть, глибини, інші підтексти! що п'єси? їх подивляться десятки й сотні людей! треба словом, книжкою, щоб засвоїли мільйони! Ідея нового алфавіту! нового письма! треба негайно розробити для всього Сходу: для нас, для турків, для персів, для татар, для всіх, кому сліпить очі ця в'язь, мов сіть риbam!

Але це згодом.

НАМИСТИНКА ВІД ПРИСТРІТУ

Тубу встала давно, вона майже не спить відтоді, як народився син, Рашид. «Гарне ім'я Рашид?!» — Фаталі, даючи ім'я синові, згадав Лермонтова, коли той, записуючи легенду про Ашик-Керіба, попросив Фаталі ще раз приказку повторити: «Як тебе звати?» — «Адин недир?» Рашит, «біріні де», одне кажи, інше почуй, «біріні ешит!» чудова рима: Рашит — ешит, шарудить, мов річкова галька, записати неодмінно!

Давно, дуже давно це було, двадцять років тому. Був неодружений, і книжка земляка французькою: *Рашид-бей і Седет-ханум*, яку привіз колись Хасай Уцмієв. А потім довгі-довгі дні, суцільна жалоба за дітьми, котрі народжуються і вмирають.

«Якби у мене народився син»... — голос Одоєвського (ось тоді у Фаталі й майнула думка: сина назву Рашидом, але назвав тільки тепер, третього, — першому синові, так ве-

деться, дали ім'я батька, другому — ім'я названого батька, він же — батько, Тубу, обидва померли). Замовк Одоєвський, а потім тихо заспівав якусь пісню, і Фаталі здивувало дивне ім'я, яке вимовив Одоєвський: «Син, мій Атії!» І Лермонтов прислухався: «Атії?»

Народився Рашид, прийшов у гості Олександр, товариш по службі (а раніше Хасай: у них водночас народилися сини — у Хасая первісток, а в Фаталі — третій син, чи виживе?), і Фаталі розповів про легенду, і про Лермонтова, і про Одоєвського. Невже це було?

«Ти щось плутаєш, Фаталі. Немає такого імені «Атії». «Але я сам чув!»

А потім, коли почали проникати здалеку тонкі аркуші, ці голоси, і виявилось: шифр! Кондратій! І замість слів, які сказав Одоєвський: «Ні, не може обірватися ланцюг! Інші ланки замінять... Але жаль, що нема в мене сина. Кайдани, кайдани. Прийде інший до тебе хранитель, твій однойменний в небесах. О — жаль! Згадає син земний його кінець, і груди в нього враз здригнуться! Мету він подарує буттю його земному! Ні, не обірветься ланцюг, та жаль, що сина не зродив він».

Тубу не хотіла погоджуватись: «Ну що за ім'я Рашид! Дразнитимуть його: «Адин недир — Рашид!»

«То й добре: нехай дразнять («Аби тільки жив», — немов почувала Тубу й погодилась)».

Росте в них донька, чотири роки вже їй, тьху-тьху! На шиї й на руці в доньки намистини від пристриту, хотіла й Рашидові на руку, але Фаталі не дозволив, і вона під подушку йому намистину у колиску, — кругла чорна намистина з білими цяточками: якщо око недобре гляне на дитину, ще одна цяточка біла з'явиться на намистині, і чим більше їх — тим краще. І ростуть, мов зорі в небі, ці білі світлі цяточки.

А за ці дванадцять років, що вони разом, — вже п'ять могил.

— Фаталі, ти стільки працюєш, — відпочинь. — Вже не каже: «А ми все одно бідні!», хоча це так. Не допомагає й надбавка до зарплати, ще намісник Воронцов дав розпорядження: за довгорічну службу й багатосімейність; а щоразу на початку року треба нагадувати начальству: «з дозволу колишнього намісника», щоб не забули. Але Фаталі чує в її благанні «Відпочинь!» і слова: «Ти багато працюєш, Фаталі, та що з того? Ми все одно бідні!»

Якось Тубу пожартувала: «Шкода, що я не грузинка. За

мене ти отримав би гарний посаг». І перерахувала, що привезли в дім жениха, відомого купця Бабалашвілі (брата дружини страченого Фарман-Кулі), він живе поряд, і Тубу запросили, щоб вона допомогла зварити плов — на весіллі будуть і знатні купці, мусульмани з Борчали.

— Ні, ти тільки послухай, який посаг отримав жених: золоту чашу, срібну піалу, пальто оксамитове, п'ять низок намиста, булавку золоту з перлиною, золоті сережки з перлами, три золотих персні — смарагдовий, рубіновий й перлинний.

— Як ти запам'ятала це, Тубу,— дивується Фаталі.

А вона веде далі:

— А які тази для варення! Срібна таця, важить фунтів з десять, навіть півдюжини кутаїських віників, і вибивалка для пилюки на додачу до килимів і, будеш реготати! п'ять банок козячого лою, і хна, і басма, перемішана з сушеною гранатовою шкаралупою, допомагає від головного болю, а сушена дика груша — від хвороби шлунку лікує, а які сукні!..— Тубу зітхнула, втомившись перераховувати.

А Фаталі хвалить її:

— Молодець, Тубу,— не знав, що в тебе такий дар спостерігати. Може, і ти почнеш писати твори?

Тубу раптом стало не по собі і, боячись, що Фаталі подумає, ніби вона скаржиться, одразу ж додала:

— Я тебе вирішила розвеселити, Фаталі! Знаєш, я почувалася... як його пояснити? І раптом ця твоя книжка: «Комедії Мірзи Фет-Алі Ахундова!» І внизу: «Тифліс. Надруковано в друкарні канцелярії намісника Кавказького». Я пишаюся що в мене — ти! Шкода тільки, що не нашою мовою! Мій брат Мустафа, якби ти бачив, як він радіє! Усіх, каже, узнаю, і родичів, і твоїх співробітників, трохи не самого намісника... І про революції теж, правда? Але як зумів?!

— А ти прочитай, побачиш!

— Але ж я по-російському не вмію.

— Вчи.

Заплакав син, і вона пішла, але невдовзі повернулася, і від ока Фаталі не приховалось, що вона вбралася (мовляв, і ми не бідні): на ній була її улюблена темно-бузкова канаусна сукня й три разки великих перл, подарунок Ахунд-Алескера, а також золота обручка впереміш ланцюжки жовтого й червоного золота.

— У тебе дуже душно!

— Тубу, а хто поклав цю книжку мені на стіл?

— Ти сам, напевне. А що за книжка?

— Стародавня історія. Але я добре знаю, що купив і сховав її в шафу, щоб ніхто не брав.

— Ти знаєш, сюди ніхто не заходить,— дивується Тубу.

— Може, чаклун який? — усміхнувся Фаталі, а дружина звична до жартів чоловіка.

— Як же,— каже вона,— твій Чаклун з п'єси немов з нашої сім'ї.— А потім:— Сьогодні спекотний день, піду вікно відчиню.

І нараз порив вітру з такою силою увірвався до кімнати, що книжка розгорнулася й зашелестіли її старі сторінки.

— Зачини, усе зде! — крикнув Фаталі й долонею прикрив розгорнуту книжку, а між пальців рядки, зачепився погляд за фразу, читає, вже прочитав, і спалахнуло, загорілося: «Ось воно! ось про що!»

Ні, не раптом, не спалах, не виладковий порив вітру, біль нуртував і чекав виходу. Написати про свій час! затаврувати деспотичну владу царя, який не в змозі правити державою, вона розвалюється, тріщить по швах. Він її шукав цю книжку про жорстокого з деспотів — Шах-Аббаса, і так зрадив, коли купив!.

Вже новий цар, згинув тиран, але чи зміниться що? Як часто Фаталі і Олександр мріяли (Хасай уже не веде розмови на ці теми: постійно в почиті намісника), сподіваючись на диво: ось вона, влада, беріть і правте! Читає, очам своїм не вірить, а він же це читав і не раз: *шах добровільно поступився тронем бідній людині!* Фаталі використовує історичний сюжет, щоб сказати правду про свій час! Він напише про далекі часи — про шаха деспота, і цар-тиран (хіба тільки він?) побачить у ньому себе! І їхні з Олександром мрії й довгі розмови (уві сні і в дійсності): як мудро й справедливо треба правити державою.

Давно не підходив до конторки — ось вони, білі аркуші в папці, розгорнув її... ось і перо, його незмінний товариш.

Невже попереду запалено факел надії і в довгождану гавань — адже станеться колись! — зайшов фрегат фортуни, обминувши рифи фарисейства та фальші, — о ці нескінченні еФ, якими усіяно неозоре поле від краю до краю!..

Весна п'ятдесят шостого року, жарке тифліське сонце п'янить, у вухах шум — галасують діти, щебечуть птахи, журчать, сліплячи очі, води Кури.

Частина друга, АБО СПАЛАХ НАДІЇ

Ой який молодець цей Іскандер, ще один Олександр, треба б згадати про всіх, якщо дозволять! — і про зацькованого світом і вбитого на дуелі, зарізаного фанатиками, вбитого кулею гірською, замученого лихоманкою, що нещадно косить, холерою, від якої нема порятунку, вигнаного й оголошеного божевільним, а то й зниклого за загадкових обставин, і почати ряд з царських осіб і передусім з Олександра Македонського, чиї орди проходили через рідне село Фаталі — Хамне, і государя-імператора, з чиїм іменем стільки сподівань, а потім і лірики, і генерали, і перебіжчики в чужий табір, і нові католики, що зрадили мусульманству, і християни, що стали магометанами, але колись Фаталі, хай іншим разом, складе схему (хіба тільки!), тим паче що нові й нові виникають на шляху, і навіть грек, який чомусь переживав за інтереси халіфату, але такого Олександра ще не було, — старий шахський писар Іскандер-бей Мунші, що створив «Історію Шах-Аббаса, який прикрашає світ», і простяг Фаталі з глибини віків, сам того, може, не бажаючи, свою щедру руку, а в ній — промінь, що осяяв пільму (і швидко гаснув).

ТОЙ, ХТО ПРИКРАШАВ СВІТ

Поки ще немає назви творові Фаталі,— він шукав і знайшов місткий історичний сюжет, щоб сказати про свій час, тільки прояснено жанр — це проза, а не драма,— оповідання або повість, а може, коли вистачить снаги, і роман, Фаталі вже кортить сісти після службової круговерті за стіл, щоб світлом згасаючої свічки запалити ранок.

Треба починати з того часу, коли Шах-Аббас повірив у своє безсмертя. Чи можливо, щоб йому та вмерти? Йому, чие ім'я в усіх на устах. Тепер би, здається, і царювати: невдоволених вигнано або заслано, супротивників знищено, а сильні роди — поголовно.

Тут, на цій землі, славилися могутні держави Ассірія, Вавілонія, Фінікія, Мідія!.. Одразу після коронації Шах-Аббас відвідав гробницю Кіра з її чудовою пірамідою, збудованою виступами з брил білого мармуру. Скільки народів було скорено. І він, сподівався Шах-Аббас, поверне країні колишню велич. Так, країни платили сріблом і золотом, Єгипет забезпечував хлібом, Кілікія і Мідія постачали коней, мулів, рогату худобу, Вірменія — жеребців, Ефіопія — чорне дерево та слонову кість. Ось вони, сліди колишньої величі, невже впаде і його держава? — руїни Персеполя; залишки стін з полірованого каменю, мармурові колони, що самотньо дивилися в небо, або повалені, немов убиті воїни. Статуї казкових тварин. Шах-Аббас доторкнувся до чудовиська, схожого на лева, — камінь був теплий. Ось і широкі мармурові сходи, що ведуть у підземні зали.

Впали династії, впали держави, пролетів через їхні землі Александр Македонський, а потім араби, нове закабалення. Але перси помстилися їм, ставши у супереччі суннітів і шиїтів на бік шиїтів, і Шах-Аббас зумів об'єднати свій народ та інші поневолені народи єдиною ідеєю — шиїзм!.. Він захооче співгромадян вшанувати почестями забитих вождів шиїзму в місяць плачу Махаррам, коли заборонено будь-які торжества, люди не ходять у лазні, бо лазня — це свято тіла, не голять голови, і, об'єднавшись довкола зеленого прапора, влаштовують процесії з смолоскипами, б'ють себе ланцюгами по спині, і співають, ось і пояснив би, що таке театр, і, затамувавши подих, слухають діалог між вбивцею Шимром, або Шумиром, і «вождем віри» Гусейном (хай не переведеться рід великомученика).

— Чи знаєш, який сьогодні день? — спитав Гусейн.
— П'ятниця і час молитви, — відповів Шимр.
— А знаєш, хто я?
— Хто ж не знає тебе? Нема тобі рівних у достоінствах!
— А знаєш, хто мій батько? Хто мати? А хто — дід?!
— Авжеж! Дід твій Мухаммед! Батько — світлочолій Алі!
А мати, о! хто не знає дочки пророка Мухаммеда?
Але я все одно уб'ю тебе, бо так написано! —
І вийняв Шимр (люди затамували подих, невдовзі пролунає крик і майдан здригнеться від ридань) з-за пояса меч і — ах! Відрубав голову Гусейнові!

І так з року в рік ось уже тисячу літ: плач за вбитим внуком пророка Мухаммеда — Гусейном.

Мистецтво проповіді піднесено Шах-Аббасом до рангу великих занять: спочатку спокійно і тихо, потім, запалюючись дедалі більше виголошувати промову на хвилі екстазу, — розповідь про вбивство імама має бути сповнена вогню, захоплення, проповідник, знайомлячи з сестрою пророка, яка голосить, повинен сам голосити, і щоб при цьому вираз великого гніву, страху, печалі неодмінно змінювався на його обличчі запалом, пристрастю, закликком до помсти вбивцям — мерзенних суннітів!

І передається мистецтво проповіді з покоління в покоління. Фаталі вже змалку бачив і розумів (але як? хто вселив у нього цю гріховність?!), як багато важить уміння запалити людей: жоден актор не досягне такої сили і вкрадливості голосу, такого виразу міміки (але ж треба зуміти написати для них такий текст! чи зумієш, Фаталі?) і захопливості, які б відбилися на слухачах. І зуміти словами, мімікою, голосом завоювати владу над юрмою (а юрма в мечеті — і є народ).

І Фаталі саме в мечеті вперше зрозумів міць фанатизму, — і псевдовчення силою мови може заволодіти умами.

Але раніше за Фаталі це зрозумів Шах-Аббас (а ще раніше... хто ж ще раніше?!). Та й інші заходи для згуртування народу, теж підніс Шах-Аббас до рангу мистецтва, з опорою на гизилбашів (усі в однакових чалмах з дюжиною пурпурових смужок на честь дванадцяти шіїтських імамів): спосіб життя за Кораном — п'ятиразова молитва; обмивання (навіть піском, якщо немає води, бо сипкий і лється!); внесок на користь бідних в громадську скарб-

ницю, піст у місяць Рамазан; ходіння на прощу до святих міст, і передусім до Мекки; і віра: в єдиного і милосердного бога, в присуд долі й вчинків людей, у загробне життя (на віддяку за добро й зло), воскресіння мертвих і страшний суд.

Суворо дотримується в країні обряд посту: не можна, поки не буде розрізнятися на світанку біла й чорна нитки, їсти, курити, вдихати пахощі, купатися, навіть ковтати слину! Та зате вночі заборон немає, базари й вулиці кишать людьми, вдихай кальян, їж кебаб, втішай слух музикою, насміхайся з фокусників. Але чуєш: гарматний постріл! невдовзі світанок!.. І знову нетерпляче чекання заходу.

Торгівля розцвітала: розводять тютюн, що його привезли португальці з Індії й постачають у Туреччину, Єгипет, Аравію і Закавказзя, вирощують мак, з якого виготовляють опіум, і вивозять у Китай, де він дуже цінується й навіть подекуди витіснив рис і пшеницю. Наприкінці травня, коли маківки стають чималі, їх надрізають, і рідину, яка витікає, збирають у жбани; вона висихає й перетворюється в густу масу, з якої нарізаються плитки різної величини, — опіум.

Розвинено шовківництво, і шовк пливе в Росію; постачаються коні — туркменські, арабські, карабахські, ширазькі, чітко поставлено службу зв'язку: поштові гінці по державі — верблюди двогорбий і одnogорбий; верблюди — це і важка служба, і вовна, і молоко, цінуються в світі перські шалі з пуху кашмирської кози; з дна Персидської затоки дістаються перлини — хоробрі змащують вуха жиром, аби не зайшла вода, вставляють в ніс рогову трубку й пірнають у воду, щоб добути мушлю.

Що ж казатимуть нащадки про нього? Він має постійне військо, озброєне новою вогнепальною зброєю, відбірні частини з вірменських і грузинських юнаків, навернених до ісламу, подібних до яничарів. Він завів торгівлю з Європою. Побудував дороги, мости. Прикрасив свою нову столицю Ісфаган палацами й мечетями. Тільки сім років. І йому — померти? Тепер, коли він зміцнів, розправившись передусім з тими, хто допоміг йому вирвати трон у власного батька. Тепер, коли була близька перемога над залятими ворогами — турками-суннітами. У день страшного суду вони стануть віслюками і повезуть їх у пекло! Тепер, коли у пошуках союзників він послав до Москви посольство з пропозиціями цареві Федору Івановичу, австрійському

імператорові Рудольфу, королям іспанському і французькому об'єднатися в боротьбі з турками!

Переговори з послом шаха Азі-Хосровом вів візир Годунов, шурина царя. Він недовірко вислухав Азі-Хосрова й сказав, що за його відомостями перси ведуть подвійну гру: шах уклав угоду з турками. Посол відповів, що султан — одвічний і давній шахів ворог. Пропозицію Азі-Хосрова, який згадав австрійського імператора Рудольфа, Годунов сприйняв як поінформованість Азі-Хосрова про ті переговори, які велися з часів Івана Грозного, коли затівався спільний похід християнських держав проти Туреччини.

Шах мав деякі листи Івана Грозного — його послання до угорського й литовського королів: «Ми з божою волею як наперед того за християнство проти поганства стояли (але шаха пересмикнуло, хоча малися на увазі турки: ще невідомо, хто чистий, а хто поганий!), як і тепер стоїмо».

Шах зрозумів, що Годунов хоч і візир, але перша в царстві людина, бо «великорозумний і справедливий», і тому, як сказав Азі-Хосров, «поклав надію на шурина царського Годунова».

У Москві був посол від імператора Рудольфа — Варкоч.

«Якщо три великих государі будуть у союзі й стануть заодно на турського, то турського життя через годину не буде». Що з того, що шах уклав мир з султаном і віддав у заложники шестирічного племінника? «Не добивати ж було мені свого небожа?» — сказав шах, передаючи племінника Годунову, а Азі-Хосров тим часом згадав, як нещодавно шах, піддавши тортурам воєначальника, примусив його принести голову свого сина, і той приніс, і шах сказав йому: «Ти тепер нещасливий, але ти честолюбний і забудеш своє горе — тепер твоє серце подібне до мого». Азі-Хосров про це змовчав, але додав: «Один шахів небіж у турського султана, а двох посаджено в містах, і очі їм виколото: государі наші в себе братів і небожів не люблять». І в очах Азі-Хосров, як здається йому, прочитав розуміння.

— Стривай-стривай! Не піде! — цензор Кайтмазов зняв окуляри й Фаталі побачив його голі рожеві повіки.— «Прочитав розуміння»? Паралелі?! — І виразно, одна брова за іншу зайшла, глянув на Фаталі.

— Але ж і там, і тут осліпляли!

— ?!

— Можу нагадати про осліплення Дмитрієм Юр'євичем, Шемякою, великого князя Василя Третього. І названий він був Темним, цей сліпий князь.

А Кайтмазов не має наміру слухати пояснення Фаталі:

— Я тут олівцем, акуратно. І це також: щодо поваленого сином шаха-батька.

— Але Шах-Аббас справді...

— І це,— перебив його Кайтмазов: «Азі-Хосров, довідавшись, що товмач хрещений татарин, гидливо скривився». Це заохочується, як ви не розумієте?! Хіба не знаєте, що шанований у столиці християнин (чи то назвав ім'я, а Фаталі не розчув, чи то проковтнув, не назвав) з бакинських беїв?! А Мірза Казембей? Був Мухаммед-Алі, в його імені одразу два імами! а став Олександром! — І, хихикнувши, додав: — Ось вам у копилку ще один Олександр!.. (Але звідки довідався?!) — І одразу ж, це Кайтмазов уміє, серйозно: — Він, до речі, дуже шанований нагорі!

Ладожський у хвилину доброго настрою: «Знаєте, Фаталі, про що я мрію? Ви ж істинний християнин. Ось якби ви прийняли християнство... Можу заступником стати. Ви — людина Сходу й Заходу, у вас поєдналися дві стихії».

Фаталі мовчав, і ніякого гніву, і згадав Мірзу Казамбея, мовляв, став християнином.

— Ні, ні,— занепокоївся раптом Ладожський,— я зовсім не проти магометанства! — І став пояснювати: — Володимир мав зробити вибір між трьома сусідніми релігіями: магометанством, іудейством і християнством. Подобався йому славний рай магометан, але ніяк не погоджувався допустити обрізання, відмовитись від свинини, а головне — від вина. «Русі є втіха пити,— казав він,— не може бути без цього!» Відхилив він і іудейство. Коли Володимир спитав: «Де ваша земля?» Та ж не можна, певна річ, перебивати, хіба не бачите, що зайнятий! — крикнув він (вперше бачив його Фаталі розсердженим) на Кайтмазова.— Так ось, іудеї сказали, що бог, розгнівавшись, розкидав їх по чужих країнах, а Володимир відповів: «Як ви вчите інших, коли самі розкидані?»

— Так, читав,— здивував Фаталі Ладожського.— Але ви забули сказати й про гнів божий!

Кайтмазов потім пояснив Фаталі, чому занепокоївся Ладожський, коли Фаталі згадав Мірзу Казамбея: адже той став католиком!

— Не католиком,— перебив його Ладожський.— знає! —

а пресь:теріанцем! — Досягли успіху шотландські місіонери: вони зачарували Казамбея розповідями про папу — про обмивання ніг у вітварі Петра, хрещення євреїв у Латерині, і папа з висоти балкона святого Петра відпускає народові гріхи; шепіт водопадів соборної площі, гамір юрми, килимами обвішані стіни будинків і в Сикстинській каплиці виконується *Stabat Mater*¹. Переполох був у царському таборі, боялися, щоб не перекинувся Казамбей до одвічних ворогів! Одразу ж таємний циркуляр: «Необхідно мати за ним деякий нагляд — це Ермолов попередив міністра, графа Нессельроде, — і не допускати до зв'язків з англійцями, особливо ж треба відняти від нього будь-яку можливість податися до Англії». Але головне, — Кайтмазов, виявляється, не висловив до кінця свої цензурські зауваження, поки Фаталі поринав у спогади, — щодо об'єднаного винищення турків! А цього в Фаталі й на гадці не було!

— Атож, пам'ятаю, поему заборонили, цензурний комітет вбачав, що навряд чи може бути дозволений до випуску в світ твір, у якому всі народи закликають до знищення (??!) існування Турецької імперії, всупереч вимогам політики, щоб було збережено рівновагу народів. Ти цього домагаєшся, Фаталі? Хоча поема й не містила в собі нічого власне супротивного цензурним правилам!

— Але тут усе правда.

— І на це я маю дещо при запасі, Фаталі. Пам'ятаю, про кавказькі події повість мені показували, про сновидіння черкеса. Заборонили. Військовий міністр прочитав книжку і вжахнувся. Він зауважив щодо неї шефові корпусу жандармів, сказавши при цьому, я сам чув: «Книжка ця тим шкідливіша, що в ній, що не рядок, то правда». А спочатку ж допустили. Думали вилучити з продажу, а государ, дуже в нас він мудрим був, покійний дав розпорядження: не відбирати, а відкупити партикулярним чином, аби не розпалювати цікавість, — і — в архів, мосьпане.

— А 'я в Нікітича бачив цю книжку.

— Атож, випросив з архіву третього відділу, знають же, що колекція в нього... — А сам же Кайтмазов і привіз Нікітичу.

— Але ж була амністія, доки?

— До речі, і я спитав про те, особисто в самого міністра.

¹ Початок молитви католицького богослужіння під час страсного тижня.

— Невже в самого Тимашева?

— А що? Він, до речі, великий шанувальник Радищева! І навіть домігся скасування заборони на його книжку! Чого ти всміхаєшся?

— Ще один Олександр.

Кайтмазов одразу не зрозумів (але ж знає!) й вирішив, що той про царя. Похололо всередині. Але ні, Фаталі не посмів би — і щоб жоден м'яз на обличчі не здригнувся?! А про кого — Кайтмазов з думками не збереться, збентежив його Фаталі.

— Ну і як! Привіз хоч одну? — А Кайтмазов ніяк не вийде із заціпеніння. — З дарчим написом Тимашева?

— Тьху, — відлягло. — «Привіз!» Ти дуже вже поспішаєш! І зрозумій: початок самодержавної влади, монархічні установи, які оточили престол, авторитет і право влади, початок військової дисципліни, і досі складають основні риси нашого державного ладу! — І дивиться на Фаталі: мовляв, радій, що в тебе, хоч і трохи молодший, такий досвідчений наставник. — А раптом на моєму місці та інший?!

Але Фаталі поспішає до Шах-Аббаса: невже невідворотна смерть? А як вдало проминула ніч у коханої... — Фаталі задумався в пошуках імені: як же назвати улюблену шахову дружину?

У Фаталі був аркуш з жіночими іменами; щоправда, багато з них уже покинуло цей аркуш і оселилися в п'єсах; аркуш не знайшовся, і Фаталі взяв у руки свою книжку, вона завжди перед очима, і цілий недільний день пішов на пошуки імені, і не міг відірватися від читання: непогано, хай йому грець, виходило в нього! Але чи видадуть коли рідною мовою! Він клопочеться вже кілька років, ще відтоді, як вирішувалося питання про видання російською: — «Комедії Мірзи Фет-Алі Ахундова», книжкою захоплювалася Тубу й не могла правильно вимовити: «в друкарні канцелярії намістик кавкаські» — і цілувала Фаталі. «Не намістик», а «намісник», — поправляв Фаталі. А «це» зовсім не виходило — немає в тюркських мовах цього звуку, і мова не пристосована!

Чи видадуть коли рідною? В першій п'єсі жодної жінки, у другій Чаклунові, який вирішив зруйнувати Париж, треба було догодити ханум і його дочці, і Фаталі взяв ім'я двоюрідної сестри Ахунд-Алескера Шахрабану-ханум та її дочки-Шарафніси. Не встигли згадати Чаклуна, аж ось він

уже сам, обкладинки йому показує: чи це марення? Але ж ось — обкладинки! «татарською мовою». «Капітана?»

— Ти передусім дивуйся не цьому, бо свого часу нададуть звання капітана!

— Комедії та повість! І повість видадуть (а рік Чаклун приховав, і ось уже інша обкладинка). Стривай! — йому хотілося якнайкраще роздивитися зображення тонкого місяця на зоряному небі, але погляд вловив лише різночитання прізвища російською «Ахундов», а своєю — «Ахунд-заде», а тут — нова обкладинка.

— Лондон? Візир Ленкоранський?

— Я тобі перекладу те, що написано на обкладинці: видано як «книжку для читання для європейських мандрівників, резидентів (!) в Персії і студентів в Індії, аби глибше осягнули звичаї східного світу — «з граматичним вступом, примітками і словником, який дає вимову всіх слів» — Чаклун приховав рік і тут: адже вийде через чотири роки по тому, як не стане Фаталі. Що Фаталі? Які люди були — і ті пішли! Навіть Шах-Аббас!

«І йому померти?» — побивався шах у ті далекі роки, ще живий, сповнений сил і енергії. А яким вдалим був учорашній день, коли ніщо не провіщало про небезпечне передбачення зір — прийшли особисті привітання від англійської королеви Єлизавети! Чотирьох перських шахів пережила і все ще править! Невже і його, п'ятого, переживе ця вічна королева?

А потім привітання від іспанського й португальського короля — з'їла все-таки Іспанія португальського велетня, — ось воно, колесо фортуни. «Може, — думав Шах-Аббас, слухаючи привітання, — часи такі настали, щоб на чолі кожної держави сильний монарх. Єлизавета, Філіпп і він! Але, здається, у далекому-далекому минулому, була ця впевненість, цей тріумф, а не вчора.

На світанні його чекали пророкування звіздаря, від якого стало не по собі. А яка чудова була ніч біля коханої... І раптом Фаталі осяйнула думка: є ім'я! Він згадав жінку, дуже вона була вродлива, трохи не наклікала йому другу дружину! І як вона палко й швидко говорила, вогонь, а не жінка, і не вірилося, що дівчина поряд — її дочка, — тоді про сюжет і гадки не мав, він щойно одружився, врятував шекинського ювеліра від неминучої смерті, а тут не встиг збагнути те, що сталося, як запросили до військо-

вої комендатури, де допитували збіглу горянку. І злива слів!.. А яка ж гарна!

«...Атож, я Сальмі-хатун, зуміла втекти! Дім мій біля російської лазні був, я його віддала, коли ваші війська прийшли, під лазарет для поранених, а Хаджи-Мурат зайняв Аварію і наказав зруйнувати мій дім, а мене посадили в яму за те, що віддала я саклю для хворих, моя дочка гарна, Урі її звати, по-вашому, Гурія. Хаджи-Мурат віддав її своєму мюриду, а він молодий здоровий катюга, хоч би був обряд який, вона ж жінка офіцера російської служби, Османа, він же її вб'є, коли повернеться з походу, є ж у мусульман обряд, хоч тимчасовий. Урі не погоджувалась, і її покарали різками, а потім солдат узяв її на руки й поніс, і вона вже повертатися не хоче, це Хаджи-Мурат таку кару вигадав, щоб нашу родину за родичання з царським офіцером ославити. Коли ж це Кибіт-Магома приїхав у Хунзах, всі його зустрічають, а я пішла з меншою донькою, переночували в Макосі, вранці перейшли вбхід Кейсу, а надвечір були в Гергебілі, там і переночували, а на третій ранок перейшли через Аймакинське міжгір'я й через Аймаки вийшли під гору, а там нас схопили Шамілеві люди, солдат слухав мене й не вірив, що я йду до родичів у Апші, заарештував, повели нас в Огли. А оглинський наїб, я хоч і знала, але мовчала, був далеким родичем мого померлого чоловіка, мені знак подає, щоб не признавалася, що ми рідня, всі ми рідня, а якщо докопатися, то й з цим вродливим чоловіком, — на Фаталі киває, — довго говоритимемо, родичами станемо. («Чого ви почервоніли, підпоручику? Ага, вас похвалили! Вітаю!.. А дочка гарна, але сама ще краща, очей з вас не зводить!» — жартує прапорщик Іліцький).

«Ви думаєте, я не розумію?» — раптом каже жінка.

«То якого ж дідька ви нам голову морочите з перекладачем?»

«А мені по-своєму легше, не кричи, начальнику, у мене зять царський офіцер! Атож, я б з радістю віддала дочку вашому підпоручику!»

«Ви запізнилися, він оженився вже».

«А він мусульманин, може мати і двох, і трьох!» (Що ж це ви, Сальмі-хатун, ці слова сказали? Фаталі ж Фатальний — може й це випасти на його долю!) І підуть потім чутки: мовляв у Фаталі в Стамбулі дружина. І ще: начебто на віддяку, що визволив когось з біди (але кого?), подарували йому з вельможного роду дівчину, щоб була другою

дружиною, і Тубу погодилась... А пустить поголос... Але про те — іншим разом, якщо Фаталі випаде нагода.

«Наїб дав мені вільний проїзд до Дженгутая,— вела далі жінка,— Хаджи-Мурат, ідучи з Тлоха в Сіух, упав з коня й розбив собі голову й ногу, щоб він ніколи не вичухався, в Хунзасі був з перев'язаною головою й дуже кульгав, а Кибіт-Магома до Шаміля їхав, збираються взяти в облогу Темір-Хан-Шуру, а Хаджи-Мурат загадав — супостат він! — зруйнувати всі будинки, що біля старої мечеті, та й саму мечеть, де було вбито другого імама Гамзат-бея, начебто згодом зрівняв із землею, щоб вшанувати пам'ять імама, піднести його в очах людей, а він же сам його і вбив! Упорядкував могилу Гамзат-бея, щодня ходив туди,— ненавиджу, мовляв, тих, хто вбив його! А він же сам, сам! це всі знають! зрівняв із землею, помстившись за вбивство Гамзат-бея, самому собі мстив, могили аварських ханів. І свою могилу, якби вона була, розтоптав би!..»

Ось воно — ім'я для улюбленої дружини Шах-Аббаса: Сальмі-хатун! А раз ім'я знайдено і дух знайшов свою плоть, перо швидко побіжить по паперу, шукаючи засобів від згубних пророкувань зірок.

Яка була ніч у Сальмі-хатун!.. вона, щоправда, вередувала: коли ж привезуть їй хутра соболя й горностая?! Але і в вередуваннях своїх Сальмі-хатун була гарна.

Атож, посли від білого падишаха привозили хутра. Ще за Узун Гасана було привезено їй соболіну шубу й три лисячі шуби, шубу з горностая.

«Де ж такі звірі водяться, у якій державі?» — спитав шах у послів, а ті відповідали, що звірі ці водяться в государевій державі, в Конді й Печорі, в Угрі й Сибірському царстві поблизу Обі, великої річки, від Москви понад п'ять тисяч верст, що земель у їхнього царя багато, треба йти дванадцять місяців, упоперек — дев'ять, «Зачавши, родить», — так само вимірювалося й батиеве військо: займає простір на двадцять днів дороги завдовжки й п'ятнадцять завширшки (а шах послав для цариці тридцять разків без трьох перлин, і в разку — по тридцять намистин без двох).

«Коли ж?!» — не терпілося Сальмі-хатун.

Адже вперше за сім років правління прийшли привітання. А спочатку, коли пішли по світу чутки про смертні вироки Шах-Аббаса, саме вони, англійці та іспанці, почали

виявляти стурбованість, висловили побоювання, чи не відіб'ється, мовляв (?), на їхніх стосунках (!). А їхній Філіпп? Отруїв рідного брата! Убив — і все заради корони на голові! — рідного сина! дружину! «У вас би мені повчитися, а ще з порадами!» Авжеж, жорстокий! Не перший і не останній! І поголовне винищення непокірних племен, — де б хто не був з кочового племені текелю (за те, що повстали!), — правитель зобов'язаний схопити і стратити, щоб жодного на землі не залишилось! То й що?! Невже монархи забули: монголи на полі битви складали піраміди з голів убитих, а будуючи башти, влаштовували стовпи з людських тіл і обмазували їх глиною і вапном.

А коли султан Мехмет II, завойовник Константинополя, а це ж нещодавно було! наблизився до Бухареста, він побачив на рівнині перед містом двадцять тисяч турків, болгар, жінок і дітей, яких посадив на палі володар Валахії Влад-Диявол. І це пробудило в Мехметі II, ось що таке справжній монарх! не жах, а захоплення. «Як же позбавити таку людину її володінь?» — вигукнув він. Той же Влад-Диявол любив бенкетувати в оточенні посаджених на палі людей.

Чи ми забули, як Кініс, бан Темесварський, сподвижник Стефана Баторія, після перемоги при Кенчер-Безі над нашими воїнами, танцював з шматком убитого турка в зубах?

Історії відомі полководці — наприклад, полководець арабського правителя Абдальмамка Гаджаджи, — котрі змалку пили гарячу кров замість теплого материнського молока.

А хрестоносці, ці зразки, так би мовити, рицарського духу, займалися людодством, ласували м'ясом молодих арабів і смажили дітей на рожні, і один з ваших архієпископів (атож, адже Шах-Аббас подумки розмовляє з європейцями, обуреними його жорстокостями!) запевняв, що не треба їм дорікати людодством: вони ж їли м'ясо єретиків.

А одного разу, щоб вразити послів (після перемоги над султаном), Шах-Аббас наказав принести корзини, мішки з грубої шкіри, — розв'язали й почали витрушувати їх, і на килим посипались відрізані людські вуха й носи, кров на них запекалася, і одразу запахло затхлою кров'ю.

Північні сусіди, слава всевишньому, мовчали, бо їм свої жорстокості не злічити; англійський купець проїздом був, з Шемахи, щоб вивезти звідси шовк сирець, а може, щоб шахові догодити, чи то правда: мовляв тільки й роблять

там те, щоб довжелезний титул царя визубрити, повторивши його цілком від початку до кінця, втішаючись тим, що царський титул довший від титулу англійської королеви; такі вимоги спричиняють часом великі прикροщі й навіть сварки з татарськими й польськими послами, котрі не хочуть вживати назву царя, тобто імператора, і повторювати достоту увесь його довгий титул,— розповідав англійський посланник, і записи свої він вручить вічній королеві, аби вона не вжахнулася, прочитавши про тиранічну форму держави, далеко не сумісну зі способом її правління; «їхні вчинки,— напише посланник, якою мірою вони обтяжливі й нікчемні для нещасного пригніченого народу, що населяє цю країну, такою ж мірою можуть дати мені привід визнати себе щасливим за істинно королівське правління Вашої Величності, бо Ви правите не рабами, а підданими, які виконують свої обов'язки з любові, а не зі страху» (?!).

І про батька теперішнього царя, названого Грозним, казав шахові посланник: під час прогулянок або поїздки цар наказував рубати голови тим, хто йому зустрічався на дорозі, якщо їхні обличчя йому не подобались, або якщо хтось необачно на нього глянув; наказ виконувався негайно, і голови падали до ніг його; і про масові страти — знищення негодних від надмірної підозрливості й страху, упав у підозрливість, яка зродилася в ньому, через кепські справи; що зрадники у змові з поляками й кримцями.

Але склалося враження, що Шах-Аббас наситився страдами, тим більше що основних його суперників було знищено, дехто, щоправда, втік, але з деякими він впорався й за межами імперії. Шах навіть створив меджліс¹ поетів, музикантів, щось на зразок «вільного клубу». І добрав він, що новий духовний глава шиїтів Ага-Сеїд, освічений чоловік, дивно тлумачить догми Корана, мовляв, пророк Мухаммед повеліває мусульманам, не виключаючи й монархів, правити, радячись.

І Ага-Сеїд сміє говорити це, коли навіть невисловлений сумнів, що відбивається в погляді, жорстоко придушується. І шах несподівано прийшов до ідеї «вільного меджліса» — зібрати людей і послухати, про що вони думають. Шахові відкритися побоятся, а розумному й освіченому Ага-Сеїду — довіряться.

Але сказав поет: «Того, хто говорить, надихає слухач. Це так-сяк, коли Ага-Сеїд тлумачив туманні частини Ко-

¹ Меджліс — товариство, зібрання (азерб.).

рана щодо багатоженства,— мовляв, Мухаммед обмежив чотирма, але й цей дозвіл обставив умовою: «Якщо не можете ділити рівно свої почуття поміж дружинами, беріть тільки одну». А чи можливо ділити? Ні! Ось і виходить, що багатоженство супроти духу Корана.

«Поголос про вади Мухаммедової віри йде по світу, і треба припинити його,— думав Ага-Сеїд.— І довести, що іслам кращий за християнство й іудаїзм. Що? Рабська доля жінки? — Ага-Сеїд зітхнув, і печаль поїняла його обличчя.— Ви даремно думаєте, що становище жінки за ісламом сумне. До пророка араби на жінку дивилися як на виплодок пекла, низьку тварину, диявольське породження. Дівчаток, бувало, живими закопували в землю. До цих невігласів Мухаммед у Корані звертається так: «О люди, бійтеся Аллаха, котрий створив вас» — і чоловіків, і жінок — «з однієї й тієї ж речовини». Хіба це не проповідь рівності між чоловіками й жінками?! В Корані цілу главу присвячено жінкам! А як тлумачити вигук Мухаммеда про те, що «Аллах розташував рай біля ніг матерів»?.. Після втечі Мухаммеда з Мекки до Меддини до нього приходили голі арабки й, лігши в непристойних позах, казали: «Розповідай про свого аллаха, Мухаммед». І пророк змушений був сказати: «Закривайте свої тілеса». Хіба це затворництво?»

Напередодні в шаха був головний мулла: необхідно зміцнити серед народу авторитет володаря, укріпити думку про священне походження династії Шах-Аббаса — Сефевидів, намалювати його родовід з часів пророка Мухаммеда. Передусім головний мулла прийшов порадитися з Ага-Сеїдом. «Культ шаха і так великий,— зауважив Ага-Сеїд,— до чого тут родовід? Є в світі вчені мужі, і вони в душі посміюватимуться з нашого родоводу, розрахованого на темну масу!» — «Але, створюючи культ,— заперечив головний мулла,— ми, наближені шаха, забезпечимо й себе!» Якось поміж слів головний мулла проронив фразу про те, що, мовляв, є люди, ваша величність падишах, котрі скептично ставляться до ідеї родоводу! Хто? Ага-Сеїд! А тут ще впертість Ага-Сеїда: не називаючи імені мерзенного раба, неодмінно агента турецького султана, який спитав у вільному меджлісі про суперечки між суннітами і шиїтами на право володіння Багдадом. Наступної хвилини Ага-Сеїд, може, і назвав би ім'я християнина або іудея, але було пізно — шах і сам не пам'ятає, як встромився в груди Ага-Сеїда тонкий, мов лозина, клинок... Меджліс було розгромлено.

І чого раптов він згадав про Ага-Сеїда?! Атож: якби був він живий, неодмінно підказав би, як ошукати зірки, що пророкували загибель вінценосцю.

А який напередодні був чудовий день! Після англійського й іспанського посланників було скликано меджліс поетів на честь Шах-Аббаса: читали оди. Семиразовий рефрен славив трон, і меркло сім планет перед славою шахиншаха (обігрували сьомий рік його царювання). Сім по сім бейтів єдиною римою оспівували Сулейманову мудрість і Рустемову міць шаха. «Аллах мій,— пустив сльозу він,— як мене люблять мої поети! Дивно влаштовано світ: що більше сліз і крові проливаєш, то більше люблять тебе! А все тому, що стратив заради блага царства!»

Солодкі слова ласкали, але рядки продзижчали над вухом й полетіли. І з такою силою раптом потягло до Сальміхатун, що шах обірвав царя поетів. З іншими дружинами нетерплячий, лише голод і втамування, а з нею не любить поспішати. Інша, застукана зненацька, і не збагне одразу, що сталося: влетів, скорив, і тільки шия горить від колючих вусів,— чому не дав знати заздалегідь, як це завжди робиться через головного євнуха?!

Ось і збагни, яка сила потягла його в голубі покої, а не в оранжеві або сріблясті, і не до індіанки або грузинки, а до румунки або єврейки. Або до рожевоощокої, білої-білісінької, з синіми очима, що світяться і вночі,— слов'янки. Є й голландка, подарована чомусь турецьким султаном,— довго думав шах над розгадкою такого таємничого символу, а є, звичайно, якийсь знак; не розгадавши, в боргу не залишився; той йому християнку, до котрої не знаєш, як підступитися, а він султанові — туркеню, нагадати про вдалий набіг (аж ось і розгадка, мовляв, султанові володіння простерлися до невідомих шахові земель). І, звичайно ж, у шаховому гаремі чимало персіянок, і серед них найжаданіша — Сальміхатун. Невідомо, чим звабила. Як завжди вгамує голод — піде або затримається з цікавості: чужі кров, віра й мова — пізнаємо й це! А в Сальміхатун на цілу ніч. І ніякі світові події не відірвуть від неї. А в хвилину, коли здається, що саме це — і нічого більше не треба,— ладен і трону зректися.

Щось таке саме було в шаха і в часи терору — з персіяною; злякало його почуття, коли здалося, що вона гору взяла над ним, тягне до неї, і почуття це розслаблює, солодко аж до сліз, ладен будь-яке її бажання виконати, але, на щастя, вона мовчить! А якщо заговорить? А одного

разу в розпал дня, коли візир доповідає про становище на півдні країни, де за намовою афганців було зчинено бунт, а тут поряд, чекаючи черги, щоб розповісти, як було придушено цю нечувану самовпевненість юрми, стояв командуючий, Шах-Аббас перебив візира й подався до неї. І пробув у неї допізна. А в залі його чекали! І він, нікчемний, ще сміє мріяти про велику державу?! І Шах-Аббас, розгнівавшись, задушив персіянку, самим чортом підслану до нього, щоб воля царя була м'якша за віск.

А Сальмі-хатун і розумна! Ось і тепер, на світанку, він вкотре потягнувся до неї, а вона: «Засни, мій шах, завтра тобі вирішувати долю відданого тобі народу!» І їй би, подумав засинаючи шах, заснувати титул; але який? Може, «Сонце царства», «Шамсультане»? Це було б вперше в історії Сходу: титул жінці!

ЗОРІ ПРОРОКУЮТЬ ЗАГИБЕЛЬ

І раптом біля дверей зашелестіло, чиїсь кроки зупинилися біля покоїв Сальмі-хатун. Шах підхопився, взявся за кинджал.

— Гей, хто там? — У дверях зі свічкою в руці стояв головний євнух Мюбарек. — Чого це ти? — спохмурнів шах занепокоєний такою несподіваною появою євнуха. Справді, сталося щось неймовірне, коли євнух наважився, не чекаючи ранку, потривожити шаха.

— Мій шах, — низько вклонився Мюбарек, — головний зіздар щойно прибіг до мене й, захекавшись, сказав, що негайно хоче удостоїтись лицезріння його величності царя царів всесві...

— Коротше! — обірвав його шах.

— ...бачити вас у дуже важливій справі.

На перший погляд розташування зірок здавалося сприятливим: благодійно Сонце й Юпітер прямують до сузір'я Рака, полонивши Марс. І Сатурн, не менш шкідлива, ніж Марс, планета, перебуває в сузір'ї Скорпіона й тому не має сили прийти на допомогу полоненому, а Меркурій, планета зрадлива, — у сузір'ї Лева, в домі теж щасливому, і тому від нього ніяких підступних замірів чекати не доводиться... Але не поспішай з висновками, казав учитель, подумай ще. Так, справді, Марс в полоні, він в облозі, але ж Меркурій від Сонця віддалений і тому хворий, а хвороба Меркурія — провісник наглої смерті! Венера могла б допомогти

знесиленому хворобою Меркурію, але між ними — Сонце, і променям Венери ніяк не пробитися. А хто панівна планета гороскопа? Місяць! Адже він живе в сузір'ї Рака, отже, Сонце і Юпітер у нього в гостях! Але хазяїн, перебуваючи поряд з Сонцем, наближається до цілковитого свого знищення й тому знесилений!

Звіздар уловив підступність зірок і за облудним хитроплетінням планет, що пророкували, здавалося б, щастя, розгледів справжній сенс — смерть вінценосця! Не можна гаяти часу до фатального зближення Марса й Сатурна, коли впаде удар на вінценосця, залишається два тижні. Очі царства, «Ейнуд-Салтане», цей титул дав звіздареви шах за його могутність, подався до шаха. Але яку силу треба мати, щоб уста виштовхнули слова про фатальну загибель! Може, зачекати до ранку? Він повернувся, ще й ще раз підрахував і накреслив хід зірок, заглянув у найновішу астрологічну таблицю Улугбея: ніякої помилки! Роздумувати ніколи — шах всемогутній, і він знайде засіб!

І тільки тут Очі побачили, що шах — такий же смертний, як і він, Садреддін; шах зблід, але звіздар не сміє цього помітити, голова його низько опущена, і він дивиться на свої загнуті догори гострі носки чув'яків, бачить кінчик білої бороди. І лише тепер звіздар збагнув увесь жах свого становища: хіба мало випадків, коли за недобрі звістки карали на смерть?

— Ти вільний, іди!

Так і не розгинаючись, звіздар поплентав до виходу.

Шах дивився на небо, що почало вже світлішати: за що? І тепер, коли жити та жити йому на радість народу, зміцнюючи його могутність! Дай йому час — і він поверне Багдад! Закріпиться в Арабістані, Турані, Індостані!.. Може, звіздар помиляється? Але астрологія — династична професія звіздаря, її родовід трохи не від Абу-Алі-Сіна.

І шах наказав негайно викликати довірених людей (ось коли і пошкодував, що немає в живих Ага-Сеїда!): візира, воєначальника, скарбника й головного муллу. Якщо не допоможуть — відрубати їм голови й покликати нову партію ханів, цього разу титулованих.

Скільки ханів у цій східній країні, а допомогти шахові нікому! Ці Очі, Особливозаслужені й Високодовірені! Трохи висунеться чоловік — і одразу ж йому титул хана. Як же не будеш забобонним, коли колесо фортуни в своєму дивному повороті перетворює вчорашню нікчому в хана-

радника тільки тому, що він володіє гучним голосом і може прокричати про свою вірність шахові.

Лише вінценосців колись величали ханами; у Туреччині тільки султан носить це звання; а Сефевіди, аби принизити турецького султана, а заодно й суннітську Туреччину (недарма ж Шах-Ісмаїл, родоначальник Сефевідів, принципом віри замінив принцип етнічний. Важливо, — казав він, — не те, що ти перс, турок або туркмен, а те, що ти шиїт або сунніт!), стали давати ханське звання кожному випробованому слугі й рабу, і титул хана шанується вище, аніж титул султана.

Пройшов гарт на вірність багато хто, особливо ці четверо, котрих чекає Шах-Аббас.

У воєначальника він відняв його найвродливішу дружину, вона йому сподобалась, і той поступився. А за неї ж воєначальник ризикував життям, вдерся в палац до турецького вельможі й побачив у кутку налякану дівчинку, яка визріла для втіх; не було б кривдно, якби шах забрав її собі, — але де там, він принизив воєначальника, відіслав її в дарунок турецькому султанові (у відповідь на голландку!); і вручив султанові сам воєначальник. І раби доводили, хто як міг, свою вірність. Воєначальник, він же міністр у справах безпеки шаха, упередив замах, а стрілу, якою невідомий намагався вбити Царя Царів, вручив на пам'ять шахові: накінецьник, змашений отрутою гюрзи. Сидів, підісланий ворогом, в криївці, щось на зразок бійниці в кріпосній стіні, і чекав, коли виїде на своєму білому коні Шах-Аббас. «Гяур?» — «Та ні! Свій, наш, шиїт!» Куди тяглися нитки: родинні? дружні? Хто просто вітався, як і належить мусульманам: скільки разів на день зустрінуться, стільки й вітаються; і до кого привела нитка — страта. А лиходія вбила власна ж стріла. Дорога, якою любив їздити шах, виявилась раптом небезпечною: викопано (за ніч, чи що?) глибоку яму, а на дні — гостре каміння, і прикрита, схована яма так вправно, що й не помітиш. І знову ж таки першим міністр шаха довідався.

Якось Шах-Аббас обходив варту власної кінної охорони, у якій служив і син візира Ашраф-хан, вловив у його погляді недобрый вогник, і кінь його («Навчись правувати ним, коли шах влаштовує огляд!») перед шахом дуже головою мотнув... Ашраф-хан зблід, і цього було досить, щоб шах оголосив візирові про зрадницькі наміри його сина. Візир пробелькотів щось незрозуміле, але одразу ж, зрозумівши марноту свого заперечення, осікся і вже на-

ступної миті, показуючи вірність панові, мовив, сподіваючись на ласку: «Ось тобі мій меч — відрубай голову зрадників!» І цим мечем кат скарвав візироваго сина — Ашраф-хана, і невтямки батькові, що випадок зі зрадою сина лише випробування його на вірність; а якби продовжив він своє недоречне белькотіння — перестав би він бути головним радником; а трапиться, і в першому невдалому багдадському поході син самого шаха попаде в полон до турків, і він обміняє його на турецького туменбая, і накаже для науки воїнам стратити: «Вже коли син,— скаже шах славнозвісні свої слова,— виявився зрадником, не чекати успіху від походу!» І ці слова увійдуть в історію: «Хай покарає сина мій меч!»

І поскакали гінці, лунким тупотом коней здіймаючи пилюку, що біліла в передсвітанкову пору, щоб негайно доставити до шаха радників.

І ось уже скакають вони до палацу.

«Може, нова війна?» — думав візир. Але ж ще вчора, слухаючи поетів і музикантів, шах був веселий і ніщо не свідчило про його намір затівати війну. А головний мулла вночі погано спав: думав, як навернути в шиїзм іновірців. Скарбник був, як завжди, бадьорий,— завдяки його зусиллям казна тріщить від багатств; а гроші — і влада, і армія, і зброя; шах накреслив широку програму будівництва у країні, розширює гавані Персидської затоки, куди входять кораблі далекої Англії, Португалії і Іспанії, упорядковує дороги, будує мости, споруджує караван-сараї, аби було пристанище прочанам, що йдуть з Індостану в Багдад (і лазутчики!), щоб поклонитися шиїтським святиням,— Багдад невігойна рана, шах неодмінно поверне Багдад! А военачальник вважав, що за нього думає шах, і їхав до нього, ні про що не журячись.

Звістка була приголомшлива. Їм навіть дозволено в присутності шаха сісти, що робиться під час дуже важливих засідань (?).

— Що ж ти порадиш, Опора царства, мій Азідкуль-Салтане?! — почав шах з візира.

— Відданість нікчемного раба, наш великий царю царів...— вчасно замовк, щоб не сказати «всесвіту»: не треба нагадувати про зірки! — шляхетні предки шаха через безмежну доброту свою призначили візирами людей недалеких.

— Ось і доведи, на що здатний!

— Мій шах,— це кінець, подумав візир,— не було ви-

падку, щоб нікчемний раб твій... але як відвернути рух зірок, убий мене, мій шах! — хоч раз мужчиною бути!

— А що порадиш ти, Меч Царства, мій Сейфуль-Салтане?! — звернувся шах до воєначальника.

— Твоє переможне військо ще стрясає світ, дай тільки час, і султан...

— Пізно! Він зжере вас, коли мене не буде!

Воєначальник вп'явся очима в шаха, від натуги набрякли жили на шиї, піт немов бородівки.

— Може, мій шах,— ледь чутно каже скарбник, Помічник Царству, Насрус-Салтане,— звіздар помилився в розрахунках, я ладен йому допомогти!

А шах уже дивився на головного муллу:

— Ну, Віра Царства, мій Етімадус-Салтане?!

«Невже шах забув про мое генеалогічне дерево?!» Але мулла вхопився за думку скарбника: настав час поквитатися зі звіздарем, цим вискочкою, немов лише він служить шахові!

— Мій шах, де це бачено, щоб, вказавши отруту, звіздар не знав протиотрути? Якщо він мудрий і вчений, нехай знайде засіб від біди, яку передвіщає!

Звіздар знав, що по нього прийдуть, і гарячково перегортав астрологічні книги. Але ні в астрологічних таблицях аль-Баттані, ні в космографічній праці «Перлина чудес і перл дивовиж» Сіраджеддіна Абу Хафс Умар ібн аль Варді, навіть у такій багатомудрій книзі, як «Про небесні рухи і звід наук про зорі» Ахмеда ібн Мухаммед ібн Касир аль-Фаргані,— ніде не вказано засобів!

І він, щоб відвернути від себе біду, придумав довгу промову на захист астрології. «Так,— скаже він,— зорі керують долею людей, а Аллах керує зорями. Безглуздо вважати, що Аллах створив небо й зорі без користі для світу. Небо — годинник для року, місяців і днів. Але для цього було б достатньо Сонця й Місяця, навіщо ж решта п'ять планет? Сатурн повільний, Юпітер блискучий, прекрасна Венера — подруга Сонця, зоря вечірня й вранішня, Марс і Меркурій?! І інші зорі — нерухомі в своєму вигляді? Чи вони не впливають на людей? Сонце міняє пори року, фази Місяця збільшують і зменшують головний і кістковий мозок тварин, деревні соки, тіло раків і равликів. Зустрічі Венери і Марса спричиняють дощ, а Юпітера і Меркурія — бурю й негоду. Коли планета в знаках нерухомих зірок, їхня дія посилюється, бо зорі подібні до

жінок й самі по собі безплідні, якщо незапліднені планетами».

І він нагадає шахові про недавню повінь, яку теж передбачив: коли планети вологи поєдналися в сузір'ї Риб, що загрозувало новим потопом, — президент Тулузи навіть побудував Ноїв ковчег. І про небачену посуху, коли Сатурн і Марс поєдналися в знаці Терезів, а Сонце й Юпітер — у знаці Лева.

Хіба не пам'ятає шах про недавню чуму, яку пророкували зорі, — Сатурн і Юпітер зійшлися в знаці Лева поблизу туманних зірок Рака, що ще Птоломеї вважав провісником мору? І він, зіздар, передбачив чуму! А хіба не впливає розташування зірок у ту мить, коли народжується людина на співвідношення в ньому чотирьох елементів: вогненного, холодного, сухого й вологого, від чого залежать темпераменти і характери, задатки хвороб! Ще Арастун-Арістотель казав, що тіло, народжене під час поєднання Сонця й Місяця, слабне й недовговічне, надто коли Місяць іде назустріч Сонцю. Досвідчені повитухи й матері особливо піклуються про таких дітей, і зрозуміло чому: Місяць керує соками немовляти, і якщо він не впливає свого світла в тіло, то соки в ньому висохнуть, і дитині суджено сухоти або проказу, а якщо до цього Сатурн і Марс вливають у тіло свою отруту, то дитина проживе недовго.

Усі рідинні частини тіла — кров, головний і кістковий мозок — припливають і відпливають залежно від Місяця. Але вплив Сонця і Місяця посилюється або слабне залежно від інших п'яти планет. І хіба не відповідає кожна частина тіла особливій планеті? Серце — Сонцю, мозок — Місяцю, печінка — Юпітеру, нирки — Венері, селезінка, яка ховає в собі чорну сечу, — Сатурну, сечовий міхур — Марсу, легені — Меркурію!

Медицина не пояснює, а моя астрологія пояснює, чому навіть близнюки, зачаті і народжені разом, такі несхожі. А хіба можна нехтувати віщуванням зірок? Навіть європейці вірять їм! Астролог Родріго Фалейро, котрий вчив свого друга Магеллана обчисленню по зірках довгот, відмовився від участі в його кругосвітній подорожі, бо прочитав по зірках, що астроном, який супроводжуватиме експедицію, загине по дорозі. І севільський астроном Андреас де Сан-Мартін, який поїхав замість нього, був убитий на острові Зеба».

(Бувало, звичайно, — але про це астролог мовчатиме, — коли фанатики астрологи бачили, що їхнє пророкування не

збувається, то вони намагалися самі прикласти до цього руку. Якийсь астролог передбачив пожежу міста, і коли цього не сталося, підпалив місто, вирішивши прийти на допомогу зорям, але був схоплений і страчений).

«А хіба я,— вів тим часом астролог (а Фаталі заслухався, зачарований знаннями шахського звіддаря),— не пророкував мор, що напав на сусідню Туреччину та обминув нас, пішовши в Європу? А зумів я це передбачити, бо вдень і вночі спостерігаю за зірками, щоб відвернути несподівані удари. До того ж з'явилася комета, і пропасниця, яку я пророкував, забрала тисячі життів!..

Але чи слухатиме шах! І справді!

— Як посмів ти погрожувати мені бідую,— не давши опам'ятатися звіддареві, вилив на нього свій гнів шах,— і слова не сказав, як боротися?!

— Я думав, мій шах!

— Кажи!

— Дай час!

— Кате! — і в одну мить з-під землі виріс кат з мечем на паску й вірьовкою в руках: рубати чи вішати? — Забери зрадника й відрубай йому голову! «Якщо його стратять, не обминути страти і нам!» І воєначальник вкляк на колінах.

— Шах, хто ж порятує нас з біди, коли цьому нікчемному віслюкові, гідному смерті, відрубують голову? Хай підкаже, а потім і скарай!

Та раптом зайшов головний євнух і доповів про найстарішого звіддаря Мовлана. Невже ще живий цей астролог, котрий служив трохи не Довгому Гасану?!

ЗОРИ ОШУКАНІ

— Старечою неміччю я приречений, мій сонцеликий шах.— Мовлана почав важко дихати,— прожити залишок свого віку на самоті. Але несприятливе розташування зірок змусило мене підняти старечі кістки й постати перед вами, мій шах! Через п'ятнадцять днів планета Марс...

— Знаю,— перебив його шах.

— І про сузір'я Скорпіона.

— Так!

— Хвала, хвала учневі. Але невже ви не знаєте про те, як відвернути біду?

— Це я хочу почути від вас, Мовлано!

— Та навряд чи хто підкаже! Звіздарі тепер нікудишні, не те, що колись! Мій учитель було...

— Мовлано, ви хотіли підказати! Я чекаю!

— Майте терпіння, мій шах, бо те, що я запропоную, в жодній книжці не прочитаєте. І немає на землі людини, окрім мене, хто б підказав. Доля фатальна, від неї не втечеш, доля сліпа, і від неї можна порятуватись. Мій шах, у ці злочасні дні, але не пізніше, ніж завтра, ви Шах-Аббас Великий повинні зректись престолу...

— Та що ти городиш, Мовлано?! — Шах підхопився, і всі здригнулися.

— Майте терпіння, мій шах! Авжеж, зректись престолу, передавши трон якомусь злочинцеві, гідному смерті, зникнути з очей і перечекати. Коли руйнівна сила зірок упаде на голову грішника, котрий у цей час буде повновладним шахом, ви знову займете свій трон і царствуватимете в повному щасті й здоров'ї на славу нашої могутньої вітчизни! Але доля насторожі. Народ повинен вважати грішного лиходія справжнім шахом. Необхідно також розірвати шлюбні узи з усіма дружинами, і з тими з них, котрі погодяться стати дружиною звичайного смертного Аббаса Мухаммед-огли, можна буде укласти новий кебін¹.

Усі мовчали: хвалити? а раптом шах не схвалює? ганити? Але шах помітно повеселішав, і всі стали хвалити Мовлану — його винахідливість і стратегічний розум. Так, але де знайти такого чоловіка? Щоб, по-перше, був нечестивцем, гідним смерті, і щоб, по-друге, ставши шахом, не стратив їх усіх?

Шах зупинив свій погляд на візирі, і той одразу:

— У країні нема невдоволених, мій шах! Усі славлять тебе! — І, помітивши сумнів у погляді шаха, додав: — Може, один-два негідники, — у погляді шаха здивування і візир зробив поправку: — Але й тим ми відірвали голови!

А шах дивиться на воєначальника, згадавши, що він до того ж міністр у справах безпеки престолу.

— Є в мене один на прикметі, мій шах, ми стежимо за ним.

— Чому не доповідав раніше?

— І дуже добре, мій шах! — посмілішав Мовлана, відчуваючи себе героєм дня. — Кого б ми тоді на трон посадили?

¹ Кебін — шлюбна угода.

— Твоя правда, Мовлана,— похвалив його шах.— То що ж він?

— Грішник, яких світ не бачив! З'явився тут недавно.

— Отож-то я й думаю, де це в нас узявся нечестивець? Звідки він?

— Здається, з Гянджі.

— Не може бути, щоб з батьківщини шейха Нізамі Гянджеві?

— А може, з Шекі?

— Може бути! (Якби знав, згадав би про Фаталі, але як у таку дальну проникнути поглядом?) То хто ж він?

— Прибув до нас з вірменськими ремісниками.

— А може, вірменин?

— Ні, ні, чистокровний шиїт! Юсиф його ім'я!

— І що ж він?

— Картає безкорисливих служителів ісламізму! Начебто обдурюємо народ, вдовбуючи йому в голову покору й послух. Запевняє, що всі посадові особи, починаючи з сільського старшини й кінчаючи самим вінценосцем,— тирані!

— І його досі не стратили?! Що ж робить твоє міністерство безпеки?

— Я хотів одразу знешкодити всю його зграю! Але кара зірок...

— Що ще каже цей Юсиф? — перебив воєначальника шах.

— Він вважає, що кожен сам по собі аллах.

— Аллах? О боже! — розреготався шах і, наслідуючи повелителя, зареготали всі, тільки Мовлана, через неувважність не почувши, про що йшлося, не зрозумів, чого так усі сміються.

— Я насмілюсь вважати,— надумав сказати вирішальне слово Мовлана,— що шекинець Юсиф це і є та людина, якої не дочекаються в пеклі. І дякувати долі, що хоч один негідник знайшовся в нашій обраній аллахом країні! Йому судилося стати лжешахом і загинути від руйнівних дій зірок.

Одразу ж було складено шахський указ про присвоєння Мовлані титулу «Сонце царства» («Шамсуль-Салтане»); ідея народилася сьогодні, і титул було задумано як жіночий, але доля розпорядилася інакше,— для Сальмані-хатун (і шах поспішив до неї) він придумає новий. Але цього не станеться, як не встигне й Мовлана отримати шахський фірман,— надто вже розігралася сьогодні фантазія у Мов-

лани; надумавши змагатися із зірками, він змістив могутнього шаха, посадив на престол лжешаха, пророкуючи його загибель і пекельні муки: у келії, яку всі забули, чекав Мовлану, хто б ви думали, сам Азраїл, ангел смерті.

А наступного дня зібралися в палаці міністри, вельможі, сановники, вчені, нащадки пророка сеїди, чиновники.

Ось і шах: на голові осяйна корона, в руках золотий скіпетр, всіяний коштовними каменями. Він скрушно глянув на свою верховну раду: кожного знав особисто, багатом дарував чини й титули, і в їхніх поглядах, звернених до шаха,— незнищенна покора і рабська догідливість: тут Висоти Країни й Довіра Держави, Рука Царя й Вуха Царства, Розкіш Держави й Звитяга Царства, Тіні Царя. Побожно поглядають на повелителя Знамено Країни й Інформатор Держави («Мукбіруд Довле»), Поважність Царства й Правота Країни («Муваккурс Салтане» і «Сідкуль-Мульк») Абсолютно Правдива Людина Держави («Сіддікуд-Довле»).

В останню мить, перед тим як виголосити промову, шахів погляд зачепив Пишність Трону, він же завідуючий шахським гардеробом, Скринедар, і Узи Царства, він же... але посади його шах не пам'ятав.

— Уже сьомий рік,— почав шах,— я царюю над вами. Але з причин, які я не вважаю за потрібне відкривати вам, я змушений зректися верховної влади й запропонувати її особі, значно гіднішій, ніж я, і досвідченішій у справах правління. Його вам назвуть, і вам підкоряться йому! Нещастя впаде на голову тому, хто порушить мій наказ й наважиться не коритися йому!

Напередодні шах видав, це він придумав уночі, фірман про скасування з цього дня й надалі смерті через пролиття крові й задушення: сила зірок не підвладна нікому, навіть шахові, але все-таки?! що сильніший присуд зірок, він неминучий! або шахів указ, він також непорушний!

Шах зняв з голови корону й поклав її на трон, відстебнув меч і вбрався у простий одяг.

— Відтепер я бідняк Аббас Мухаммед-огли.

В задніх рядах хтось схлипнув, чути було, як хтось упав.

Побачивши шаха у простому одязі, красуні гарему ладні були розреготатися, але грізний погляд володаря притлумив їхній сміх.

— Любі мої подруги,— сказав дружинам шах,— я змушений повідомити вас про дуже сумну подію: з цього дня

я вже не шах.— Страх пойняв красунь, коли після закінчення обряду, за яким розривали шлюб, Мюбарек порвав шлюбні акти.— А тепер,— звернувся до красунь шах,— якщо котра з вас погодиться стати дружиною простого смертного Аббаса Мухаммед-огли, то мулла здійснить шлюбний акт.

Всі жінки в один голос дали згоду знову стати дружинами шаха, бо він був молодий і вродливий. Всі, та не всі! Спочатку відмовилася вступити в новий шлюб грузинка. Потупивши очі, вона сказала, що всім була задоволена, перебуваючи в шлюбному зв'язку з шахом, але тепер, коли вона може висловити своє бажання, їй, котру було примусово забрано в шахський гарем, хотілося повернутися в рідний край. Що ж, її прислав у дарунок правитель Грузії, хай повертається й відповідає перед своїм царем (там не повірили їй і вирішили, що вона втекла, хотіли повернути, але сталися такі події, що було не до неї, аби самі вціліли). І посаг свій забрала грузинка, покидаючи шахський палац... «А який посаг у неї міг бути?» — задумався Фаталі. І одразу ж згадав про дружину.

— Тубу! — гукнув він її.— Ось і знадобилася мені твоя розповідь!

— Яка? — насторожилася вона.

— Пам'ятаєш, про посаг?

— То й що?

— Грузинка покидає Шах-Аббаса й наполягає, щоб повернули їй посаг. Ти тоді ще не доказала про сукні.

— А вона хіба з простого роду?

— Та що ти? Її прислав шахові у дарунок правитель Грузії.

— Та я їй такий посаг вигадую, що Шах-Аббасові й не снилося! Пиши: сукні з іспанської парчі смарагдово-жовта з гудзиком золотим, і сукня червона тканина з дев'ятьма перламутровими гудзиками; і сукня з французького едвабу жовтавого кольору з дев'ятьма парами золотих защіпок. І дев'ять суконь чесучевих, і дев'ять суконь з французького шовку, дві з них нагадують колір гранату... Ще?

— Дякую тобі, Тубу-ханум. Видадуть повість, куплю тобі на гонорар, як ти сказала? — «нагадують колір гранат» (і справді купив, але не сукню, а килим, та й той віддав згодом жebraкові!). А ще хотів купити (бачив якось у невістки Воронцова) три рубінових запонки, пришиті на

темно-бузкову оксамитку, що охоплювала її шию, — але ж хіба носитиме її Тубу!

Услід за грузинкою відмовилася вступити до шлюбу ще одна красуня: сама Сальмі-хатун! Удар був такий зрадницький, що шах, забувши на мить, що він відтепер просто Аббас, накинувся на неї, але та, будучи лише хвилину тому дружиною шаха і ставши за присудком долі шахською вдовою, владно підняла руку й показала простому чоловікові, щоб знав своє холопське місце.

Ще вночі, коли шах був з нею, вона дивувалася з його надмірної ненаситності, вже не хочеться, а чіпляється, підігріваючи себе, немов хтось відбере її! Підступна!.. А він навіть, гріх подумати! їй співав! Так, так, співав на новорічне свято Новруз-байрам! «Нема святя без жертв, хай буду твоєю жертвою я!» І декламував улюблені вірші предка — Шах-Ісмаїла! Наївна, вона гадає, що Шах-Аббас навіки залишив престол! А хіба ні? Чи ти забув, шах, що зречення повинно бути щиросердим і відвертим?! Бо інакше, якщо ти в душі вважатимеш себе володарем, спостигне тебе кара зірок, де б ти не сховався.

Скільки очеретяних пер та фіолетового чорнила, пера їх п'ють та п'ють, треба, щоб розповісти про Юсифа, вмілого сідляра, якого верховна рада намітила на найвищу з вигаданих людством посад: шах?.. По-різному в різних народів і в різні часи називається ця висока посада, а без неї як обійтись?! Зробили спробу — не вийшло! І сідло, яке шие Юсиф, що той трон: сісти, щоб зручно поганяти, — хто коня, а хто — мене.

Юсиф по батькові, як і Шах-Аббас Мухаммед-оглу, син Мухаммеда; звичайнісінький збіг, бо Мухаммедами населено світ, який сповідує іслам. Сідлярське діло — професія з діда-прадіда, але батько вирішив віддати сина Юсифа в гянджинську, засновану ще шейхом Нізамі Гянджеві, духовну школу. І Юсиф в медресе вивчив Коран, астрологію (сумнів щодо неї і згубить!), історію царських династій, надто Сефевідів, мова фарсі як державна, що змінила в часи Шах-Аббаса мову азербайджансько-тюркську, запроваджену свого часу першим Сефевідом — Шах Ісмаїлом (чи вірші любить Шах-Аббас).

І ось одного разу між учителем (Мірзою Шафі?!) і учнем (Фаталі) відбулася в келії мечеті розмова...

— Ти це облиш, Фаталі! — Кайтмазов відкинувся на спинку крісла. — Переказувати своє життя! І як відвернув Юсифа, тобто тебе від духовного сану! — Фаталі мовчки слухає, втупившись незворушними очима на Кайтмазова. — І про битву біля могили Нізамі, коли чужі війська зіткнулися біля твого порогу! Війська грузинського (читай російського!) і перського принца! І затоптали чужі коні рідну землю — спочатку коні царя, потім коні принца! І розписувати жахи, я їх виписав, не пропаде в тебе, десь використаєш: «Відрізали язик, який лив огуду, і вуха, що чули її, і кинули їх псам» і «сива борода, темно-червона від крові», мальовниче, хоча захоплюватися такими описами, повір моему естетичному смаку, не слід, бо непоетично.

Але так було, пам'ятає Фаталі: сорочка на Ахунд-Алескері обгоріла, звисає лахміття, хотів витягти корову з палаючого хліва, та не встиг, обличчя в сажі, на руках сліди крові, до бороди доторкнувся подих вогню.

— Але цензура в сюжет не повинна втручатися!

— Що?! — і такий регіт, зупинитися ніяк не може Кайтмазов. І одразу ж стає серйозним, копіює Нікітича: — А підтексти?!

— Та які ж тут підтексти?

— А про колишню велич грузинського царства?! особливо в світлі відомих вам заворушень!

— Але ж у мене жодного слова про це?

— А мрія про Гянджу як уламок великої імперії Тама-ри від моря і до моря.

— Але ж я осуджую цю маячню!

— Саме так! І розписуєш, як зазнали краху шахські війська! Це зайві нагадування південним сусідам про їхню поразку під Гянджею! — До речі: адже Кайтмазов у двох відомствах, внутрішньому й зовнішньому! — Що з того, що нема Ладожського? — дивується Кайтмазов. А для Фаталі це новина. — А ти що, хіба не чув?.. До речі, це під час твоєї поїздки до шаха. Та ти що, навіть не йшлося про це, ми звичні, — пошепки, — катафалки ці, торжество прощання влаштовувати, і почуття відданості... Атож, брутальний був, змістив його государ! А точніше, оголено висловлював ідеї, а це тепер не в пошані! Але ти не дуже радій: ідеї його не скасовано:

— А хто ж твій новий?

— А нового нема й не буде, функції Ладожського виконує Нікітич! Це ти, здається, сказав про нього: «Вічний Нікітич!» Дуже мудрі думки ти часом проголошуєш. Про

тебе тут, до речі, один високий чин сказав: «Учитель нації!» Отож не ускладнюй своє життя, облиш підтексти. В історичній хроніці як сказано: звичайний сідляр! А не бунтівник. А ти Юсифа — в мислителі! І ці його, я встиг перегорнути твій твір, освітянські ідеї! небезпечні думки! І де він цьому навчився? Ти б його ще в кругосвітну подорож послав. На пошуки нової Індії!

А що? З Колумбом, на жаль, не можна, це було ще до Шах-Аббаса. Можна було б, звичайно, змінити ім'я мандрівника, але дуже вже відомий маршрут Колумба; і Фаталі, поклавши перед собою карту, детально накреслює великий шлях Христофора Колумба. Фаталі хотів би, але як це зробити? показати Юсифові і Ліссабон, і Мадрид, — хіба не міг Юсиф бути зв'язаний з іспанським або перським купцем, котрий торгував килимами? прянощами, шовком, перлами?

І якось у каравеллі, щоб зібрати гроші, такі необхідні для утримання великої сім'ї, що втратила все добро під час битви чужих військ біля свого порогу, подався до Мадрида й був свідком того, як Філіпп Іспанський споряджає «Велику Армаду» для помсти королеві-протестантці Єлизаветі за страту католички Марії Стюарт, єдинокровної її небоги, і ця страта збіглася зі вступом на престол Шах-Аббаса?! Майже як шиїти і сунніти ці протестанти й католики.

А хіба не міг Юсиф, виїхавши з гомінливого торгового пункту Ормуз, що біля входу в Персидську затоку, опинитися невдовзі в англійському порту Гарвіч? (в Лондоні) чи не сниться Фаталі, що його син Рашид, йому ще два роки, опиниться в Брюсселі? Але ж буде! вже було, дуже давно сталося це! І Рашид, і Брюссель, і інші поїздки!(?) І бачити на сцені в Лондоні, де показують пристрасті, що вирують у палацах, так само не схожих на себе, і падати покотом від сміху турецького султана, якого посадив колишній скіфський пастух Теймураз у клітку і який звідти слав прокльони, та, зрештою, не витримавши принижень, розбив голову об ґрати залізної клітки!

Бачити одразу на сцені, немов це релігійне дійство шахсей-вахсей про мученицьку смерть імама Гусейна, царів перського, аравійського, фесьського, марокканського, алжирського, трапезундського, ерусалимського, ще якихось — амадійського, правителів Вавілона і Дамаска, короля угорського, тут і дружини царів, їхні діти, воєначальники, придворні, слуги! Скільки падишахів одразу на сцені! І заграва пожеж, і зіткнення мас, лється кров, що, як

виявилось, була лише червоною фарбою, черговий фарс, на зразок їхньої релігійної містерії.

А Теймурлан, цей кривий, сухорукий, чорнявий і рябий,— а на Юсифа дивився зі сцени високий широкоплечий красень з рухливими м'язами на тілі, світлошкірий і золотоволосий.

А можна і не в Лондон, а в краї інші: через Тифліс — як же не привести Юсифа в рідний для Фаталі Тифліс! — Азов і Каф, куди їздять російські купці, щоб купити барвистого шовку, бруски халянського мила, косяки тафти єздинської і бурської, батмани перцю, нюги шафрану, аршини намиста, кантарі ладану; і з купцями до Москви; або до Стамбула, погостювавши спочатку в кримського хана, до султана, дивуючись сміливістю гяура — московського князя Бельського, що був розгніваний на своїх падишахів і таємно втік до Литви, ставши ненависним втікачем, а звідти, обдуривши нових друзів-литовців і під приводом поїздки до Єрусалима, застрягнути в Стамбулі; і довідатись від нього про дивовижні звичаї, майже як у рідній Персії: не дозволяють мандрувати, аби не навчились чомусь у чужих краях і не перейняли їхні звичаї,— не допустити нововведень і тримати в рабському стані, а тому й рідко зустрінете мандрівника, хіба що посланника або втікача, як сам Бельський, але втікати важко, бо всі кордони охороняються пильно, а покарання за таку спробу, якщо зловлять винного, смерть і конфіскація майна; з тієї ж причини й іноземцям не дозволяють приїжджати інакше як у справі торгових зносин, щоб збути їм свої товари, як: різноманітні хутра (чорнобурої лисиці, соболя, рисі, бурої лисиці, куниці, горностая, сірої білки, бобра, росомахи, шкури великого морського щура, що має запах хохулі, білки червоної, лисиці червоної і білої, а також білі вовчі й білі ведмежі хутра), віск, сало, вичинка лосевих і вовчих шкур, ворвань або риб'ячий жир, яким змащують вовну для сукна, та для миловаріння, ікра білуги, осетра, севрюги, стерляді, дьоготь, який женуть із сосни, і риб'ячі зуби, що їх вивозять персіяни та бухарці для виготовлення чоток, ножів, рукоятей для шабель, і третій з них порошок як протиотруту, а рибу, що має такі зуби,— моржі, ловлять неподалік від Печори; і для отримання через їхні руки виробів чужоземних; шовкового краму, сукна, свинцю, перлів та іншого добра; і про грабіжництво царя, від якого втік Бельський, і запам'ятав би Юсиф цареві слова про те, що народ подібний до його бороди; що частіше її стригти,

то густіша вона, або до овець: треба стригти принаймні раз на рік, щоб не заросли вони вовною.

Можна й на Схід послати Юсифа, в Індостан, в країну Великих Моголів, до Джалаледдіна Мухаммед Акбара: у нього народився наступник, і шах кинув клич, щоб ішли до нього будівничі й каменярі, теслі й землекопи,— будуватимуть нове місто, столицю Фатехпур, майже Фаталіград, воно росте на очах, вже більше за Лондон, а яка тут торгівля! які базари! Бруківка, лазні, падишахський палац, а вода яка тут смачна! і везуть купці індійські золоті злитки в Європу, з яких карбують голландські дукати або французькі екю.

Та Фаталі під пильним оком цензора Кайтмазова позбавляє героя таких привабливих подорожей, аби не пограбували й не потопили його морські пірати, які напали на каравелу іспанського купця.

Але ж трохи не судили в Лондоні Юсифа, посадивши в Тауерський замок: він поквапився, побоюючись заразитися чумою, чутки про яку поповзли по Лондону, а таверну в одному з близьких містечок (Депфорд?), де провів цілий день, порушивши припис ісламу й випивши вино за успіх свого, на жаль, убитого на його очах друга,— Юсифові дивом пощастило врятуватись, втікаючи від погоні, як у Гянджі, коли фанатики із смолоскипами вдерлися в духовне училище, щоб розправитися з еретиком учителем, котрий відвернув Юсифа від духовного сану; на світанку він опинився в Лондоні й, знайшовши купця, з яким прибув сюди, чекати його повернення — покинути сире, похмуре й незатишне місто й прибитися до теплих берегів рідного краю.

І потрапила про Юсифа фраза в повідомлення канцелярському судові двору її величності Єлизавети, написане казенною судовою латинню:

«Захищаючись і заради врятування свого життя, тоді і в тому місці вступив у боротьбу з названим Кристофером, щоб відібрати в нього згаданий кинджал. І так сталося в цій сутичці, що названий Інгрем, захищаючи своє життя, завдав кинджалом вартістю в дванадцять пенсів Кристоферові смертельної рани над правим оком завглибшки два дюйми і завширшки один дюйм, від якої Кристофер одразу ж помер. Кинджал було вибито з рук названого Інгрема суб'єктом з довгими вусами й очима з сатанинським вогнем, котрий виявився купцем з Персії, Josephus Mochammedi

filius¹ був заарештований, але зумів утекти, пошуки названого суб'єкта виявилися безрезультатні».

І новоявлений тюрк чи перс, котрий вивчав латинь в університеті, наражається на якогось підозрілого суб'єкта Josephus Mochammedi filius і марно намагається розплутати, хто та що, витрачаючи на це роки, а може, і ціле життя; а звістка це — лише підрізані Кайтмазовим крила фантазії Фаталі.

Ой, яка зустріч з драморобом і непристойним поетом, який жадав перегонів з відпущеними поводами (а це ж справа Юсифа-сідляра!), який, зробившись жорстоким, стверджує (ось у кого Юсиф нахапався бунтівних ідей), що релігія — вигадка політиків! Чи не тому Юсиф, ставши шахом, повстав проти головного мулли, а згодом — і проти всієї релігії.

І, почавши з п'єс, які потім напише Фаталі, — час ілюзій, час надій!.. — перейде до власного життєпису, — повісті про себе-лжешаха, щоб пливати у море нових ілюзій.

ЛЖЕШАХ

Майстерня сідляра Юсифа, названого Пехливаном за богатырську статуру, містилася на майдані, біля шахської мечеті. Вчора ханським конюхом йому було замовлено пришити нові паски до сідла й полагодити вуздечку, і він, отримавши за терміновість один туман, обіцяв надвечір віддати замовлення. Сиділо п'ятеро друзів, і Юсиф розповідав їм: спочатку, це він дуже любить, про свої навколосвітні подорожі, коли був молодий, а потім про дорожнечу — то горить урожай від тривалої посухи, то гние через великі дощі.

— Дивуюся я нашому безмозкому урядові!

І раптом на майдані з'явилася густа хмара пилюки. Юсиф, тримаючи в руці шило, підвів голову й побачив урочисту процесію. «А раптом до мене?! по мене?!» — майнула думка.

— Гей, друзі, втікайте, поки цілі!

Але що це? Попереду йшли слуги в строкатих костюмах і чотирикутних шапках, за ними прапороносці, далі ще слуги, і один ніс на голові великий круглий, немов сонце, мідний підніс, потім стражники, озброєні списами, — дума-

¹ Йосиф син Мохаммеда (лат.).

ли металеві, а це фарбовані палиці! — й ті, що супроводили головного стайничого, котрий вів за вуздечка гарного коня туркменської породи. Сідло й попона на спині оздоблені коштовним камінням, нагрудник гаптований золотом, вуздечка прикрашена перлами, з шиї коня звисала китиця смарагдів. За ними — головний мулла, воєначальник, візир, скарбник, звіздар, шановні вчені, богослови, славні нащадки пророка — сеїди, все вельможне панство двору.

Процесія зупинилася перед майстернею.

— За присудом долі,— почав головний мулла,— ти, майстре Юсиф, з цього дня...

Отямся, Юсифе, це ж каже тобі головний мулла.

— ... обряд твого вступу на шахський престол!

— Вельмишановний мулла! Чи не з'їхали ви з глузду?! — «Ой, який же він зухвалий! Якби були інші часи!» — Хіба вам личить, шановній людині, збиткуватися над кульбачником?

Тоді вийшов наперед воєначальник.

— Ти, майстре Юсифе, відтепер...

«Що за безглузда мова?! Прийняли гашишу? Наковтались опіуму?!»

... а ми нікчемні твої раби, пси твого двору, можеш правити нами!

І почалися дива. Начебто Юсиф у Лондоні, в театрі, і з'являється білотілий красень Теймурлан!.. Знявши з Юсифа приношений одяг ремісника («А як же термінове замовлення?!» В кишені залишився один туман!), слуги одягли на нього багату царську одіж. Головний стайничий підвів коня, Юсиф сів, і процесія урочисто попрямувала до палацу.

З вікон і дахів витріщилася на Юсифа здивована юрма.

І тронний зал! І молитва мулли! І шанобливе чекання вельможного панства! І корона — якраз, чому дуже дивувався головний мулла. І підперезали мечем, усіяним діамантами. І в руку скіпетр. І одностайні тривалі вигуки: «Слава!» Урочистий гімн! Злетіла вгору сигнальна ракета, і одразу ж за містом пролунали розкоти ста десяти гарматних пострілів.

Хоча після Хафіза й Сааді перська поезія занепала, але знайшовся того дня поет, Цар поетів на ймення Сіруш, який переінакшив нещодавно написану на честь Шах-Аббаса оду, не пропадати ж віршам?! і прославив рідкісні достоїнства нового шаха, тим більше що Аббас і Юсиф — двоскладові!

А потім придворні пішли. Але не всі.

— А хто ви?

— Ми євнухи шахського гарему, я старший, а це мої помічники.

— Вийдіть всі, а ти залишайся! — Вже для кого-кого, а для головного євнуха Мюбарека нема ніяких таємниць.— По твоєму обличчю я бачу, що ти добра людина, поясни мені, що це означає?

— ...Ах зорі! — Справжні дурні! Оце так!

І хто нами правив?!

Але Юсифа-Пехливана поймав голод: адже нічого не їв.

— Я покажу вам палац, поки готуватимуть вечерю.

Які покої!.. Першу залу встелено коштовними килимами з різноманітними візерунками, на стінах портрети шахів династії Сефевідів, у погляді Шах-Аббаса — здивування. «Як ти тут опинився?» Юсиф не витримав погляду, відвернувся. А далі портрети знаменитих царів інших династій: Ахеменіди — Дарій, Кір, Сасаніди — Хосров, перські шахи арабських, тюркських, монгольських династій; чи ж можливо, щоб і його, Юсифів портрет?! Але ж якої він династії?!

А вони вже в четвертій залі — стіни розмальовано фресками: іранський богатир змагається з мазандаранськими дивами, котрі мали роги й хвости; воїн ланцюгами періщить море, що посміло розкидати царський флот.

А ось і кімнати гарему: зображено юнаків, які пропонують дівчатам квіти, і дівчат, які подають юнакам золоті келихи з вином.

І раптом — жива душа!

— А це хто?!

Здивувався Мюбарек, заставши тут Сальмі-хатун: хіба не дав їй Шах-Аббас розвідну грамоту? Але встиг шепнути на вухо Юсифові:

— Сальмі-хатун — улюблена дружина Шах-Аббаса. Мала піти, вона ж розлучилася з ним!

Сальмі-хатун підвелася й, повернувши красиву голову до Юсифа, гордо глянула на нового шаха. На якусь мить Юсиф уловив у її погляді: мовляв, я твоя, хочеш — залиши, і я буду вірна тобі, а хочеш — прожени!

— Можна прогнати, — несміливо запропонував Мюбарек.

А Юсиф замилювався нею.

— Нехай залишається! — Не проганяти ж жінку, коли вона звикла тут жити!

Та хоч би що робив цього дня, перед очима поставала кімната, заслана килимами, посеред якої сиділа молода жінка з гордим поглядом. «Я народжена для шахів і залишаюся в гаремі нового шаха», — сказала вона Мюбареківі, щоб той переказав Юсифові.

— Але ж не можна без кебіна?! — здивувався Юсиф. (А невдовзі збудеться: Мюбарек зайде до шаха, низько вклониться й попросить на хвилю відлучитися від державних справ; він привів муллу, щоб той — адже незручно, стороння жінка мешкає в палаці! — підписав шлюбну угоду між Юсифом і Сальмі-хатун. «Євнух казав правду: незручно!»)

— Так, а де ж зберігається жіноче вбрання? — згадав Юсиф про дружину.

Охоронець скринь привів до скринь: які кашемірові шалі, шовки, сукні з коштовної парчі! І дуже маленькі скриньки — діадеми з самоцвітів, діамантові сережки, коштовні обручки, разки перл. І він вибрав для дружини і трьох своїх дочок сукні, шалі, діадеми, обручки, намисто. Синам послати було нічого.

— Відвезіть дружині й скажіть, щоб про мене не турбувалася!

— Вона б могла переселитися сюди, мій шах!

Юсиф чомусь згадав Сальмі-хатун.

— Ні, ні, не треба!

В золотих свічниках горіли свічки, накрито на стіл. Юсиф відламав лише ніжку фазана, а до інших наїдків не доторкнувся: і осетрина, і ікра, і гора плову, і дідько знає які вишукані страви.

— Це теж до мене додому!

Подали каву, згодом кальян. «Атож, гарна шахська доля!» Хилило на сон. Наказав начальникові охорони поставити варту так само, як це було раніше, пішов у свою спочивальню.

Але передусім спитав:

— А як Сальмі-хатун? — Мовляв, не забули нагодувати?

— Сита! І задоволена! — відповів Мюбарек.

Цілу ніч перевертався в постелі. «Адже Сальмі-хатун поряд!» — шепнув, це вже справді, диявол. Але йому було невтямки, що Юсифа поїняли інші думки: «Якщо це сон, то краще не спати, а якщо це дійсність, то що він робитиме завтра?» — «Але ж...» — знову шепоче диявол. «Геть!» — і перекинув подушку.

А вранці: до схід сонця його повідомили про приїзд послів з Москви, від царя Федора Івановича. Про Москву Юсиф чув, а про царя уявлення не мав (бо не відвідав Стамбул і не познайомився з нікчемним Бельським). Зістрибнув з трону, головний євнух аж відсахнувся від несподіванки, прочинив двері й побачив чужоземців. І ті по короні здогадалися, хто перед ними, і були зачудовані. «Прийму по полудню!» — сказав шах через головного євнуха, а ті, це були князь Борятинський, дворянин Чечерін та дяк Тюхін, образились і, висловивши шахові через товмача своє невдоволення («І ти гадаєш, — це Кайтмазов, — я пропущу? Щоб щойно прибулий намісник Барятинський...») — «Але в мене не «Ба», а «Бо!»), покинули палац. Якимсь невтраченим східним чуттям товмача — татарин уловив, що це саме євнух вів з ним переговори; але промовчав, аби не дратувати князя Бо —) «Пиши, пиши!..») — рятинського.

Невдовзі в палац прискакав Азі-Хосров, і, притлумивши в душі страх перед тронем, м'яко дорікнув Юсиф-шахові, що з послами з Москви так поводитись не можна, і розповів про свої переговори з російським падишахом.

— Твій падишах і твій Шах-Аббас кровопивці! — зауважив розгублено Азі-Хосрову шах. — І затівали ви підлотне діло, і ти, і твій шах, і цар московський!

— Але вони гості!

— Гостей прийму, тобто гостей! — І Юсиф наказав покликати того, хто одягнений простіше, це був дяк Тюхін, і товмача!

«Нова образа!» — хотів заперечити Азі-Хосров, але стримався; Азі-Хосров знав, що князь і дяк — це очі та вуха, щоб одне за одним шпигувати, внаслідок їхньої взаємної заздрості й суперництва; а їх розлучили?!

Юсиф говорив з товмачем і по-арабському, і мовою фарсі, і їхньою татарською і по-тюркському, і по-турецькому; дивувався, як устигав перекласти товмач Тюхіну? — мовними засобами й розбіжностями, Азі-Хосров сердився, а Юсиф усе бачить. Товмач часом забував, що перед ним шах, а дяк Тюхін був захоплений освіченістю й багатирською статурою Шах-Аббаса. «Шах Юсиф!» — поправив його товмач і став щось говорити їхньою мовою дуже швидко, від чого обличчя Тюхіна то червоніло, то блідло: «Оце диво! Зрікся добровільно на користь кульбачника! Такого зроду не було, а в них це неймовірно навіть!»

(А князь, кому довіряли і цар, і Годунов, невдовзі від здивування, можливо, і помер у Персії, а Чичерін... «Да-

руйте, але ж ви дворянин! Як могли повірити маячні дяка?!» А товмачеві признали, що він звихнувся й вигнали зі служби).

Від дарунків Юсиф-шах хотів відмовитись, але передумав; щоб гостей не образити, узяв хутра, згадавши чомусь Сальмі-хатун. Тяхін раптом покинув усміхатися й сказав про мету посольства. До того ж дяк слово в слово виклав зміст грамоти, яку надіслав цар; вона зберігалась у князя і тільки йому було доручено вручити особисто шахові:

— Шахиншаху великому,— вчасно замінив Аббаса на Юсифа,— між бусурманськими государями ти падишах! Федора Іоановича, милістю божою єдиного справедливого господаря всієї Росії, отчич і дідич та іншим багатьом землям від півночі й до сходу володар,— у грамоті зі зрозумілих причин не було названо ці інші землі, приписані до титула Федора Іоановича: «володаря землі Іверської, Грузинських царів і Кабардинської землі, черкеських і горських князів», та й взагалі, повний титул, аби не затьмарювати зміст послання (Великий князь Володимирський, Московський, Новгородський, цар Казанський, цар Астраханський, а також Ліфляндський, Кондинський і всієї Сибірської землі, та інших багатьох Держав Государ і Володар — з трьома крапками для прирощення) — величності твоєї слово наше таке: наші гості з наших земель у твоїй землі їздять, нашим і вашим людям велика вигода є. Але гості наші били нам чолм — у твоїх землях великого насильства зазнають. В Ардебелі і Решті, а також у Таврізі та інших твоїх містах, оцінивши їхні товари, візьмуть, а також віддадуть половину. Якщо поміж наших гостей, котрі живуть по п'ятеро й по шестеро разом, при одному господарстві, в одному котлі,— товмач перекладав «в одному казані»,— один занедужає, ще за життя шлють від нього товаришів, товар печатають, а коли хворий помирає, то товар відбирають; а тепер при тобі недавно почалось насильство.

І ще казав дяк, що зі зброї мито беруть.

— Але вони,— не стримався Азі-Хосров, розуміючи, що чин у нього значно вищий, той — дяк, а він у ранзі посла,— як вийдуть з митниці, я це дослідив, мій шах, продають зброю!

Шах велів переказати товмачеві, що негайно видасть указ, щоб суворо покарали ардебільського, рештського та інших ханів.

— Ви мені складіть такий указ, Азі-Хосров!

— Шах,— шепнув йому на вухо Азі-Хосров,— треба й нам зробити їм закид: ображено честь трону.

— Напишеш, як і вони, грамоту пошлемо! — Набридло дріб'язкові справи робити! країна чекає його нових указів! І, доручивши посланників Азі-Хосрову, «ти будеш моїм міністром іноземних справ!», він розпрощався з товмачем і дяком.

КОЛЕСО ФОРТУНИ

Так, так, і передусім очистити державу від всілякої погані: титулованих дурнів, нероб і хабарників! Зламати ієрархічну систему чиновників, мулл та інших проповідників, що примазалися до трону красномовців, продали совість і погрузили в лицемірстві й брехні! Півдня пішло на послів, а він задумав у перший день свого царювання стільки справ!

Ніяк не засне і другу ніч: з чого почати? Атож, ти мріяв: «Якби я був шахом!» Ось ти і шах!

Не спить і Фаталі: що я зробив би?! Цар відмовився й викликав тебе: «Візьми віжки, ось тобі кінь, ось тобі сідло, а ось мій батіг!» Розгорнув перед собою аркуш паперу, розкреслив його, кружечки — посади, з'єднання — зв'язки, з чого почати?!

Атож, Фаталі вивчав — все життя вивчав! — як, спалахнувши, згасла французька революція. Маніфест про права людини (?!). Усі люди вільні й рівні (та ще в ті часи!). Мають право чинити опір свавільному утиску (?!). І що закон вищий за володаря! І щодо «виборних від нації», щось на зразок Установчих зборів.

Наче слуга недавно вніс свічки, а вже вкотре Фаталі знімає ножицями нагар. Як з мечеттю! Гроші? Суд? Але хто відречеться добровільно від своїх переваг?!

Спочатку начебто сам, Фаталі, а потім — уже Юсиф, котрий в одному з лож гарему ніяк не може заснути,— ось і поясни дружині, що він думає про те, як правити державою! а поряд, в другому ложі, теж сама, не спить Сальміхатун, адже всі ложа порожні, і можна щоночі!.. о боже, як погасити? «Вот это и развивай!» — йому Кайтмазов чомусь по-російському, надивився всіляких водевілів.

А країна принишкла: що їй готує новий шах?

Чув Фаталі, книжка є така, йому якось італійський

трагік Фанфані розповідав (котрий відкрив крамницю модних капелюхів, коли припинила існування оперно-балетна трупа, бо Кримська війна, жалоба на півроку у зв'язку з кончиною імператора Миколи), про государя, як правити. Але де її роздобути. Хто-хто, а він придбає, а ось Юсиф де і як купить? Майже в часи Юсифа, щоправда, жив цей великий філософ (Макіавеллі?). Навряд чи Юсиф знав італійську, хоча трапляється, і син наймички, плебей вчорашній, а як піднесеться!.. або латинь,— можна було б завести Юсифа у Флоренцію або Рим, де вперше було видано ці праці про те, як правити; та і в Лондоні міг би прочитати, якби знав англійську. Довідався Фаталі під час розмови з турецьким консулом, виконуючи завдання Нікітича, щоб наблизити його «до наших», що є переклад турецькою, так, так, достеменно пам'ятаю, в руках тримав, «Государ» Макіавеллі, доброї пам'яті султан Мустафа Третій, переклав, роздобуду для вас». А таки роздобув. На жаль, даремно привів Фаталі Юсифа в Стамбул — через сто років після правління лжешаха народиться султан, ой же марнославний був — для нього цей твір немов дзеркало в золотій оправі, дивиться й дивиться в нього, щоб дотримуватися заповітів мудрого Макіавеллі: про форту, яку треба спізнати, і про флірт, яким можна догоджати цій примхливій фортуні, цій еф.

Як там у проникливого Макіавеллі? По-перше, знищити всіма наявними засобами (і осліплення, і живцем у землю, і тортури, і таке інше, і таке інше) усіх, хто загрожує безпеці й самому існуванню держави, атож, справедлива кара, а не тиранство! Що? Віра в добро? Ці моралізуючі фарисеї! Треба — ти доброчесний, треба — і ти скараєш: знайдеться щось таке, що здається доброчесністю, але вірність їй була б згубною для володаря, і знайдеться інше, що здається пороком, — а хіба воно не порок?! — але, дотримуючись його, володар забезпечив собі безпеку й добробут. Що ще? Краще посіяти страх (а хіба інакше чинив Шах-Аббас?!), ніж бути любимим, бо піддані невдячні, зрадливі, точнісінько як у Корані про людей! лицемірні, боязливі. Страх — це і любов, і вірність, і послух, — не соромитися імені жорстокого, бо без цього ні у війську, ні в чиновництві, ні в усьому народіві не буде єдності, ні готовності йти на бій задля слави государя й престолу.

Ой, як шкода, що не довідається Юсиф про поради італійського мудреця, — краще вже б наслідував Шах-Аб-

баса, сучасника Макіавеллі!.. І ще. бути лисом, щоб розпізнати пастку, і бути левом, щоб страхати вовків. Надто подобалося султанові, про що Фаталі прочитав у коментарях до турецького перекладу, щодо государевої вірності слову й чесності: розумний государ мало зважає на обіцянки, хитрістю задурює людям голови й зрештою перемагає тих, хто покладається на чесність,— люди люті й не дотримуватимуться слова, яке дали тобі, отож і тобі нічого дотримуватись слова, яке ти дав їм. І про три сили — народ, знать і армію: тримати перших у шорах, догоджати другим, опиратися на третіх; і потішати народ святами й видовищами. І пускати про себе поголос як про великого й найвидатнішого. Ні, Юсиф-шах, Фаталі це добре знає, навряд чи буде, хоч і лже, наслідувати Макіавеллі: нехай хтось інший з колишніх слуг, котрий гарний і ставний, вивчив італійську та ще інші мови і мріє бути радником у правителя, бо наробив боргів, кістки та шкіра, і жадає слави й достатку,— нехай він і проповідує, зображаючи себе діалектиком (?!),— а його в охорону до дрібного вельможі, входити зі стуком (і навіть вклонятися бондареві). Наслухався й Кайтмазов про Макіавеллі; прочитав німецькою, невдовзі вийде й російською, і Фаталі придбає цю книжку, «Монарх», у перекладі еф Затлера; султан і тут випередив царя — дві книжки поряд: в Санкт-Петербурзі вийшла 1869 року, а в Стамбулі рівно сто років тому, майже місяць у місяць, 1183 року Хіджри, що саме відповідає 1769 року від Різдва Христового.

Але як Юсифові правити? Ти, нікчемний реміснику, добре знаєш, як шити сідла, а тепер здобув владу, і що далі. Як викоренити рабство?

Зайшли до тронного залу хирляві, ледь тримаються на ногах, і Юсиф-шах підвівся, вклонився їм. Ордени та інші відзнаки, що висять на грудях, тягли їх униз, і, зігнуті, вони ледве носили свої тлінні тіла.

— Вже тоді були ордени?! — здивувався Кайтмазов.

— На жаль, були,

— Чому, «на жаль»? — спитав він. — Атож, розумію, — вів далі він, бачачи, що Фаталі мовчить. — Радий би мати сам, та ось тільки!.. — І розвів руками. — Жодного слова не сказав би, якби груди прикрашали ордени, погодься хоч раз, що я маю рацію!

— Мені про те саме якось Чаклун натякнув. І він, і ти, ви обидва маєте рацію, Кайтмазов! Хто має, той примножує їх, а хто не має, як оце ми з тобою, хоча вибач, ти мене

випередив! лютує, гнівається на тих, чиї груди вже не вмішують, а бажання нестримні.

Атож, ледь носили свої тлінні тіла. Чи не впевнені, побоюються, що відійдуть і впаде на них гнів сучасників? Але кому вони потрібні, яку таємницю вони ховають у собі, щоб хтось надумав їх викрасти?! Катувати їх, щоб вивідати? Чи побоюються, що прийдуть інші, і імперія, яку вони створювали й з такими труднощами збирали по клаптиках, затріщить по швах, настануть часи довіри, братства, вільного союзу, пануватимуть конституційні форми правління; але хто знає, що це за люди ходять під молодечими папахами, про що вони думають?!

Усіх Юсиф знає: бачив їх і кожного окремо і разом. Той, хто іде в оточенні почету охоронців і наближених, і тоді залякувальні крики і звуки сповіщають про їхній вступ на шахський майдан — геть з дороги, бо розчавлять копита, підковою роздеруть черево, зімнуть тобі печінку! А зберуться перед юрмами в дні всенародних свят — їх і бачив Юсиф, та роздивитися як слід не міг: очі не витримали! Промені сонця, такого щедрого тут, відбиваючись на золоті орденів, ловили грані діамантів, безліч разів переломлюючись.

О боже, вони немов діти, і влада для них — забава: дарують одне одному, як іграшка, високі чини, дзвінкі титули, нагороди, подібні до круглої броші на стрічці з великим діамантом, або зірка, зроблена з платини, з золотим півмісяцем, а довкола — діаманти. І щоразу, як кого нагородять, зберуться та й вихваляються одне перед одним, хто кого переважить, відточуючи майстерність лестощів і підлабузництва; до кожного, знають, дійде черга, сьогодні ця нагорода йому, а завтра іншому; але ж невідомо, як повернеться доля в цьому ой якому підступному царстві; відколулуй у чорний день чисті, мов дитяча сльоза, діаманти й виходь на вузькі вулички східного базару, критого с'як-так, аби був затінок і не пекло нещадно сонце.

Ні, нізащо не випустять з рук влади, якщо, звичайно, новий шах... Ой, як важко стало їм домислити думку!

— Я ж наказував, щоб без охоронців! — обурився Юсиф.

— А їх нема! — здивувався євнух.

— Хто за дверима юрмиться?!

— А це, — шепоче на вухо шахові, — їхні особисті лікарі й власні астрологи! — Невже, — дивується євнух, — шах не знає, що ці чини вже давно без них ані кроку!

— Але ми ще при силі!

— Ось і йдїть до своїх онуків і правнуків, не чіпляйтесь за шахський подїл!

— А як же по... по...— і заквапився.

Мюбарек на вухо Юсиф-шахові:

— Він довгі слова вимовити не може!

— Пошана? — здогадався, прийшовши на допомогу Юсиф.

— Так, так, до нашого ста... ста...— З іншого флангу вирішив: — Адже ми, як ви відчу... відчу...— як тут не пошкодувати, що не всі слова короткі? — До наших си-си-свин?!

«О боже! Хто править нами!» (Хоче сперечатися, але думка, спалахнувши, гасне, і вночі, страждаючи від безсоння, говоритиме й говоритиме).

— Я забезпечу ваш спокій, з казни отримаєте щедрі дари, хоча добряче,— хотів був сказати «награбували», але повага до старших! — збагатилися за роки правління.

— А наш, як би це, досвід?

— І писарів до вас приставлю, а то, либонь, і писати розучились, за вас інші й думають, і пишуть, а ви тремтячою рукою лише підписи свої ставите, хіба ні? І розкажіть про свій неоціненний досвід.— Хотів було: «про те, як одурманювали, хапали, лицемірили, лиходіяли, садили, страчували, прикриваючись іменем аллаха й шиїзмом!», а як жжити рабів?!

Засовались на кріслах.

— Чого ви так занепокоїлись? Авжеж, я забув: ви ж швидко втомлюєтесь! А в мене до вас стільки важливих і невідкладних державних справ, як же ви, га?! — Але таке благання в очах чинів: як же не пожаліти їх? не піти їм назустріч?

Зібрати людей на головному майдані, вийти з цими вождами і в усіх на очах повалити їх, цей мотлох, щоб не посміли потім в ореолі слави, як мученики,— хай чують, що можуть проректи їхні уста!

Старі-престарі, але скрізь на ключових посадах їхні люди. Щастя твое, що шахська влада — влада божественна, не сміють не послухати. Те ж саме і з таємною службою, шахською поліцією, духовними властями.

Але ж кого на їхні місця?

П'ятеро друзів.

І відносини з іноземними державами! Та тут уже є.

Азі-Хосров. Армія. Піші. Кінні. Артилерія. Збройні склади.

Згори донизу міняти, чистити, оновлювати!

Отже: через Азі-Хосрова викликати всіх посланників, нехай негайно оповіщають свої країни про вступ на престол; а англійці вже послали термінову депешу в південний порт, щоб негайно вручили Єлизаветі: як бути? добровільно зрікся на користь сідляра? Та й інші встигли — іспанський, султанський і ці, кого він приймав, уже в дорозі, тільки ж несподівано помер їхній головний, князь Барятинський, — пропонується всім мир, ніяких лихих замірів і зазіхань!

А години і дні минають.

Нехай грузини підшукають собі правителя! І вірмени нехай! Нехай і Азербайджан. Може, до них досвідчених персів послати! Самим, щоправда, людей ніде взяти, щоб замінити, де вже про допомогу думати?!

І вже йдуть гінці до Юсифа-шаха: у грузинів правитель є, але вірмен поки що не пощастило зібрати!

— А що азербайджанці?

— Сперечаються. Волає Білбіл-хан Бакинський, дере горлянку Феїл-хан Ширванський, жадає крові Кан-хан Карабахський!..

— А гянджинці як?

— ?

— А як мої шекинці?

— Ці слуги?!

— Зрозуміло! — «Доведеться, — подумав Юсиф, — відкласти з правом на самостійність!»

А тут нова несподіванка: племена зчинили бунт! Он воно що, мир і автономія? Так і повірив шахові Абдулла-хан! Посланця Юсифа-шаха вбито й племена вторглися.

Ось і покажи, друже Курбан-бей, — він же призначив одного із славної п'ятірки друзів головнокомандуючим! — своє військове містечтво!

Що той казав воїнам, як він їх надихав, про це Юсиф не знає: але ворог вторгся в їхні землі! Курбан-бею не віриться, як же зумів він? Але військо відтіснило племена афганців, відзначилась кіннота, вершники вдерлися в табір Асадулли-хана, взяли його в полон і примусили підписати умови мирної співдружності.

А потім курди.

Оголосили про непокірність грузини, довідавшись про

бунт, але й тут обійшлося мирною угодою, за якою шах визнав, що...

— Стривай! Стривай! Що це за натяки? Пік Шаміля!! А змова князів?! Може, ще про варшавське безчинство?!

— Даруйте, Кайтмазов, яка в складі Персії Варшава? І горців, як ти знаєш, я не схвалюю, бо безцільна й безнадійна їхня боротьба! Але є вища справедливість! До того ж свого часу полякам конституцію дали. Союз...

— Конституція! Союз! — раптом чомусь прорвалось у Кайтмазова, він поперхнувся, закашлявся (нервовий кашель? треба наклеїти собі цяточку на щоку!), потім переживав: чиновній людині не дозволено такий спалах емоцій.— Ніколи не погоджусь!

— З чим! — здивувався Фаталі.

— Що конституцію їм дали! Завойованій країні! Союзниці Бонопарта! І ці обурливі вірші Міцкевича!

— А я тут при чім?

— Е, ні! — взяв себе в руки Кайтмазов і вже посміхався, дав собі раду із зухвалими спалахами.— Мене не проведеш.

— А Юсиф, уяви собі, друже Кайтмазов, домовився на ґрунті повної довіри! І, до речі, повернув грузинам християнську святиню — Христову ризу!

— Ту, що Шах-Аббас вивіз із Грузії? І, поділивши начетверо, одну частину відіслав до Єрусалима, другу до Царгорода, третю до Рима, а четверту до Москви?! І ти гадаєш, я дозволю тобі хоч слово написати про це?! Ця святиня, Фаталі, зберігається в Успенському соборі і на честь її місцезнаходження встановлено щорічне святкування, майже в день нашого Новруз-байрама!

— Але Юсиф устиг повернути? І жодних свят!

— Стривай, ти вже чомусь лякаєш; якщо він повернув, то як же я міг бачити її в Успенському соборі?!

У Кайтмазова гладеньке перо, гуска біла, перо так і летить, тоненько перекреслюючи аркуш.

То що ж Юсиф-шах надумав? Викликав головного євнуха, посада, відверто скажемо, зайва при такому шахові, і це зайві розмови, мені, мовляв, однієї вистачить: умів би — мав би! Але куди проженеш старого! викликав, і серце тривожно закалатало: Сальмі-хатун! Але Мюбарек вже не проведеш: він чув, як закалатало серце! А Юсиф присягнувся, що поклик Сальмі-хатун почув: «Мій шах, твої турботи ніколи не закінчаться, а солодку мить втратиш!» Юсиф відігнав від себе цю звабну ману: Мюбарек чекав

його розпорядження. І раптом, сам того, може, не бажаючи, Юсиф-шах спитав:

— Як там Сальмі-хатун?

Мюбарек аж пожвавішав: шах немов ствердив те, що посада його вкрай необхідна!

— Лежить та красується на дарованих послами хутрах! І...— трохи вичекавши, додав: — Чекає вас!

— Потім, потім! — відмахнувся Юсиф (і знову Кайтмазов: «Ось він сюжет!!»).— А як же дружина? — здавалося, рік її не бачив.

Євнух похнюпився:

— Оточені турботою і увагою.

— А де візир? воєначальник? головний мулла?

— Можу одразу ж!

— Ні, ні, не треба! Без кровопливць! —Євнух зблід і ще більше зігнувся.— Та випрожайся. Треба негайно зібрати сюди всіх писарів столиці!

— Кого-кого? — не добрав євнух.

— Писарів! Нехай з'являються зі своїми очеретяними перами й чорнильницями, а пергамент знайдеться в канцелярії, дай найбільшу залу в палаці, ту, де на стінах Сефевіди висять, цілу ніч працюватимуть! До речі,— згадав Юсиф-шах,— а де головний шахський писар, Великий Секретар, здається, його титул? (Саме з його книжечки й вчитав Фаталі фразу про лжешаха!).

— Іскандер-бей Туркеман Мунші?

— Ось-ось! Мунші! Цей хитрун, який у своєму історичному творі про Сефевідів умовними титулами заміняв імена шахів, щоб звеличити їх!.. Як він називав батька,— вчасно осікся, хотів назвати Шах-Аббаса, вже час і себе, бо Мухаммед-шах за версією, яку він минулої ночі намітив, і його батько.

Мюбарек одразу зрозумів.

— Мухаммед-шаха?

— Авжеж, хто ж, як не він, мій батько?

— «Государ, гідний Александра Македонського».

— А діда мого, Тахмасіб-шаха?

— «Шах, місце проживання котрого рай». А родича вашого роду Сефевідів,— підіграє Юсиф-шахові Мюбарек,— блаженної пам'яті Шах-Ісмаїла Першого називав «Государем, гідним Соломона, або рівним за мудрістю Сулейманові».

— То де цей Мунші?

— На жаль, Шах-Аббас забрав його з собою, і вони втекли.

(Що ж напише він про правління Юсиф-хана? І як назве його в своїй книзі «Історія прикрашателя світу Аббаса»? Який йому умовний титул випадає? Реформатор, гідний... Але кого? Або з іменем Арастуна — Арістотеля пов'яже? З Афлатуном — Платоном? А Іскандер Мунші чекає присуду зірок і присвятить Юсифові лише одну, але довгу фразу, про що свого часу, бо фінал ще невідомий нікому).

— Що ж, — зітхнув тривожно Юсиф-шах, — обійдемося без Великого Секретаря, а покличемо рядових писарів.

ВОЖДІ НАЦІЇ

А члени шахської верховної ради чекали наказів нового правителя: поки їх не покличуть, привчені Шах-Аббасом, нічого заявлятися. Чекати довелося довго, але й відлучатися небезпечно: треба бути наготові. Випили не одну склянку чаю, викурили не один кальян, а шах не кличе. Можна взагалі нічого не робити: як ішло — так і йтиме; недарма ж воєначальник (коли йшли в хатину до сідляра, щоб посадити його на престол) шепнув на вухо головному муллі: «Шах-Аббас навів у країні такий порядок, що кожен дурень зможе управляти нею».

А Юсиф, поки збирали писарів, котрі сядуть за написання й багаторазове множення нових шахських фірманів для розсилу в усі головні міста країни, посадив ліворуч за невисокий столик особистого писаря й задумався: з чого почати? з якого фірмана? Про стільки фірманів уночі думалось, а тут раптом розгубився, розвіялися ідеї.

— Мюбарек, а де мої радники? Стривай, ти ж казав мені! — І Юсиф згадав безконечні розмови в дружньому колі.

Напередодні того дня, який став поворотним у його долі, одразу ж після того як пішов конюх — термінове замовлення! — до нього прийшли друзі, п'ять Пехливанів, як їх прозвали майстрові, і вони провели півдня за довгою розмовою. Невже це було лише два-три дні тому?

Рамазан вчився з ним у медресе, освічений, начитаний, навіть вірші пише, а лише помічник мулли в шахській мечеті: витрусити килими, підмести подвір'я, стежити, щоб не вкрали чусти й чув'яки парафіян під час молитви. «Ет,

якби я був головним муллою!..» — розмріявся Рамазан, та його не слухали: чого ж марно язиком плескати?

Курбан-бей — а Фаталі бачить Хасая Уцмієва, а може, ще кого, — ніякий він не бей, за поважний вигляд жартома прозвали солдати, дослужився до сотника, відзначився під час битви з султанськими яничарами (як і Хасай під час Кримської війни з турками, немов наперекір карабахському вельможному панству, — ніяк не примиряться, що ті родичаються з кумицьким князем, і нова чутка, щоб посіяти підозру в родині, — «Хасай — агент царизму при Карабахському дворі») ще за життя батька Шах-Аббаса — підказав тисячникові, як ударити яничарів з флангів, і посмів висміяти наказ воєначальника про здачу Тавріза: мовляв, краще відступити, ніж вступати в бій. Врятувало від страсти заступництво тисячника, який користувався в шаха особливою прихильністю після здобуття перемоги під Таврізом, а тепер служить у якогось іспанського купця, здається, охоронцем. «Піду та випущу собак, — сказав він тієї ночі, — щоб злодії не вилізли! Вчора цілу ніч на зорі гавкали! По їхньому гавкоту визначаю: на злодіїв чи на зорі». Часто розповідав про тупість воєначальників: саме лише вихвалання про колишню велич! А раптом що, відступити в глибину, заманити, а там аллах допоможе, або ж — перемога людськими трупами! «Ет, якби я був воєначальником!» — поринув у мрії. — І чого це собаки мої на зорі гавкають?!»

Мірза Алі, найрозумніший серед п'яти друзів, теж з ним у Гянджі в одній медресе вчилися, а тієї ночі, коли Юсиф утікав, за ним, виявляється, Мірза Алі гнався, а Юсиф вирішив, що погоня. Звичайний писар у якогось невігласа хана! «Тобі б, — не раз казав йому Юсиф, — головним радником, візиром у шаха бути!» А Мірза Алі рукою махнув: навіщо ці дурні мрії?

І Бакі; загадай йому полічити зорі на небі — полічить, якщо зоряна ніч і поряд коханої нема, бо ясної літньої ночі, та ще на даху, під теплою ковдрою!..

— Слухай, Мюбарек, ти можеш позичити мені один туман?

Мюбарек, звичний до несподіванок шаха, не здивувався:

— Казна тобі підвладна, шах!

— Казна. Я питаю тебе про один туман!

— Так, так, звичайно, ось він, туман!

— Поверни цей туман конюхові Вельвелі-хана, а я зго-

дом тобі віддам, замовлення його не виконали, — і показує на корону; мовляв, причину сам знаєш!

Ось вони — ті, що привів його в палац за велінням зірок.

— Хочу говорити про справи державні, — звернувся до них Юсиф. І почав з візира: — Хочу почути, візире, про ваші заслуги перед престолом і народом!

— Відданість нікчемного раба високому престолу ні для кого не становить таємниці добре пам'ятає в плачевному стані а також загальне благоденство молочні ріки і вус у меду і всі корони світу а також престоли християни іудеї а також інгіліс.— І замовк.

— Що ще?

— Хіба мало?

— Ви надбали велике багатство. Після Шах-Аббаса, кажуть, ви найбагатша людина, як це вам так поталанило?

— Я знатний великими предками, а не грошима, мій шах!

— Великих предків ми вам залишимо, а ось гроші заберемо в казну.— А потім писареві: — Пиши! Конфіскуються наявне золото й коштовні камені візиріві, бо здобуті нечесним шляхом!.. То ти ще погрожуєш?! — Той забув, що Юсиф — шах, а Юсиф уже зник, що всі — його піддані.— Покликати варту! У в'язницю його!.. А тепер послухаємо тебе, воєначальнику, розкажи про своє полководське мистецтво! — Юсиф дивується: як же швидко він навчився так грізно розмовляти з людьми, вчора ще могутніми.

— Борода вашого покірного вміло сімдесятитисячне турецьке військо щоб зберегти воїнів шаха розпорядився по всьому Азербайджану посіви селян знищено дороги зіпсовано мости зруйновано перейшовши кордон не зустрів опору зате дороги!!! пустиня!!! жодної зернини жодного вола виснажені й голодні а псування доріг і мостів таке мудре що вважають за необхідне аби іноземна навала на страх ворожим сусідам!! і ненависні сунніти-турки!!!

— Таак... Це два таких походи!.. І це ти називаєш як?

— Це мистецтво ведення війни, мій шах, і інші народи також...

— Пиши! Шахський фірман про зміщення! А, це ти, головний мулло! Атож, твої справи в усіх на очах! Це ти підняв до сану святих шахську династію, щоб зміцнити авторитет (а головний мулла такого слова і не чув раніше!)! Ти примусово хотів повернути іновірців шиїзму

і розпалював пристрасті, щоб відвернути увагу від пекучих бід. Ці погроми!

— На мене звели наклеп, мій шах!

— Ти нажив нечесним шляхом небачені багатства! Чого вирячився на мене? — крикнув на писаря.— Пиши! Все, що я кажу! І за це, головний мулло, я передаю тебе судові! Гей, варто!.. А чим славний ти, скарбнику? Ага, згадав, це ти придумав не видавати жалування чиновникам? І добре зробив, що не видавав дармоїдам жодної копійки. Що ще придумав? Стривай, а на які потреби ви тратили казну?

— А шахські гулянки? А членам верховної ради?

— Це ті, з котрими я зустрівся? Хто на ногах ледве тримається?!

— Кращі люди імперії! — каже, немов співає.

— Цвіт нації! — підохочує шах.

— Вожді! — у тон йому скарбник.

— Так-так, ще на що тринькали?

— А полювання? А бенкети? А утримання шахського гарему? Мій шах, є ще одна стаття, але!..— Всі одразу вийшли.— У нас безліч шахських очей! — І почав перераховувати такі країни, про які Юсиф, хоч і здійснив майже навколосвітню подорож, і не чув! — І вух! Чують, бачать і нам доповідають; і в султана, і на північних землях, і в кримському ханстві, і в ногайських володіннях, і в астраханських!

— Чого замовк?

— Ще є. Серед нашого народу. У кожному кварталі, кожному будинку, у кожній родині! Батько на сина, син на матір. Та і власному народові вірити не можна.

— Таак!..— роззявив шах рота, ніяк не стулить уста. Скарбника треба звільнити, але передусім нехай напише, у кого які статки.

Зайшли всі.

— Ви не вислухали мене, мій шах!

— А ти хто?

— «Не впізнає?» — Я є,— гордо виставив груди,— головний звіздар імперії!

— А, це завдяки тобі!..

— Я сподіваюся, ви належним чином оціните мої заслуги!

— Авжеж, великий ти шахрай! Хоча, якби не було тебе («і тупості правовірних» — подумав Юсиф), сидів би Шах-Аббас на троні, а я б шив сідла в своїй халупі. Але я, на жаль, скасовую посаду звіздара, як шкідливу для наро-

ду й держави! Пошлю я тебе звичайнісіньким учителем астрономії! Хочеш?

— Мене? учителем?

— Не хочеш, га? — і усміхається: «Ой ти ж і вередливий в мене!»

— В школу?!

— Атож, селянських діток вчити. Не згоден? — Та за бороду його, волосина залишилася в руках, тонка-тонка, сива-сива, дмухнув, а вона блиснула в сонячних променях та й полетіла у вікно, летить і летить над імперією,— скільки його раптом, сивого волосся, в Юсифовій бороді!

— Мій шах, писарі зібралися.

Вийшов до них:

— То й ти тут! Авжеж, ти писар! — Мірза Алі знітився, побачивши Юсифа (обличчя знайоме, а образ вже інший: шах!). Але якби підійшов до нього Юсиф, він би, напевне, не наважився. — Куди ви поділися? — Невже це їхній Юсиф? — Негайно підійди й приведи до мене Рамазана, Курбан-бея, Бакі!

— Так нас і впускають до тебе (під вартою?!).

— З почестями приведуть!

І невдовзі з'явилися. І були призначені. Але раніше — інші укази.

Фірмани, фірмани, фірмани!!!

За зловживання владою!

За тупість, виявлену під час керування державою!

Злочинна байдужість до бідних народів!

За зневажання прав!

Обдурювання підданих!

За брехню на кожному кроці, скрізь і в усьому.

Зняти з посад! Позбавити титулів! Чинів! Нагород!

Конфіскувати награбоване на користь казни!

— У тюрму! в каземат! в яму!

П'ятеро друзів!.. Фаталі задумався: чи то пише подумки, накреслюючи сюжет, чи то малює — але що це?! перекладина, а з неї звисає п'ять зашморгів! шибениця?!

Але який видати фірман, щоб припинити загальну підозрілість шаха — до підлеглих, візира — до головного мулли, мулли до звіздара, звіздара — до Тіні Царя, — цих бездушних ляльок, німих і сліпих, нездатних керувати державою, тільки вміють — а що їм залишається робити? — підтакувати, бо нагороджені щедрими брязкальцями, нікуди вже вішати, не бачать і не хочуть бачити суцільних злиднів і розвалу.

Знайти і висунути нових! Але де вони? І хто може поручитися, що ті, хто впаде шахові в око і кому подарує відняті в інших титули, ці нові Совість, Відвертість і Опора царства, не грабуватимуть і не братимуть хабарі? лицемірити? брехати? замишляти лихе? створювати нові сімейні або племінні клани? глухнути від лестошів і сліпнути від блиску брязкалець?!

І який видати фірман, щоб зникла ворожнеча племен?! Я видам фірмани! Вони будуть зводом ідеальних слів! Але скільки їх було, фірманів! І Мойсей! І Христос! І Магомед!..

І я, Юсиф-шах, видам указ: «Люди!..»

І КОВАНІ ЗАЛІЗОМ ДВЕРІ

грати біля вікна, мундир зняли, він у легкій сорочці, а зима ж, холодно дуже, через темний міст, темні склепіння, незатишне ліжко, застелене жорсткою ковдрою, довга полотняна сорочка.

— Це ти, Олександр?

грубі панчохи й пахне свіжою фарбою, бряжчать в'язки ключів, чи це кайдани? о боже, який смачний чорний хліб! і кварта води!

Розповідав Олександр чи знову — марення Фаталі?

каганець, чад душить, нічим дихати! згасити! ланцюговий міст, фортеця, дивне прізвище коменданта — Набоков! і дзвін дін-дін-дін через кожну чверть години, ослін, кріпосний вал і порожній дворик, лише гілляка стирчить за вікном, уже весна? Які тут чинари?! гуде голова, згризено нігті, яку хоч книгу! хочете — Коран? і німець-офіцер, чому німець? «Фаталі? ой-ой-ой, який у вас був чудовий другий батько Ахунд-Алескер, не послухалися його порад, шкода мені вас, Фаталі!» звідки йому відомо? про тютюновий дим, Фаталі не курить, але запах тютюну!! такий же самий курив Олександр! чи він теж тут? поряд камера?

— Гей, Олександр!

«чого ви кричите?» — це голос стражника, раптом стрілянина, чого стріляють?! «а ось новину вам скажу, — каже стражник, — імператор Європу підкорив!» ідуть та йдуть, грузнучи в снігу, звідки ж стільки снігу тут, стоять стовпи, їх п'ятеро, одягли савани-ковпаки, кладають затвори, але чому ще стовпи? і на перекладині порожні шибениці.

— Фаталі! Фаталі! Ти мене чуєш?

Долинув запах диму.

— Ти знову палиш папір?

Фаталі не обернувся: папір, спалахнувши, загорівся одразу увесь, і він обережно поклав його в мідну тарілку, нехай згоряє. Червоне полум'я швидко злизало арабську в'язь і не встиг папір почорніти, як Фаталі підніс до його червоного язичка новий, написаний дрібно-дрібно, зі вставками, стрілками, що уклинювали в текст нові додатки, обведені кружечками, і якісь зірочки, півмісяці, хрести — як плюс і як розп'яття.

Не від слів же, спалахнувши, загоряються? А як загоряються — одне й те саме, ніяк не відв'яжеться. Зимовий горить! Найдовша ніч тридцять сьомого року. Що-що? Та хіба мало вже написано в публічних листках про цю подію? Так уже й багато? Які порожні й похмурі обгорілі стіни? Це чорне громаддя! Авжеж, уся поезія нашої історії, увесь її розум! Пишні свята. Веселі вечоринки. Натхненні оди оспівувачів державної влади. І Катерина! І Павло (?), й Олександр! І святе причастя. І свята купель. І початок, і юність! І вихід, так, так, той, знаменитий, коли картеч, на площу з дверей Зимового. А потім незворушна тиша. Оторопіле багатолюддя. Шепіт тривожних властей. І важка невідомість — адже на рушничний постріл від фронту бунтівників! І воля промислу.

Ой, яка стихія. Танок помсти. Громаддя вогню. І він знав, падишах, що неодмінно станеться. І навіть перед смертю — танцювало полум'я перед очима.

І над мідною тарілкою полетіли чорнокрилі комахи, подібні до у багато разів зменшених птахів, а може, є й такі?

«Що ти знову спалив?»

Так тепер часто. Раніше майже не було: напише, як молодий розбійник або хитромудрий купець обдурює осавулів, прочитає дружині — і невдовзі газета «Кавказ» друкує з номера в номер.

А тепер інакше: сидить над папером довго, до пізньої ночі засиджується, свічка догоряє, спляючи п'ятому й прискорюючи настання ранку, а потім — чорнокрилі птахи.

ой ви *пропогатори!* о четвертій годині ночі майор жандармського дивізіону, пан у голубому, а голос ніжний, якийсь звук від удару, шабля?! пристав поліз у грубу, понишпорив чубуком у попелі, ні, я не курю, це так, для забави, оздобленим сріблом, а жандармський унтер став на стілець і поліз у піч, звісна річ, там ховають (скрізь на півдні) золото в мішечку, — порожньо, оце пропогатори! але я не підозрював політичного товариства! в години безсоння! шаленства духу!

а це що ж?! «що ми бачимо? позбавлені прав людських, ет, посадити б імператора-дітолюбця...» це ж ваш почерк! то куди ж посадити, га?! а ось ще: «вся таємниця й брехня, кажу про рабів — прибічників деспотичного порядку, а також пойнятих страхом» чи й це не ви? випадково глянув: «агент у найденій справі», донощик! і прізвище затулено великим пальцем, лискуча роговиця нігтя й запах тютюну, який курил Олександр.

— Гей, де ти, Олександр!

«а це що? (невже було?): «І в *Туреччині* був, що за оказія? Турки, їй-право, та те ж, що й ми!» «а це: нема можливості й дихати вільно, що ж робити, що не можна переродитися фізично, та хоч би через натуралізацію!», спляю, нехай залишиться в мені, і знову чорнокрилі птахи; атож! шпіцрутенами, «у дві шеренги шикуйсь!.. друга шеренга — крууу-гом!»

поспіхом роздали шпіцрутени, довгі пруті завтовшки в палець.

ну ж бо махати! треба освоїтись, перевірити, чи не гнутьсь, на свист. Фаталі роздягли догола, зв'язали кисті рук навхрест, прив'язавши їх до приклада рушниць, — це дворян, бейський і ханський стани не можна, а Фаталі — це така самісінька цяточка, що й не побачиш — і багнет котрого унтер потяг по фронту поміж двох шерег, шкода, свисту шпіцрутенів не чути, заглушує барабанний бій.

нумо дужче! упав, два медики, полковий і батальйонний, ну ж бо, не дуже! і спирт нашатирний, і по обличчю його, і воду на голову, ну ж бо!

і знову барабан, від шиї й до самих литок червоне свіже, пирскає кров'ю, звисає клаптиками, клаптики обриваються, відкидаються, висить клопоть здертої шкіри, а ступні й кінчики ніг не зачеплено, ніяк дістати не можна, білі дуже на тлі червоного, немов голубий мармур.

а потім закували, поручик фельд'єгерського корпусу при трьох жандармах.

А в метехському замку — Алібей. Атож, що є найпростіше: до Шайтан-базару, тоді Бярятинського вулицею до Воронцовського моста, Фаталі йде, і немов намісники поряд з ним, навіть не віряться, що Воронцова вже немає, а здавалося що безсмертний; а Бярятинський — той ще довго-довго, як охоронці при Фаталі, щоб люди сахалися — повз Монетний двір і — до Метехського замку звільняти Алібея. Так, дуже просто!

— Нагнав на тирана страху! *Хто — кому!*

— Якому?

— А хіба не однаково?

— Спробуй нашому пригрози! Скільки їх було, які погрожували? А де вони тепер?

— Ти про шпідрутени? *і відлітають шматки!*

— А Шах-Аббаса, для цього ніякої сміливості! можеш і скарати на смерть!

— На жаль!

— Не можеш?!

— Він фірман видав!

— Ти тут стільки палиш, і фірман цей!

— Я палю своє, а не чуже! І... починати правління з крові? Ні, не можу!

— А це що за фраза: «Юсиф,— подумав Фаталі,— це я». Що ж це ти, пишеш про себе, як перси, збоку начебто?! — й підкреслив два імені й займенник, пов'язані однією — чим же? долею? мотузкою? ланцюгом-ланцюжком?!

— Ти гадаєш, що Шах-Аббас — це Шах-Аббас?!

О боже! Ці наївні натяки! Микола? Але ж його вже немає! На радість старшому синові! Але ж як добре почав? Пухирі, так би мовити, надії! Банально! Що-що! вже було? Як уміємо! А ще! так, так! нерозбірливе ім'я! чи то цар, чи то його наслідник, чи то ще хто, нерзб...

І що далі?

КАТОВА ПЕЧАЛЬ

Задумались п'ятеро богатирів: «А таки правда, що далі?»

— Може,— чухає голову Рамазан, він зайняв посаду головного мулли,— запросити іноземців?! А раптом сподобається Юсифові, їхньому Богатиреві?

А Мірза Алі також (як же вченість свою не показати?):

— Але ж не побоявся султан Мехмет Другий призначити великим візиром Махмуд-пашу, сина християн — серба й гречанки, і справи йшли непогано!

— А що скажеш ти, Курбан-бей?

— Треба Ага-Сеїда знайти!

— А хіба його не вбито?!

— Серце ж праворуч було. Було й таке. Але ким його зробити? Всі посади начебто зайнято!

— А зробимо ми його нашим,— слово ж таке віднайшов Юсиф! — мислителем.

Хтось зрозумів, а хтось зрозуміє, якщо, звичайно, зірки не підведуть! Зібрати на центральний майдан, трибуна, чотири прапори довкола: червоний, зелений, жовтий і білий, та — історична промова: «Я — ваш цар. Намагайтесь піднятися в очах народів землі! Вільні відтепер від усіх молитв, постів, ходінь на прощу!» Це вже було: реформація, славний лицар Гасан, він же Алазікріхі-асселам, спалені рукописи, а в золотій Юсифовій скриньці уцілілий хтозна-як маніфест цього дивного правителя, з обпаленими краями. Про нього — згодом, а поки що, може, землю селянам?!

— Марна затія! — це Рамазан.

— Як? — спалахнув Юсиф.

— Ну ось, ти вже гніваєшся? А я ж попереджав, кажіть правду мені в обличчя, коли я помиляюся!

— Повернути землі знову ханам і беям. До цього ви хилите? — І дивиться Юсиф на Мірзу Алі.— І ти також?!

— Хижацькі інстинкти!

— То й що?

— Ті, кому ми дали землю, побилися, полізли одне на одного з ножами.

— Але ж чому?

— Кожен хоче новим беєм стати,— в тон їм і Ага-Сеїд.

«Ага-Сеїд? — здивувалися міщани, а найбільше за всіх

простий чоловік Аббас Мухаммед-огли. — Воскрес?! Але ж цього віщун не пророкував!

— Твої фірмани ой які гарні! — киває головою Ага-Сеїд. — Довгуваті й нудні, але зате які цікаві.

— Ти хочеш, щоб я посіяв страх? Щоб карав на смерть?

— А як же інакше?

— Ніколи. Мої фірмани!

— Атож, я хіба не про це? — Знущується?! — Надто цей, про свободу, я не полінувався, визубрив, як там у тебе? «Якщо суспільство не дає своїм окремим індивідуумам (слово ж яке!) новий фірман, треба, щоб пояснити! свободи думки й вимагає від них, щоб вони, замкнувшись у всьому тому, що успадкували від предків і настанов, о боже: які їм дали духовні проводирі, то тоді індивідууми перетворюються в автомати, я сам уперше це слово чую! вони перетворюються в коней, що крутять млинове коло, ось що важить, а я не знав! з ранку рухаючись по визначеному колу і в належний час поївши свій ячмінь і соломку, запивши водою, а що ще треба? заспокоються. І так до останнього дня свого життя, а що тут кепського? Я сам мрію про таку долю! І ці нещасні коні, пишеш ти, та хто такий фірман видає? так ніколи й не знатимуть про існування лук, ти що, поему пишеш, Шах-Наме, чи це шахський фірман?! чудових пасовиськ, духмяних квітників, гомінливих о боже! джерел, про гори, прекрасні долини, бо приречені на ярмо і коло, — немов люди, обковані китайською стіною, хто це зрозуміє, Юсиф-шах? хто знає у нас про якусь китайську стіну?! немов люди — це ті ж коні, що крутять млинове коло!.. Звичайно, шахиншах Юсиф, — знущується?! — твої фірмани ой які гарні, але хто виконуватиме їх? Гаразд, облишмо ці перли, — «терпи! терпи» — стримує гнів Юсиф, сам загадав, щоб критикували, — але ж народ розуміє, що ти — сідляр! Тобто такий самісінський, як Алі, Велі, Мамед, Гейдар. Навіть нижче — кого б назвати? — чоботаря! Так! І тому тобі треба передусім створити хоррошу біографію! Як? А ми візьмемо схему головного мулли, даремно, даремно ти його прогнав, людина він, звичайно, недобра, мені теж своїм доносом нашкодив, але ж йому не відмовиш у знанні психології пастви. Йому однаково, — кому служити, аби купатися в променях корони, — і накреслимо тобі лінію ось сюди, до шахських династій, до сефевідів, а далі — до святих. А ти не дивуйся! був улюбленим сином Мухаммед-

шаха, нещодавно виявилось в золотій скрині, де й рукописи Алазікріхі-асселама, його заповіт.

— Асселама?

— Ні, Мухаммед-шаха, і Шах-Аббас не приховував, а зорі встановили справедливість! Потім ми перейменуємо Шахруд бо, переслідуваний Шах-Аббасом, який зазіхав на твою корону, саме там ти переховувався.

— Я зроду там не був!

...переховувався,— повторив Ага-Сеїд,— в Юсифабаді.

— Я там не був! — благально вигукнув Юсиф.

— Але ж гоніння на тебе було.

А таки справді гоніння було! Юсиф переховувався в ремісників, що переселилися сюди з Грузії,— переховувався у крамниці християнина-різника, на дверях якої майоріло червоне полотнище з витканим на ньому Авраамом і ягням, і це полотнище з довірливим ягням не раз снилося Юсифові. А потім переховувався в майстерні теслі, що теж був родом з Грузії,— той витесав держално й прилаштував до нього прапор, на якому було зображено човен. «Ноїв ковчег»,— сказав йому проводир теслів.

— А згодом у вигляді сідляра,— розповідав Ага-Сеїд,— з'явився тут, щоб з допомогою добрих духів впливати на рух зірок!

— Але я скасував фірманом посаду звіддаря як шкідливу для народу!

— Ти припустився, мій шах, великої помилки.

— Маячня якась з добрими духами! Я хочу з чистими руками і ясним переконанням. Я вірю в розум народу.

— Та де там у нашого народу розум?!

— А ми? А наша п'ятірка? Ви самі, нарешті!

— «Ви! Я!..» Вам же зорі допомогли, а ви ще смієте не вірити в диво й добрих духів!

Аж раптом головний євнух шепоче на вухо Юсифові: «Змова шахових прибічників! вирішили допомогти зорям — прискорити розправу».

А вмілий двірцевий стратег Ага-Сеїд був у захопленні від Юсифової мудрості. Коли головний євнух спитав: «А як довідатись, де переховуються змовники?» — Юсифа осяяла думка: через доброту свою йому допомогли переховатися майстрові, котрі звикли рятувати кожного, хто втікає від властей,— вони можуть і тепер, коли новий шах переслідує своїх ворогів, давати захисток змовникам.

Сам Юсиф з вартою подався до майстрових, у чув'ячників символ колодка, у кравця аршин, а в крамниці різника,

де на щиті біля входу було зображено пророка Ібрагіма з білим жертвним бараном на червоному тлі за нішею знайшли двох змовників, а третього, найголовнішого, знайшли у проводиря теслярів, і раптом розлігся довкола тріск — це тріснув пересохлий під пекучим сонцем прапор з Ноевим ковчегом.

А потім Юсиф деякі ідеї Ага-Сеїда втілив у життя: щодо Юсифабада й шахського походження. І неодмінно спертися — хитрий же Ага-Сеїд! — на чийсь авторитет. Може, Алазікріхі-асселама?

— Правда, — мовив Ага-Сеїд, подавши ідею, — Алазікріхі-асселама скомпрометував себе в очах щирих праведників, але ми спочатку зробимо його великомучеником.

І повсюди з'явилися глашатаї:

— Наш учитель Алазікріхі-асселама!

— Ми вірні ідеям Алаассе!..

— Наше знамено Ала!..

— Але хто вам дозволить, Фаталі??

— Ви про що, люб'язний Кайтмазов?

— Ці грубі натяки!

— Ви про що?

— Єлизаветполь.

— Ви через Зе, а треба через еС! По-вашому й цю сторінку спалити?!

— Атож. Ніхто не скасовував, зважте, цензурний статут одна тисяча вісімсот двадцять шостого року!

— Чавунний?

— Дякуй, що ми кавказці, у Петербурзі за це!.. Заборонено, нагадаю тобі, матеріали обурливого змісту, проти влади, які послаблюють належну до неї пошану! А ще, це до тебе: вміщення проектів і пропозицій про зміни в її діяльності.

— ??!

— І обговорення зовнішньополітичних справ!

— Друже Кайтмазов, бійся бога, та я ж про часи Шах-Аббаса! Бориса Годунова! Юсиф-шаха!

— !!?

— Але я не винен, — це Фаталі дома, та й то не вгос, — що відтоді мало що змінилось!..

— І далі, — гне своєї Кайтмазов, — марні й згубні мудрування також заборонено! А чи знаєш ти, що я зобов'язаний повідомити ім'я автора, котрий подав твір, який засвідчує, що автор порушив обов'язки вірнопідданого.

— Але ж я!..

— Саме так! А хід думок? Розвиток сюжету? Ці реформи? Ось з промови Юсиф-шаха: «Правителі провінцій схожі на п'явок, які набухають від виссаної крові». Дуже банальна, до речі, думка! А ось ще: «Фірман про скорочення витрат двору,— на пишні прийоми, свята, на утримання ієрархії нероб, чиновників, служителів культу, покликаних одурманювати людей, вдовбуючи в їхні голови небиліці, мовляв, найдосконаліша й найсправедливіша наша шахська держава, підкуплених агентів, всіляких наглядачів. Я не ханжа, але хіба може держава без них?!»

— Як, і в нас? — широко здивувався Фаталі.

— А ви жартівник. Авжеж, комедіограф! А це? «Щоб відтепер ніхто не насмілювався підносити подарунки ні йому, тобто шахові, ні вищим представникам влади, ні іншим чиновникам, а також не здобувати посади шляхом надмірних лестощів, підношень, родинних зв'язків, оскільки посади повинні надаватися особам енергійним, що довели свою чесність і здатність до державної діяльності. І щоб ніколи надалі вищий чин, про який у народі йде поголос як про казнокрада й хабарника, не був, зміщений тут, але призначений на іншу високу посаду!» Що за формулювання?!

— На жаль, ти маєш рацію, Кайтмазов (ми з ним то на «ви», то на «ти»!), нікудишнім виявився Юсиф правителем, безмізкий Пехливан, та й годі! Знаєте, що сказала Сальміхатун Юсифові?! Адже не стримався він, став все-таки жити з другою дружиною! Але я про родинні сварки не розповідатиму, Юсифові долю держави довірено, він посивів за ці дні, а на нього з обох боків — дружини, роздирають його на шматки, причепилася до нього дошахівська дружина, мовляв, синів прилаштуй! «Але ж вони малі ще!» — відбивається Юсиф. «А ти подаруй їм фірман провінції! старшу дочку заміж видай! За сина турецького султана». А він їй: «Може, за сина турецького царя? га?» — «За іновірця?!» — «А сунніт кращий?» І змовкає дружина, не знаючи, що відповісти. А Сальміхатун...

— Зачекай! — перебиває Кайтмазов. — І щодо Сальміхатун також! Я розумію, ти ні хан, ні Бакіханов, хе-хе, ні бей, ні князь, як Орбеліані, і тобі, звичайно, хотілося б... І не сперечайся! Про жодну рівність станів й мови не може бути! Та ще щоб Сальміхатун!.. А знаєш, чия вона дочка?

— І Шах-Аббас не знайшовся б, що відповісти!

— А я скажу. Сальмі-хатун — дочка єгипетського паші! Принцеса!

— Дякую. Я не знав! Мені здавалося...

Кайтмазов говорив так переконливо, що Фаталі почав сумніватися, забув навіть сказати співрозмовникові про те, як він підшукував їй ім'я й що вона горянка. Але Кайтмазов уже скакав по сторінках рукопису.

— Щоб оце Сальмі-хатун важила більше на сідляра, аніж на шаха?!

— Шаха!

— Лже! — Фаталі замовк, і тільки хотів згадати про горянку, заперечити, — на його обличчі вже з'явилися ознаки саркастичної посмішки, як Кайтмазов раптом сказав таке, що Фаталі й зовсім оторопів.

— Мовчиш? гадаєш, про твої таємні думки не здогадуюсь? (теж мені, новий Чаклун з'явився!) Сподіваєшся на повторне видання? Не встигли ще це випустити у світ, а ти вже про повторне розмірився?! Сподіваєшся поновити вилучені мною уривки? Ось, я прочитаю тобі, а ти запиши, а раптом доведеться мене заступати: «Місця, не погоджені з вимогами цензури, будучи випущені в новому виданні, стають самі по собі кращими вказівками для відшукування їх у старих примірниках, які вилучити з ужитку не можна, а тому й самі ідеї, які є відступом від цензурних правил, стають гласними й видними для всіх (про що ти ведеш розмову, Кайтмазов, — знайшовся б з десятків читачів!), хоч до того часу були для багатьох принаймні зовсім непомітні!

— Але дай хоч доказати, що сказала Юсифові Сальмі-хатун, навітішившись ласками!

— Та я закреслю, навіщо марно писати?

— А може, я раніше, ніж ти, спав? — знімає та знімає нагар зі свічок довгими ножицями, це він полюбляє робити сам, поки свічки не згорять.

Атож, ножиці. Ще не раз повернеться Фаталі до зрізаних цензорськими ножицями вусів і відрубаної сокирою бороди (це Кайтмазов: «А ми за кінець бороди і — сокирою, як Петро!»), і одного разу після другого приїзду зі столиці Кайтмазов заспокоїть Фаталі: «Що ми? американці — і тих не видають! полюбайся, я тут виписав, коли знайомився з найновішими інструкціями цензурного комітету, точнісінько як ти мені казав: «достовірність!», «історична правда!» і всіляка нісенітниця: ось, послухай: «Автор, ні-ні, та не ти, а американець, чю книжку в нас

зарізали, маючи намір змалювати справжню картину на-строю умів, наводить у творі думки американських політичних діячів, які засуджують монархічні принципи взагалі й принципи священного союзу особливо. Ці місця, нелюболюбні, бач, яке слово! роблять книжку незручною до вжитку в нашинській публіці, як памфлет на монархію та апологію республіки. Як книжку, що може похитнути в легковажних людях належну, так би мовити, повагу до наших монархічних принципів, єдності священного союзу на чолі з Росією, належало б піддати дії Першого пункту закону...» і таке інше!

— Може, дозволиш повернутися в минуле й зазирнути в ложу Сальмі-хатун? — А заодно й згадати, але не вголос, як були розчаровані померлим государем,— не пам'ятав Кайтмазов, бо прийшов працювати в канцелярію одразу після царського огляду військ у тридцять сьомому.

«А чи справді цар приїхав?!» Ні тобі відрубаних голів, виколотих — хоча б — очей, і на палю ніхто не посадить! хоча міг би — бо розповідав Фаталі, як це робиться, коли з ним у фаєтоні їхав, і звикли.

— Мій Пехливан,— каже Сальмі-хатун Юсифові,— нудне й одноманітне життя в нас тепер, ні смертної кари, ні тортур. Знаєш, про що люди шепочуться? «Дивно, що ми не бачимо порубаних на шматки й повішених на міській брамі людських тіл. Страшно, але зате кров не застоюється! Новий шах, мабуть, людина лагідна, хоч з виду Пехливан!» А дехто й не так каже!

— Що саме?

— Не образишся?

— Та кажи.

— Сперечалися: чи справді новий шах милосердний, чи це через його несміливу вдачу? Та й про гарем також: або скупий, кажуть, або вигадують всякі побрехеньки про твою силу. А я й рада!

А все-таки вона й тоді, як невдоволена, чарівна! І як їй пощастило розпалити голод? Тільки-но доторкнешся, а вже нетерпіння! Але розмова така, що час уже й протверезитися.

— Не такий вже я добрий, Сальмі-хатун! Тюрми переповнені! Я пересадив усю знать, що збагатилися за рахунок державної скарбниці та хабарів. І віддав їхні скарби на будівництво нових доріг. Самий благоустрій столиці чого

вартій! Я розширив вулиці, вирівняв на них ями і ковдобини, щоб перехожі, потрапивши в них, не калічилися.

Сальмі-хатун позіхнула:

— Ой, нудьга!

— Я відкрив школи, щоб діти вчилися.

— О боже!

— Я послав чотирьох талановитих юнаків, вродливих, ставних, молодих...

— А хто вони? — ожила Сальмі-хатун. — А, сини твоїх друзів! — знову занудьгувала. — Так, я чула: з вірменськими караванами, які щодня їдуть з Ісфагана в Смирну, звідти на кораблях у Марсель і далі на поштових конях. І навіщо послав?! Жаль мені дівчат, котрі залишилися!

— До Англії та Іспанії, вони навчатись правити державою! Я замінив усіх наглядачів, не позіхай! в округах я призначив чесних і справедливих!

— Своїх родичів?

— Я вірю в їхню порядність!

— І головою присягаєшся, так? А нові тюрми ти будуєш? Щоб не довелося тобі посадити й цих нових!

Юсиф був зачудований мудрістю Сальмі-хатун, вона прочитала його думки.

— Я хочу... — і замріявся.

А Сальмі-хатун (невже його думки?!):

— А чи хоче народ твого щастя. Чи треба це йому. І хіба він нещасний?!

— Він же раб! Я розбуджу його!

— І зробиш нещасним! В незнанні — його щастя! Тобі це нічого не варто, мій Пехливане! Заради мене! Влаштуй, як Шах-Аббас, показову страту! Дуже вже народ занудьгував! Накажи хоч, щоб відрубали кому голову й нахромил на спис! Або щоб викололи пару очей, га? Ти побачиш, як зросте до тебе любов народна! Як хвалитимуть тебе! Народ знудьгувався за кров'ю, та що тобі варто! Дивись, буде пізно, а я тебе так покохала, ти вмієш мене всю зворушити, я забуваюсь і потім довго не можу прийти до тями, усе всередині горить!

«Я його спалю, цей фірман, який забороняє смертну кару! — подумав Юсиф. — Ой же, пройда: сам карав на смерть, а мені вирішив руки й ноги зв'язати?!»

Юсиф скасував і посаду ката, він зараз головний різник на столичному базарі, жити ж якось треба! Спритно розрубає будь-яку баранячу тушку.

Якось пішов Юсиф подивитись, давно не був на майдані,

де його майстерня: тут зараз щось на зразок музею — розповідають про поневіряння улюбленого сина Мухаммед-шаха, змушеного переховуватись в Шахруді, тепер Юсифабад, від переслідувань Шах-Аббаса. І генеалогічне дерево на всю стіну майстерно розмальовано — поштукатурили, масляною фарбою покрили, а поверх — це розлоге дерево, за схемою головного мулли, трохи перероблене Ага-Сеїдом, — аж до самого пророка!

І ката побачив. Той знітився і з притлумленою печаллю глянув на Юсиф-шаха, навіть сльози на очі навернулись. «Що ж це ти, шах, — казав його погляд, — на таку роботу мене прирік? Баранячі тушки! Мої могутні м'язи виліскують і співають! Варто було мені з'явитися на майдані в яскравій червоній парчі, як вибух захоплення здіймався до неба! Народ завмирав, о, ця мить! Я чув, як б'ється велике і єдине серце, і я здіймав над головою блискучу сокиру, вона почала, на жаль, іржавіти, і я щосили опускав її, і бив мені в потилицю — о, солодка втіха — гарячий подих народного захоплення. А то ні з чим незрівнянна насолода, коли я хапав за волосся й показував шахові відрубану голову. Чиста була робота. За одним ударом. Ні, не знаєш ти нашого народу. Йому на твої фірмани — тьху! Кому потрібна ця твоя воля? Тобі на голову не корону, а зброю на шию і вуздечку на язик!»

«Е, ні! Дивись-но мені!» — суворо глянув на ката, і він — раззз! і туша навпіл.

ШАЛ ГОЛОТИ

«...Ні, не повірю! Ви зводите наклеп, брешете! І ти, і твої євнухи! Я приніс народові полегшення! Я показав йому радість вільного життя! Я позбавляю його від голоду й рабства!..»

Фаталі останні ночі довго не може заснути! Підхоплюється уві сні. Це Юсифів голос! І як посивів він! Так, так, катастрофічно сивіє! Юсиф! І він також!

— Люди, я ж хотів вам добра! — кричить Юсиф.

І цей крик будить Фаталі, він підхоплюється уві сні, ще не світало, ще дуже темно. Що ж ви зі мною зробили?! Ні, це тільки сон!

А пророкування зірок?

Які там зірки? Мені судилося самою долею!

А євнух Мюбарек ніяк не дочекається шаха.

— Ой, який же він! — скаржитесь євнухові «законна» дружина. У нас з ним був чесний шлюб!

Дуренька, наче з Сальмі-хатун нечесний! Мулла був, свідки були!

— Ой, який він! Вже третій день не бачу його! А може, в нього з'явилися ще якісь Сальмі-хатуни?!

— На жаль,— скрушно мовив Мюбарек.— Лише ви двоє!

— Ось воно як! — Вона б зраділа, якби Мюбарек сказав, що є ще.— У!.. Сальмі-хатун!..

— Твоє невдоволення противне аллахові, жінко! — До обов'язків головного євнуха входить і піклування про моральність думок мешканок гарему: ніяких ревнощів.

А в столиці тим часом почалося заворушення.

Призвідники — звільнений новим шахом головний конюший і керуючий державною скарбницею, котрий утік від кари (поширював серед населення фальшиві гроші), він же охоронець скарбів.

Звільнив їх шах у день повальних звільнень: перша половина дня — ганебне вигнання високопоставлених, друга половина — нижчих чинів.

Писарі зміняли один одного, не встигаючи за фірманам.

«Ти пиши,— диктував він.— Радник держави, він же міністр іноземних справ. Нікчемна людина. Помилково йому було передано шахський фірман, який призначався для іншого, досвідченішого і вмілішого, і в цій помилці побачили боже пророцтво, одразу ж виклопотали йому ханське звання, присвоїли титул Ключа Країни, почав відати їй військовими книгами, і кошторисом армії. За привласнення грошей, ще за старого режиму, де часом, це також пиши! для історії! про людське око когось карали. Його посадили на ланцюг, але дружина через двоюрідну сестру, візиріву дружину, передала йому у в'язницю червоні рослини харчі, які він брав у рот і на очах у вартових починав кашляти й харкати, будітмо кров'ю. Ти все пиши, це важливо для історії! Потім через візира став міністром, володіє напрочуд тонким нюхом і, коли на перспективу бачить ласий шмат, стає м'яким мов віск: це він за великий хабар дозволив англійцям монополію на збут тютюну? Це він підмовив гм... мого батька Шах-Мухаммеда продати золоті стільці й крісла з палацу начебто для виплати жалування солдатам! Хто далі? Ах, начальник охорони палацу! О боже, яких тільки людей треба вносити у фірмани! Але ти пиши! «Син вуличного цирюльника! потрапив

у помічники до ділка, будинок якого був нічним кублом розпусників з високого класу. Тут для людей, еее... які страждали статевим відхиленням, знаходили вродливих хлопчиків. Був помічений й бачений Очами Держави і попав до почету наслідника Шах-Аббаса. Вигадав собі біографію, що він буцімто із Сеїстану, а це — коліска національної поезії: саме за легендами Сеїстану написано поему «Шах-Наме», звідси вийшла династія Сасанідів. Поталанило йому одружитися на дочірній внучці шаха Тахмасіба, замучив до смерті ненаситністю, але встиг завдяки цьому шлюбові висунуться й стати начальником палацової варти, нагріб великі гроші — повернути в державну скарбницю, а самого звільнити!»

Так ось: головний стайничий, вже кого-кого, а не його побоювався Юсиф, але так завжди — звідки не чекаєш! зустрівшись з усуненим від справ охоронцем скарбів, спитав:

— Скажи, ради бога, що кажуть жителі столиці про нового шаха?

— Наче сам не знаєш — вони ненавидять його!

— Присягаюся всевишнім, прості люди розумніші від нас! Яку ж ми зробили дурницю, добровільно обравши володарем сідляра! Зганьбили себе на весь світ.

— Такою була воля Шах-Аббаса!

— Але тепер, коли його нема, хто завадить нам знищити цього нечистивця, котрий вірить, ходять чутки, в переселення душ?! Прибравши його, ми б посадили на його місце найгіднішого зі шляхетної династії Сефевідів!

— А де ж вони, гідні? Усіх покалічено й знищено. Але ти правду кажеш, треба діяти.

І вони подалися до начальника артилерії. А що каже начальник кінноти? Його, щоправда, ще не звільнено, але хто може бути спокійним за завтрашній день за такого пришелепкуватого правителя!

— До речі, я чув, буцімто вчора на спільному прийомі шах його шпетив за те, що той приревнував, бачите, його дружину до самого вінценосця!

— Аллах з ним, але нам важливо схилити на наш бік начальника кінноти! Якщо він погодиться, то приєднається до нас і начальник піхотних військ, адже Фарадж-хан — двоюрідний його брат і зять. І до колишнього начальника поліції треба піти, нехай вплине на нижчі чини поліції та вуличних старшин, також звільнених!

З'явився і вождь войовничих фанатиків, якийсь шейх,

котрий видавав себе за святого нащадка пророка Мухаммеда — він очолив боротьбу й кинув заклик: «Аллах великий, смерть шахові, хай живе Шах-Аббас!» (а дикція, дикція, так шепелявить!)

Змовники вирішили в суботу рано-вранці оточити шахський палац і, вдершись у внутрішні покої, вбити Юсиф-шаха.

А тим часом полководець Юсиф-шаха Курбан-бей щойно вступив на майдан з кінною гвардією, повертаючись з турецько-іранського кордону, де він розгромив ворожий загін, який вдерся в країну: це султан Мурад, почувши про зречення Шах-Аббаса, вирішив випробувати силу нового Юсиф-шаха й отримав відсіч.

Довідавшись про заколот, Курбан-бей став умовляти юрму, щоб вона взялася за розум. Та де там! Наспіли ще люди і зав'язався бій. Оголені мечі, списи, звичайні палиці, не зрозумієш, хто за, хто проти, знудьгувалися за бійкою!

А тут ще народ, натхненний колишніми вождями — не голодранців же, як вони самі, їм слухатися? Цього маруду Юсиф-шаха підтримувати, сідляра?! Ні, народ піде за знаттю. А коли вже пішов у бій народ — вважай кінець, треба втікати куди очі дивляться.

Бунтівники ринулися на палац, вивалили двері й вдерлися в шахські покої! Але де Юсиф-шах?! Ось зали, ось кімнати гарему — жодної душі! Нема Юсиф-хана. Навіть у скриню заглянули, а один — аж у шкатулку (???). Зник безслідно.

Одні запевняли, що бачили його під час бою у звичайному військовому одязі, він надихав однодумців і бився, мов Пехливан, загинув у битві смертю хоробрих. Але серед убитих Юсиф-хана не знайшли.

Подалися до колишнього його будинку, а на його місці — пустир, кропивою поріс. Може, переховується в своїй майстерні? Повернулися на майдан, а там замість майстерні-музею — халупа якась, дах перехнябився, у стінах дірки.

Але ж була схема!

Серед живих Юсиф-шаха не знайшли.

Дали волю пристрастям, які пойняли войовничих бунтівників: народ розгромив палац, подався на базар і спустошив торгові ряди й заїжджі двори, навіть зруйнували упорядковане Юсиф-шахом джерело на майдані, — шах наказав обкласти джерело голубими кахлями, і городяни, тепер бунтівники, любили тут постояти, прислухаючись до

мелодійного, трохи загадкового дзюрчання прозорої води, що стікала в арик, побили списами кахлі. А потім рушили на вірменські та єврейські квартали, щоб влаштувати там, адже привід який! погроми.

Сонце зайшло, всі розійшлися по домівках, втомилися, важкий день був. А вранці проводирі повстання подалися у в'язниці Арик і випустили всіх на волю. І головного звіздаря також.

— Ось ми вас і звільнили!

— Оце молодці,— мовив воєначальник, але йому не сподобався вираз обличчя колишнього начальника артилерії, він дуже часто кліпав очима. «Та дарма! Ми твої очі дуже швидко вилікуємо, щоб не кліпали!»

— То кого ж посадимо на престол? — по-молодецькому сміливо заговорив начальник кінноти, забувши, що він служив Юсифові-шаху. «А ми тебе самого зараз посадимо,— хотів сказати візир, та поки що не можна! — на гостру палю!»

— Скажіть, заради аллаха, який сьогодні день? — благоголю спитав головний звіздар.

І головний стайничий відповів, що з часу новорічного свята Новруз-байрама минуло рівно шістнадцять днів. Серце головного звіздаря сповнилося радістю:

— Друзі мої! (що за звертання?) Брати мої і сестри (а сестер немає— лише самі чоловіки: збожеволів у тюрмі?) Гроза, яку передбачили зорі, прогриміла над лжешахом, і небезпека минула. Хай живе наш батько Шах-Аббас!

І урочиста процесія посунула до будинку, де переховувався шах, і повела його в палац. Диво дивне: і корона, і зброя, і скіпетр на місці, наче й не чіпав їх ніхто.

Шах-Аббас сів на престол, який він ще зовсім недавно залишив, а вже з уст в уста передавався акростих на честь шаха, який написав досвідчений поет: «У серці нашому Шах-Аббас!», початкові літери висловлювали цей зміст, чого не породить всенародна любов? Двома мовами: фарсі і арабською, дехто казав, що трьома,— ще тюркською, на жаль, акростих не дійшов до наших днів, побивався Фаталі.

А що Юсиф-шах і решта богатирів, ці п'ять Пехливанів? А що красуня Сальмі-хатун? Як же вона могла зникнути? Ага-Сеїд?! Та що ви, шах, це вигадки щодо правого серця!

ЩО? НАРОДОВІ ДАРОВАНО ВОЛЮ?!

Кахетинський цар між трьох вогнів: султан тисне з одного боку, шах — з другого.

«Цаства твоє,— казали йому бояри,— що між ворогами ти, скористайся!» І він бив чолом цареві, щоб прийняли його в підданство. І послано було в Кахетію вчителів, монахів, іконописців, священників для богослужіння серед народу, який оточували іновірці, і снаряд вогнестрільний надіслано.

«Я холоп царя російського, і царя Турського не боюся!» — каже кахетинський цар, а бояри радять: не дуже, мовляв, нахваляйся, хитрун, викручуйся: «Коли погрожує султан, шукай захисту в шаха, а коли шах гнівається — іди на поклін до султана!» Але буває не встигне султан оговтатися, як пролітають через кахетинські землі шахові кизилбаші, витоптуючи виноградники.

Ще до зречення Шах-Аббас наказав Азі-Хосрову вивідати, чи правдиві чутки, що «бив чолом». А цар кахетинський, щоб показати вірність шахові, дозволив своєму синові Костянтину прийняти мусульманство, але й це не допомогло! шах — ось вони, плоди Юсифового м'якосердя! — знудьгувавшись, звелів відступникові Костянтину вбити батька та брата за їхню зраду — союз з Московією — «або в'ємо тебе!» Шахова дружина супроводжувала відступника, а поряд з ним — його батько й брат; даремно попереджав Годунова їхній посол Татищев, щоб не довіряли зрадникові: вони посміли виявити свою підозру, щоб не розгнівати могутнього шаха.

І, збираючись їхати на обід до Костянтинового батька, Олександр — збитися можна з ліку, скільки Олександрів! — Татищев раптом почув крики, галас, посилає товмача довідатись, що робиться?

І товмач, зайшовши у палац, побачив тіла й відрубані голови перед Костянтином — голова його батька та брата: убив їх Костянтин! І був він оголошений царем. І промова його, щоб заспокоїти Татищева: «Батько мій став жертвою чвар синівських, нещастя досить звичайних на нашій землі. Сам Олександр звів зі світу свого батька, убивши й брата. Я теж зробив, не знаю, чи на добро це, чи на лихо для світу, принаймні буду вірний своєму слову».

А потім Шах-Аббас напав на Кахетію, щоб помститися Теймуразу,— наказав каструвати дітей його, Левона та

Олександра: не знісни страшного болю, обидва невдовзі переставились.

І страта Теймуразової матері, цариці Катеван: кати за наказом шаха зняли одяг з царственної великомучениці, розпростерли їй руки й розжареними щипцями почали терзати нижнє її тіло й груди. І стогін її тихий: «Боже, забери мерщій душу мою!» На розпечені рани поклали жарини і казаном, який узяли з палаючого вогнища, накрили голову цариці. До вечора окривавлене тіло Катеван лежало посеред площі в Ширазі, і ніхто не смів підступитися до неї.

І думка сйянула в шаха, він виховує царського нащадка — з грузин же, якого посадить невдовзі як свого намісника на картлійський грузинський трон, — не встигне Шах-Аббас, здійснить наступник, і правитиме, вірний шахові, цар Ростом, він же Хосров-Мірза, він же Ростом-хан, грузин, який прийняв мусульманство, — старший від шаха, але раб йому. І стане йому дорогий замість Ісуса — Мухаммед!

І дасть Ростом-ханові почет з омусульманених полонених грузин, а через них поширить там і розкіш, і кизилбашське бенкетування, і насолоду тіла, і лазні перські, і спів мусульманський.

Набридли думи шахові, і він наказав покликати до себе грузина, якому дарував бейський титул за покірливе прийняття мусульманства, — Сіаош-бея, котрий прославився тим, що малював пером, зображаючи гори, і довго дивився на його тонкі пензлі, як вимальовує той обличчя красунь і візерунки на їхньому одязі, а потім знову почав обмірковувати, як покарати намісника-зрадника, що вів за його спиною переговори з північними сусідами. І він, зробивши своїх іновірних рабів дволикими й лицемірними, отруївши їх брехнею і лестощами, — за покликом крові та мови — правителі одні, а за вірою — інші, і треба мирити і зі своїми, і з тими, хто посадив їх на трон, послабить і знесилить їх (а грузинам ворог зі Сходу — перси, ворог південний — турки, а на Північ надія невелика!).

А що ті, яких послали на навчання до Іспанії та Англії?

А як посольства до країн з місією миру?

І про тих, і про інших ні слуху ні духу по цей день.

А посланці царя, повернувшись на батьківщину, дуже постраждали. Цар вирішив, що шах, ведучи переговори з дяком, принизив їхнє посольство, і почалися взаємні

образи та кривди. І тільки-но до Москви разом з Чичеріним і Тюхіним прибуло посольство Юсиф-шаха, як цар наказав зачинити послів по дворах, купити нічого не дозволив, а біля воріт поставив стрільців.

Дяк Тюхін жорстоко заплатив за те, що пішов до шаха сам, супроти давніх звичаїв і вислуховував невдоволення шаха невідомо для якої віри й тому чекати від нього лихих замірів. Чичерін та товмач засвідчили, що Тюхін їздив до шаха несамохіть, але бояри вирішили, що недаремно, і знайшли ще інші гріхи: що посланець Гусейн-бея до нього на подвір'я ходив! гардашем¹ називав, прийняв у себе й розмовляв з обусурманеним малоросійським козаком; зробити допит й катувати добряче, бо відомо, що він робив це для лихих замірів або зради, або за чимсь наказом; було йому сімдесят ударів і два струси, а також обценьками гарячими спину пекли; у зраді й лихих замірах дяк не признався; і ще катували: батогами били, зробленими із білої шкури, а потім прив'язали до рожен і смажили на вогні — то підведуть, то відведуть, ні і ні; а черкешенина взяв собі в Персії для товмацтва; і гардашем називав Гусейн-бея без хитрощів; і тіло під нігтями розрізали, — двожилиним виявився дяк; бояри присудили заслати його в Сибір і посадити в тюрму.

Після повернення послів, Рустам-бея і Булат-бея, Шах-Аббас, забувши, що посилав їх не він сам, але послав хтось від імені імперії, написав цареві гнівний лист, згадавши й давні образи: «...копієчне діло птах яструб, купив їх мені торговий чоловік в Астрахані; а воевода яструба відняв, а татарина, у котрого купив, посадив у тюрму, нащо продавав заповідний товар? Ви привезли мені від государя вашого птахів для подарунку, а я з них тільки накажу вирвати по пір'їні та й випущу всіх — хай летять, куди хочуть. А якщо в моїх землях мої приказні люди вашу торгівлю людину розорять, то і їм одразу накажу черево розпанахати».

І все-таки, незважаючи на кривду, шах у грамоті писав про дружбу, любов та єднання.

А наступні посланці нового царя — Василь Короб'їн і Євстахій Кувшинов (з товмачем) — мали інший прийом, шах обдарував їх люб'язностями і, здіймаючи руки до неба, сказав: «Бог мене вб'є, якщо я братові моему, царю Михайлу Федоровичу, неправду зроблю, держава моя, і люди мої,

¹ Гардаш — брат.

і казна моя — все не моє, все боже та государя царя, на все воля божа та його, великого государя Михайла Федоровича!»

Та ланцюг образ був нескінченний: цар скаржився шахові на його послів, тих же Рустам-бея та Булат-бея, котрі привозили цареві та патріарху Філарету дорогоцінний подарунок — християнську святиню, ризу Христову, викрадену в Грузії, виявили, мовляв, непослух, а в чому? — жодного слова, але шах відкликав Рустам-бея, і стратив його; зігнав злість за те, що того вперше саме послав сидляр! але жаль його, Рустам-бея, обізнаною людиною був, а щоб помститися, поскаржився цареві на його людей — нових послів — князя Тюфякіна, дворянина Феофілатьєва та дяка Панова; був у багдадському поході, просив їх прислати йому туди кречетів, не прислали, а потім два-три живих птахи піднесли, у котрих хвости й пір'я прибиті; віконних майстрів не прислали вчасно; не пішли до нього відрекомендуватися, коли інші послы пішли, мовляв, хочемо осібно, шах кликав їх на майдан, щоб подивилися навчання кіннотників, не поїхали; не пішли до шаха в тому одязі, який він їм подарував.

І цар, на подив шаха, сказав у своїй відповіді, що вірить шахові; був ще один доказ, цар приховав: коли за столом у шаха пили за царське здоров'я, то князь Тюфякін — хто ж з трьох доніс? дворянин? дяк, товмач?.. не сам же Тюфякін! — не допив свого келиха; за таку вину послів треба було б стратити на смерть, але цар для сина свого, царевича Олексія, і на прохання патріарха Філарета, кому було привезено з Грузії викрадену ризу Христову, наказав тільки посадити їх у тюрму, відібравши маєтки й вотчини, але знайшлася ще провина: князь Тюфякін в Ардебілі велів викрасти татарина й продав його в Кумицькій землі, а в Кумицькій землі наказав викрасти дівку й вивіз її потайки, поклавши у скриню.

Ось воно, Юсифове добро: хотів підправити брову, та око виколов, надумав бороду відростити, без вусів залишився.

Ой-ой! Які ж нерозумні ці зорі! Не зрозуміли, що їх ошукують! Що сидляр Юсиф — лжешах! Але як докорити зорі? Їм треба було знищити людину, яка сиділа на престолі й носила шахську корону на п'ятнадцятий день після свята Новруз-байрам, а цього дня шахом був сидляр!

«Які ж дурні ці англійці: трохи не затіяли війну з

таким хитрим і підступним народом! (фраза Фаталі, якою завершується розповідь про лжешаха, — її не зачепив Кайтмазов).

МАТ КОРОЛЮ

Фаталі, ти ж хотів інакше?! (Це Чаклун).

А як зрадив, коли розгорнув історичну хроніку часів Шах-Аббаса? І прочитав фразу про добровільне зречення шаха. Ось він сюжет!

А що з того?! А які ж були сподівання! Не насильство, не бунт, а повстання. По добрій волі зречення деспота від престолу! Розгорнута система управління державою!

На жаль, ми теж вірили, що Олександр, але цар!

«Ви хотіли влади? Ось вона, беріть! І правте на здоров'я. Ви прилетіли з Кавказу, щоб примусити, а я сам — ось вам моя корона, ось вам мій престол!»

Програма соціальних перетворень, запропонована Фаталі: зламати деспотичну владу з її сваволею й самоуправством! піднести звичайну людину до управління державою! встановити справедливі закони й неухильно виконувати їх! витіснити освітою та наукою забобони й фанатизм! благо народу — перш за все!

І який фінал.

— Обурена юрма (голота?) хапає п'ятьох.

!!

— А хіба немає? Ю, він же П, Р, К, Б, та ін...

— Повністю не можеш, чи що? Чи знову шифр якийсь?

— Даруй, Кайтмазов, який шифр? Ну, Юсиф, він же Пехливан, і так далі, а п'ятий Мірза Алі!

А в Кайтмазова, як же він раніше прогавив, розташувалися в голові ініціали інших п'яти. П'яти повішених! дуже, хвалити бога, далеких і давніх, і спалахнули співзвучні: Пестель! Рилеев! К?! Це ж Каховський! Б? Бестужев?? А далі пішло таке, що в Кайтмазова на голові волосся заворушилось, холодний дроз на маківці, — останній! Мірза Алі! Муравйов-Апостол! Змінити!! — І став Мірза Алі Мірза Джалілом. «А що скажеш ти? — звертається до нього Юсиф. — Мій Молла Насреддін?!» І Бакі став Закі (прибрати Пехливана).

Відкинувся Кайтмазов у кріслі.

— Оце Фаталі! Чого ти лізеш у бійку?! — І раптом шкода його стало, все-таки стільки років працюють, скіль-

ки плову він їв у Тубу-ханум! Бувало, що вночі чергував у канцелярії, і Фаталі розповідав; та це все дитяче; «Чи можу я розбити?» — «Невіра, а раптом? — здивування, що може, тільки забажай!» Гей, не розбий глек!» — попередив Фаталі Ахунд-Алескер.

Глек раптом лопнув і з тріскотом розсипався. І не раз потім думав, ніяк у голові не вкладалося, і що далі, то частіше: на вигляд громадище, а сам неміцний, невже досить легкого удару?! «Колос на глиняних ногах!» — усміхнувся Кайтмазов. Посивів, а все про те, ось воно, дитяче! — Ой, свербить, за мотузкою плаче твоя шия!»

Вистачить п'ятьох: «Відрубати їм голови!» Але ж фірман Шах-Аббаса: ніякого кровопролиття! Повісити! А в Юсифа — мотузка уривається! Ще, ще раз! Гей, нову давайте! Але диво дивне! — не встигають накинути на голову, тоншає, така тонка стала, що далі нікуди. І уривається. «Ти б ще, — подумав Кайтмазов, — згадав: «І повісити як слід не вміють у нас!» О, наївний!»

То ось чому: зорі провіщали кару через відтинання голови! Юсиф не встиг, а кат спалив фірман.

— Але ж Юсиф пропав! — виправдовується Фаталі.

— Ти вважаєш, що ті, котрі пропали, знайдуться? І Хачатур, і Мечислав, і Олександр. Що ж далі?

Воїни битимуться, оратори закликатимуть до різанини. Нові Пугачови та Разіни, і сила-силенна, мов жовті-прежовті піски, — і не зупиниш! Кричати? Посадять у в'язницю. Писати? Зішлють. Бити на сполох? Але як? *Ще прийдуть на зміну ліберали! Не пам'ятаєш, чий вірш?*

Ти щойно написав сам.

І захоплення, — скільки їх було царських маніфестів, на папері тільки, ці еф, ця в'язь, два кружки, а між ними Аліф.

І оголосять у церквах, мечетях, здається, в синагогах, костьолах; у церкві — в урочистий час літургії, а в мечетях — під час проповіді в п'ятницю.

«Божою ласкою ми, Олександр Другий (ім'я на вибір), імператор і самодержець Всеросійський, цар Польський, великий князь Фінляндський, та інше, та інше, оголошуємо всім нашим вірнопідданим...»

Фортуна? Як фора ферзя? Ви що ж уявили себе Морфі?! Він щойно засяяв, фаворит фортуни, на шаховому небосхилі, мов найяскравіша зірка, і Фаталі, який запалився грою (а раптом допоможе перемогти шаха-деспота й повернути Юсифа?) поставив звичайні дерев'яні фігурки

на розкладному паперовому картоні, ні з ким йому грати, а навчив князь Хасай, Фаталі бачив у нього подаровані Олександром Дюма шахові фігурки зі слонової кості, білосинюваті турки-османці в чалмах зі списками, і темно-каштанові перси-шиїти з сокирками (а Уцмієв подарував Дюма едвобний гаманець, який вигаптувала бісером азербайджанська поетеса Натеван), і можливу свою гру (з Чаклуном?) Фаталі висловив віршами, які він написав на заміській дачі в Коджорі, куди вивіз сім'ю й застряг там, бо в Тифлісі знову лютує холера: *Вже нікуди відступати королеві, і йому оголошено шах! Короля полонили: невже мат?!*

А Чаклун, який часом називав себе факіром, здається, зазнав *fiasco* і виявився звичайнісіньким фокусником. І, на жаль, не знає, як бути, — не повертатися ж до часів фалічного культу, хаосу й розгулу пристрастей? Скільки років він віддав на пошуки філософського каменя! А як вірив, що хоч краєм ока побачить, як відроджується фенікс з попелу (спалених Фаталі паперів?).

О, ці фоліанти доносів, до яких скільки років уже минуло! — так і не доберуться!

Так, так, подолавши найвищі вершини фарсу, дедалі все вище й вище! і, видершись із найглибшої прірви фарисейства, ноги ковзаються, а ти вилазь! з фальші! з липкого місива фразерства! ефемерні тріумфи! фузейна стрільба!

Що? Смолоскип? А хіба не було?! І флібустьєри, що їх найняли до горців, і вони орудували біля прибережних вод, і сигнали їм — махали смолоскипом.

О, ці нескінченні еФ, якими засіяно поле, а вже пора, чи час не підоспів? збирати плоди! може, фініки! їх привозили філістимляни та фінікійці фламандцям, фрізам, франкам, фріуламфурланам, флорентійцям, а вже невдовзі фініш.

Частина третя, АБО КРАХ

І летить крізь прокляття фатумних фанатиків, згоряючи у дорозі, і запальне слово Фаталі, і вогненний дух його,— у Петербург! Лондон! Париж! Тегеран! Брюссель! до вогнепоклонників!

в Стамбул, куди прибув і сам Фаталі, ці зелені пологі пагорби, чисті бірюзові води Мармурового моря, немов голубий шовк, і бухта, завдяки своїй формі й багатству торгівлі отримала назву Золотого Рогу,— сам Аполлон вказав імператорові Костянтину, де поставити йому столицю імперії. Константинополь — Царгород, жадана мрія, а підказав оракул: «Сліпий хіба не побачить красот, вигод і переваг!», неприступна фортеця Порти Стамбул,—

мчать і слово, і дух Фаталі, щоб досягнути фінішу, коли з'явиться Чаклун і покаже Фаталі куплену в крамниці наріжного будинку, що в центрі Каїра, неподалік від готелю «Вавілон», у європейського негодіанта, чії предки вихідці з Єрусалима, дивовижну чарівну трубку, щоб дещо в майбутньому роздивитися пильніше.

Але передусім — служба й наївні промови бородатих дітей з Баку, Нухі-Шекі, Закатал і Куби,— четверо селян-втікачів (ех, чи екс,— кріпаки, колишні) було схоплено аж у московському Кремлі! І що цар не знає, а начальство приховало від народу справжню волю!

Але передусім — Мундир! Він щільно облягає тіло, і в ньому почуваш себе мов у фортеці, з усіх боків захищений, ніякі стріли не візьмуть!

А одного разу Мундир трохи не занастив Фаталі Хтозна, може, було б краще загинути? думає Фаталі. З якими б почестями поховали б.

УСМІШКА В ТРУНІ

І несли б його в труні, як несли загиблих від рук повсталих селян: три труни, а в першій — полковник Белуха-Кохановський. У четвертій лежав би він, Фаталі. І дивився б на нього новий намісник — найясніший син імператора (колишнього) і брат теперішнього, чий височайший маніфест про волю читали з амвона в усіх церквах, мечетях, костюлах і синагогах, і був ентузіастичний прийом (але дехто позіхав: «Царський маніфест читають, а ти рота роззявив!»).

І він (не найясніший, а Фаталі!)... усміхається!! Так, так, усмішка в труні! Умерти — як заснути (якщо не знати, що помираєш). Знайдеться ж клаптик землі у цьому світі, щоб узяти й сховати мене! І могилу потім розкопають, щоб... «Ой, який єретик!!» Вилучити, щоб!.. І знову, багато років потому — з почестями! А де?! «Хай буде проклятий — чиї це слова?! — той, хто потривожить мої кістки!»

А почалося з Конахкента, «села для гостей», переклав Фаталі Белусі-Кохановському, — так колись назвали село, що в Кубинському повіті. Ет, ці кубинці! Раптом що — бунтують, шельми! Коріння шамілевське викорчовано, та не скрізь! Ось і довелось Фаталі вирушати в дорогу, він — перекладач при полковнику військового відділу Белусі-Кохановському; заробіток за сумісництвом, бо дорожняччя, і ціни зростають з кожним днем, а родина велика — дружина й четверо дітей (але невдовзі двох звалила жорстока холера, виживуть лише Рашид і найменшенька, вона нещодавно народилася, — Ніса) і родина брата дружини, одним казаном усі, а ще родичі, вони приїзять з Нухи в Тифліс, і куди? — звичайно ж, до Фаталі.

Важкий шлях — через гірські міжгір'я, над головою височезні гори, а під ногами — десь далеко внизу бурхлива, гомінлива річка, глухнуть вуха.

Але ще в Кубі полковник покликав до себе Фаталі і при дружині (і чого це раптом тут вона, Белуха-Кохановська?),

шия оголена, така біла й пишна! жодної зморшки на обличчі, а над головою — корона пшеничного волосся, і погляд царських голубих очей: «Не затримуйся, полковнику!» — І на Фаталі (а він згадав Сальмі-хатун, де вона тепер?) погляд: «ой, який у тебе сивий перекладач!»

— Дати знати народу! Їдьмо карати!

Конахкентці цієї ночі, як сказав Фаталі селянин-тат, мають намір напасти й вирізати всіх. «І мене також?» — спитав Фаталі. «А то як же?» — відповів немов жартома.

— І ви, — дивується полковник, — вірите такій дурниці?! Ви! Невже не розкусили своїх земляків?! А ще п'єси! а ще про зорі! Втім... — Стримувався — прорвало, давно шукав привід висловитися про племена, з якими провів кращі роки свого життя (передчував кінець?). Спочатку про грузинів. І що стрункі, вродливі, володіють живою плавною мовою, а тип менгрельської жінки, — звісно, вичитав десь, — найвитонченішої на світі, і вогненно-карі очі, вирізняються розкішними формами тіла й пристрасними рухами. — Атож, правнуки Яфета. — Задумався. — А щодо вірмен... — Відійшов від розмови: як про них сказати? Уся торгівля в їхніх руках, треба передусім подумати, до того ж компаньон... — Що? Персіяни? Атож, відзначаються у стосунках акуратністю й ввічливістю, але скільки в них лукавства, підступності, скупості й ревнощів!.. Ви також: і запальні, і помстиві, й маєте нахил до грабування!.. І щось про Навуходносора, котрий відвідав колись полонених євреїв, і ті користуються рівноправністю в імперії. І чомусь йому відомо, що курдіанки внаслідок пристрасного темпераменту не бездоганні в подружній вірності.

Ніч була тиха, зоряна. А опівдні пішли до народу. «Я розмовлятиму сам!» Посередині полковник і, немов два крила, — чиновники, прибув навіть ад'ютант його імператорської високості великого князя намісника Кавказького гвардії поручик Георгій Шервашидзе (А він чого тут? «Не залишатися ж йому в Кубі?!») — і багатозначний такий погляд на полковника, який залишив полковничуху в Кубі; погляд такий сквозкий, солодкий, з прізвищем таким, що не запам'ятаєш, ага! титулярний радник Варвацці), і хорунжий козацького війська з Апшеронського полку, і штабс-капітан, і корнет, і ще чини.

Спочатку говорив виборний від народу — Мама Осман. Почав здалеку: турецький султан, магометани, своєюцтво з кавказькими горцями, а внучатий небіж їхнього колишнього володаря, Сафар-бей, прийняв навіть християнство,

і було оголошено від імені великого князя-намісника, що пишним їхнім вусам блищати від масла, а череву бути в жиру. Але полковник: так, так, ви! і ти, Фаталі, перекладай! Це кажу я, Мама Осман! Ми народ темний, туземці, ви так утискали, ображали нас, що серце наше переповнилося! Годі!

Немов зі сцени закінчить монолог, зніме грим, здере вуса й піде до діток, лисий. «Оце Мама Осман!..»

— Ми не віримо, що государ і великий князь-намісник зволили викуп нам дати! Покажіть нам царський указ з прапором царським: із золотою печаткою й Георгіївським хрестом! Це грабунок. Невже государ такий бідний (цар Польський, великий князь Фінляндський, та інше, та інше), що не може викупити нас!? А то, пане полковнику з довгим прізвищем та коротким зростом, так і перекладіть! ми самі підемо до намісника! А ні — дозвольте виселитися кому в Туреччину, а кому в Персію!

Фаталі втратив голос, охрип, перекладаючи Мама Османа. «Ой, який зухвалий! Шкода, раніше не знав тебе, Мама Осман, вставив би у свої зірки!»

— Виселитися?! Що ж, і виселимо! До Сибіру! В кайданах!

Звідки Мама Османові знати (про те й Фаталі не відає) що через намісника сам государ телеграфом повідомив мовляв, дозволяю, ухвалити присуд без суду, на свій розсуд. «Що? бунт?! маніфестація?! ввести війська!» Телеграф телеграфом, але захопився, погарячкував Белуха-Кохановський, дати б йому прочухана за це: виселитися хочуть? ну й хай виселяються. Ми самі, якщо знати хочете, приводу шукаємо... спровокувати, щоб вислати й ніколи не вернути. Белуха-Кохановський здивований, ніяк не збагне, бо гнів поганий порадинок, а це так очевидно: «Позбутися неспокійних елементів і звільнити землі для поселення, скажімо, козаків». Вже було два масових переселення — після того як взяли в полон Шаміля, в п'ятдесят дев'ятому і недавно, одразу ж після селянської реформи. Наступає третє, наймасовіше, чеченців і карабулаків, їм буде ультиматум (у найсуворішій таємниці готується), і головний діяч — Лоріс-Меліков з бархатним голосом і названий «бархатним диктатором», який робить ой же яку кар'єру майбутня диктатура серця. «Або переселяйтесь на плоскогір'я за Кубанню, або забирайтесь до Туреччини», низовинних — у гори, а горців — у низовини, (образити й примусити, бо дуже потрібні землі для поселення козаків)

Але в цей час молодий, з панів, єдиний серед туземців, що сидів на коні мов князь, кинув народові поклик: «Вже час!» І народ, Фаталі не встиг навіть рота розкрити! вихопивши хто що, раптом і рушниці, і револьвери, накинупли на полковника.

— Що ви робите?! — вискочив наперед ад'ютант; це було так несподівано — по-тюркському, але з турецьким акцентом, що люди завагалися. І по-російському до полковника: — Втікайте, люди розлютовані!

Усі побігли до двоповерхового будинку, де зупинився полковник, і юрма за ними. Пролунали постріли. Кинулися в першу кімнату на другому поверсі, а з ними вірменин Оганес, був тут у торгових справах і, треба ж таке, вскочив у халепу!

— Застосуйте своє вміння! — просить полковник Фаталі.

— Накажіть наших в'язнів випустити! А не випустите, усіх, як курчат, переріжемо.

— Киньте їм ключ від тюрми! — наказав полковник (коли встигли заарештувати?!), повітовому начальникові, переплутавши його прізвище: не Алабужев, а Ажубаліс.— І віддайте наказ, щоб козаки зняли з тюрми варту!

Четверо козаків, які охороняли в'язницю, залишили варту й кинулися в будинок, щоб схватися від бунтівників. Небезпечно в першій кімнаті, пішли до другої, а звідти — до третьої. А бунтівники за ними, вдерлися до зали, одразу ж убивши двох денщиків полковника й штаб-капітана.

— Бий усе!

До будинку не можна підступитися, козаки продерлися до мечеті й сховалися там, пригрозивши муллі, щоб замкнув браму.

Ад'ютант висунувся з вікна й закричав по-турецькому:

— Гей, божевільні, що ви робите?! Чого вбиваєте нас?!

— Полковника видайте! — кричить юрма. — Інакше підпалимо будинок!

Але як вийти? Люди почали трощити двері, дуже міцні, вони ніяк не піддавалися, виламали лише одну квадратну горіхову дошку й почали стріляти:

— Гей, виходьте!

Підпоручик, хорунжий козачого війська, титулярний радник, ще хтось полізли у вибитий отвір, і кожного, хто вийшов, чекала смерть.

«Ну як? Усмішка в труні?! Герой??» Натисли на двері,

зірвали із завіс, вдерлися з кинджалами — і до полковника: на смерть! Потім до штабс-капітана: «Стійте!» Але пізно: вбито! Вбіг до кімнати той, хто був на коні: «А їх не чіпати!» Їх — це Фаталі, грузинського князя й вірменського купця Оганеса. Вони продерлися крізь юрму, потім сіли на коней, які були заздалегідь наготовані, і прибули в дім одного з бейів («Чи не родич Бакіханова?» — подумав Фаталі). А ось і ад'ютант намісника — і це врятувало Фаталі від зайвих розпитувань. Їх тримали (полон? чи дорогі гості?!), не знаючи, що з ними робити і як поховати вбитих. Бей раптом теж кудись зник, і мулла заложником сидить у мечеті, нема з ким порадитися, а Мама Осман мов зачарований сидить, розгублений, а тим часом прибуло дві роти солдатів.

«... жорстокість селян була така,— писав у донесенні підполковник, який змінив загиблого полковника,— що вони лягали по кілька чоловік одне на одного, щоб перешкодити команді йти вперед; не інакше як через військову силу, що почала діяти, півзаходи більше неприйнятні (так-так, государ-ліберал!) і вкрай шкідливі! Били різками при вогні, і багатьох після покарання виносили напівмертвими й кидали, деякі перебували в такому стані, що їх напучував місцевий мулла; а коли бунтівникам накладали кайдани, хтось із юрми крикнув: «У Сибір то в Сибір! Усіх нас! Усім селом!» Рішучість, з якою головний бунтівник Мама Осман ішов на різки, терпіння, з яким він переносив болю, могло погано вплинути на селян, і хоч яка була нестерпна ця сцена, проте (адже государ-ліберал!) від цієї хвилини залежало, а тому я віддав наказ продовжувати езекуцію, поки не спустить дух».

Записка Фаталі про початок бунту й доповідна підполковника про його жорстоке приборкання вже через тиждень були в Петербурзі: «Государ імператор зволив читати першого вересня».

— Хто це? Ага, це той, хто прислав мені книжку! Це про ошукані, чи як, зорі?! То він що, бомбардир?! А власті вам цього не доручали! Ми сказали: поліпшувати дикі звичаї, але не вимагали, щоб усякі прожекти...» — не доказав думки.— «Як це у вас: «Кажу тобі, шах, а ти слухай, цар!»

Записка стривожила. Невдовзі почнуться і тут: петербурзькі пожежі! закриття університету! скасування, залякування, задушення, убивання...

До речі, а чи послано зірки шахові? Цареві — це непога-

но, а ось шахові!.. В усіх цивілізованих країнах, ми хоч Азія, але вважаємося за розрядом Європи, усі великі, якщо не підводить пам'ять, посилали.

ДЕРВІШ У ПАНТЕРОВІЙ ШКУРІ

А Фаталі думає про слова нового царя: «Ви що, бомбардир?!» А хіба не прекрасне само по собі дароване життя? Схаменися, Фаталі!

А, загострити сприйняття фальші! Не дати обманути зорі. Звільнитися від усього, що мучить й не дає спокою, коли споглядаєш те, що робиться на світі, цю неправду, демагогію, обман і тупість,— щоб жити хоча б з почуттям поваги до самого себе, що ти не раб, і не сліпий, і не глухий! Сколихнути хоча б з десяток людей, які, можливо, прочитають те, що ти напишеш.

Але чому саме ти?! Був один з великих, Фаталі збирався його перекладати, але він, на жаль, скаржився: мене, мовляв, не так зрозуміли, не так тлумачили, я «за», а мене в ряди тих, хто «проти», мріяв заслужити прихильність царя й бути вчителем сина наслідника,— хіба не посада?! «Я вчився у вас, ви мене сполошили, розбудили, я пішов слідом за вами, а ви тепер у сльози?! в кущі?! Мовляв, не треба дратувати? Нас приймав Сам? Нащо накликати гнів государя?! Він запросив,— які перспективи! Який розмах лібералізації! І звання! І нагороди!»

І навіщо тобі, Фаталі, ці вірші, ці комедії, скільки їх було на Сході й на Заході! І що нового скажеш ти? І ця карколомна, неспокійна твоя проза! І хіба не досить тобі служби? І земляки з захопленням дивляться на твої епоети.

А гордість? А радість, коли видав книжку? І надії, коли просив, щоб видали?

Так уже сталося: у шахські часи вся переписка велася мовою фарсі; при султанах турецьких — турецькою, і ми позбавлені своєї рідної літератури рідною мовою; а якщо і є в нас свої твори, то це малозрозуміла народів суміш арабо-персько-турецьких слів! Саме на мою долю випала честь уперше, першим!.. Мовою, зрозумілою народів, про його життя і його біди. Цього, звичайно, писати баронові Ніколаї не треба,— але ж це так! І я переклав свої твори, теж вперше в нашій національній історії, російською мовою.

То й що?

Невже твоя рука не втомлюється? Очі не сльозяться? В них ніби попала порошок, хочеться зачепити і витягти, щоб не колола всередині (і зіниця витече!); не щипчиками ж, якими Тубу створює візерунки на солодких пирогах — ромбики, кубики, хвилясті лінії з виступами, немов зубці, фортечної стіни; і прочитати написане що не рік, то все важче — і кирилиця на службі, і ця в'язь, ці крапки й знаки!.. Хто він, той ворог твоему спокою, родині, близьким твоїм? А як він командує зухвалець! Сядь, пиши, твори! А ти скажи йому: «Ні! не буду! не хочу! Не задурюй мені голову всілякими дурницями проти ночі! Дай заснути — завтра мені на службу!»

І переписка з горцями! І коли на твоїх очах їх б'ють, а ти не смієш слова сказати. Чому це? Звідки це рабство? І розгляд селянських скарг, і падають долілиць, побачивши пристава, і ти чуєш, як Алі гукає Велі, а той кличе Амїраслана — весь у лахмітті, а яке гучне ім'я! Емір левів. А сам, тільки-но виступить шерога солдат, — ладен впасти на коліна й присягатися у вірності. І каяття, коли душа горить, а уста промовляють рабське, і крик: «Гей, де ти, мій народе!..» — загнано глибоко, не вилізе на поверхню, щоб сколихнути? І кого?!

Кинути службу? А з чим — до народу? І хто піде за ним? Що зможуть, насмілившись, десятки? навіть сотні! Ці бунти й заворушення немов щиглі по лобу імперії: на одного з дрюком — десять багнетів.

І жebraки! О боже, скільки їх, жebraків, знетямлених дервішів, котрі за обітницею ніколи не миються, не розчісують голови й бороди, до паска жбан з гарбуза — це торба, і посудина для води; і шкура пантери або леопарда накинута на плечі — удень плащ, уночі ковдра; намисто з чоток на шиї, і палка з залізним наконечником у руці — відганяти собак, і повстяна шапка з торочками, що спадають на очі: і від сонця захищає, і перешкода, щоб не смів дивитися на небо, оселю всевишнього, бо доля смертного — не відривати очей від землі. І маячні їхні розповіді про муки борців за владу!

І люди вірять дервішеві, завчено повторюючи за ним, коли він, сім разів оперізуючись поясом, зробленим з семи різнокольорових мотузків зв'язує сім нищих пристрастей людини: себелюбство, гнів, скупість, невігластво, жадібність, деревоугодництво, похіть, а потім сім разів розв'язується, випускаючи на волю сім високих пристрастей — ве-

ликодушність, лагідність, щедрість, богобоязнь, любов до аллаха, моральне насичення й муки плоті. І шерстяний пояс, що складається з різнокольорових мотузків, з двома вузлами: один покликаний зв'язати лихослів'я (діл-багі), другий — приборкувати плотські пристрасті (бел-багі). І семикутний камінь у поясі — натяк на сім небес, сім земель, сім морів і сім планет (і сім високих і нищих пристрастей). І неодмінно сокирка, оздоблена містичними написами: у хвилини екстазу дервіш розмажує нею і вигукує: «Я уразив порок (або пристрасть)». І чотки, що складаються з дев'яноста дев'яти намистин — за кількістю імен всевишнього в Корані, і, перебираючи чотки, дервіш згадує епітети, якими обставлено ім'я всевишнього, як вони ідуть у Корані: Аллах, Милостивий, Милосердний, Святий...— всі дев'яноста дев'ять намистин! (Фаталі вивчив їх напам'ять і вчив цьому Рашида, обіцяв записати йому на окремому аркушику, та ніколи).

Вийшов Фаталі якось на балкон, обперся на поручні — Тубу затіяла вбирання кімнати, вивисила килим, майже новий, гарний, узорі так і сяяли на сонці,— а тут дід-жебрак:

— Поможіть, ради аллаха, діти з голоду помирають!

Жаль стало старого:

— Гей, хочеш килим? Постелеш у халупі.— А жебрак не вірить.— Я тобі його спушу, а ти хапай і біжи, поки жінка не бачить.— І спустив жебракові килим.

А Тубу:

— Фаталі, тут же килим висів!

?!

— Куди він подівся?

— Уявлення не маю.

— Але ж килим!!

Фаталі здвигає плечима:

— А ти запроси Чаклуна, і він допоможе знайти злодія.

Тубу повірила:

— Так?

— Заріж півня, це простіше простішого? Так усі чаклуни роблять, неодмінно чорного! потім загадує усім перехожим кольнути півня голкою, і коли кольне його винний, півень заспіває!

— Я ж серйозно, а ти!..

І в Фаталі вже відсутній погляд: у нього, мовляв, голова заклопотана куди серйознішими справами, ніж якийсь килим.

«Жебрак? — з'явився Чаклун, про вовка промовка, а він і тут.— Це був я, а ти сприйняв мене як жебрака!»

«Але ти без сивої бороди!»

«Хіба важко прив'язати?»

«І навіщо тобі мій килим, який я купив за гонорар?»

«Він чарівний!»

«Летить?.. А ми його топтали!» На диво, і без килима якось літали, з Олександром, а що з того?

Фаталі повернувся до своїх паперів, перегортає їх, думаючи і навіть мріючи засісти за стіл у тихі нічні години,— але про що? для кого? Ці вірші! ці комедії! і ця повість — чи прочитає хто? чи зрозуміє? то надія, то сумнів. Ще недавно сперечався з Олександром, ні-ні, не намісником, теж Олександр, Барятинський, а товаришем по службі, а сьогодні і перо взяти до рук не хочеться: чи зрозуміє хто?

— Але я вірю в силу слова! — казав Олександрові.

— Розбудити? І що далі? — як м'якше сказати, щоб не образити Фаталі.— Вибач, Фаталі, але ці твої комедії, ці алхіміки!..

— Чого ти смієшся, Олександрє?

А він згадав, що батько йому казав, і збулося! захопленому в далекому дитинстві алхімією,— алхімічні препарати, засновані на меркурії як такі, що можуть створювати золото. «Від алхімізму до містицизму,— казав йому батько,— потім до скептицизму, лібералізму, гегелізму, комунізму і — до нігілізму, який мріє про тероризм».

— Ще чого доброго й ваш алхімік туди може податися, Фаталі!

Але чи прочитає хто його твори? Чи зрозуміє? І ця в'язь, і ці згини ліній — напружуй пам'ять! зрозумій зміст! а він ухиляється, втікає, мов ящірка, ніяк не можна схопити, вся інтуїція на допомогу.

АЛІФ, ПОДІБНИЙ ДО ЗМІЯ

І він ніяк не може відчепитися від гачків. Це був давній дитячий страх, коли Фаталі навчали арабській,— кожна літера чіплялася за одяг, волосся, кололася, жалила, дряпалася. Щоб визволитися — залиши клопоть одягу, а клапти розвиваються на вітрі.

Аліф — лише одна паличка, але раптом, ніби щоб пом-

ститися, аліф вигинає голову, подібний до змія,— рвучко викидає її вперед і вгризається отруйними зубами в руку.

Так, скільки недоречностей у шрифті, цьому письмі, зручному, можливо, для арабської, але не пристосованому до тюркських мов. Крапка випала або трохи сповзла, і тоді «вийшов на дорогу» читається як «помер на дорозі».

Не чіпай це письмо! Не чіпай! На ньому священний Коран! Тебе закидають камінням, нещасний!

Спростити й полетшити. Але чому саме ти!? Хіба вірмени зазіхають? А грузини? Честолубство? Вислужитися? Щоб про тебе як про першого заговорили?

Ех ви! Але ж у них немає цієї безлічі написань! І звук, і шрифт мов одне! Та як інакше їх утворити?! Треба неодмінно розплавити гачки, відлити їх на європейський кшталт!

Не чіпай!

Нанизуючи значення на значення гачками-закарлюками, зчіплюючи їх, кожен немов змагається з іншим за довготою і вигадливістю написання, але якщо перевести на графіку європейських мов, жоден аркуш не вмістить, це зрозуміло, і тут потрібні спрощення, щоб потяг до словесних викрутаків не затьмарював зміст; вишиковувати караван слів, щоб — нехай нісенітниця! — похизуватися вченістю. Це пристрасть до довгих і суцільних зворотів, що дісталися у спадок від придворних поетів (халіфату?), котрі на догоду мелодійному ритму втискують у рядок безглуздя. «По голосу його самовідданому і по очах його, які палають любов'ю, я зрозумів, що він хвалить мене, але змісту не вловив».

Боже, скільки слів:

«Любострасне яскраве сяйво заповітних скарбів (!), приховане віконницями стражденного похмурого сузір'я, сяяло пристрастю слова, спаленого світлом свічки» (!!)

І скільки ночей, марно втрачених, пішло у Фаталі на те, щоб придумати — після тринадцяти століть!! — нові штрихи і рисочки, звівши до єдності звук і його плоть, запропонувати — і все в ім'я освіти народу — знаки оклику, питання, ствердження, жалю, роздуму, і навіть два знаки оклику або знак запитання й оклику, та інші їхні комбінації, щедро проставлені в інших творах, коли в душі клекочуть або хочеться показати марність зусиль хоч щось змінити в цьому світі деспотії й рабства; знаки незакінченості думки, коли автор має намір не все доказати й щось залишити на роздум читача.

І три крапки на початку, якщо раніше було перервано думку або передбачалась наявність якогось початку. І три крапки в кінці. Знаки, які передають закінченість думки,— адже крапку можна сприйняти як супутницю риски, яка означає літеру: ось і знайди, звідки вона ця крапка випала: з Че чи еН?

А потім доповідна записка керуючого дипломатичної канцелярії намісника Леллі,— як це по сусідству, серйозне й смішне, подумав Фаталі: це ж його, найласкавішого керуючого, пропонував Фаталі, коли летіли з Олександром, вигнати його з усякими Жеребцовими, Шраммами, Значко-Яворськими...— так, прохання послати свій проект «поліпшеного арабського алфавіту» урядові Ірану та в турецький диван¹,— де, як не в цих двох могутніх (?) мусульманських державах?! І кожному з подробицями пояснити: про передачу відтінків, про крапки, про голосні, яких майже немає,— прискорити неодмінно процес освіти (!) народу.

А султан ще не виспався після бурхливої ночі — такий гарем, встигнути б до кожної!

А шах? О, зухвалий еретик!

І синам — ой же плодовитий був! — Фаталі-шаха: принцем Алі-гулу-Мірзі, він же міністр освіти; Фархаду-Мірзі, він правитель Фарсістану; своєму майбутньому — але Фаталі про це ще не відає! — родичеві Бехману-Мірзі, правителю Азербайджанської провінції; найменшому з синів Фаталі-шаха — Джелаледдіну-Мірзі, найрозумнішому з шахського роду, трапляється таке; новий шах Насреддін їм усім внучатий племінник! ці двоюрідні діди ой як набридли шахові, особливо цей останній, майже однолітки вони з шахом!

Нові люди, нові імена, нові екземпляри.

Листи, клопотання, записки — дійсному статському радникові й кавалеру Олексію Федоровичу Крузенштерну, очолює цивільне управління, щоб виклопотав (так заведено) дозвіл у намісника — князя Бяратинського — налагодити зв'язки з європейськими-вченими-сходознавцями; впливовому Аскерханбею (мало йому «хана», ще й «бей»!), Мірзі Алекберу, перекладачеві при російському консульстві в Таврізі, гостював у нього Фаталі. Навіть продавцеві шовкових хусток, Гаджи-Расулу,— маленький чоловічок,

¹ Д и в а н — зібрання творів письменника, поета.

але вхожий в палац! І мучтеїду¹ Гаджи-Мірзі-Багіру, — дуже той розпитував про втечу глави мусульман-шиїтів Фаттаха, а алфавіт для освіти народу лише привід, щоб вивідати про втікача.

«Придумав (!) знаки, які полегшують сприйняття тексту, створив, одне слово, — резюмує Фаталі, — новий алфавіт для арабської, фарсі й тюркських мов».

І додає, що дехто вважатиме це безглуздя, але «я ладен знести всі образи заради того, щоб просвітились мільйони моїх і ваших співвітчизників», о тупоголові вожді: шах і султан!

Почув Фаталі, що з колишніх земляків, з Хамне, з роду мугадам («І батько мій також!»), впливова людина при шахові, і навіть титул має — Порядок Держави, Нізамуддовле, і пише йому, просить посприяти: «До того ж ваш близький родич і друг Мірза Джафар-хан приятелював з моїм дядьком Ахунд-Гаджи-Алескером, знає він і мене особисто, коли перебував у Тифлісі, ми часто бачились, і його подарунок — розкішне видання «Тисячі й одної ночі» завжди перед моїми очима».

І академікові Дорну. І окрилена відповідь: «Похвальна праця». Та поміж рядків попередження — великий ризик. Фаталі розуміє, що буде боротьба, і пише академікові Дорну:

«Я почував себе людиною, запал та енергія якої поступилися місцем холодній розсудливості, і я спокійно став думати про свій проект».

І Бугеневу, який керував Російською місією в Константинополі, «дійсному статському радникові й кавалеру», Аполлінарію Петровичу, може, він допоможе? Це та ще листи, примірники проекту. «... сподіваюсь, що моє щире бажання добра народу...»; «... через вашого генерального консула в Тифлісі Мірзу Гусейн-хана».

О! Гусейн-хан! А ви, виявляється, майстер інтриг!

— Це політика, а не інтриги! — якось сказав Гусейн-хан Фаталі. — І ви не будете заперечувати, що моя вірність престолу шахиншаха... — І дивиться очікувально.

— Так, так, а як же? І ісламізму. Ви часто про це казали!

— А раз так... — І знову очікує.

— Отже, дозволено всі засоби, так?

Фаталі пише та пише: і в Шахиншахський Меджліс, і

¹ Мучтеїд — вища духовна особа у магометан.

в високий Диван Величної Порти: «Єдина моя вигода — письменність мусульманського народу»; а в Порті цього слова й не знають, шах вперше чує!

І нові примірники проекту, з допомогою Крузенштерна, безвідмовно підписує всі папери, в папці, набридла служба в триклятому краї, тягне у Вільно! «Заслання? Але за що?!» — і листи Фаталі з проектом реформи мусульманського алфавіту надсилаються до інститутів вивчення східних мов: В Петербург, Берлін, Відень — панові Тітце, в Париж — відомому сходознавцеві де Тассу, Лондон.

Стільки листів — можна б таблицю епітетів скласти, форми різноманітних східних ввічливостей, вразити султана й шаха: «Висловлюю вам щире побажання, хай стане човен моєї долі, тобто проект алфавіту, окрасою пристані щастя, хай повернуть вітрила моїх бажань (освіта народу!) ваш погляд»; може, інакше? «З цим побажанням насмілюсь я занурити перо в море думок і розбурхати в ньому наступні хвилі мови»? «Розкрити всі вітрила й гребти всіма веслами»?..

Атож, як у глибокий колодязь малесенький камінець ці його листи в Диван Величної Порти і в Шахиншахський Диван або Меджліс.

І визріває ідея: поїхати самому. Тут називають місто Константинополем, а там Стамбулом... А хто роботу Фаталі тут виконуватиме? «Про це ви подумали?» — питає той же Крузенштерн. Вже дорослий брат Тубу Мустафа, а Фаталі рекомендує його, коли знайомить у канцелярії, як двоюрідного брата; молодший від Фаталі на багато років, не напишеш же, як це є насправді, за родинною генеалогією, — «двоюрідний дядько»; Мустафа знає багато мов, може, мовляв, замінити «у тому разі, коли я буду у відрядженні», — треба неодмінно поїхати у Стамбул!

А тим часом Фаталі шле й шле нові листи... Мірза Казембей — відомий сходознавець, з чим іменем рахуються в столиці, прийняв християнство (католицизм?.. ні, просвітеріанство, ще в далекій юності, в Астрахані, — така радість шотландським місіонерам: похитнули віру Казембея, в чиему імені поєдналися і пророк, і його найближчий друг, соратник і родич, — Мухаммед-Алі, і став він називатися Олександром... Була в Фаталі про нього розмова — і з Кайтмазовим, і з Нікітичем) а не з Ладожським?), коли пропонували Фаталі напівжартома: «А чому б і вам не прийняти християнство, га? Ні-ні, не доведи боже, — це коли Фаталі згадав про Мірзу Казембея. Наша православ-

на церква...» — це вже всерйоз, про переваги православ'я, довго й плутано, Фаталі терпляче й з шанобою слухав співрозмовника, але не мовив жодного слова). І Мірза-Казамбей написав листа Фаталі: «... багато чув про вас і написав кілька п'ес у стилі європейців про життя мусульман-земляків, посилаю вам, може, скажете, зухвала думка, але ж хтось повинен почати першим! Посилаю і повість, рідною ще не публікувалась...»; неодмінно узнати думку про алфавіт!

В Дипломатичній канцелярії намісництва Фаталі повідомили прізвище головного перекладача при російському послі в Константинополі. «Мусьє Тимофеев,— пише йому Фаталі,— ви перебуваєте в Туреччині на тій же посаді, що я в Тифлісі, довідайтесь, як там у Дивані з моїм проектом?!» І йому — книжку комедій російською, «на жаль, не рідною тюркською»; а Тимофеев уже відбув з Константинополя, через Одесу, в Петербург.

Звичайно, я не доживу до того часу, коли мій алфавіт переможе й це стане справжньою революцією у Східному світі, але що це буде так, я не сумніваюсь! — і переконання Фаталі, і думи його, і сумніви, і невпевненість: все це в його листі до академіка Дорна, в Петербург. І Дорн, один з небагатьох, до кого Фаталі писав, відгукнувся: ідея зустріла підтримку.

А довкола комедій, і особливо повісті,— невдоволення.

Почалося з того, що щоразу, проїжджаючи через Шайтан-базар, повз крамниці, Фаталі став помічати колючі погляди; а один крамар, рудобородий від хни Мешаді, раніше Фаталі його не помічав, рвучко підхоплювався з місця, отож кінь одного разу трохи вершника не скинув. Низько вклоняється, шанобливий, а в погляді зухвалість: «А ми твого коня й злякаємо!» І, підхоплюючись з м'якого сидіння, усім тілом висовувався з крамниці на вулицю: «Драстуйте!» — мовляв, я твій герой, і вам моя шаноба. І хихикає, виширивши золоті зуби, дорожчі за голову. «Що ж ти, Фаталі, збиткуєшся над моїм народом?!» Спритний такий крамар, інші лобоюються Фаталі, а цьому хоч би що, хоча на Фаталі й мундир, недоторкана, так би мовити, особа. «Хіба вірмени про себе так напишуть?! А грузини?.. — Це крамар услід Мундирові; адже Мешаді, відтоді, як почалось, часом лише Мундир і бачить? — Ти поглянь: жоден слова поганого не скаже! А ті, кому ти служиш, хіба над собою глумляться?! Що? Гоголь?! — чисто це ім'я вимовляє, без акценту. — А ти спробуй по-

проси, щоб перекласти дозволили!» Наче не Фаталі, а він, цей крамар, з Кайтмазовим на дружній нозі!..

А Кайтмазов, довідавшись про намір Фаталі й немов післяхавши таємні думки крамаря, написав — бо служба перш за все! — секретне донесення Нікітичу, просячи дозволу відмовити Фаталі: «виключно з цензурного погляду, звичайно, і мови не може бути про якісь перешкоди до видання якого б то не було перекладу «Ревізора». — Кайтмазов пам'ятає, як на виставі сказав про п'єсу високий чин: «Це неможливо, наклеп і фарс». «Але в цьому випадку, — веде далі Кайтмазов, — не можна не звернути увагу, що наше життя являє собою дуже непривабливу картину, гірку для нас, і для якогось татарина вона дає не лише харч, але спонукає до вияву ще більшої ворожнечі... неприємні сторони якого так влучно... і, таким чином, під личиною шаноби чи не приховується зловтішний привід до осміювання».

Нікітич погодився з доказами Кайтмазова й порадив йому залагодити справу миром (?!) І Кайтмазов обняв Фаталі за плечі, про те про се, про «Горе з розуму» (дивилися нещодавно з Фаталі, бенефіс пані Васси Петрівни Маркс) «жвава, невимушена й упевнена, надто чудова в ролях субреток, а який чоловік? неперевершений, слів немає, але часом утрирує в деяких ролях, і дівчина ще в них, ой, як ви переживали!..» А переживав не Фаталі, а сам Кайтмазов: «Боже мій! Чацький! Софія Павлівна!..» А як вийшли з театру: «Ось би нам таке на Сході!» — сказав Фаталі, а Кайтмазов промовчав.

«Може, перекласти?» — вів далі Фаталі. І одразу ж про «Ревізора». «А що з того перекладу? — не стримався Кайтмазов. — Де ви його поставите?!». А таки справді, де? Ось і тепер, коли Нікітич схвалив дії Кайтмазова, той і намагався віднадити Фаталі від нових нездійснених затій: «Дочекаємося кращих (??) часів»; мовляв, не лізь з ідеєю перекладу: ні «Горе з розуму», ні тим більше «Ревізора». «А сунешся, — думає Кайтмазов, відчуваючи, що Фаталі не погоджується, — я на тебе нове секретне!.. До того ж необхідно піддати встановленій цензурі, а крім того, — це можна не подумки, а вголос, — маючи на увазі, що на підставі додатку до 147-ї статті XIV тому зведення статутів, — достоту по-кайтмазовськи, Фаталі якось бачив, коли той цензорський висновок писав, але не добрав, що до чого, — про пред. і прес. прест. (§ 23 літ. А), драматичні твори схвалюються до вистави в театрах III відділенням

Власної Його Імператорської Величності Канцелярії, перекладні також!!»

А тим часом крамар розперезався, через Мустафу, брата Тубу, навіть свій жаль висловив, мовляв, перекажи своєму зятеві:

— Чого ж це він взяв нас на кпин? Любов до нас виявляє? Нічого собі — любов! А в нашому народі стільки доброго! Стільки світлого! І шаноба до старших, і терплячість, і покірність властям!..

— Навіть коли горіхи на голові народу розбивають? — зміркував з відповіддю Мустафа, а крамар — наче не чув, і докори, і жаль, і навіть погрози:

— Вже кому-кому, а не мені про це твоєму зятеві, намісницькому чинові (оце крамар!).

Нарешті! Прибув із сусідньої південної країни високопоставлений муж, послом до кайзера їде, Абдуррасул-хан, по дорозі до Європи вирішив пожити в Тифлісі, зупинився в перського консула Алі-хана, через якого Фаталі послав у Меджліс свій проєкт алфавіту, а той згадував при цьому — ось і запам'ятав Фаталі! — Абдуррасул-хана.

Запросили Фаталі, і він одразу ж, не встигнувши сісти у запропоноване йому крісло, спитав:

— Як щодо моїх ідей? Про реформу алфавіту та освіту народу.

Обличчя у Абдуррасул-хана витяглося:

— А я вперше чую!

— Та як же? — розгубився Фаталі. — Я ж вам послав.

— Присягаюся аллахом, я не отримував! — А в очах брехня; відводить очі. — Будьте ласкаві, чи не зможете прийти сьогодні увечері й прочитати? Дуже вас прошу!.. — Вихований, ввічливий, в Європу їде, стояти на сторожі перських інтересів.

«Може, й справді загубився проєкт?» — думає Фаталі. І знову пішов до нього, цього разу увечері. Заходить до посла, а перед ним — пляшка горілки й чарки. Фаталі відмовився, а той не наполягає, слухає співрозмовника й чарку за чаркою п'є й заїдає. Він уже напідпитку, адже незвично, тільки-тільки до горілки допався. Очі посоловили, мов у барана, аж тут раптом з'являється слуга:

— Абдуррасул-хана кличуть. — Безпосередньо не звертається — нешанобливо.

Він одразу підхоплюється й біжить. «Повію до нього привели!»

Через півгодини приходить схвильований:

— На чому ми зупинилися? Я вас слухаю.— І консул з ним. Солодко усміхнене обличчя, жодної тіні сорому!

— Я читатиму тому, у кого голова ясна, а душа світла! А у вас ні те, ні інше, і душа тремтить після зустрічі з повією!

Консул одразу на підмогу ханові:

— Не сердьтеся! Ваша правда, але ми чоловіки, зрозуміємо один одного. Давно в дорозі... Даруйте, іншим разом прочитаєте! А тепер дозвольте Абдуррасул-хану піти, там його чекає місяцесяйна красуня, бах-бах-бах!..

Не встиг Фаталі зібрати рукописи, як чує крик у сусідній кімнаті: вищить краля, екстаз, сплеск, зойк.

Здрігнувся навіть консул, звичний до солодких втіх земляків. Авжеж, тут не до освіти народу. Треба неодмінно самому поїхати в Стамбул!

РОСІЙСЬКИЙ ВУЗОЛ

А ось і прохання: у Константинополь, для обговорення в Академії наук Оттоманської Порти проекту алфавіту і творів, порушити клопотання перед намісником — великим князем, на час літньої відпустки, а замість себе — адже канцелярія вимагає! — двоюрідного брата, навіть коротше — брата, колезького секретаря Мірзу Мустафу Ахунд-заде, і щоб спеціальний лист від намісника «нехай турки бачать, як цінують тут мусульман, що перебувають на службі в государя імператора»; а чому, власне, не дозволити, га? та ще додано лист-клопотання академіка Дорна, хто знає, з ким там, на горі, у нього зв'язки?

— Отримати іноземний паспорт?! (А не втече?!) Вас, царського чиновника в Туреччину? Та що ж це таке? З вами там якусь провокацію, знаємо ми цих турків! — обличчя в Нікітича нічим не примітне, такого у будь-якій роті зустріти можна, жодних особливих прикмет. («Дозвольте татариніві Фаталі поїхати в Туреччину?!») До того ж ще не забув, як Фаталі того, з конячими зубами, дурнем показав перед іноземцем!

Ой Нікітич!

У нього чимале, жартома каже він, та й то не вголос, ханство, а йдеться про досьє, і жодну душу в них не обійдено — ні живу ні мертву, і на Фаталі накопичується.

І про настрої мусульманського населення, це досьє п'яте,

з нього — паралельно з Ладожським! — Нікітич починав, і про виїзд з Туреччини емісарів з секретними дорученнями, і про переселення російсько-підданих мусульман у Туреччину, і про видачу іноземними державами російських злочинців; рік тому, як передали Нікітичу після Ладожського досьє друге — спочатку тимчасово, а потім назавсім: донесення про заворушення серед населення Закавказзя й Дагестану; і тут же, поряд, відомості про приборкання непокірних народностей і племен.

Для Нікітича папки ці мов живі, зі своїм навіть запахом, чи що, — царські рескрипти й подання міністрів до намісника про проведення рекомендованої ними політики при управлінні довіреним краєм, укази правительствующо-го сенату; і поряд — пухлі, у гладеньких оправах, прохолодних і мідних, теки: про віддання в солдати селян за злочини, заслання горців до Сибіру, виселення євреїв з Грузії; і переписка про контрабандне перевезення пороху турецькими жителями й торгівлю гірськими невольницями, — наступник чомусь завів на них одну папку, а в Нікітича руки не доходять, щоб розвести порох і невольниць;

затулять Нікітичу очі, граючи з ним у його улюблену гру піжмурки, і він без великих зусиль знайде досьє одна тисяча сто п'ять — про спостереження за іноземцями, які приїждять у Росію, не всю, звичайно, а в межах підлеглого Нікітичу Закавказького краю;

і — хочете вірте, хочете ні — дістане з досьє сімнадцятого, добре, що вони поряд, але хіба здогадається хто? постанова про висилку з Петербурга студентів-кавказців на батьківщину за участь у студентських безчинствах і заворушеннях, зовсім-зовсім свіжі є, на «тереківців», «що спили — о боже, які ще юні! — посміхається Нікітич, — води Терека!» так, так, на тих самих, ким ти захоплювався, Фаталі: ой, великі?! ой присяглися?! ще Воробйові гори згадай!! атож, сповнені сил і енергії перевернути весь світ, а як же?! нерозлучні друзі — Ілля і Акакій!»

І ще один аркуш, по-грузинському.

— Ви що, Нікітичу, і грузинську вивчили? — питає Фаталі. — А то як же! — аркуш, рукою Іллі. — Дуже цінний автограф (але як потрапив він до Нікітича?! (йому ціни немає) але це плюс бунтівникові студенту). — Бачите, я об'єктивний! Я переклав цей запис так (!!?): «Грузія знайшла під захистом Росії спокій! Ці вічні війни! Цей великий страх перед невблаганними ворогами! Руїнування

і спустошення! Ця розп'ята на хресті Грузія! Відтепер усе! Відтепер кінець!» Бачили?!

— А ви чудово переклали, Нікітичу!

Це папір, теж двома мовами, почутий і перекладений, але Нікітич про нього змовчав, бо цілком невпевнений, що це слова Іллі: «Якби ми хотіли переродження, то нам простіше було б отуречитися. Адже турки — зовсім поряд».

Писар Нікітича відповідає за спостережницьку частину, в нього червоні руки, наче обморожені — відтаюють, завів алфавітну картотеку на цих бунтівних студентів, на «Це» — Ілля й «Че» — Акакій, «вибачте», — обличчя писаря почервоніло, — Це Акакій і Че Ілля!, не дуже далекі один від одного в цій картотечі, і до кожного з них треба тут пильне око! Улюбленці грузин Церетелі й Чавчавадзе.

Досьє Акакія тоненьке, ніяк не можна наповнити («конспірація на високому рівні?!»); і про дружину з Петербурга ніяких звісток не знаходить: як вона там без чоловіка? і що за сім'я?.. Позначено шлях, як їхав до Петербурга: до Орпірі — на коні, там на корабель по річці Ріону; два дні плыв до Поті, жив там три дні, лише перелік!! жодної розмови, жодного слова!! потім на військовому кораблі до Одеси, а там — візит до вдови Воронцова (ой же хитрий Акакій!!), а брат його — але за ним пильно стежать — в конвої! в Царському Селі!

Акакій полюбив Фаталі й народилася ідея: перекласти п'єси грузинською мовою, неодмінно візьметься: видасть, на жаль, вже після смерті Фаталі.

Клаптик паперу, на якому відтворено діалог Нікітича та Акакія: «Служити?! Нізащо! Вірші — це моя служба!»

«Погано працюєте!» — підказує своїм людям Нікітич.

Та зате досьє Іллі дуже цікаве! і про земляцтво в Петербурзі — каса, бібліотека, статут, товариський суд; і про відвідування салону Катерини Дідіані, так, так, сестра Ніни Грибодової, володарка, так би мовити, Мінг-рельського князівства, усміхається Нікітич, був височайший рескрипт про її «добровільне» (!) переселення до столиці, всі залицяються до княгині, і навіть Орбеліані, який часом заступає намісника, ходить у парубках, а що чекає — незрозуміло!

Зафіксовано момент передачі Катериною Дадіані Іллі альбома (що в ньому?!) з віршами Бараташвілі, теж був закоханий у князівну, і навіть після того, як та віддала перевагу можновладному князю Дадіані; і палкі промови

Іллі про перенесення тіла Бараташвілі з Єлизаветполя — Гянджі, де його поховано, в Тифліс; так і дозволять їм! що? любовна лірика? про музу поета?! прислали рідкісний примірник (ті, звичайно, встигли дещо списати, але примірник — у відомстві Нікітича, нехай тепер шукають цей альбом!), в рукопису, збірник грузинською, укладений у Петербурзі, а там... о боже, скільки в збірнику ересі, зухвалості, бунтарства! зумисне переклали рядок у рядок, — «куди цензура дивиться?!» — але інородницька література в самісінькому центрі — кому вона страшна? ось якби в Тифлісі!..

«Перетнути дороги», — команда така надійшла, — «щоб жоден рядок не просочився! і про відвідання літньої резиденції в будинку Багратіоні в Царському Селі; і зухвали промови там!!»

Атож, ті, що випили води Терека!.. У татар — Аракс, мовляв, та й ця сторона, і мрія воз'єднатися, а в цих — Терек, мовляв, по той бік, в Росії, отже, випили воду, а в ній — бунтарські мікроби! І найцінніше донесення — про зустріч з цим, як його? та той найбільший їхній ідеолог! Громадянський суд і таке інше! «Що робити?»! так, так, з самим!! «Пам'ятаєте, — Нікітич про цього ідеолога Кайтмазову якимось казав, у хвилину лівих спалахів, трапляється й таке в нього, а Кайтмазов, теж у хвилину відвертості, і тим висвітив, вперше Фаталі почув саме від Кайтмазова, — пам'ятаєте? ганебну, так би мовити, пляму! повільне убивство довгорічним засланням!.. А що, хіба ні?!» атож, Нікітич осуджує репресії (!!). Але вголос прізвище нізащо не назве, у їхньому середовищі так не ведеться, нехай здогадуються самі. Зустріч зафіксовано, а про що говорили, незрозуміло; хоча, про що вони можуть, обидва на Че?! здогадатися неважко, які ідеї в цих Че, так уже й буде — назве: Чернишевського та Чавчавадзе! щодо селян, звичайно, — звільнити всіх, і неодмінно з землею! Стеження, стеження, а потім набридне людям Нікітича, та й тека-досьє розбухла, скільки накопичувати й накопичувати папери!.. Уб'ють одного разу, — ні-ні, боже борони, не Нікітич, але його люди; по шляху в Сагурамо, неподалік від Ціцамурі. «Ціцамурі, Ціцамурі!..»; будітмо пограбування — тричі стріляли, дві рани на лобі, а одна смертельна — в серце; зіскочив з коляски, а його — на смерть! забрали навіть жилет, окуляри; а Ілля працював, і про це теж сигнали були! над проектом заборони (це в нас!!)

смертної кари; і про якісь права (??) малих народів, — самі не маємо, а тут — їм!

Атож, товстелезне досьє, і їхню, Фаталі з Іллею, розмову. Ілля юний, а Фаталі вдвічі старший. «Приїхав! Вигнали! Шахраї!» — і рукою на північ показує. І ще фраза Іллі: «Ось я, голова товариства у справі поширення освіти серед грузин! Але що я можу?!» — чи варто було підслухувати? але хтозна! треба ж послухати, що каже цей юний член комісії у справі урегулювання стосунків між дворянством і селянами у зв'язку з реформою, князю Че!

Та ні! шпик-роззява прогавив! не відтворено: про обшук у Петербурзі! «Фотопортрети? Герцена? І навіть Бестужева?» Було знайдено під час обшуку. І переклад на грузинську «Марсельєзи». «О, Петербург!.. Як у вас, мусульман? Тонкий як волосся й гострий як меч міст сірат? ¹ над пеклом, — і він, Петербург, — каже Ілля, — для мене волосина, який доля немов міст перекинула між темрявою і світлом!»

Є ще студенти, колишні, переважно грузини й вірмени, татар, слава богу, немає, сумирні, двоє тільки, та й то один з горянською, а другий з перською домішкою, — втішає себе Нікітич. Тим, з грузин і вірмен, здається, що — «ой зелена юнь!» — у них конспірація на найвищому рівні, а писар на кожного завів карточку — і з «Ліги свободи(?) Грузії», і «Союзу захисту прав (!) Грузії», і «Товариства вірменистів», і — оце вигадали! — «Російського вузла», мовляв, розрубаємо, щось на зразок «За вашу й нашу волю», а їхні власні хвости в цих «вузлах»!

Фаталі, якби знав про це, сказав би, згадавши матір, — «шайтанячі хвости»; сміючись, ловила шайтанів у свої вузли, ще коли в Хамне жили: візьме кінчик білої, зітканої своїми руками шалі та й зав'яже, переконана, що саме в цей її вузол сунув хвіст їхній довірливий домашній шайтан!

Скільки ж уже було, так ні ж, не втихомиряться, а лізуть і лізуть! та куди ж ви лізете, крикнути їм. Це ж у зашморг! На багнети! Щоб згноїли вас? Дихайте гірським повітрям, милуйтеся природою! Караса ж яка, га! Їздили якомсь з Фаталі у почті намісника. То спускалися в міжгір'я, обминаючи струмки, то знову піднімалися на стрімкий берег, за яким знову красувалося море. І не раз то в самісіньке міжгір'я, то увись. І гаї каштанів-велетнів!

¹ Сірат — дорога, міст над пеклом.

Яких тільки не було дерев і квітів! І гранат, і тюльпани, і мигдаль, і мушмула (японська?), кипариси, і в садах — персики, абрикоси, чорні сливи. То холод, то спека. І завжди море поряд. А вночі — літають, світяться вогниками жуки, безліч їх! Чи не сон це, — самітний кипарис, що став мов срібний при місячному сяйві.

А вранці повітря прозоре й на диво легке, і вони, сидючи на балконі, милувалися морем. Сад росте виступом, спереду тераса, обсаджена магноліями, за нею фруктовий сад, і просіка крізь невеликий гай, через яку виднілося море. А за будинком — гори, пасмо сніжноголових вершин, — який талант погубив у собі Нікітич! Ліс, стежка пнеться вгору, а там раптом постає перед очима широка долина з соковитими луками. А тут же і сірчані джерела!! затухлих яець. А невдовзі вони побачили широке плоскогір'я з пальмовими лісами серед гірських ущелин і бистрих потоків.

— Адже, — не стримав захоплення Нікітич, — маючи свою рів'єру, нема потреби переселятися стадним шляхом, підкоряючись моді, на рів'єру італійську, — сам не їде й інших не пускає!

— Щоправда, там Монте-Карло, могутня принада нашого часу. Сподіватимемося, що в нас, на нашому узбережжі, наслідувальність не зайде так далеко!

«І маючи всю цю красу, куди ви, — обурюється Нікітич, — лізете! Ці комітети, союзи, товариства!!!»

Захоплення не покинуло Нікітича й на пристані. Фаталі проводжав Нікітича й групу його людей, їхали в Одесу. Плавно й поволі підійшов пароплав «Цесаревич» і кинув якір. Підбігли матроси й спритно взяли за весла. Нікітич заліз у човен (фелюга?), матроси разом налягли на весла, і човен пішов у море, поволі похитуючись. Пароплав був не так близько, як здавалося; потім спустили трап і — в каюту! Атож! життя!!! «А ви?! Куди ви, зелена юнь?!» — побивався Нікітич: і жаль йому приречених, і гнів кипить у грудях, всіма її фібрами — ось ще до фелюги еФ!! — ненавидить Нікітич цих порушників порядку. І обожнює своє досье.

Особливо улюблена полиця — з російськими книжками, час від часу він очищає її, спалюючи зайві книжки в грубці, а міг би чималі гроші заробити, — ціна на них тепер гарна, чистим золотом платять, — російські книжки, видані за кордоном, їх надіслано сюди, в цензуру, з Тифліської, Бакинської, Гюльстанської, навіть Ак-Оглан-

ської — жодна не просочиться! — Редут-Кальської митниці (тут потім буде карантинно-митна застава), з Батумського митного округу, Потійської митниці; і митних застав — як кільце!! — Аджибайрамської, Ахалцихської, Башнорашенської, Джаватської, — все зафіксовано у Нікітича! — Ленкоранської, Озургетської, Сухум-Кальської, Саллянської, ще якихось; до речі, майже в усіх заставах — вакансії, і Нікітич ніяк не заповнить їх; це постійно, вакансії, треба закрити — і ад'ютантські, і девізійного гевальдігера, і оберваганмейстера, треба б і Фаталі сказати: «Але ж вакансія і в твоєму рідному місті (а раптом погодиться? не відпустять, звичайно, а все-таки?)! Законовчителя магометанського сповідування в Нухинському повітовому училищі! Ніяк не знайдуть!»

Авжеж, рідкісна колекція в Нікітича! Із тих, що затримано, та з тих, котрих цензурою зарізано; переважно надіслано зі столиці, він просив, писав начальникові Головного управління у справах преси, давньому університетському товаришеві еНеН: чи не можна, мовляв, за протекцією отримати?! і записку передав через Кайтмазова, коли той їздив до столиці підвищувати свої цензорські знання: «Маючи намір заповнити прогалину в моїй бібліотеці, звертаюся до вас, вельмишановний еНеН, з уклінним проханням видати мені зі складу вашого управління по одному примірнику зазначених у доданому списку книжок...»

Деякі із затриманих на митниці книжок Нікітич перегортає, навіть перекаже часом — широко, без капканної мети — у колі вищого офіцерства, одного разу й Фаталі чув:

— До чого ж наївно, адже про наше життя вони не знають, хай рік-два вихлюпнуть давні образи у книжечках, а далі що?! — І замовк, оглядаючи співрозмовників: може, хто що скаже?

А вони чекають: що ж далі?

— Цей, еее... та як же його? писака був у нас, забув, хай йому грець!..— Вищі офіцери прикинули, мовчать, Фаталі теж, нехай сам Нікітич і називає, а він, їй-богу, без лихого заміру, забув! А тут як мовчать співрозмовники, так йому одразу й сумно стає: він же до них по-братньому, з довірою, а вони... Гей ви, боягузи! — і, згадавши, вже не називає прізвища.— Та біс з вами, не хочете підтримати розмову, не треба!

Ідуть у тир, тут він, під канцелярією в просторому підвалі, постріляють з кременівок в опудала горців, схожих на Шаміля, і відведе душу. Любить Нікітич і багнет-

ний бій — неподалік на пустирі, за казармами також опу-
дала горців виставлено, — «коли!..». Для солдат свій, а для
офіцерів — теж свій, так би мовити, майдан.

А потім запросить Фаталі, завдання йому, перекласти
нові грізні урядові прокламації для поширення серед гор-
ців, дуже терміново!

— Але поїздка дуже важлива! Мій проект!.. Якщо його
схвалить, це ж (проковтнув «революцію») переворот у
Східному світі! І він на користь нам! — переконував Фа-
талі.

— Проект! Переворот? Чи Схід? — усміхається Нікі-
тич, але те, що думає, вголос не каже.

А Фаталі, на жаль, ще не навчився читати думки.

— Зникне ворожнеча до іновірців, чи, правильніше,
індівірців... — заплутався Фаталі: є і те й інше!..

— не думайте, Фаталі, що я забув, як ви провалили
справу з турецьким консулом!

— а ви розкажіть, як свою колекцію книжок поповнює-
те! як вам поліцмейстер або довірений його пристав,
залишивши акт про спалення шкідливих книжок, по
примірнику крамоли дарують! — дарують?! — Нікітич
згадав про свій зошит, куди заносить придбану книжку
й — за скільки карбованців сріблом, а дехто — знає
Нікітич, але мовчить, як запеклий колекціонер, бо зі-
псуєш стосунки, — збуває за гарні гроші за допомогою
букіністів або своїх постійних покупців, — скільки їх,
колекціонерів? — оце стражі предержавної власті!.. — не
заспокоюється Фаталі, — а можна заглянути в списочок,
що ви передали Кайтмазову, коли він у Санкт-Петербург
поїхав? до речі, є у вас там «плітки», переписка жителя
місяця з жителем землі.

— не морочте мені голову, — не вірить Нікітич, що
є така книга, — ми доручили вам встановити з ним кон-
такт!

— з жителями місяця?!

— вплинути!

Фаталі ще в часи юнацьких — не по роках — ілюзій
зрозумів це завдання як цілком природне прагнення
царського уряду встановити через значно тісніші дружні
відносини з Портою.

— Може, і з шахським консулом також? — спитав він
тоді в Нікітича.

— Ні-ні! — поквапився Нікітич. — Тільки з османським!

Ах, ось чому! Авжеж, шах за Араксом уже не становить небезпеки, а сусід по той бік моря ще сильний!..

— а хіба не встановив? не намагався переконати? але ви не захотіли неймовірного! ви надумали обернути його в нашого шпигуна.

— це кінцева наша мета!

— але треба бути цілковитим ідіотом, щоб думати, що досить кількох подачок і двох-трьох слів, щоб усі стали нашими шпигунами!

— ви порушили наші плани, і цього я вам не прошу!

— я розповідав йому, що під егідою сильної нової влади зникли міжплеменні чвари, розвинулася торгівля, край стабілізувався, і світські науки почали витіснити забобони, наближаючи країну до європейського укладу життя, відкрилися — нехай це поки що не зовсім так — школи, ось я став драматургом... і російська мова відкрила нам доступ у великий світ великої культури, але виконувати ганебну роль! ні, ніколи!

— розвалили, розвалили!..

— ви невиправний, Нікітич! і поки є такі, як ви!..

— і ви ще смієте просити, щоб вас випустили?!

— я смію й поїду!

— не просіть, Фаталі, моєї згоди ви не отримаєте!

— втішайтесь: навіть Пушкіну (??) не дозволили! не побував жодного разу за кордоном? і нічого, уявіть!

В одній із тек Нікітича, рожева тасьма! сковано на антресолях, є копія, знята з прохання пііта покійному Бенкендорфу, впала колись в око, і Нікітич одразу ж і переписав: «... здійснити подорож у Францію або Італію. В разі, коли вона не буде мені дозволена, я б просив зволення відвідати Китай...» — і, пам'ятає, якісь знаки прикрасили копію, багато знаків оклику.

— але ж час який був, Нікітич!

!!

— багато води відтоді збігло!

— ви так гадаєте?!

— Це що, недовіра?!

— Та що ви, Фаталі, як можна так! Це ж у ваших інтересах, ви цих турків не знаєте!

Йому не вірять!

«Твоє майбутнє— моє сьогодні, Фаталі» І багато паперів він порвав і спалив у грубці, перш ніж наважився написати головному над Нікітичем.

Вже звертався якось, а той — Фаталі, цілком у своєму дусі: «Визнаю ще надто передчасним вводити з цього предмету зі всепідданішою доповіддю до царя» (?) Не раз було: «...височайшого зволення не вийшло».

Так уже сталося, вельмишановний...— і виводить рука ім'я та по батькові саме так, як колись виводила рука ім'я його батька в поемі «На смерть...», оце Фаталі! навіть чин генерал-фельдцехмейстера не вказав! —... що в скрутну хвилину я звертаюся до вас...— це вперше, але нехай думає, що вже не раз допомагав.— у великій і славній нашій намісницькій канцелярії понад двадцять років, ще з часів...— Так, зачин дуже важливий і необхідний, до того, про що хотілося з вами порозмовляти, і подумки, в душі, останні дні я казав, але вирішив, що краще написати, тим більше, що тихі хвилини вам майже не випадають...— а в голові крутився інший початок: як то кажуть у нашому тюркському прислів'ї: краще просити одного Аллаха, як вклонитися дванадцяти імамам! Але який він Аллах? або навіть імам?! ще, чого доброго, образиться,— адже Шаміль!.. Його, щоправда, нещодавно в Калугу, після пишних зустрічей, але все-таки імам! — так, це моя біографія.

Чи треба згадувати всіх? і барона Розена (поема!), і Головіна (звід племен!), і Нейдгарда (?), і Воронцова (!!), і Муравйова,— пробув з рік, і з ним Фаталі перебував на турецькому фронті, брав участь у штурмі Карса; і неодмінно про псевдонім Карський; і Барятинського? А його, може, і зовсім не згадувати? не дуже прихильний до нього новий намісник — рідний брат імператора, хоча імператор... але хто зна, як до нього ставиться тепер імператор? дивний якийсь Барятинський, помічав цю дивність і Фаталі: коли треба було виступати перед офіцерами намісництва, соромився, червонів, обливався потом. «А я сором'язливий,— якось признався він, і Фаталі випадково почув,— не можу говорити»; ні, неодмінно назвати — це ж не жарт: покорив Шаміля! не партизанською війною, а науковою, широкою, передбачливою, обачною кампанією! Штурм Ведено,— такий був постріл, що аул розсипався! І одразу ж рескрипт імператора: «Виправдали довір'я наше, заклавши міцні підвалини до постійного підкорення здавна ворожих Нам гірських племен Кавказу»,— і нагородив кавалером Імператорського ордена На-

шого святого Рівноапостольного князя Володимира першого ступеня, з мечами над орденем; і штурм Гуніба, молодді апшеронці, постаралися на славу! і депеша імператорові Олександрю — привітати з Найяснішим тезоіменитством у призначений день! надіслана з поручиком князем Вігенштейном на сімферопольську телеграфну станцію: *Гуніб взято. Шаміль у полоні й відправлений у Петербург.* І згадав Фаталі полоненого Шаміля, — як змінився! Але не встиг роздивитися його, як гримнуло «ура!». Шаміль здригнувся, а генерал, який ішов поряд: «Це на вашу честь!» А Шаміль раптом, і така втома в погляді: «Набридло воювати. Навіть мед обридне, коли часто його їсти». Фаталі не розчув, але ці славнозвісні Шамілеві слова потім передавалися з уст в уста. Ні, треба неодмінно назвати й Барятинського!

І про важливість поїздки.

І про право громадянина імперії.

І про державу теж (навіщо?) але ж це не про Миколу! «тиран мертвий!» — хтось у канцелярії на нього так глянув, що зник, і по цей день невідомо, де він);

і про нове, з яким так багато надій. Тиран і надія, тиран і надія — як маятник.

І про відмову Нікітича.

У цю хвилину Фаталі щиро вірив у те, що пише. Ще ілюзії? Але ж розвіялися мов попіл. Та він повинен будь-що поїхати! Це його обов'язок перед своїм народом! Виходить досить дивно: з одного боку, мені довірено важливі державні завдання, відозви до горців, звернення государя імператора, а з другого — просто-таки застережні заходи, які принижують мою гідність громадянина! Що це? Форма захисту мене від можливих провокацій оттоманських властей? Вид покарання за якийсь необачний вчинок? Метод виховання? Чи це — конячі зуби!! — недовіра до мене?

І остання фраза, зухвала: *Якщо не хочете допомогти — вважайте, що я вам нічого не писав, порвіть і викиньте цього листа (як я рвав і спалював не один свій твір!); загострювати з Фаталі стосунки? Та ні, розуму в намісництві вистачило.*

Майнула думка в Фаталі, але, як багато інших думок, не записав, а вони зібралися в хмаринку, і ось вона пливе над Метехом, швидко розвіюється: ви хочете знати, що я ненавиджу? Згадав, як у келії Шах-Аббаської мечеті в Гянджі Мірза Шафі розпитував про його любов та про його

ненависть, і він не зміг відповісти, хлопчисько. *Ненавиджу тюрму, яка видає себе за свободу! А що я люблю? Невже тільки свободу пересування, коли можна покинути тюрму, щоб надихатися на чужині вільним повітрям, знову повернутися в цю, на жаль, нічого не вдієш, тюрму? І хмаринка пливе самітньо на синьому небі й розвіюється, розвіялася вже.*

Нікітич — обличчя його, як завжди, нічого не відбивало, звичайні сірі очі, — видав паспорт, було отримано візу, Фаталі поїхав у Батум, а звідти в Стамбул; відпливаючи, зустріли сонце, а припливши, простилися з ним.

А Я СОКИРУ ГОСТРЮ, ГОСТРЮ

— Гей, фаєтоннику! — У Стамбулі ніхто з посольства не зустрів.

— З Росії? З Кавказу?! Це до вас утік наш поет-зрадник?

— Ваш? А ви що, іранець?

— Я турок! — Фаталі думав, що той каже про Фазіл-хана Шейда. — Не знаєте? Наш султан сказав: «Його треба повісити, а потім сісти біля шибениці й гірко заплакати!»

— Ні, не знаю. — І подумав: «У нас теж так».

А ось і, як сказав фаєтонник, «ельчилик», тобто посольство.

— Ми депешу про ваше прибуття отримаємо завтра, — обличчя в полковника Богословського, приставленого до Фаталі, доброзичливе, а в очах (цей погляд завжди відчуває Фаталі в канцелярії намісника) — недовір'я: ну ж бо з яким таємним наміром прибув у цю ворожу нам учора, сьогодні й завжди країну?!

Високі залізні ворота й мармурові колони. Посол у величезному залі нудьгував. У коридорі порожньо, немов вимерли. «Каторга!» — подумки сказав Богословський, молодий, а вже полковник.

Перші дні мешкав у посольстві. Як пізно повертаєшся — скося поглядає черговий: «Де він, турка, вештається?» А потім переїхав жити до давнього знайомого — посла Ірану Гусейн-хана. «Як? Бути в Стамбулі й не жити в мене?» — образився Гусейн-хан.

А як Фаталі радів, що їде в Стамбул, де є добра душа Гусейн-хан! Які йому плови Тубу готувала, хоча й призна-

лася якось Фаталі: «Хоч убий, я не вірю в його щирість! І в солодку його усмішку!»

«Та ні,— намагався переконати її Фаталі.— А сестрам моїм як він допоміг, ти забула? Саме він, я певен, домігся для сестер пенсії! Шах йому ні в чому не відмовляє».

Звідки ж було знати, що в консула в Тифлісі Гусейн-хана були тоді далекі щодо Фаталі плани! «На жаль,— побивався потім Гусейн-хан,— негідником виявився Фаталі, богохульник і ворог іранців, вірних своєму шахові».

А Тубу просила, проводжаючи Фаталі в Стамбул: «Не живи в нього! — виявилася передбачливішою від Фаталі.— А ти вір кожному! Посивів весь, а мов дитина!..» Не послухався Тубу.

У Фаталі в Стамбулі гарячі дні — візити та візити! До міністра іноземних справ Алі-паші, подарував йому свою книжку «Комедії» та проект; потім до прем'єра Фуад-паші, вручив йому оду, написав ще на пароплаві,— так ведеться у східних палацах, знак поваги.

— Мене не знаєте, а вже розхвалили; що більше брехні, то приємніше, хіба не правда? — кепкує, а сам задоволений, що отримав оду.

— У вас,— посміхається Фаталі, етикет, та й годі,— гарних достоїнств ще більше, просто мій язик не в змозі все висловити! — Обидва регочуть.

— Проект віддамо на обговорення в наукове товариство,— каже прем'єр.— Знову кава та чубуки.

Зайшов міністр торгівлі Сефвед-паша. «Винайшов новий алфавіт?! — і дивиться здивовано, немов на дивовижного птаха.

Прем'єр завжди чогось посміхається. «Гукніть Шахинбея! Мій ад'ютант. Знайомі?» — питає у Фаталі. «Ні». — «А він, до речі, ваш земляк!» — «Ну то й що? — подумав Фаталі.— І чого це він завжди посміхається? Придивляється, часом не лазутчик?!»

Полковник Богословський підвівся: час іти. Фаталі прийшов з великим згортком книжок — майже все роздарував: і прем'єрові книжку «Комедій», і радникові посольства Ірану в Туреччині: «Знайомтесь, Мелкум-хан!»

Ах ось він який, знаменитість, масонські ложі!.. Від розгубленості — адже зблизилися листами! — і слова сказати не можуть: ні Фаталі, ні Мелкум-хан! Здивований і прем'єр Фуад-паша, і посмішка зійшла з уст, стурбованість у погляді: «Що означають ці близькі стосунки?! які нові лихі заміри приховано для османського уряду

в цій дружбі російського гостя й перського посланника?» І Богословський квапить Фаталі, засиділися тут. Але попереду нові й нові зустрічі, і Фаталі ще дарує книжки; так не подаруєш, треба ще якісь слова написати, довідатись кому.

Важливий для Фаталі візит до голови відділу зв'язків із зарубіжними країнами османського уряду Муніф-ефенді; йому доручено очолити обговорення проекту алфавіту, а він, коли п'ять років тому Фаталі надіслав сюди проект, задумав було привласнити ідеї Фаталі, видавши їх за свої, і навіть не обговорювалися вони! Отже, саме так обставить це обговорення Муніф-ефенді,— ідеї блукають по світу, і Фаталі — один з реформаторів!.. і старшому перекладачеві Ариф-ефенді, колишньому прем'єрові Юсиф-паші, усі по-простому зайдуть, вийдуть, кава, чубуки, міністрові юстиції, послові Греції, що якимсь людям, навіть головному стражникові Гаджи-Азім-бею. І колишньому послові османського уряду в Петербурзі Рза-бею.

І маршалові Абді-паші. Потім згадає про нього Фаталі, коли довідається, що той очолив змову проти султана.

І маршалові Дервіш-паші подарував свою книжку, і зятеві прем'єр-міністра Фуад-паші — Каміл-бею, а потім раптом підходить до Фаталі молодий вродливий юнак. «З султанського роду» — встигає шепнути йому на вухо Богословський. «Я багато про вас чув і мріяв познайомитись!» — як не подаруєш і йому книжку? «Не забудьте мені залишити!» — каже Богословський. «Так, неодмінно! Я ще обіцяв, у Тифлісі просили, передайте, будь ласка, німцеві, Вольф, здається, має розкішну бібліотеку східної літератури».

І ось обговорення. Все-все запам'ятати! І це — відстала Порта?! син колишнього валі — правителя Ерзрума Асад-паші — Садулла-ефенді, молодий красень Кадрибей, з вірмен Аванес-бей, з греків Олександр-бей, ще французький тюрколог. «Ми також, — каже француз, — намагалися, як ви, на зразок європейських мов, та не посміли!»

«Слова наші, а літери російські!» — згадав Фаталі свій сон. Але це згодом, а поки що Фаталі пояснює свою арабсько-латинську суміш. А грек — зовсім не грек, а з арабів: «Халіфат та халіфат!..» Голова на грека-араба часто поглядає, мовляв, задоволені (?!).

«Думку нашого зібрання ми висловимо вам офіційно». «Позитивну чи негативну?» — цікавиться Фаталі, хоча

вже задумав інше — цілковиту заміну алфавіту, без половинчатості!

«Не скривдимо вас!»

Запросили до прем'єра, але веліли почекати: ще не вийшов з гарему.

Усмішка в прем'єра мов приклеєна, але в погляді з'явилася стурбованість. Не знав Фаталі, що посол Ірану Гусейн-хан минулої ночі прочитав його повість про зорі й розлютував: «Так ось яким бачить його гість шахиншахський престол! І реформа алфавіту! Та він же наш ворог! А ми думали свій чоловік у таборі царя! І орден йому «Лева і Сонця»! А він же й проти царя, сліпі, чи що?! Що ж, я твою кров попсую, Фаталі!» А виду не подає: та ж сама солодка посмішка, і розбігаються від очей до скронь промінці щастя.

І — нашептав прем'єрові та голові товариства!

— А я чув, — каже прем'єр Гусейн-хану, — ви схвалювали.

— Я?!

— І навіть дали притулок йому!

З задоволенням прем'єр насолить би чванливим персам, але правду каже шахський посол щодо ересі; і з царським двором не треба сваритися. Схвалити — персів образиш, не схвалювати, відмовити... «А що думає мій міністр іноземних справ?!» У Алі-паші визріває план, і декого з міністрів він уже завербував: повалити прем'єра й зайняти його місце, що невдовзі й станеться.

Найпевніше — зволікати, а Фаталі вже в новій стихії: змінити докорінно на зразок європейців, так зручно: зліва направо, чітке чергування приголосних і голосних!

Ще у Фаталі справи? А які ж? Богословський здивований, але радий, що дасть йому спокій, у нього своїх клопотів вистачає! Треба дещо вивідати, визріває антисултанська змова.

Земляк Алі-Туран. До нього! Вже давно живе тут, з часу війни (Кримської). І адресу в Нусі взяв, мешкали неподалік від Ахунд-Алескера.

А передусім Фаталі піде містом, його вуличками, які круто збігають униз, навідається на базари й покуштує смажених каштанів, зійде вниз до набережної, милуючись барвами: білі стіни мереженого сераля, зелень пологих пагорбів, рожеві будинки азіатської частини, невеличкі

острови архіпелагу Принців, жовті скелі серед синіх вод Мармурового моря, незліченні веслові, вітрильні, парові судна, човники, ось-ось хвиля розіб'є їх об гранітний парапет (чи це хвилі від весел?), і закликають перевезти на той берег, звивини Босфору, вілли, палаці, сторожові башти, а під ними — чайхана, величезні головні бані небесно-голубих і білих, мов цукор, мечетей, оточених безліччю дрібних бань, витончені мінарети — кожному султанові, а їх було майже три десятки, наслідників та нащадків Османа, родоначальника династії шість віків тому, — і Мурати, і Баязїти, а серед них Блискавичний, якого полонив Тімур, і Махмети, і той, що штурмом узяв Константинополь, — Мехмет Другий Фатїх, або Завойовник, майже Фаталі, бо спільний корінь Фатх, але чи завоює Фаталі Стамбул? відзначали нещодавно чотириліття переможного штурму; і Селіми, і Сулеймани, особливо Перший — Кануні, Законодавець, і Мустафи, і Махмуди, — кожному султанові кортіло залишити про себе пам'ять, і височать мечеті; і навіть Мустафа Третій: мало йому мечеті, то він ще «Государя» Макіавеллі переклав турецькою, і по ньому Фаталі намагався збагнути сенс мінливих правлінь, думаючи про Шах-Аббаса та лжешаха й про те, як би йому, Фаталі, довелося б правити, а як без лицемірства, цинізму та обману?!

А вдалині над терасами легких будиночків височить вкрита сліпучим снігом вершина Віфінійського Олімпу, звідки Аполлонові впало в око це неповторне чергування шовкової блакиті вод, вигинів бухт і зелені пагорбів.

І Айя-Софія, диво сили й легкості, могутності й витонченості: чотири колони із зеленої брекчії, між колонами головної бані, яку взяли в Ефеського храму.

І знову сераль. А за зовнішньою стіною крута похила площина, на яку раби, і про це не можна забувати Фаталі, кидали вночі мішки з живими султаншами, якщо набридли, і одалісками, якщо остогидли, а то й небажаними вельможами, і вода, поглинаючи їхні тіла, нуртувала в темних вирах.

Фаетон віз Фаталі до земляка Алі-Турана. Їхав поволі, застряг на вулиці: відбувалася маніфестація, блискучі мідні труби, гучні барабани, багатобарв'я знамен, відзначали сімсотськілліття оттоманської піхоти. Алі-Туран утік з Росії у розпал щигунomanії, років двадцять уже минуло, а може, й більше, адресу взяв у його шекинських родичів. Одне лице з Юсифом-Гаджи; тому смертна кара, а цей,

наслідуючи Юсифа-Гаджи, встиг і на дочці султана (їх у нього десятки!) одружитися.

— З султанського роду! — з гордістю каже Алі-Туран. Вродлива чорнобрива жінка, ніс з горбочком. — А це мій син Фазіл! — Зайшов стрункий рудий хлопець. — Вчиться в Оксфорд! — Від поєднання карого й синювато-чорного — шекинця з каштановим волоссям і туркені з султанського роду — вийшов рудий, немов сонце на голові горить.

І все почалося з цього хлопця.

«Хочете радитися з ученими султана? Це ж ретрогради! І прем'єр також!»

«А ти звідки знаєш?» — Батько невдоволений. Син промовчав.

А як залишилися вдвох, Фазил — Фаталі: «У вас горці були! Як вони боролися з деспотом! Я в Лондоні таке про вас читав!..» Так, горці. Цар затіяв переселенську політику. Фаталі з Росії в Порту приїхав, а Хасай Уцмієв — зустрілися з ним у Батумі, недовга розмова на пристані, — з Порти в Росію; привіз нову партію переселенців, охрип, переконуючи османські власті про наділ переселенцям придатних земель (цар мріє, щоб горці заселили внутрішню Туреччину, а османські власті поселяють горців уздовж кордону!). Так, були горці, Фазил каже правду. Але довго йому розповідати. Подобається Фаталі син Алі-Турана, таке враження, що знає давно цього хлопця.

Зайшов батько.

«Про що ви тут без мене?»

«Я хочу познайомити нашого гостя з товаришами своїми». Вже домовився, виявляється, щось на зразок товариства. Мірза Мелкум-хан? Але ні, схожі тільки: майже однакові очі й вуса, лише рубець на обличчі через усяк щок від скроні до підборіддя.

Фазіл привіз Фаталі на околицю Стамбула. «Стіна грецька? (від візантійських цезарів залишилися й колони, іobelіски, і висока арка водогону) Румелі-хасар?!» Тут неподалік мешкає й Мелкум-хан! Ні, не знають.

Зайшли, нікого немає, якийсь бритоголовий з квадратним турецьким обличчям. Невдовзі пролунав постріл. «Це він!» Пострілом з револьвера Кемал Гюней сповіщав про свій прихід, коли знав, що дома його чекає гість.

— А ось він, твій земляк! З Росії? — ледь-ледь розмовляє по-російському. — А я й по-польському можу! З повстанців-втікачів, з царем воювали. «Козак-алай», сам поляк, а звати Садик-паша, ми з ним пліч-о-пліч воювали.

Ну, а ви? Революціонер?! Як на мене ті, що живуть у Росії, раби й деспоти або революціонери!

— Ось як!

— Так, середини немає! Я воював у ту Кримську, був у вас в полоні, потім мене виміняли (і Фаталі воював, але на Південному фронті, Нігоеті, Кюрюк-Дара, Карс).

— А це ваші картини? — Стіни були завішані малюнками. І скрізь воїни, на коні, з рушницею, біля гармати, ідуть в атаку.

— Так, мої,— відповів Кемал-Гюней.

— І вам не страшно? — усміхнувся Фаталі, нагадавши Кемалу про заборону пророка Мухаммеда: «У день Останнього суду зображені зійдуть з картин й вимагатимуть, щоб їм дали душу, і якщо художник не виконає цю вимогу, то горітиме у вічному вогні».

— Це забава,— махнув рукою Кемал Гюней.

— А що справжнє?

— Справжнє? — задумався.— Середини немає, я казав вам!

— А що ви знаєте про революцію?

— Ми вчилися у вас, і ми повалимо деспота султана!

— Авжеж, повалите! — цей наївний запал.— З цим револьвером?!

— Нас багато! Розкажи йому, Фазил, яка була радість! — То було народне свято на майдані в порту. І там співав Кемал Гюней!

— Він співав якомсь на майдані, і коли закінчив, радості людей не було меж, здавалося, що хвиля радості в потилицю мені ударила!

Якби Фаталі був Юсифом, він би згадав звільненого ката. Той також Юсиф-шахові про хвилю народного захоплення казав, коли сокирою голову відрубував.

— Спочатку я заспіваю вам свої пісні,— зняв зі стіни свій триструнний саз,— мої предки з Кавказу, чули про Ашик-Керіба?

Як же не чув?! Ще тридцять сьомого року Лермонтов зі слів Фаталі записав казку про Ашик-Керіба. Кемал Гюней співав свою пісню хриплим голосом, трохи примруживши очі:

Виїшов деспот із фортеці,
А я сокиру гострю.
Ой шия, яка вона товста,
А я сокиру гострю.

Дивно: і тут про сокиру!

— А я тобі нашу пісню — про коваля, — сказав Фаталі; це йому Олександр прочитав одного разу. — Йшов з кузні ніс три ножі: один ніж — на вельмож, другий ніж — на святенників, а третій — як у тебе сокира: на царя!

— Як чудово! — І вже струни саза ловлять мелодію. — Я це заспіваю! «Один ніж...» — Струни слухаються чутливих пальців Кемала. — Отже, я не один!

— На жаль, того, хто співав про ніж, цар повісив.

— Усіх нас не перевішаєш! — зухвало дивиться Кемал.

— Ваша правда. Багато хто загинув. І гинуть. Але ви поет, ви художник, ось ваша революція, Кемал Гюней! Нація ще спить!

— Нікчемна та нація, у якої немає людей, ладних за неї загинути!

— Але її треба ще розбудити. Ваші пісні...

— Ми загинемо, і народ прокинеться!

— Ви одинаки! Вас переловлять і переб'ють. Іти на свідому смерть, знаючи про крах?

— Ми будемо битися!

— Але чи маєте ви право? — Це дуже давні думки Фаталі. — Ви перший художник і перший революційний поет у Туреччині, чи маєте ви право ризикувати життям?

— Але нації потрібні люди, готові іти в бій! Навіть у Ірані, як ви пам'ятаєте, бабіді!..

— Вони грали на темноті мас, — пояснив Фаталі своєму юному співрозмовникові, — і їхній вождь Алі Мухаммед Баб видавав себе за нового пророка, у котрому втілилось божественне сяйво.

— За ним пішли маси!

— Обмануті!

— Нехай. Але йшли! Бабідський рух вкрив себе славою!

— Обман породжує обман. А хто піде за вами? Армія вас підтримає? Селяни? Вони перші, темні й неосвічені, викажуть вас. — Нагадати, як виказали Алі-бея? Але довго розповідати про нього Кемалу. — Чим привернете увагу мас? Чи оголосите себе, як Шаміль, новим пророком?

— Так, так, Шаміль! — загорілися очі, як і в Фазила, коли він про горців сказав: «Як боролися з деспотом!»

Фаталі усміхнувся: наївні! Два переселення, настане третє, наймасовіше. Вже не один десяток років думи про Шаміля не покидають його, забуде, а йому знову нагадають, ось тепер також: Шаміль. Розповісти їм про нього. Він збирав матеріали про Шаміля, а потім покинув, — що

не газета, що не журнал — про нього. І це «набридло»: в устах Шаміля («воювати!») і в устах полковника апшеронців Іхачева («Шаміль і вся татарщина»).

І як полонили, і як живе в полоні, і про що мріє.

І як зімкнулися початок і кінець гірської війни, коли спитали в Москві Шаміля: що бажає він бачити? «Єрмолова!» — відповів Шаміль. І була зустріч. І недовга розмова. І князь Барятинський це відбив у своєму альбомі малюнком, який зображав побачення двох славнозвісних воїнів Кавказу. Біле волосся, лєвова голова на велетенському тулубі, але потьмянілі, на жаль, очі, — Єрмолову вже за вісімдесят, у чорному фракці з одним лише Георгіївським хрестом на петлиці, який він отримав з рук Суворова. Хвилину-дві мовчки дивилися один на одного. Шаміль значно молодший, здається, на чверть віку, але старий, згорблений, а Єрмолов зібраний — атож, ось він, чоловік, з якого почалося вирубування лісів на Кавказі — стежини до перемоги.

— А у вас, Кемал, ні лісів, ні міжгір'їв.

— То що? Чекати? Терпіти? Мовчати, коли султанові стражники грабують народ? Коли фанатики рота не дають розкрити?! І невігласи вдовбують у голови правовірних ганебні легенди про життя й сміховинні діяння пророка?!

Фаталі здригнувся: його думки, в ньому визрівало! але спочатку побоювався навіть признатися самому собі в цій зухвалій думці: викрити кричущі безглуздості проповідей пророка! цю нісенітницю про всюдисушого й всевидючого дванадцятого імама, котрий з'явиться в судний день!

І Кемал приголомшений: як же з язика зірвалося таке. І він не квапиться сказати, хоч в очах Фаталі неважко прочитати захоплення сміливістю Кемала:

— У нас, у Туреччині, за ці сумніви можуть закидати камінням, в Ірані, я знаю, виривають язики, колись у Європі спалювали на вогнищі!

А Фаталі може присягнутися, що він почув, як усередині хтось сказав; він примушував і раніше: «Бери перо, сядь і пиши!» І тепер: «Ти повинен написати роман про пророка!»

— Так, колись і я наважився, — з вдячністю дивлячись на Кемала, каже Фаталі, — засумніватися в справедливості всевишнього, який дійшов до того, що послав архангела Гавриїла до пророка, щоб допомогли йому розплутати любовні інтриги. І мав щастя спочатку висловити сумнів учителеві своєму, Мірзі Шафі. А він і каже мені: «У цьо-

му, до речі, засумнівався й Алазікріхі-асселам! Не знаєш, хто це? О, це був великий чоловік, і з іменем його пов'язана реформація на Сході, я тобі колись розповім про нього!»

— А зараз? Посміли б зараз? — недовірливо питає Кемал.

— І посмів би, і посмію! — і задумався: мало, мало «Обманутих зір!» який сенс говорити про сучасність через історію? Треба вийти на пряму проповідь!

І ясно звучить голос Мірзи Шафі: «Пророк? Духовні вожді? Схаменися, Фаталі, пройдисвіти й лицеміри заповнили світ, усе брехня й неправда, і немає більшого покликання, як таврувати й розвінчувати їх гострим словом! Не дати їм приспати народ! Не дати їм перетворити людей у слухняних овець!»

Келія гянджинської мечеті, побудованої за часів Шах-Аббаса, звідки вийде Фаталі, а згодом — Юсиф, щоб зайняти, на жаль, ненадовго шахський престол, а в келії — Фаталі та Мірза Шафі. Ще немає ні тифліської канцелярії, ні Боденштедта, котрий де-не-де на рядках, немов на стеблах троянд, залишить колючки, обласкає співгромадян солодкими звуками пісень Мірзи Шафі,— ще аж нічого немає, тільки початок! Здавалося, нічого вже не буде, а тут народився новий задум: Фаталі напише найголовніший свій твір. Він почне розвінчувати закоснілі догми. Він затаврує через віру батьків — невже крах?! — всі віри, якими деспотичні власті тримають у покорі обмануті маси.

— Не ображайся на мене, Кемал. Але ваша революція — гра. Це безглуздо! Сили дуже нерівні! У них армія та гармати! — Як розповісти йому про уроки? Фаталі розуміє, що Кемала не зупиниш, коли він рветься до бою й закипає в жилах кров, коли бачить тиранію. — Але у вас є також своя зброя — ваше слово, ваші пісні!

У Кемала були втомлені задумані очі:

— Так, я краще заспіваю!

— Заспівайте ще раз ту, про сокиру!

... і покотилась голова

Бо я сокиру все гострив.

Коли сіли в фаєтон, пролунав постріл — Кемал проваджав гостей, і Фаталі з фаєтона помахав йому на прощання рукою. Якийсь фаєтон їх обігнав, і тільки-но вони зійшли і Фаталі попрощався з Фазилом, до нього підійшов турок:

— Я прошу вас затриматись.— І показав якийсь жетончик. «Жандарм?»

— Що ви зволите? — Неподалік стояло ще двоє.

— Я проситиму вас, щоб ви пішли зі мною. Ми вас ненадовго.— Підійшли і ті двоє— і Фаталі попід руки. Кричати. Це безглуздо! Вирватися й втікати?! А потім посадили в карету, один поряд, двоє навпроти.

— Покажіть-но ваш паспорт! Що ж це ви, Фет-Алі Ахунд-заде, виголошуєте антисултанські промови, га? Вас що, цар підслав? Шпигувати?!

— Даруйте, я з самим прем'єром...

— Знаємо. І про алфавіт ваш, і про обговорення, все-все! А де ж ви були сьогодні увечері? Ви ж не заперечуватимете, що вели антиурядові розмови? — Невже той слуга?! — Ви, звичайно, будете заперечувати, інакше вас доведось би вислати.

— А які народні пісні він співав!

Наївний, він гадає, що ми нічого не знаємо, а ми про кожен його крок!

«Треба попередити!»

— А ви не встигнете попередити, вже поїхали, а рудого залишимо поки що на волі, може, у нього ще якісь люди є, з Лондона ж приїхав, якісь російські газети привіз, звідси до вас засиляли, ваш уряд обурені ноти надсилав: мовляв, посилити! не пропускати! А ми не дикуни якісь, як ваш царський уряд, ми приватних осіб не чіпаємо, тим більше що цю вашу газету у нас не розуміють. Стамбул — це місто всіх міст, ви маєте рацію! А чи не майнула у вас думка залишитися в нас, га? Ми вам створимо чудові умови, ви вчений, ви письменник, до вашого слова...

— Не турбуйтеся, не треба! А цю пісню знаєте? Кемал Гюней ой як гарно заспівав її на сазі! Він нащадок самого Ашик-Керіба.

Випустили на третю ніч.

— Вибачте, але якщо раптом надумаєте залишитися...— Фаталі глянув з такою тугою.— Але ж у вас будуть неприємності, ви думаєте, у посольстві вам повірять?! А там, у Тифлісі?!

Вранці повідомив Богословського, той одразу ж доповів послу.

— Як? Вас? Сам намісник! Великий князь! Генерал-фельдцехмейстер! («Що ж це ви? Народні пісні! Посилають тут всіляких татар!») Ми подамо скаргу!

— А може, не треба? — Богословський послові.

— Так? — той одразу погодився.

Попередити Фазила? Ледве знайшов будинок Кемал Гюнея. Двері й вікна забиті. «Ось вона, твоя революція! Ви тільки починаєте, а ми, на жаль, пройшли три етапи: було в грудні, було в квітні, було заворушення і в жовтні! От якби Олександр знав, що «Колокол»! І «ви нам не допоможете»!

І раптом спалах: султан підтримує Шаміля, щоб послабити царя, а цар — чого ж йому не допомогти, щоб послабити султана?! Інтриги, лихі заміри в палаці, заплутати у чварах, підкупити, обіцяючи золоті карбованці, залізити в самісіньке серце, винюхати, хто чим дихає, щоб послабити! Ці імперські пристрасті! Лише здогад — спалахнув і погас.

В домі Алі-Турана сумно: вночі забрали сина.

«Казала я тобі, не знайся із земляками!» І на Фаталі «Куди водив?»!

«Я попрошу прем'єра, — обіцяє Фаталі, — я доб'юся!»

«Не треба, я сама! Як вони посміли! Я через принца! Це їм так не минеться!»

Але Фаталі все-таки попросив Фуад-пашу:

«Сталося непорозуміння...»

«То ви що, приїхали за арештованих клопотатися? Чи з приводу алфавіту?! — В очах все та ж іронія, посміхається незрозуміло чому. — Ви, мабуть, знаєте, вчені відхилили Ваш проект... ні-ні, схвалити його не відмовляються, але таке потрясіння ця реформа, такий вибух!.. А за сміливість, наперекір персам, за мужність справжнього тюрка, — недаремно ж шахи запрошували тюркських воїнів, надійна варта, — ми вирішили вручити вам медаль «Нішані-Іфтіхар»¹, — підвівся, відчинив шафу, дістав коробку, — від імені султана!.. — І пришпилів Фаталі на груди.

Отже, і закінчилася поїздка...

І коли після повернення в Тифлісі Фаталі наштотхнеться на стіну недовіри — повідомили! — він згадає Кемала.

Я не знаю, де ти, Кемале, чи живий, але я візьму ім'я твоє для нового свого твору і скажу в ньому все, нічого не приховуючи.

Я пошлю тебе мов індійського принца, вигнаного з рідного краю, до персіян, войовничих фанатиків, і ти напишеш звідти свої бунтівні листи перському принцу, також вигнаному з країни деспотом.

¹ «Знак Слави»

Кемал — це Мудрість.

Кемалуддовле — це Мудрість Держави.

Помру я, і тебе, Кемале, не буде, але наші ідеї, наші муки, наше прагнення хоч щось змінити в цьому деспотичному світі залишаться в листах, «Листах Кемалдовле» (і кожна сторінка як листівка), і нові Фаталі прийдуть нам на зміну — це неминуче! неминуче й невідворотно! нескінченний протест, заколот, боротьба, бій, поки живі деспотизм і рабство.

«Ви не думайте, що століття проминуть, поки люди наситяться ідеями Кемалдовле й буде досягнуто намічену мету: навпаки, такі ідеї дуже швидко будуть узагальнені, одна тільки інквізиція могла б стримати читача від таких розповідей, бо велике захоплення еретичними роздумами проти догм і деспотизму, які паралізують і придушують вільну думку й волю людини», — пише Фаталі.

«Спасіння душі!» Про що ви? Про яке спасіння ви кажете?!

Воно не захоплює ні автора листів, ні їхнього власника. Цензура?!

Фаталі про це не думає.

Він пише все, що вважає за потрібне написати, — доки кривити душею?

ОСТАННЯ БИТВА

Але — о, парадокси! — Фаталі якось довелося одягти на себе мундир цензора...

Кайтмазов — це він уміє — непомітно підійшов до Фаталі й узяв зі столу папір: — Можна? — Уже взяв. — Новий твір? — І, не дочекавшись відповіді Фаталі, прочитав уголос: «Ми надаємо перевагу лише тій вірі, яка робить людину щасливою на цій землі й у реальному житті!» Ось як... — Чогось розгубився. І повідомив: — Хочу сказати Вам, що від'їжджаю за кордон, видано наказ, Вам доведеться заступати мене. Отож почитаєте, — усміхнувся, повертаючи аркуш, — східну літературу.

І Фаталі став цензором.

До нього прийшов автор або власник листів, дуже схожий на Кемала й майже Кемалуддовле, справжнісінький тобі Фаталі.

— Ви що, принесли «Листи»? Щоб я дозволив їх друкувати? Благословив їх?! — О, Мундире!.. Що ти робиш

з людиною! Очі читають по-іншому, а думки увімкнено до якогось невідомого центру, і звідти йде особливий струм!

— «Електрика»?! А чи є у вас, авторе, пояснення у ваших листах? Так? Тоді почитаймо: «Це сила особливої енергії й теплоти, прихована в усякому тілі»; нехай, припустімо, трохи примітивно, але дарма! «Прихована в усякому тілі!» Це добре! А ви дослідили, яка вона в тілі, що сидить на самісінькому вершечку?! І вона, ця сила, передається мені, цензорів, — ось це, скажу я вам, велика сила! А Мундир цю силу енергії й тепла тримає, не дає охолонути й ослабнути! Погляньмо, що ви ще написали?! Е ні, вибачте, ви тільки власник! Невже ви вважаєте, що ця ваша енергія, спрямована на мене, в змозі пересилити ту, яка йде до мене, хочу я цього чи не хочу, згори! Ні-ні, цілком реальна висота, не захмарна, а в Санкт — так би мовити — Петербурзі! Микола? І він також! Але не тільки! Його немає?! О, наївні! Але ж ідеї, ідеї живуть!

Ви гадаєте, ваша хитрість мовляв при переписуванні «Листів» з оригіналу виявили цілий ряд слів, що є у європейських мовах і важко правильно перекладаються мовами тюркськими та мовами інших мусульманських народів або навіть важко їх відтворити арабською графікою — і знову про недосконалість алфавіту! — і побоюються, що читачі не зрозуміють їх, і тому, мовляв, роз'яснюєте, — і ви вважаєте, що ця ваша хитрість не шита по чорному білими нитками?! Наприклад, — і цензор заглиблюється в текст, — *деспот* — так називають, мовляв, людину, яка в своїх діях не підкоряється ніяким законам і не дотримується їх, має безмежну владу над майном і життям народу, завжди діє так, як йому заманеться; народні маси, які перебувають під владою таких правителів, перетворившись у жалюгідних рабів, цілком позбавляються будь-якої свободи і людських прав; для пояснення — східне прислів'я: «Усяка сваволя знайде свою загибель»; щось я такого східного прислів'я не чув і навіть у славнозвісній книжечці прислів'їв Абулькасима не знайшов! Вже дев'яносто років збирає, трохи не з часів Катерини Великої, чотирьох царів пережив: деспота, блазня (але це подумки), ліберала, тирана, п'ятого (усіх повторив!), дасть бог, переживе.

Але гаразд, ходімо далі, ось ще, ви пояснюєте: *фанатик* — особа, чия характерна загальна риса — національна й релігійна нетерпимість і ненависть до будь-якої іншої нації, чи то до татар, чи то до євреїв, до вірмен і т. д., іншої віри.

Адже було, було! Підказав Олександр, коли летіли з ним. Фурфуристи-фур'єристи також: «Кишеньковий, звичайний, нічого особливого, лінгвістика начебто й забава, словник іноземних слів, що увійшли до складу російської мови»; а у вас, Фаталі,— східні мови, але ж навіть і не увійшли ще, хотів би впровадити, щоб збагатити й щоб вкотре ополчитися на арабську графіку;

ось, наприклад, *рвл*, і немає *Це*, треба передати через *тс* або *сс*,— *рвлс*,— ось і збагни, що це за слово! А яке ж чудове слово!

І як ви пояснюєте *революцію*? — питає Фаталі в Мундірі цензора, який сидить навпроти власника листів.— Так-так-так! Отже це — подія, коли народ, доведений до відчаю протизаконними діями деспотичного правителя, об'єднується, повстає, скидає гнобителя. А потім він створює закони і втілює їх у життя з метою забезпечення свого вільного, спокійного життя, ось усе як просто! Невже не могли замінити *патріот*, знайшовши відповідне за змістом слово?! Так ні ж, ви пояснюєте: це людина, яка заради любові до батьківщини й народу не пожаліє свого життя, працює в ім'я свободи й вітчизни й народу й піде на цьому шляху,— підвів голову від тексту, багатозначно дивиться на власника листів,— муки й страждання. Хто, наприклад? Кемалуддовле? — Не поспішає, а з паузою.— Чи ви?!

— І ви також.

??

— Коли не в Мундірі.

— Ось як. Що ви ще тут пояснюєте? — І вголос (щоб почув ще хто?!): Ліберал? Парламент? О боже, яка у вас важка робота!

— То як же, підписуєте?

— А тобі кортить занастити мене! — чи то знущання, чи то бланання.— Пожалій хоч би мого сина! Ми так довго його чекали!

— І наш також.

— Він у мене єдиний, зрозумій!!

— І в мене також.

— А тобі що до того?

— ?!

— Ти тільки власник листів! А мене...— і ребром долоні по шиї.— Особливо тепер!

— А що змінилось?

— Як що? Тепер, після злочасного квітня! Що, не вже незрозуміло? — і пошепки, щоб пояснити, співрозмовник

сам знає: треба ж таке — припас револьвер, зумисне приїхав до столиці, щоб вистежити государя біля Літнього саду й убити його! І — не поцілів!

— Знаєте, дивне якесь прізвище!

— Ось-ось!.. І я, признаюсь, спочатку здивувався: «Не вже з наших?»

— А як не здивуватися? Прізвище ж тюркське, «Кара» — це по-нашому чорне, «Коз» — око, «Чорнооков», так би мовити! — уголоє не треба називати сміливця!

Згадав Кемала: «Нещасна та нація, яка не має борців, ладних умерти за народ!» І Ахунд-Алескера згадав, дуже давнє, ще коли в Тифліс приїхали — влаштовувати його на роботу в канцелярію. З чого ж суперечка почалася? Авжеж, з грузин! З їхньої змови! А передусім — про сміливців, що з'їли вовче серце; їх тоді було багато в Тифлісі, засланих, і розмови — тільки про них.

Ахунд-Алескер раптом ні з того ні з сього розсердився на Фаталі:

«Грузини!.. — немов сам з собою сперечався. — Ми їм не рівня, запам'ятай! У них честь ще жива! І гордість! Гідність! А ми що? Раби ми, так, так, раби! То персів, то османців, а то й... — не доказав. А потім, помовчавши, додав: — Так, нам до грузинів треба дорости!»

Розмова, здавалося, скінчилася, був ранок, після першого намазу, а по полудні ще молитва, і в другій половині дня Ахунд-Алескер здійснив третю молитву, і коли заходило сонце, тоді тінь стала зовсім довга, — і ось, після четвертого намазу, перед п'ятим, проти ночі, Ахунд-Алескер раптом, немов продовжуючи тільки розпочату розмову, суворо глянув на Фаталі:

«І не смій ти втручатися в їхню бійку! Вони і сваряться, вони й миряться...» І більше ніколи не повертався до цієї розмови.

Перед Фаталі-цензором уже сидів не власник листів, а Кайтмазов, він щойно повернувся з тривалого відрядження, свіжий і відпочилий, як здалося Фаталі.

— Що? Закордонна поїздка? Відпочинок?! Дзуськи! Спочатку Санкт-Петербург! Для прилучення до деяких найновіших, так-так, цензурних інструкцій! Наче не читаємо ми ці «Санкт-Петербурзькі новини», пробачте, «відомості»! А хіба не можна було прислати сюди «Російський інвалід»! «Голос», де зробили розголос про процес у справах преси. «Судовий вісник» або «Юридичну газету!» — То лютий, то відходить. — Ну, як ви тут без мене?! — ру-

ки потирає, а потім пальці тренує (о, ці ніжні чутливі пальці! Фаталі не зводив з них очей, коли Кайтмазов кілька років тому акуратно перегортав «Ошукані зорі» й на кожній сторінці, після того як половину викреслив червоним чорнилом («Дякуй, що ми кавказці!»), ставив підпис-закарлючку, — великий гак верхнього крила «Ка» захоплював усе прізвище. А на титулі — «дозволяю», спочатку російською, а потім і рідною); але повної радості, на жаль, не буває: зрадів, коли «пан намісник Кавказький внаслідок прохання благородія зволив призначити з сум розпорядження Його світлості тисячу карбованців на допомогу для друкування творів Ваших: «Ошукані планети» і «Східні адвокати» з перекладами, так само п'яти комедій татарською мовою, рукописи, схвалені цензурою (Департамент спільних справ Головного управління намісника Кавказького, Відділення І, Стіл І, 25 листопада 1859 р., № 8274)».

— А я без вас тут воював! — Кайтмазов мовчки слухає.— Тип один надокучав!

— Надокучав?

— Можна й так. Листи, знаєте, які! Ой-ой-ой! Язык обпікають, немов перцем густо-густо на кінчик! Але ви їх самі невдовзі прочитаєте.

— Хто автор? Ага, вигнанець з країни? А хіба не чули про спеціальну інструкцію? Не допускати до виходу в світ твори осіб, яких визнано вигнаними з батьківщини, які таємно покинули її...

— Але ж з Індії! І з Ірану!

Кайтмазова вже важко зупинити:

— Державних злочинців! І майте на увазі: якого б змісту не були ці твори і в якому вигляді вони не видавалися б, під власними іменами авторів або під якимись псевдонімами чи знаками!

— А що це там за знаки?!

— Незрозуміло?

— Присягаюся аллахом, не знаю!

— Жартівник! А ось тепер запам'ятаєте! — І суне йому щойно намальовану на клаптику паперу картинку-загадку, оце талант... Баранячий ріг, і такий кручений-перекручений, а в нього схожий на Фаталі чоловік втискується, — зігнути, мовляв, шарада така, у баранячий ріг.

Добре, що великий князь не довідався про те, як доручали ненадовго Фаталі цензорство! Ой би було галасу й неприємностей у канцелярії! Хіба? Не знав?! Але ж якось

у наказі було, за підписом барона Ніколаї, ссс(сенатор, статс-секретар), начальник Головного управління намісника Кавказького?! «...я, зі звання Великого Князя Намісника покладаю на Вас, тобто на Фаталі, цензурування книг та періодичних видань східними мовами».

Це ж форма така! «Зі звання!» Князь уявляння не мав!

О боже, який скептик — нічому не вірить! Для нього головне — папірець. І він суне його, цей аркуш, наказ-розпорядження у справах канцелярії; чорним чорнилом на бланку, і номер позначено — 2548, а число та рік приховав, останній доказ, якщо й цей не пройде... До речі, але ж згідно з виявленою Фаталі згодою! Ось, читайте, нікому було наказ редагувати: «згідно... згодою!»

... Але Фаталі забув уже про коротке своє цензорство, та й чи було воно — літо, час відпусток. Він давно збирався написати Мірзі Гусейн-хану, у якого гостював у Стамбулі, але щоразу, сідаючи за лист, встрявав з ним у суперечку:

«Ви на мене ображені, Мірза Гусейн-хан, ви сердитесь, я вас розгнівив!»

(«Скривджений!») А Гусейн-хан шукає приводу, щоб дати зрозуміти намісництву, а може, і кому вищому, — чи не здається вам, панове, що Фаталі підкопується під підвалини й вашого правління, він ворог і вашому цареві, його діяльність спрямована проти шахиншахського престолу, а ми з вами вже давно в мирі живемо!.. Але Фаталі про те не знає; і ніколи не довідається, навіть помиряться вони, коли випадково зустрінуться, вже старими людьми, в Поті).

«Ви побачили лише те, що я висміяв деспотизм шаха й тупість його оточення, і образились за весь Схід! А Схід тут ні до чого! Я зобразив тирана в шахському вбранні, хоча так само я міг би одягнути його в царське вбрання або королівські обладунки! Я радий, що ви побачили за стародавнім історичним сюжетом його сучасний зміст і порвали зі мною! А може, ви злякалися, що вам буде непереливки у вашому краю, чиї інтереси ви репрезентуєте у Стамбулі, за дружне до мене ставлення. Але ж у кожного народу є мерзенні й тупі люди, і навіть серед государів, шах він чи цар. Ви витлумачили мої твори як антипатріотичні, мовляв, показую славних шиїтів, вас і своїх земляків у поганому світлі перед турками суннітами! А що ви скажете, якщо у ваших руках виявиться «Кемалуддовле»?»

«Що ви ще задумали?! Невже недостатньо й того, що ви вже зробили, щоб зганьбити нас перед світом?»

«О ні! я сказав не все! інші б сказали більше, ніж я!»

«Хто ж ці інші?»

«Індійський принц Кемалуддовле, який здійснив подорож по Англії, Франції й Новому Світу й повернувся у ваші землі!»

Але такого принца я не знаю! Чи не ви приховуєтесь за «Кемалуддовле?»

Але ж і Нікітич, якби йому потрапили до рук «Листи», сказав би:

«Немає такого принца!»

«Як же немає? — заперечить йому Фаталі.— Ось його родовід: правнук Теймурлана поет-імператор Великий могол Мухаммед-Бабур, тоді його син Хемаюн-хан, ой які пристрасті вирували в ті роки! Але я не відвертатиму вашу увагу розповіддю про те, як жорстоко розправився з братами Хемаюн, якимось іншим разом! Так ось, далі Джалаледдін Ахбар Великий, це за його правління було побудовано місто Фатехпур, майже, — усміхнувся Фаталі, — Фаталіград, але про це, здається, я вам розповідав. Дуже цікава історія з цим Фаталіградом! На жаль, у цьому колись величезному місті ніхто вже не живе, але збереглися його палаци! Це страшно — мертве місто! далі Джахангір Овренг-Зіб, одружений на красуні Нур-Джахан, Шах-Алем Перший, його син Овренг-Зіб.

«Що ви мені голову морочите? Овренг-Зіб був уже, був!»

«Ні-ні, стривайте, Нікітич, дослухайте! Адже таке звинувачення!.. А потім Ровшен-Ахтер, він же Бахадур-шах. Далі Джахандар-шах, Фаррух-Сіяр, Ахмед-шах, Алямгір Другий».

«Коли ж був Перший?»

«Ви перебиваєте мене! Алі-Гохур або Шах-Алем Другий, а син його Акбер-шах відмовився від своїх прав на користь англійської корони, до речі, у рік пожежі в Зимовому палаці».

«До чого тут пожежа?»

«А Акбер-шах це і є батько Кемалуддовле! Що ж до останнього могола, то він помер зовсім недавно! Кожен історик вам це засвідчить, — помер, коли я поїхав у Стамбул з вашої легкої руки, Нікітич, отже, я тільки власник трьох листів живого Кемалуддовле, і ці листи він послав перському принцові Джалалуддовле».

«І такого принца я не знаю».

«Хіба вам відомі всі шахові дружини?! Гаразд, я звірю-

ся вам, Нікітич: індійського принца звати Ігбалуддовле Овренг-Зіб-огли, а іранського принца — Шуджауддовле Зіллісултан Алішах-огли! Обидва вони сидять у Каїрі (а думав помістити їх у Багдаді), але один вирішив назватися Кемалуддовле. Знову не вірите?! Пам'ятаю, як казали мені в Стамбулі, — поставало перед Фаталі обличчя Нікітича, і раптом знову Мірза Гусейн-хан, посол Ірану в Туреччині, — але зміст цих слів я збагнув згодом, адже я, живучи у вас, не підозрював тоді, що ви википали гнівом. «Ми були, — ви сказали мені, — і є зразком для всього світу, який погруз у смутах, безпорядках і нестійкості! Ми непохитні, бо тримаємося на справедливій вірі та єдності народу й шаха-вождя!» І ще ви сказали мені: «Настане час — і до ісламу прийде все людство. Якби людям усіх верств пощастило збагнути, яка досконала віра наша, і освоїти сенс правління Мухаммеда, то підвалини лихих течій, ці бунти, цей розгул еретичної стихії, усе було б поховано й знищено!»

«На жаль, Мірза Гусейн-хан, ви розгніваєтесь, коли прочитаєте в листах Кемалуддовле, що той самий народ, який ви вважаєте щасливим і спокійним за свій завтрашній день під захистом всевладного монарха, — найнеосвіченіша нація в світі!»

«Ти вже читаєш мені ці зухвалі листи?!»

«Так!»

Фаталі працював ночами: поспить після круговерті на службі зо дві години, а потім сяде за стіл — і до ранку, поки не заспіває півень, і спів його чути з протилежного берега Кури. Залишить перо, ляже на годинку й — на службу. А потім нова ніч.

Так, найнеосвіченіша нація в світі, яка не має уявлення про свободу й людську гідність! Синів її затиснуто в лабета: з одного боку, гнітять неприборканий і безконтрольний деспотизм государів, а з другого — грубий і тупий фанатизм служителів віри!..

Догми, догми, догми — згори донизу! Сталь здібностей народу заржавіла, і в нього розвинулися погані нахили: ницість, підлість, безчестя, користолюбність, раболіпство, лицемірство, лукавство, боягузство й підступність.

Напише, закреслить, пошукає нове слово, щоб у кожній фразі гнів, доки ховатися й кривити душею? на кожній сторінці біль, бо нестерпно бачити це тиранство, зневажання прав народу.

Володар сидить у столиці, гадаючи, що царювання є тільки засіб до того, щоб пестити старече тіло, щоб відтягти неминучий кінець, об'їдатися смачними стравами, коли довкола бідність і голод, безкарно володіти майном і життям як заманеться й бути предметом поклоніння підвладних, повелителем бездушних рабів і кумиром тупоголових підлесників та поетів-запроданців; слухаючи вірші, на зразок тих, які писали для мого тезка, але шаха: «Ти спокійно сидиш на троні своєму, а тим часом Візантії володар і володар Китаю від страху тремтять, перший злякався звуку труб твоїх, а другий — грому барабанів войовничості твоєї».

Кожен государ, який поважає свою гідність і дорожить честю країни, соромився б такого володарювання й зрікся б трону, ніж принизитися до такої міри й стати посміховиськом цивілізованих народів.

Нова релігія?

Ось воно! Фаталі до цього йшов давно! Він підвівся й довго не міг повернутися до письмового столу.

А папір чекав.

Куди приведе його шлях, який він обрав? Безвір'я!! Що станеться, якщо вийняти цей стержень?!

А коли почалося? Була богомільна мати. Богомільні сестри. І батько був богомільним. І батько другий, Ахунд-Алескер. Може, з Мірзи Шафі й почалося? У ті далекі роки, в келії мечеті?.. Скільки пройдисвітів з вірою на устах, котрі крали й грабували? І збіглий вождь мусульман-шиїтів, фанатичних невігласів — Фаттах! Створити рай на землі (??). І щоб самому стати новим пророком. І щоб усе для себе. Для синів. Власного добробуту. І згряя лакуз, що славили твоє ім'я.

А потім Шаміль. Його проповідь «священної війни». Лише фраза, щоб зміцнити свою владу! Грати на невігластві підданих! Обман, усе обман!.. І коли Ладозський йому — прийняти християнство: навіщо? в ім'я якої мети? вирватися з тенет однієї догматичної віри, щоб зав'язнути в тенетах іншої?!

Може, почалося, коли замірився на священний арабський алфавіт? Фаталі підійде до столу, ця незакінчена фраза про «нову релігію», релігію предків, — і знову замислиться: щось заважає йому переступити через незриму межу.

А Тубу? Як поставиться Тубу, його подруга, котра

розуміє з півслова? Вона часто спалахує, і Фаталі чує її ремствування: «Що ж це ти, аллах?!» І гнівом спалахують очі. Але одразу ж благає: «Нехай оніміє мені язик!» І губи її шепочуть молитву, Тубу просить прощення у всевишнього за свій несміливий протест, за те, що наважилися йому докорити. Мине кілька днів, визріє в Тубу новий протест: як примиритися їй з присудом аллаха, який забирає її дітей?! «Але чи схвалить Тубу мої еретичні ідеї? — думає Фаталі.— Ні, ніколи!..» А син? Як поставиться син, улюблений Рашид? Чи не повстане проти батька? У Рашида м'яка вдача, він лагідний, мовчки переживатиме й ніколи не кине батькові: «Неправда твоя!» А якщо раптом дорікне?! Нехай. Хоч би що сталося, Фаталі не зупиниться на півдорозі. Він піде далі, щоб розвінчати цю фанатичну віру батьків, а через неї — всі інші віри, які перетворюють людей у сліпе слухняне стадо. Ніхто не зможе зупинити Фаталі, хоч би якою важкою була його доля!..

Нарешті-таки. Папір втомився чекати. Чекає вірне перо. І в Фаталі таке відчуття, що подолав високу гору й стоїть на верховині, звідки видно нові далі.

Нова релігія? А чи не вигадав її новоявлений пророк або якийсь сектатор лише як привід для пограбування народів під виглядом її поширення?

Зваж добре всі факти й скажи мені: яку користь принесла наша релігія, коли він до такої міри впав морально й знесилився, що всяка нікчема — пройдисвіт і тиран, змінюючи один одного, з своєї примхи або сваволі завдає йому стільки лиха! І народ мовчить. Німує народ! І, здається, радий, бо його переконали, приспали, вдовбали йому в голову: «Ми — най! Ми — єдина! Ми!!»

Поглянь на сучасну нашу літературу — вона складається з легенд про вигадані чудеса наших пророків та інших лжесвятих мучеників, блискучих воєнних походів і завоювань! «Хвала володарю, — пише історик, — котрий на полі бою, якщо накаже морю не хвилюватись, то хвилі не посміють зняти бурю; якщо накаже високій горі рухатись, то вона стає легша за пісок, який несе вітер; якщо під час нічного походу накаже не кресати вогонь, то блискавка не сміє з'явитися на небі; якщо під час нічного походу накаже мовчати, то не сміє на світанку повіяти легіт!»

Всіляку римовану нісенітницю ми вважаємо за поезію. І ось що дивно: нам навіть невідоме досі мистецтво оправ-

ляти книжку. Кожна книжка в оправі через два дні розсипається, як закони нашої держави. А тим часом майже щодня — і особливо в останні роки — ми бачимо книжки, оправлені в європейських країнах так міцно, що через сто років вони не зіпсуються.

А що робиться на вулицях!? На кожному кроці зустріваш уявного потомка пророка з синьою чалмою на голові, котрий, перепиняючи перехожого, каже: по дрова в ліс не піду, воду з річки не возитиму, землю не оратиму, жати пшеницю не звик, дурно їм і гуляю, бо така доля судилася мені нашою вірою — все мати, нічого не виробляючи й не уміючи!

А з судочинством як? Все залежить від сваволі, починаючи від дрібних властей до найвищих.

Коли ж перегортаеш календар, ти читаєш неприховану брехню або огидні людській природі лестоші:

«В цьому році (свинячому, собачому, конячому, зміїному і т. п.) рух зірок свідчить про благополуччя священної особи государя, у добромu настрої, то будьмо ж жертвами його волі!»

І ніхто не скаже:

«О дурні! Яке відношення має до веселощів вашого падишаха рух зірок?! А де в календарі повідомлення про важливі події? про наукові досягнення в світі? де статистичні відомості про справжній стан справ у державі».

— Стривай-стривай! — про які статистичні відомості ти кажеш і взагалі — на що ти натякаєш? На загальнодоступний календар, заборонений цензурою? (Це під час поїздки Кайтмазова його ознайомили і з цим календарем, і з висновком цензора, який достоту повторив міністр внутрішніх справ у своєму листі Комітету міністрів.) А він, до речі, звідки в тебе?

— Хто?

— Не хто, а що — загальнодоступний календар.

— Та я його бачити не бачив, бога бійся, Кайтмазов!

— Випадковий збіг обставин? І потім: які тобі статистичні відомості потрібні?! Про народну освіту? Як ми відстали від усіх держав Європи? І навіть Японії? Про те, що за останні шістнадцять років збільшено витрати на вищі державні установи на сімсот процентів?! — Фаталі зачудовано слухає, а Кайтмазов переказує йому висновок цензора про загальнодоступний календар! — Може, як росте крива хабарів розповіді? Навести різні факти провінційного життя й урядової діяльності? Засуджувати місце-

ву вищу адміністрацію, називаючи імена?! Цього ти хочеш?!

— А чому б і ні? Якщо,— послухай, Кайтмазов, що пише Кемалуддовле,— наш падишах довідається про становище в інших частинах світу й візьме спосіб правління, який ґрунтується на правосудді (але де? у якій країні благословенній?), відмовиться від насильства, піклуватиметься про достаток не своєї особи й осіб приближених,— але йому хочеться довго-довго жити! — а народу, порятує його від злиднів, ліквідує цю дорожнечу, яка щороку у нас зростає..

«То як же не перебити Фаталі? Як же не сказати йому, не образивши тим часом?!» — думає Кайтмазов. Ці таємничі натяки. Зачіпає й бере на кпини! І кого? Для чого? Про все пише з такою ж манірністю (??! — перейняв у столичного цензора), з якою пишуть, а хто — забув Кайтмазов: неодмітно під час наступної поїздки з'ясує. А це ж молодь!!

А хіба ні?! Якщо віддасть перевагу діяльності в державних справах перед мисливськими втіхами — і самі! і сини! і зяті! Але хто посміє сказати? Хто слухатиме? То щастя государів і їхнього оточення, що народ, приспаний і заколисаний, не знає про те, як низько впали його вожді й що вони чинять, сховавшись за високими стінами палаців!

Поглянь лишень на державну газету — і на початку першого стовпчика ти з подивом зупинишся на слові: «Перебудова» І радієш: нарешті! Але читай далі, теля, виявляється, йдеться про перебудову в похоронному процесі: кого де ховати за рангом і в якій послідовності. І як. Тоді перегортаєш сторінку й читаєш: «Відтяти язик, щоб не смів говорити. Одурманити опіумом, щоб не сміли думати! — цей наклеп на наш славний уряд вигадали підступні англійці й просурмили на весь світ! А не далі, як на другій сторінці тієї ж газети, у стовпчику провінційних повідомлень читаєш: «Його величність принц, правитель Мазандарану, зволив відрізати обидва вуха в одного чиновника, бо той погано слухав розпорядження властей».

Під час походу принців вулицями міста юрма брутальних стражників іде попереду й відганяє перехожих з дороги грізним окриком: «Геть!» А якщо якийсь нещасний роззявить рота й не зуміє вчасно відійти, то неминуче попаде під удар кийків. А народ, позбавлений здорового глузду під впливом деспотизму й догм (а страх?!) не в змозі зрозуміти, чому повинен зійти з дороги під час їхнього походу,—

адже дорога широка й анітрохи не заважає їхньому походу або проїзду.

Галас, крик, голосіння, рух перепинено — йде принц! Спробуй заперечити — зазнаєш катувань і мук, та й ще люди додадуть, вони ж раби!

А падишах? Коли він виїжджає — на дорогах перепиняють рух, та так, що він потім цілий тиждень не може налагодитись. З пункту А до пункту Б. І зупинки в дорозі. Дороги тим часом перекрито. Скупчилися гарби, вози, фаєтони, воли-коні, віслюки-мули. Зате яка радість, — розповідав мені один твій земляк — для мешканців Б! Порядок, чистота, на базарах — достаток, що душа твоя хоче!.. Може, — мріють, — назавжди залишитесь у нас, падишах?!

Шановний Джелалуддовле! Якби ж тебе самого не вигнав деспот з рідної твоєї країни за зухвальство й гостре перо, якби ж ти сам не скаржився мені на своїх співгромадян, то я ніколи не наважився б тебе засмутити тим, що побачив і пережив.

О забутий народ! Якби ти скуштував смак свободи, а всяка людська істота, з'явившись на світ, повинна користуватися даром цілковитої свободи, як того вимагає тверезий розум (але для кого й навіщо я це пишу?), а цілковита свобода, як пишуть учені мужі, подвійна: духовна, але її відняли догмами, і тілесна, тобто світська, а її відняли деспот і його прибічники, — якби ти знав, о нещасний народ, про права свої, то ніколи не погодився б на таке ганебне рабство, в якому тепер опинився, ти б прагнув до прогресу, створив би у себе вільні товариства, клуби, мітинги, сейми (?!), відшукав би всі можливі засоби, які ведуть до одностайного та єдиного розуміння, і, нарешті, звільнив би себе від деспотичного гніту (адже поступився своїм трон, — і що з того?)

Ти, о мій народ, чисельністю й засобами стократ переважаєш деспота й тирана, тобі невістачає лише одностайності й однодумності (хіба тільки?!). Якби не було цього недоліку, ти легко подумав би про себе й звільнився б не тільки від кайданів деспота, але й від безглуздих догм. Але усунути цей недолік можна лише з допомогою наук; науки ж доступні тобі тільки як прагнення до прогресу; прогрес зрозумілий тобі тільки як лібералізм; лібералізм ти мислиш тільки як відсутність забобонів, а забобони не зникнуть, поки існує твоя релігія, що паралізує тебе, твоя догматична віра.

Чи смієш ти де-небудь, у якомусь куточку царства роз-

крити рот і сказати темному народу: «Прокинься!» А стра-ти? Під час змови бабів було вигадано нечувані катуван-ня, які не поступалися інквізиційним катуванням середніх віків. Смертна кара й калічення для встановлення порядку й спокою в державі ганебний і ненадійний засіб.

Шановний Джелалуддовле! Ти знаєш, що тут притьмом неможливо вивчити науки про політику. Потрібно поїхати до Європи й вивчати їх там. Але ж чи можливо поїхати за кордон? Хіба дозволять? Спілкуватися з гяурами!! Нещодавно один тебрізький учений сказав мені, погладжуючи бороду: «Так, згоден, франко-європейці справді показують великі успіхи в науках світських, але в науках духовних вони перебувають в омані й п'їтьмі!»

Присягаюся всевишнім, п'ятнадцятирічний хлопчик не повірить такій нісенітницї, як мені довелося почути в тутешній головній мечеті, — повідомлю в наступному листі, втомився страшенно! Посилаю тобі через рештського мешканця Фа (ні-ні, не Фаталі) в'язку ширазького тютюну.

А ось і другий лист — засїв знову на цілу ніч, о душа моя любий Джелалуддовле!

Я розкажу тобі про почуті проповіді, і хай волосся на твоїй голові, якщо воно в тебе не випало, стане дибом, мов шило, до речі, яка користь від моїх писань, які не можна опублікувати; припустімо, що почитають; яка користь, сказав поет, *витирати сльози на моєму обличчі, — вигай засіб проти хвороби мого серця, щоб і воно кров'ю не обливалося.*

Хай не радіє деспот, що коли країна його перебуває у вічному сні незнання, то він над темним народом пануватиме вічно. Нехай він погляне на історію — чи вціліла хоч одна деспотична система? Хто може поручитися, що вчинок бабів (ти, очевидно, зрозумієш, про яких бабів я кажу!) не повториться. Хоч сучасному падишахові народ і скорився, але це від страху, а не від любові. Чи є хто в країні, котрий би любив падишаха й бажав йому довгого царювання? Тільки побоююсь я, шановний Джелалуддовле, що після нього прийде гірший, хоча гіршого уявити важко; на жаль, немає межі терпінню нашого народу.

Я вже писав тобі про те, як женуть людей з дороги під час процесії падишаха, якого супроводжують охоронці. Невже це робиться заради того, щоб уберегти падишаха від замаху на його життя? («А хіба не так?» — заперечує хтось. Кайтмазов? Але він ще не встиг прочитати. Чи,

може, сам Фаталі заперечує Кемалуддовле? Чи, може, долинув до Кемалуддовле голос Джелалуддовле?..— «Атож, нехай спробує вийти до народу!») Бувало, звичайно, і не один раз, і в європейських державах, але там не занепадали духом, і правителі роз'їжджають собі по місту й країні, не обмежуючи чиясь свободу. А народ же — діти падишаха, котрим би захоплюватися лицезрінням. «Коли,— сказав поет,— мечем виганяють відвідувачів з двору, то як утримаєш їх, щоб вони не покинули цей двір?»

Про замах на государя поки що ні автор листа, ні навіть їхній власник Фаталі не знають, бо вісті ще не дійшли до Тифліса. Братимуть усіх: кожного, чие ім'я названо на допиті або виявлено в захопленій переписці — дивися імена! — навіть по зовнішності, по костюму,— усіх, хто одягається як терорист (!). Скористатися нагодою, щоб раз і назавжди погасити! Будуть ще замах, здається, шість. І поляк Березовський у Парижі, другий замах, було б спитати у Мечислава: чи знав його? Помста за Польщу; знесли з тупим вістрям чорний обеліск з чудернацькими чорними левами з двох боків на площі перед Саксонським палацом, який спорудив ще Микола як нагадування про «мечиславський» бунт; і золотом напис: «Полякам, що залишилися вірними своєму государю». Знесли, а на його місці ще величніше нагадування — Собор (і це знесуть, як і пам'ятник Паскевичу), символ рабства; і ще, і ще — дивом врятовується государ! Чи це само провидіння? Їздив вулицями щодуху — наляканий! — в закритій броньованій кареті, оточений ескортом козаків. Але станеться! Оп'яніння якимсь морганатичним шлюбом, і молода вдова — князівна Долгорукова... І мученицька кончина, як запишуть у історичних календарях — 1 березня 1881 року.

На жаль, не дізнається про це Фаталі. І це,— подумав Кайтмазов,— ще один доказ на користь того, що «Листи» дозволяти до друку не можна. А тим більше виносити на світ божий зі скрині, коли Кайтмазова не стане. Ці думки про «Листи» чогось бентежать Рашида, коли він грає на тарі, дуже захопився ним, грає часто, ледве заплющивши очі.

І далі Кемалуддовле описує проповідь тутешнього духовного наставника в головній мечеті. О ці проповідники! Вони переважають усіх у світі щодо лжепромов, написання різних байок, казок, щодо лицемірства, а в нас особлива здатність вірити всіляким нісенітницям і байкам.

Ось і щодо пришествия Мехті, дванадцятого імама, що

передбачено пророком. Та невже ж ще не переповнено землю тиранством і насильством — чого ж спить він, цей дванадцятий?! І про трилітнього хлопчика Мехті, що саяв мов чотирнадцятиденний місяць; а який у нього чубчик на голові! Повзає по підлозі й грається золотою кулькою завбільшки з яблуко, що її прислали з Басри у подарунок; і це хлоп'я — вже змалку в нього проглядалися риси геніальності — чистою арабською мовою сказало мов мудрець: «Я є намісник божий і месник його ворогам! А ще я вам скажу — зачиніть двері недоречних питань, відповіді на які не принесуть вам користі; не прагніть розгадати таємниці, які вам не судилося розгадати, лише моліться, щоб аллах дарував вам спасіння!»

І ця маячня та вигадки щодо зачаття матері імама від духу, коли до її пологів не було помітно ознак зачаття; мовляв, таке зачаття не буває в утробі матері, а буває між ребрами матері. Аякже, адже сказав батько дванадцятото імама: «Ми народжуємось не від черева матері через жіноче, а від стегна материнського, бо нам, створеним з божого світла, непристойно народитися інакше!» Безглуздо? Але ж вірять! Спробуй дорікнути главі віри й темному недорозвиненому народові, що це нісенітниця! Перший, думаючи, може, так само, як і ти, оголосить тобі відверто смертний вирок, а другий без мелосердя виконає його, — троє схоплять, четвертий замахнеться сокирою, а решта з цікавості буде мовчки спостерігати.

«А я ось так само, як ти, думаю, але ти вже думав! Я мовчу, не такий дурень, щоб голову на колоду класти!»

Той, хто обдурює простаків брехливими ідеями, пройди-світ! А той, хто вклав у його уста ці ідеї, — пройди-світ двічі!

Я чув, як у шахській мечеті залякував пеклом головний мулла:

«Бійтеся пекла, правовірні, і не зваблюйтесь суетним світом. У день страшного суду ви пройдете над безоднею пекла мостом тоншим за соломину, гострішим за меч й пекучішим за вогонь. Праведник пройде ним зі швидкістю блискавки, а грішник сторчголов полетить у безодню. У пеклі сім кругів, і п'ють там гарячий дьоготь, а харчі з найгіркішого зілля. Грішників садовлять на розпечене каміння, тіла їхні смажаться й перетворюються в попіл, але всевишній знову воскрешає їх. Смерть для жителів пекла неможлива, — кричить з кафедри головний мулла, — день дорівнює тисячі років справжнього світу».

— І ти гадаєш,— недобре усміхається Кайтмазов,— я дозволю? Ні, я не про вигнання народу, хоча й за це!..— Але Кайтмазов теж не знає ще про замах, а посмішка недобра, якийсь садистський відблиск у очах, несхоже на нього, це після другої поїздки до столиці. Він не читатиме Фаталі свої виписки з цензорських висновків щодо книжок такого змісту, розуміє, що затія непотрібна, марна трата часу.

«А який стиль! Яка точність висловів!..» Він виписав, вивчає, вчитується, вчиться цензорському таланту висловлюватись ясно, красиво, по суті!

«... до такої міри переповнено шкідливими місцями, що спростування повинно дорівнювати за своїм обсягом самій книжці, оскільки весь твір саркастичний, глузливий, а дію сарказму на читача важко знищити спростуванням, яке б воно вдале не було!» Або це: «Вміщені в цій книжці (а в «Листах» також) обурливо саркастичний глум над предметами віри, над легендами священної історії, над догматами глибоко ображали б побожні почуття віручого й спокушали б людей легковажних. Що ж до питань віри (справді, читав «Листи!»), то зброя сарказму, якою з таким згубним успіхом діяв автор, значно небезпечніша, ніж серйозні дослідження й заперечення; останні можуть бути спростовані, тоді як насмішка й глузування навіть у разі спростування знищують гідність і авторитет предметів, які визнано священними й недоторканими».

Що ж, ходімо далі!

Ти поміркуй, Джелалуддовле, хто жителі пекла? Вони є чада всевишнього, котрий справедливий. Припустімо, я щодня вбивав, я згоден, я нарікати не буду, нехай мене смажать на вогні навіть двісті, нехай тисячу літ,— але чи має він право мене мучити вічно? Чи можна назвати такого бога справедливим, коли міра його покарання безмежно перевищує міру злочину проти його власного закону: «Око за око...» Але такий неблаганний бог гірший за всякого ката, гірший за бузувіра-головоріза (Ййьейй!! — знаки Аллаха, увірвався терпець, якийсь виплеск обурення,— але не страхом, не жахом не озвалося в душі Кемалуддовле). Якщо всевишній хотів учинити зі мною так *терористично*, то навіщо він мене створив? Хто його просив про це? Якщо пекло,— я в цьому глибоко переконаний, дорогий мій Джелалуддовле,— існує, то бог — ненависна істота, тиран і деспот! Якщо ж ідея пекла хибна, то ті, хто залякує народ,— лицеміри!

Проповідник з допомогою всіляких нісенітниць забороняє народові вільно спілкуватися з іншими країнами та націями — адже всяке пізнання здобувається спілкуванням, опановуються нові науки, розумніший спосіб правління й життя, тримає його в постійному застої й страсі! Заборона, заборона, заборона — скрізь, в усьому, завжди. Нехай краще заборонять хмільне! Як сказав поет: «Ти найвродливіша у світі, о донечко лози, та часом заслуговуєш розвід!»

Чи можна страхом тримати людей у покорі? Та й хто з нас від страху, навіяного пеклом, не привласнить чуже добро, коли випаде така нагода? Хто з правителів, покажи мені, заради своїх інтересів не лізе в державну скарбницю. Не розправляєється підло й підступно з негодними?! Ті нелюди, котрі в африканських країнах дозволяють собі, як постійне ремесло, обрізати в малолітніх статеві органи й продавати евнухів на ринках мусульманських володінь, — все ті ж люди, що вірять у пекло.

Страх не може приборкати злочини, страшніший страх гласності, боязнь громадської думки, почуття честі, а це можливо лише тоді, коли буде вільна нація, її освіта, а спілкування з цивілізованими народами — відкрите і вільне, коли буде встановлено контроль і правосуддя!

Але я втомив тебе, тож краще розповім про любовні пригоди нашого пророка Мухаммеда-Магомета, а ти помилуйся, перед ким ми з тобою схиляємося!

Ти гадаєш, шановний, що сховався в Каїрі в готелі «Вавілон» і дванадцятий імам не бачить тебе? А може, розповісти тобі про дива, знамення, чародійство, чаклунство, про джинів, пері, дивів, німф? Про інші небилиці, якими задурюють голови правовірних? Чи може розгадку побаченого сну тобі написати? Побачив я уві сні на своїй шії ланцюг, — сказали, що мені судилися дружина з крутою вдачею, ось і вирішив я ще зачекати з одруженням.

Сон був. Але інший. І наснився не Кемалу, а Фаталі, — дивовижний сон, навіть Тубу не розкажеш — кепкуватиме! Він у Стамбулі, у Кемала Гюнея, дивиться на його картину (але ж такої картини у Кемала Гюнея не було: луки, маки червоні, мов кров, цвітуть!) й переконує хужника:

«Невже ви не бачите?! Ви малювали — і не бачите, а я не малював — а бачу!»

Кемал Гюней поправляє на паску кобуру, шкіра рипить,

розправляє сорочку, широке ясне обличчя, і рукою, мовляв, дурниці це!

«Та ні ж! Ви пильно погляньте: щось на карті раптом починає шарудіти, якийсь вузлик, а потім на мить з'являються обриси обличчя, і воно живе, очі дуже ясні, і — зникають. А зараз тільки те, що ви намалювали, але вже дивіться ось сюди! цього разу в лівому кутку заворушився вузол! І жіноче обличчя, але поряд ще хтось, здається, хлопчик, дуже на вас схожий!»

Поява на картині знову зникла.

«Ви — перший художник». Фаталі озирнувся. Кемала Гюнея немає поряд, за спиною стоїть лише бритоголовий, квадратне обличчя. Глянув на стіну — і картини немає, витягнуто цвях, сіра пляма.

СВЯЩЕННА КНИГА

Але передусім, вибач, про одного славного мужа на ім'я Гасан.

Я опишу тобі Гасана. Він худорлявий і високий на зріст, у нього дуже чисте смагляве обличчя, гостре підборіддя й трохи кривий — але як це прикрашає мужчину! — ніс, не дуже довгий, але й не скажеш, що середній. У нього ясний погляд чорних довірливих очей, які можуть запалати гнівом і відвернути біду, світитися ласкою й ніжністю. Чорні вуса, що спадають кінчиками донизу, і по-дитячому трохи припухлі губи. Поряд зі зрілим мужем він виглядає кремезним, бувалим у бувальцях мужчиною, а побачиш серед юнаків — і не відрізниш від них, подумаєш тільки, що всевишній був щедрий і не пожалів для нього зросту.

Якось Гасан — а це ж сталося і з Фаталі і з Кемалом Гюнеєм! — прослухав лекцію тлумача сур Корана вельмишановного Аль-ібн-Яль-ібн Фаля: «Коли, о Мухаммед, прийомний твій син Зейд зрікся своєї жінки, бо глянув на неї ти, тоді ми поєднали її з тобою, аби правовірні надалі не утруднювали себе».

Так ось: якось Мухаммед пішов у дім усиновленого ним Зейда й застав його дружину, яка купалася притьмом голісінька, і вигукнув: «Премудрий той аллах, котрий створив тебе!» Коли ж Зейд повернувся додому, дружина повідомила його про прихід пророка й переказала йому слова його. Тоді Зейд подався до пророка й — а що йому

залишилося робити? — запропонував йому дружину, — краще з власної волі!

Але пророк сказав: «Утримай свою дружину для себе й (може, «але»?) остережись Аллаха». А думку цю, як згодом з'ясувалося (??!), вклав Аллах в уста пророкові через всюдисущого архангела Гавриїла.

А послухаймо, які сумніви поїняли Гасана: як же так? невже в аллаха немає інших справ, як опуститися до того, щоб посилати Гавриїла до пророка з порадою одружитися на дружині Зейда, бо вона — ще б пак! голісінька йому сподобалась! — покликана угамувати його плотську пристрасть. Двадцять двох дружин і невільниць йому замало, неодмінно ще треба втіхи з дружиною Зейда! І божество стає звідником?! Припустімо, що Зейда зі страху або надмірної відданості пророкові, своєму прийомному батькові, або з корисливості зрікся своєї дружини й віддав її пророкові. Але чи згодна була Зейнаб? Для розлучення згоди дружини не треба, а в шлюбі її згода обумовлюється! Коли й через кого Аллах роздобув згоду Зейнаб? А може, молодиця зовсім не хотіла стати дружиною старого? Нехай! Але ми добре знаємо, що й пророкова гідність не здатна вигнати почуття ревнощів з жіночої природи. А скільки було сцен ревнощів Айші та інших дружин? Адже не одна, не дві їх! А як одного разу дружини засмутили бідолаху пророка! І все через довгий язик його дружини Гефезе: пророк під час її черги, в її ж таки спальні, на її ж постелі, скориставшись короткочасною відсутністю її в домі (пішла до батька Омара), дозволив собі мати те ж саме з єгипетською невільницею Марією, і Гефезе, повернувшись невдовзі додому, застала його з нею й зняла неймовірний крик. Пророк, аби заспокоїти її, дав обітницю не бачити більше ніколи в житті Марію, — тільки б Гефезе не вибовкнула! А вона, дурна базіка, довірилася Айші, а та, коли настала її черга, взяла Мухаммеда на кпини:

«А ще пророк!»

І Мухаммед образився на дружин, відмовився їх бачити, цілий місяць постився, не знаючи жінок. Виручив, як завжди, посланець Аллаха — архангел Гавриїл:

«О пророче, чому ти на угоду своїм дружинам відмовляєш собі в тому, що Аллах дозволив тобі?» Мовляв, бери, коли припала до серця, і Марію!

А що виробляла сама Айша? — пише й пише свій гнівний лист Гасан сан. — Якось уночі буцімто шукаючи загуб-

лене намисто з сердоліку — подарунок самого пророка? — вона надумала потайки прокрастися до свого коханця, молодого араба, якого звали Сафван, і на цілу ніч залишилася в його обіймах у степу, відставши від загону, з яким вона йшла.

Одне слово, дружини пророка завжди інтригували між собою, а Гавриїл, аби заспокоїти пророка, без упину літав до нього від Аллаха. У бідолахи Гавриїла аж крила стерлися і пір'я розкуйовдилося від частих зішесть на землю і піднімань на небо.

Недарма східні гумористи кажуть: «Хто зробився пророком, у того дружина неодмінно буде або грішниця, або безбожниця, як, скажімо, були дружини в Адама, Ноя, Лота, Авраама й Мойсея!» І Мухаммеда!

Зейнаб за своєю жіночою вдачею не була схильна позбутися єдиношлюбного чоловіка й стати дружиною виснаженого діда, — проте Аллах анітрохи не турбувався про її згоду!

Вельмишановний наш духовний батьку! Якщо у всесвіті існує бог, то, без сумніву, цей бог не той, котрий дозволяє собі роль звідника:

«Не бійся людей, візьми дружину Зейда для себе, втішайся нею, я стою за тебе! І нехай хто наважиться за-сумніватися!»

Аж дивно, з яким захватом повідомляє Аллах, маючи від цього якимось особливе задоволення, про зв'язки пророка з жінками! Ось Айша, молода, вродлива, її пророк пристрасно кохав, цілу ніч втішається з молодим Сафваном. Пророк відіслав її до батька Абу-Бекру й відмовився зустрічатися з нею. Але Аллаха бере нетерплячка зняти підозру з Айші, і він посилає через свого кур'єра свій вислів пророкові:

«Ті, що ославляють своїх жінок, самі грішать! Розбещені жінки призначаються розбещеним чоловікам, а добропорядні — добропорядним. Усі достойні правовірні, почувши про це, кажуть: «Це великий наклеп!»

І пророк подався до Айші й помирився з нею.

Коли молода жінка, дружина старого діда, на цілу ніч залишається в степу з молодим вродливим хлопцем з чудовою статурою, хто ж не засумнівається тут у любовних зв'язках? Але яка Айша! Зійшла з нош так, що навіть погонич не помітив! І не повернулася, буцімто намисто загубилося. А тим часом загін вирушив, і вона залишилася в степу; а вона ж знала, що загонові дано наказ вирушати!

І раптом випадково з'являється Сафван, котрий начебто йшов за загоном і, знайшовши Айшу самотньою в степу, посадив її на свого верблюда й привіз на другий день в загін.

До речі, якщо винна Айша, то ще більше винен її батько Абу-Бекр, що видав молоду дочку — їй було тоді вісім років! — за старого, якому п'ятдесят два роки і який до того ж мав цілий табун жінок!

Ледве раз на місяць доходила черга до Айші. А вона ж жива людина, а на півдні, як вам відомо, жінки, як і чоловіки, надзвичайно пристрасні, і ночі такі лагідні й дивовижні. І пророк у пориві нестримних ревностів до Айші й для стримання її від подальшого перелюбу наважився випросити у Аллаха для затворництва жінок такі заклинання:

«О Мухаммеде! Скажи правовірним, щоб заплющували свої очі щоразу під час зустрічі з жінками й зберігали свої чесноти; і правовірницям скажи, щоб не показували їм своїх жіночих прикрас, за винятком тих, які сховати неможливо; щоб ховали свої шиї під покривалами; вони можуть показуватися з прикрасами тільки своїм чоловікам, батькам, тестям, синам, пасинкам, братам, племінникам по братах і сестрах, рабам, старим людям, котрі позбавлені можливості природно спілкуватися з жіночою статтю («Як узнати?!»), і хлопчикам, які не досягли зрілого віку; щоб вони також не били однією ногою об другу під час ходи перед чоловіками, аби не бряжчали їхні ніжні браслети!»

Але не лише Айша, а й інші молоді дружини, не розраховуючи на довге життя старого пророка, завчасно намагалися манірністю сподобатися молодим мужчинам, щоб вони після смерті чоловіка одружилися з ними; і навіть уміло чикали своїми ніжними браслетами; тому, мабуть, цей жіночий вихляс було заборонено.

«Ось як, ви збираєтесь одружитися з моїми жінками після моєї смерті! Ну, постривайте!» — і Мухаммед попросив у Аллаха ще одну заборону:

«Дружини пророка — матері правовірних!» І це здалося недостатнім, бо занадто загально!

«О правовірні, — надійшла конкретніша заборона, — ви не повинні одружуватися з жінками пророка після його смерті, бо це великий гріх!»

А пригода з аравитянкою Асмою? Вона сподобалася пророкові, батько віддав її, і коли пророк у шлюбну ніч

пішов до неї в передчутті нових втіх, вона скрикнула: «Гей, старий, що ти хочеш від мене? Я ніколи не скорюся тобі!»

Пророк вигнав її й на другий день прислав їй розвідне свідоцтво. Його дружини стали заздрити Асмї: а чим вони гірші?! і вони хотіли б піти! Адже багатьох було взято силоміць.

Пророк часто залишав жінок, вирушаючи грабувати сусідні племена під приводом походу проти невірних. Хто може поручитися, що жінки під час його відсутності не мали коханців?

Коран переповнений безглуздими віршами, які свідчать про надмірну пристрасть пророка до жінок, а одного разу він поскаржився на неміч від спарування, і Аллах порадив йому через кур'єра-архангела: «Іж часто пшеничну кашу з кришеним м'ясом ягняти!» Який знавець наш Аллах! І ми повинні читати ці нісенітниці на надгробках наших покійників! Виникає питання: яким повинен постати в нашій уяві всевишній, який бере таку дійову участь в задоволенні любострасних похотей пророка!

А який перл ця сура:

«Якщо пророк побачить якусь жінку й покохає її, то чоловік її повинен розлучитися з нею й віддати пророкові». І це — ваш пророк Мухаммед? І це — ваш Аллах?!

Вельмишановний наш духовний батьку! І ви пишаєтесь пригодою дружини Зейда?! Я не вірю такому божеству і такому її пророкові, не кажучи вже про кур'єра-архангела. Або дайте мені аргументовану відповідь, яка ґрунтується на розумі, або не обдурюйте більше народ, користуючись його неосвіченістю, темнотою!»

Гасан закрити лапки, а дещо залишив поза їхніми межами. Атож, шановний Джелалуддовле, така ось історія! Отримавши цей лист, тлумач ібн-Фаль дуже обурився й одразу ж подався до батька Гасана — царя Велика Надія. Цар лютував — ось тобі й Надія, та ще Велика! На кого він залишає престол? Це могутнє царство?! І він вигнав сина!

Минули роки. І як Гасан зумів повернути прихильність батька, поновити своє право на престол, про це історія мовчить. Після смерті Великої Надії, а правив він майже півстоліття, Гасан зайняв престол.

А чи знаєш, що він передусім зробив? Він зібрав усе вельможне панство царства й народних депутатів на головну площу столиці, поставив там високу трибуну, підняв навколо неї чотири прапори — червоний, зелений, жовтий

і білий — і виголосив промову, яка сколихнула весь мусульманський світ:

«Я ваш цар, за покликом розуму, вважаю за свій обов'язок вказати вам те, що корисне, і те, що шкідливе. Знайте, що світ існує завжди і йому не передувало небуття, і кінця світу не буде! І часу, і простору немає ні початку ні кінця. Пекло і рай — це вигадки людської уяви. Кінцем світу для кожної людини є смерть її. Кожній мислячій людині за вказівкою священного дару людства — розуму треба бути добродійній, благородній і безневинній. Така людина вважається на істинному шляху. Вона може обрати собі спосіб життя, який їй до вподоби, який корисний для її існування.

Відтепер кожен вільний від усяких молитв, постів, ходінь на прощу до так званих святих місць. Присвятіть вашу працю наукам і пізнанню, насолоджуйтесь дарами життя (А ти сам, Фаталі?!), не сковуйте себе догмами, пустопорожніми і шкідливими забобонами, прагніть завоювати високу думку про себе інших народів землі науками, відкриттями, мистецтвом, мораллю, доблесними вчинками. І затворництво жінок — найбільше тиранство. Дайте їм виховання й освіту, не пригнічуйте їх. Також більше однієї жінки не беріть собі. І хто порушить мій указ — тому кара від мене!»

Це був день посту; після проповіді Гасан зійшов з трибуни, сів і одразу ж попросив їсти, першим порушивши піст голодання.

А потім з великою царицею Дурретуд-тадж, Перлиною Корони, пішов головною вулицею країни, і дружина його була з відкритим обличчям.

І її наслідували всі.

Ти питаєш, чує моє серце, чим це закінчилося? Читав я одну повість, шановний Джелалуддовле, про те, як твої земляки обдурили зорі, прочитай, цікава річ. Там, до речі, є відповідь і на це питання.

На превеликий жаль, з намови недругів з сусідніх країн, бо ніяк не могли змиритися, що поряд, по сусідству, революція (Кемалуддовле написав це слово латинськими літерами, а володар листів Фаталі пояснив його з ґрунтовністю вченого-сходознавця, який претендує до того ж на професорське звання; ой, як мріє Фаталі, щоб зарахували його до цього сонму, старався — писав члену Ради намісника Кавказького, «його превосходительству» — ладен скласти відповідний іспит, щоб отримати право бути професо-

ром; ні-ні, не заради грошової вигоди — інтерес мій значно моральніший), так, не могли допустити, що поряд революційна країна, яка надумала відколотися й вийти з послуху країн з єдиною вірою. Зібралися, що робити? Може, організувати похід монархічних країн? Ввести війська й задушити цю вільнодумну країну?!

«Можна простіше!» — обурюється шурин-фанатик, який опинився тут, у мальовничому оазисі, де зібралися глави держав; щоб його сестра-цариця ходила з відкритим обличчям? і щоб мужчини облизувалися, дивлячись на її красу? Вручили йому ніж, благословили на подвиг в ім'я віри й аллаха, і шурин одним ударом у груди убив Алазікріхі-асселама.

Син і наступник Гасана, вихований у душі батька, підтримував в міру можливого попередній спосіб правління, проте він помер при загадкових обставинах. Його наступником став внук Гасана, але він зрозумів, що або смерть йому (до кордонів було стягнуто війська сусідніх держав!), або реставрація старих порядків. І він обрав друге.

Шкода, що твори Алазікріхі-асселама було знищено тодішніми невігласами як єретичні: рукописи спалили, і попіл розвіяли по пустині. У тій самій книзі, де твої земляки ошукали зорі, я чув, що нібито була сторінка, але до моїх рук вона чомусь не потрапила, у якій сказано, що рукописи Алазікріхі-асселама бачили за часів Шах-Аббаса: якийсь Юсиф-шах у золотій скринці зберігав.

Вже полудень, а я, признаюся тобі, вельмишановний Джелалуддовле, втратив віру і в добродійність п'ятиразової молитви. З мене в цивілізованих країнах сміялися! І я їх не осуджую. І ось що я тобі скажу: марність цього безглузлого обряду явна, відвертає увагу від заняття науками, від корисних справ. Зараз людство має тисячу різних занять, де ж тут марнувати час на такі дрібниці, як молитва, дотримання посту, — зубри безглузді догми, вбивай їх собі в голову до отупіння, п'ять годин приділяй молитвам, решта часу — їжа та сон. І це призвело до тих несприятливих наслідків, що промисловості немає, сільське господарство занепало, мистецтво, ремесла, майстерність малорозвинені, науки просякнуті застарілими догмами, і ми відстали й продовжуємо катастрофічно відставати від європейських країн.

Час уже нам знати, що ми належимо людству, яке створено, щоб бути вільним, а не ганебним рабом купки пророків, і досягнути свободи й цивілізації! Якби бідний народ

у стародавні часи вірив вождям і поклонявся їхнім про-
роцтвам, то це ще можна було простити! Але тепер, коли
віють вітри звідусіль, ми бачимо, як марніє людина в
добровільному рабстві, сліпа й глуха до того, що діється
в світі, задоволена своїм послухом і відданістю, вірить
брехливим словам нових пророків, які 'думають лише про
те, щоб довше тримати підвладних у невіданні, жити в
розкоші й задоволенні під охороною всемогутнього воїн-
ства!

Досить, я втомився, завтра 21 день ромазана, і я маю
намір піти в головну мечеть, щоб слухати розповіді трагіка
мулли Джабара про сумну долю наших імамів, про що
я повідомлю тебе в третьому своєму листі. Я хочу з Таврі-
за поїхати в Решт, звідти в Мазандаран, на батьківщину
демонів і німф.

Ой, які підзорні труби продавали в Каїрі, забув купити,
а мені так вона потрібна тут, щоб дещо роздивитися пиль-
ніше! Прошу тебе, зайди до крамниці європейського негоці-
анта, єврей він, це за будинком Різа-паші, й купи мені
підзорну трубу, це зовсім близько, за два кроки від готелю
«Вавілон», і перешли в Решт на ім'я Гаджи-Абдулли
Багдадського, продавця перлин, а він передасть її мені.
Прощай!

І — третій лист Кемалуддовле.

Ні-ні, я не описуватиму тобі сцени голосіння за вбитими
в боротьбі за віру, тобто за владу, за престол, за корону, за
халіфство!.. Ми з тобою вивчали різні науки, зокрема
й алгебру, яка, як відомо, зародилася на Сході (але що нам
від цього?), і я скористаюся для зручності її буквенними
поняттями, а ти додумай за мене: А убив Б, забарвивши
свій злочин у благопристойний вигляд боротьби за ши-
їтську віру. В, щоб позбутися А, убивав його під тим
приводом, що той — віровідступник, який продався сунні-
там і готував змову проти шиїзму а, прийшовши до влади,
поступово з'їдав, немов людоїд якийсь, сильних суперни-
ків, Г, Д, а заодно й найближчого друга Е і, для безпеки,
Ж., хоч він вважався найвірнішим помічником і був ним,
а щодо З...— ні, я не розповідатиму тобі про те, що ти
і без мене знаєш, вигнаний з рідної країни.

Хоча, пробач за відвертість, ти ще сам остаточно не
позбувся ілюзій щодо винятковості свого народу серед
інших народів, у особливому його призначенні. Але марно

не витрачай свого часу на наївні ілюзії, пора й тобі прокинутись!

Ось заходиш ти в дім правовірних, мечеть, звичайно, і помічаєш пана в суконному плащі, з кушаком на стегні з кашемірової шалі, з вовняною шапкою на голові під бухарський смушок, з довгою бородою, фарбованою хною та індиго; думаєш, що, мабуть, порядна людина; розпитуєш сусіда, і справді: знатний правовірний. На обличчі його і в очах такий сум, що, здається, він ходить у жалобі у зв'язку з смертю принаймні батька. Але ні — він сумує, бо колись десь хтось з шийтських імамів загинув у боротьбі за владу.

У другому кутку дуже поважний пан з перснем з блискочого яхонту. Хто? Теж чин. Чи освічений, питаєш? А ти в нього розпитай! І що?

«Освічений?! — здивовано дивиться на тебе. — Дякувати Аллахові, що не заразився ерессю та безбожництвом!»

А ось ще один пан — крутить у руках чотки, щось бубонить собі під ніс: «Нема бога, крім аллаха...», повторюючи це за кількістю намистин у чотках, — поки не перебере намистини, не лізь з питаннями!

Але цить! Мулла на кафедрі! Спочатку про народження імама, тоді про великі подвиги змалку. Наводяться цитати, такі ж безглузді, як і сама оповідь. Про героїчні звершення в юні роки. Як врятував, як допоміг, як напоумив заблудлих, як пророкував. І як підніс прапор шиїзму. І як переслідували. Намагалися убити (замах та інше). І щоразу рятувало диво. Коли ми вийшли, сусід мій спитав:

— Ну як, отримала насолоду твоя душа?

— Яким чином отримала насолоду, якщо я чув нісенітницю? — відповів я.

— Присягаюся всевишнім, чи правду ти кажеш?!

— Але ж і ти сам думаєш те, що і я! — Затнувся бідолаха, не знає, як заперечити, а я йому ще: — Це ж пташина мова, розрахована на пташині мізки.

— Може, — тут втрутився інший, бо перший так і онімів, — тобі сподобається на твій розвинутий смак найскладніше вчення про чотири опори, на яких тримається світ?

— Я знаю про трьох китів!

— Нещасний! Я кажу про опори віри! — і так жалісливо дивиться на мене, що мені самому себе жаль стало. А він додає: — Перша — сам Аллах, друга — Пророк, третя — імами, а четверта — Керім-хан!

— Хто-хто? Оце нещастя?! Цей у кого язик ледве...

— Мовчи, нікчемо! — і так зблід, губи побіліли, озиратся, в очах страх.

— Ага, до речі,— питаю, щоб співрозмовник оговтався,— а як же з Баба? Що ви скажете про нього? Мені казали, що у вас у місті чимало бабітів.

Та в кого я питаю? Співрозмовників моїх немов вітром змело!..

— Гей, стривайте! — кричу їм навздогін.— Гаразд, не про нього розповідайте, а про його посестру, ту, що ходила з відкритим обличчям, брала участь в усіх його повстаннях і захоплена в Казвіні, була умертвля...

Чого ти кричиш, гей Кемалуддовле, сказав я сам собі,— ти ж сам на майдані, і ніхто, слава богу, тебе не чує.

О, наївні бабіти-терористи, котрі мріяли вбити шаха! Але ж чи можна убивством одного тирана припинити любе неосвіченому народові тиранство??! А реформа жіночого рівноправ'я цілком у дусі революції Алазікріхі-асселама. Бо якої шкоди завдало мусульманському світові затворництво жінок! Завдяки надісланим пророкові одкровенням Аллаха, після любовного дастана «Айша-Сафван», мужчини-напівдикуни, позбавлені задоволення в жіночому товаристві, пристрасні до мужолозтва, цій огидній розпусті, що набрала вигляду звичайних несрамотних явищ у житейському житті,— ніхто не гребує ними й не соромиться! Навіть поети у своїх поемах оспівують красу вродливих юнаків, а не юнок, і не соромляться схилити читачів до такої розпусти! І багатоженство з його одвічною ворожнечею й ненавистю між братами й сестрами, що народилися від різних матерів, і між родичами з обох боків. А скільки інших лих від багатоженства — євнухопромисловість, затворництво. А природа тим часом бере своє: оце Айша! оце нестримність східної жінки! тут такі пристрасні!..

Коли ж вийде народ на шлях прогресу й цивілізації? Коли звільниться від деспота, і прийде людина нового способу життя, яку полюбить народ?!. Через тиждень я від'їжджаю в Решт. Звідти, як уже писав тобі,— в Мазандаран! Чекаю підзорної труби! Прощавай!

ПРОТИСТОЯННЯ СВІТІВ

На жаль, Кемалуддовле! — вирішив одразу відповісти на всі три листи Джелалуддовле.— На жаль, нащадок великого Теймурлана! Здається, ти збожеволів?! О боже!

Чого тільки ти не нагородив у листах! О всевишній! Ой-ой-ой!

Ти цитуєш поетів! Це ж неспокійні й шкідливі люди! Як же їм вірити! Фірдоусі?! Рядки, які він написав, викликані тим, що так захотів замовник, котрий надіслав йому тисячу золотих, або тому, що від нього відвернувся Султан-Махмуд, а пригрів Дейлемі, шиїт, який ворогував з Султан-Махмудом! А інший поет, як його? Імаретул!.. Це ж зрадник! І за зраду під час хрестових походів хіба не він запросив франків на завоювання Єгипту? був повішений! А історики, яких ти цитуєш, цей ібн-Халдун, на якого ти посилаєшся, хоч і не називаєш, а він, щоб ти знав, з роду Омаїдів, Абу-Саф'ян його дядько, а Муавіє його двоюрідний брат. Предки ібн-Халдуна під час переслідування Омаїдів втекли із Сирії, опинилися в Африці, згодом в Іспанії, і тому вся його історія упереджена, а жодному слову його не вірю.

І цього негідника і еретика Алазікріхі-асселама ти наважуєшся вихваляти?! Як же рука твоя не отерпла і язик у роті не відсох?! Батько його Велика Надія недарма скарвав на смерть сотні його adeptів, десятки людей вигнав з країни, хай буде з ним божа благодать! Поки був живий батько, цей твій підкидьок і виродок не смів писнути зі страху! І чого домігся Алазікріхі-асселам? Він кинув країну своєю революцією у вир розгулу, розпусти й хаосу. Чистили й чистили після нього, лише недавно, здається, вичистили, та й то не до решти ще.

Слава, слава тобі, Кемалуддовле! Слава, о внуце славного Бабер-шаха! Якщо в крові Теймурлана була така філософія, як у тебе, то чому вони, царствуючи понад триста років, не помічали жахів деспотизму у власній країні?! Не піклувалися про своїх земляків, щоб врятувати їх від невігластва. Чому ж не сказали їм, що соромно тримати повій у публічних будинках для вельможних мисливців? Чому ж не сказали їм, що зусилля стримувати дихання за якимсь безглуздим обрядом й такі речі, як самокатування, мовчання протягом семи років, тримання рук на голові нерухомо роками більше, ніж будь-яке невігластво?! Чому не сказали їм — чи ти заперечуватимеш? — що вести безплідних жінок до духовних учителів і просити їх злягатися на очах у своїх чоловіків для дарування їм дітей більше, ніж огидно?!

Що... — чи це теж маячня? — що... що... — Так поспішає, що не розбереш!

І ти, не помічаючи всього цього в себе на батьківщині, таким критиканом на чужині став! Молодець же ти який! Прийшов співчувати нам, слава, слава тобі!

Я по-дружньому радив тобі. Бо ми обидва з тобою, вигнані з рідного краю,— друзі у нещасті (ти розповідав, пам'ятаю, як тебе виселили, посадивши спочатку в тюрму, а потім — у фаєтон! на кордон! і — геть! майже як мене! з тією лише різницею, що я сам мріяв втекти!) Але щоб виробляти таке?! «Ходи до нас, я сказав тобі, побував серед наших єдиновірців-шиїтів! не скигли! ти замучив мене своїми елегійними зітханнями! Ходи, щоб хоч трохи розвіяти сум і печаль!» Але не сказав тобі, щоб ти пішов і похитнув підвалини нашої віри! щоб ти зруйнував її!

В усьому світі, ти це добре знаєш! кожен народ обрав собі якусь віру, як же інакше?! Якщо істинні інші віри, то чим гірші ми? Покажи, де, в якому краю немає тих безчинств, того фанатизму, про які ти так нестримано пишеш?! На Півночі немає (в Росії)? На Заході (у Франції, а де ще?)? Якщо ти визнаєш, що всі віри неправдиві,— то що ж? я, може, і погоджусь. І нагадаю тобі східне прислів'я: «Коли біда на всіх — вона стерпна!»

Багато народів вірять у воскресіння одного померлого індивідуума з мертвих і вознесення його на небо. А якщо ми вважатимемо одного з індивідуумів не померлим, не зниклим до пори до часу з людських очей, то невже від цього земля поб'є грім і вона похитнеться?

Слава, слава тобі, Кемалуддовле! Я і не знав, що ти такий філософ і такий політик, який вбачає в деспотизмі велику шкоду, а вважає корисним для нації мітинги, радить монархові заслужити, ой же й розсмішив ти мене! любов народу своїми добрими діяннями, давши йому досконалу конституцію, де слово реальне, а не ілюзорне (?!!), забезпечити справжню, а не уявну рівність людей. Увесь готель «Вавілон» струснувся від мого реготу!

Гей, Кемалуддовле! Але навіщо ти читав такі проповіді своєму батькові, аби він прислухався до твоїх порад й не допустив, щоб ти і твої брати не поневірялися по чужих краях, залишивши країну на розкрадання й грабунок? Чи ти дієш за принципом: «Кажу тобі, донечко, а ти слухай, невістко!»?

До речі, ти згадуєш книжку мого земляка, але він, скажу тобі відверто, еретик гірший за тебе! Але ж Сальмі-хатун, котра дорікала своєму чоловікові, ні-ні, не Шах-Аббасові, буде він її слухати, а Юсифові,— таки казала правду!

Так ось, я нагадаю тобі, а ти випиши їх стовпчиками, визубри, як колись зубрив Коран, прочистяться твої мізки й спаде з очей полуда, — справді, хто повертається в рідний край з мандрівки по чужих країнах, роздирається сумнівами. Так, і від Сходу ти відійшов, і до Заходу не пристав, як той дивак (Юсиф чи Фаталі? або ще третій?!), який надумав — о, маячна думка! — випробовувати історію, повівши Схід шляхом Заходу і ввергнувши благословенний край у вир страждань!

Ні, вони ніколи нас не зрозуміють, бо благо у їхньому розумінні — це зло в наших очах, а в чому вони бачать порок, у тому ми бачимо добротність.

Поміркуй сам і не будь прискіпливий, якщо не в тій послідовності я покажу відмінність між нами і ними (мені ніколи, а ти не полілуйся й відділи важливе від другорядного). Так ось, друже Кемалуддовле:

ми, азіати, голимо голови, а вони, європейці, відпускають волосся; ми завжди сидимо дома в шапках-папахах, а вони — простоволосі; ми їмо рукою, а вони — ложкою, ми приймаємо підношення відкрито, а вони, так було, в усякому разі, донедавна, потайки;

ми не можемо без проводиря й наставника-аксакала й віримо усьому, що нам скажуть наші вожді; а вони не вірять нікому й нічому, у них кожний порізно, а те, що кажуть уста, не чують вуха; так, у нас головне — віра й падишах, — роби, як підказує віра, і слухай, що каже падишах, живи тихо, сумирно, дякуй всевишньому за шматок хліба й кварту води й не гніви долю, якщо вона тебе чимсь обділила, бо так написано на твоєму чолі; а вони завжди сперечаються: і з богом, і з падишахом, і з самим собою; завжди невдоволення, непослух, зухвалість і протест, мовляв, захочу — на голові ходитиму й ніхто не посміє пальцем на мене кивнути;

Ми живемо задоволені сьогоднішнім днем й не заглядаємо в майбутнє, бо за нас думають інші, а їм, бестіям, усе не так: і перевертають усе, звертаючись до минулого! І в сьогоденні, мов жуки, копаються, і майбутнє їх хвилює;

У нас чоловіки мають багато жінок, а в них жінки мають багато чоловіків; у нас жінки запинаються в чадру, щоб обличчя свої заховати, а в них жінки виставляються напоказ, і це виклик безсоромності й ознака розпусти; у нас жінка плентається за чоловіком, а в них чоловік пропускає попереду жінку; у нас усі — раби падишаха, а в них і

в падишаха каміння кидають; ми ідемо від скатертини ситими, а вони — голодними;

у нас інтереси маси (ти скажеш «юрми», нехай буде так!) вищі від інтересів окремої піщинки) знаю, ти й тут скажеш вимудруване — «індивідуум!»), у нас загальне — все, окрема особистість — ніщо, а в них, як ти вже здогадався, — навпаки.

Який корінь, такі й паростки! І кожна квітка на своїй стеблині розпукується. У мене сусід гяур, він якось мені: зі своїм статутом, каже, у чужий монастир не лізуть!

А вже цим доказом, гадаю, я тебе доконаю, невже ти не знаєш, що негри зображають чорта сліпучо білим? І не те ще я припас для тебе! У нас сунніти і шиїти, а в них католики й протестанти, а ми, до речі, не знищуємо суннітів, як це зробили (і тепер роблять!) католики, винищивши гугенотів напередодні дня святого Варфоломея, навіть гугенотку-королеву Наварри, нагадую тобі її ім'я, щоб переконався, що кажу правду, — Жанну д'Амбре, було вбито отруєною хустиною (підкупили аптекаря!); а ось ще: ми, як аллах велить, без носовика обходимося, ген скільки довкола пустирів! а в них — носовик! Але звідси, здалеку, бачу твою зухвалу посмішку — горітимеш у пеклі за свої сумніви!

У вухах Фаталі, поки його рукою виводив Джелалуддовле свою відповідь Кемалуддовле, бринів голос Мірзи Гусейн-хана. Ще в Стамбулі, коли Фаталі гостював у нього і їхні стосунки не були нічим потьмарені, Мірза Гусейн-хан, начебто їхню розмову підслухав трохи не сам шах, пристрасно переконував Фаталі:

— Ми — це ми, і нам не личить міняти свій випробований віками спосіб життя й копіювати, як це намагаються робити османці, західні звичаї. Чи нам учитися у Заходу?! Людину, яку ми називаємо зловредним демагогом, порушником спокою, одне слово, того, хто вижив з розуму й заслуговує в найкращому разі вигнання або заслання (а решту подумай сам!), там у них, називають, — Мірза Гусейн-хан скривився, — борцем за справедливість (ти реготатимеш, я знаю, — пише Джелалуддовле своєму другові)! Більше приклади наводити не буду, але згадаєш мої слова, Мірзо-Фаталі, напередодні нашого вступу в чотирнадцяте століття мусульманського літочислення: якби люди всіх прошарків збагнули зміст ісламського правління, яке панувало лише кілька років за Магомета тисяча двісті літ тому, то підвалини всіх шкідливих течій було б знищено. Уся

Європа, увесь Захід, повір мені, друже, рано чи пізно піде шляхом ісламу!

— Мірза Гусейн-хан,— заперечив тоді Фаталі,— але як можна запліщувати очі на бузувірства деспотичної влади? фанатизм вождів ісламу? розгул черні? Ні, нам не обійтися без серйозних соціальних змін. Реформація на Заході...

— Реформація? — засміявся Мірза Гусейн-хан.— О наївний друже! Азіатові не вистачає уяви, щоб допустити, що на світі взагалі можливе якесь інше правління, крім деспотичного, так уже й буде, я вживу це твоє улюблене слівце!

Фаталі розвів руками: що сказати Мірзі Гусейн-хану...

— А ще запам'ятай: найбільша річка Аракс, найбільше місто Тавриз, увесь світ заздрить Парижу, а Париж заздрить Тавризу!

Але час повернутися до Джелалуддовле, аби не висохло чорнило на кінчику пера.

— Заради бога,— пише й пише свій лист Джелалуддовле вельмишановному Келалуддовле,— повертайся мерщій, і ми продовжимо, обидва вигнані з рідних країв, диспут тут, попиваючи духмяний чай з грушеподібних скляночок і дивлячись на яскраві зорі. Побоююсь, щоб ти не став призвідником ще більших безпорядків — від тебе можна всього чекати на світі. Як то кажуть: не впорався з віслюком, б'є по сідлу!

Тепер же я таки напевно скажу: і добре зробили, що вигнали нас! І тебе передусім — адже ти запеклий агітатор проти нашої релігії! Нехай опоганяться могили батьків і тих франків, з якими ти був у спілці й товаристві й навчився в них всіляких непридатних для нас вигадок і дурниць. Мені здається, що ти й справді звихнувся — як би тебе не запроторили в божевільню.

Я відтепер зватиму тебе не Кемалуддовле — яка ж ти Досконалість Держави?, а Нуксануддовле, Вада Держави! Благаю тебе, повернися!

Я отримав в'язку ширазького тютюну, що ти його надіслав мені, який же аромат! а підзорну трубу, як ти і просив, купив у єврейського грамотія в наріжному будинку неподалік від «Вавілона» й послав на ім'я продавця перлів Гаджи-Абдулли Багдадського! Прощавай!

Про бабідів і їхнє повстання жодного слова! Буде він проти ночі сон собі псувати цими бунтівними бабідами! І чого вони домоглися? Битися головою об грубу стіну — навіщо?

А про те, що Кемал і Джелал (в дужках «уддовле»)

сперечалися про бабідів в готелі «Вавілон». Фаталі не знає, як не знає й про те, що вони — ось що дивно! мають книжку про бабідів Мірзи Казембея «Баб і бабіди», славнозвісного католика, СПб, 1865, з власної книгозбірні Фаталі, з дарчим написом автора. Фаталі її шукав, усю шафу перекинув, та так і не знайшов (може, Чаклун?!), а поміж сторінок — аркуш, на якому Фаталі писав по-російському (на жаль, російської не знають ні Кемал, ні Джелал, і навіть в усьому готелі «Вавілон», де на стіні часом можна ящірку побачити): «Ось вам, графе (чи не для Сологуба цей аркуш призначався?), ще одне еф, «Фітрат», вчення, яке проповідували бабіди, — звільнення від іга закону!»; якби навіть знали вони російську, і тоді б не розшифрували б.

І ще поміж сторінками книжки вкладено дві виписки: одна з книжки, де Мірза Казембей порівнює цей рух з «історією, — Фаталі додав: повстанням! — Стеньки Разіна і навіть Пугачова», а друга з російської газети «Голос» (від 28 квітня 1865 року): «Новий твір вченого професора набагато виграв би, якби автор не торкався деяких сумних!)! знак оклику Фаталі) подій (знову рукою Фаталі: повстань!), що не мають нічого спільного з безглуздим бузувірством перських фанатиків: у їхньому вченні помітні політичні, соціальні, навіть комуністичні тенденції, протест проти жадливого устрою перського суспільства. Баб — це звичайнісінький юродивий, як наші афоньки, жалюгідний іпохондрик, який видає себе за двері до істини» («натяку» — рукою Фаталі! — «злякалися!»; добре, що мови не знають!).

«Куди ж поділася книжка?» — переживає Фаталі, це ж подарована! непокоїться і за аркуш (чи не думав його включити в «переписку» як «власника» «Листів»?!).

РІК ЗАЙЦЯ

А тепер, як власник цих листів, я, Фаталі, не можу не сказати кілька слів, щоб у майбутньому уникнути непорозумінь.

Тільки-но в моїх руках опинився примірник «Листів», я так розлютувався, що трохи не порвав їх і не спалив, бо до цього звик! Але потім подумав: а яка з того користь, що я гарячкуватиму? Хіба мало я спалив всіляких паперів? І припустімо, що я роздер на шматки один примірник,

але ж залишилися десятки й сотні інших, ланцюжок переписувачів невже обривається на мені? А може, настане час і я скажу — тисячі!

І я відмовився від свого наміру!

Отже: покажи ці листи тим, на чесність, благородство, здоровий глузд яких ти цілком можеш покластися; а великовченим запропонуй, щоб вони написали критику, — вже хто-хто, а я знаю, що цього хоче Кемалуддовле, — але критику ґрунтовну, доказову, аргументовану.

Справа, за яку взявся автор, — розвінчати основи деспотизму й догматичної віри, — ніким більше не досліджувалась, за винятком Алазікріхі-асселама, та ще одного дивака, який за велінням долі опинився на шахському троні. Коли були живі вожді шиїзму, ми зі страху, боячись їхніх мечів, прийняли їхню владу, а тепер, коли вони перетворилися в прах, ми все ще перебуваємо в рабстві їхньої пам'яті й навіть пишаємося, що ми — раби! О, недорозвиненість розумових здібностей!

До речі, так співпало, що Кемалуддовле винайшов особливий алфавіт на зразок європейських з вживанням латинських літер — і зручно і без надмірних крапок... І згадав Фаталі, як одного разу пізно увечері повернувся додому, забувши попередити Тубу, що піде з Кайтмазовим у театр, дивитися «Горе з розуму» (трохи не вся канцелярія пішла тоді на бенефіс панни Васси Петрівни Маркс), і Тубу — ніколи раніше не питала, а це раптом:

— Фаталі, чого ти так пізно з роботи?

— Вибач, Тубу, — жартома відповів Фаталі (а потім сказав, що був у театрі), — я ніяк не міг проставити всі крапки в слові пенджшанбе, тобто четвер: дюжина крапок у одному слові! Поки проставляв, глядь, а вже нікого немає в канцелярії...

Атож, без безлічі крапок та без інших гачків, і голосні є поміж приголосними, щоб зрозуміти, про що написано й до чого закликається.

Я подумки ставлю між *гг* два *о*, щоб прочитати *Гоголь*, є така велика людина (я думав перекласти його, але хіба дозволять?!), а ти два *е*, і вже читаєш ім'я іншої великої людини — *Гегель*) на жаль, ніяк Фаталі не осилить, а тим більше з голови на ноги поставити), і навіть *Гогель*, воєначальник, з яким Фаталі знайомий, — генерал у Головному штабі служив у роки Кримської а ще хтось надуметься поміж приголосними поставити подумки, якщо зго-

лоднів, о і а, щоб отримати смачну перепічку зогал і одразу ж, забравши з дека, з'їсти.

Любий брате!

«А хіба листи ще не відіслано? І хто кому пише? Фаталі — Кемалуддовле чи Кемалуддовле — Фаталі?»

Зло панує й пишно цвіте. А ми все це розуміємо, бачимо, поміж собою обговорюємо, обурюємось, ганьбимо, всі-всі! Але мовчимо! Підтакуємо. Ведемо подвійне життя, підле й лицемірне! Доки?

розум не визнає, коли мудреця, який жив колись, звичайну людську істоту, перетворюємо в святого! Але спробуй довести, що це безглузда: із забобного страху тебе вважатимуть навіженим або демагогом. Але скажи їм: до появи справжнього пророка, який являє божество, на землі існувало багато псевдорелігій у різних виглядах ідолопоклонства: чому ж всевишній терпів їх стільки тисячоліть? А чи не вигадали заповзятливі честолюбці, що були одержимі сверблячкою нетерпіння й намагалися будь-що утвердити свої егоїстичні цілі, від якоїсь неповноцінності — фізичної або моральної?

— О, атеїсти! — кажуть нам.

— О, бунтівники! — кричать нам.

— О!.. О!!!

— Ах ти безпутний еретик!

А тепер два слова про причинність буття.

Богослови доводять, що всяке буття має предумовою якусь причину, бо воно не могло створитися само по собі. Отже, світ, як буття, потребує причину, і ця причина є творцем його. Натуралісти заперечують: але тоді сама причина повинна потребувати іншу, друга — третю, третя — четверту й так далі до безмежно неперервного ланцюга причин; якщо ланцюг де-небудь перерветься, то тоді взагалі руйнується теорія причинності буття. Богослови вигадали нову хитрість: буття ми вважаємо подвійне, кажуть вони; одне не потребує причини, абсолютне й самобутнє, це — бог; друге потребує причину, бо не абсолютне й не самобутнє, це — світ.

Ач, який хід вигадали! А ми скажемо так: субстанція буття є протилежністю небуттю; отже, вона в своєму походженні не потребує якогось іншого буття і є єдина, ціла, всемогутня, досконала, всеосяжна істота, і воно, це буття, не потребує причини для свого існування. І нема необхідності, крім цього існуючого світу, уявити спочатку якесь інше невидиме буття, давши йому назву бог.

А, приборкати треба! Вирвати з корінням! Щоб жодної насінини! Але ми були і є! І надалі щоразу народжуватимемося, поки шлюбними путами зв'язані догматична віра й деспотична влада, що пригноблюють дух і плоть!

Де це я можу видати? Кому показати? Оригінал рідною, тюрксько-азербайджанською, фарсі та російською мовами. Можна латинськими літерами — в друкарні намісника, — замінивши деякі російськими.

Кайтмазов хитає головою:

— Ні!!!

— Чого ж це кричати? Ні — то ні.

П'єси понівечено. Повість про Юсиф-шаха немов пройшла через ніж євнухопромисловця. Ще коли вона була написана: «Дозволити видання тюрксько-азербайджанською?! Гмм... А що каже Кавказький цензурний комітет? Не можуть чи не хочуть самі дозволити? Щоб я?! Я всією душею. Пишіть клопотання в Головне цензурне управління! Я ваше прохання підтримаю!»

І Фаталі написав, як належить, у Головне управління у справах друку. А воно послало на висновок східному цензорів Санкт-Петербурзького цензурного комітету. Але що пише тифліський губернатор? Незрозуміло: то по підкові, то по голівці цвяха. Дуже подобається це пислів'я столичному цензорів — мовляв, ти взявся підкувати коня, а молотком то по підкові, то по голівці цвяха, теж мені, коваль!

«... не можу не висловити, проте, — пише в секретному посланні тифліський губернатор у заключній частині, після того як досить-таки тепло відгукнувся про особу Фаталі, — що розвиток літератури тюрксько-азербайджанською навряд чи сприятиме меті зближення й злиття туземців з нашим народом. Тюрки найменше від усіх піддаються злиттю. А розвиток літератури їхньою рідною мовою може лише пробудити в іногородців національну самосвідомість і — може бути, більше того — політичні мрії, — тим більше що російською мовою і п'єси і оповідання про Юсиф-шаха видано.

«... якби навіть не було відповіді тифліського губернатора, — пише у висновку столичний східний цензор, клопотання треба було б відхилити, бо дозвіл на видання сприяв би тільки об'єднанню розкиданих по всіх кутках імперії тюрко-татар, тоді як у інтересах уряду, що слабкіший зв'язок між ними, то краще». А східний цензор у столиці забув, що йдеться про випуск однієї лише книжки про лжешаха, —

у нього заздалегідь було підготовлено стандартну відповідь на всі можливі прохання про дозвіл як окремих, так і періодичних видань, і відповідь придатна була на всі випадки життя: і що стосується прохань новоявленого Фаталі.

І зріє, давно визріла ідея,— Фаталі пише видавцеві: «Може, російською, га?» Ні-ні, це не переклад. Усі — оригінали: і тюркською, російською, з допомогою Адольфа Берже, і фарсі! Залишив у тюркському оригіналі:

«Що робити? — ви питаєте.— Як бути з тиранією і рабством? Позбутися! Здійснити революцію!»

— Ви збожеволіли, Фаталі!! — трохи не знепритомнів добродій Адольф Берже, коли Фаталі йому тюркською текст вручив.

— Але...— несміливо заперечив Фаталі.

— Нізащо не можна залишити! — І своєю рукою,— слухати вас не буду! — викреслив. І так нервово, що папір порвав. Розхвилювався. Вельмишановний Адольф Берже, як же йому відмовити?

«Я вважаю, що цензура,— пише Фаталі видавцеві Ісакову,— не перешкоджатиме виданню цієї моєї книжки, бо в ній немає жодного слова проти нашого уряду (?!!, знаки Фаталі) і проти християнства БІГБІЙ!!, (знаки Чаклуна), тим більше не писати ж справді, що я ворог всілякого релігійного дурману, проти релігій взагалі — усіх!.. але я нічого не втрачу, якщо трохи підсолоджу слово в приватному листі: аби тільки видати!! (мусульмани переконаються в цілковитій перевазі християнства над ісламізмом (аби вийшли «Листи»!!)); з самого початку й до кінця книжки вихваляє спосіб життя європейців (але ж ми всі, і ви, і ми, ой ще які далекі,— та ж самісінька азіатчина!..), їхню мораль, гуманність, правосуддя, закони, осуджує грубощі, жорстокість, аморальність і варварство мусульман (ви, мовляв, видайте, і тоді мусульмани «зіллються з російським народом»; з тими — так, з вами — ні, пашою-ушою-мундири! ніколи!); зникне назавжди дух фанатизму й мюрадизму — магічне слово, а раптом спрацює?! ви невдовзі побачите, що чутка про цю книжку швидко піде по світу, і кавказькі продавці книжок безперервно отримуватимуть від — кого ж? революціонерів? бунтівників? незадоволених деспотичним способом життя? яке знайти слово, поки чорнило не висохло на кінчику пера?! ось знайшов! — отримувати від скептиків (!) у східних державах таємні

замовлення, не треба б було цього «таємні», але скільки можна переписувати листа?! про надсилання примірників.

Але коли понад усяке сподівання цензура надумає допустити якісь зміни, то в такому разі,— тут треба рішуче! досить допускати, щоб калічили! — я прошу повернути мені, бо я ні на жодні зміни не згоден! Я тільки власник цієї книжки, а не автор, я прошу не згадувати про мене, бо я не хочу викликати на себе гнів і ворожість моєї нації, яка в теперішньому своєму неосвіченому стані,— так, так, саме це! гіркі слова, розуміє Фаталі, але правда: як закінчити думку? сказати про те, що все-таки настануть, хай йому грець, настануть інші часи, коли зрозуміють, а саме це залишиться, а згине крамольне, солоденьке, рабське, брехливе, ці тріскотливі драми, ой же як хвалили їх в Петербурзі, сентиментальні романи, що зволите, продажне, барабанний дріб, який оплачується чинами й нагородами,— притупляти, гасити, присипляти, оглушувати! але ж зрозуміють колись, що задля користі нації я піклуюся! ще є ілюзії, і вони не покинуть Фаталі ніколи, він, ворог чудес, вірить у диво й мріє: можна дати,— і пише, і пише Фаталі свого листа видавцеві,— ілюстрації; якби я був художником, я б намалював Алазікріхі-асселама, який поставив на головному майдані столиці чотири різнокольорових прапори довкола трибуни, де він стоїть і урочисто виголошує народові реформацію; а може, сцени релігійної містерії фанатиків? і вибрати гарні, розбірливі й недрібні шрифти?

Хто видасть? Які східні країни насміляться?! Немов пустеля навколо, і самотній Фаталі! Скільки людей зникло — їх не знайшли ні живими, ні мертвими: і Хачатур, і Мечислав, і Олександр. І навіть Чаклун десь подівся, зник, випарувався!

Пустеля!

Вже час з'явитися, вийти назустріч Азраїлу, він же в дорозі.

Обіцяв сприяти Адольф Берже, він щойно видав свій персько-французький словник. «Дуже вам рекомендую, ви, здається, шукаєте вчительку французької для вашого Рашида, мадам Фаб'ен Фініфтер». Вона вся кругленька, і обличчя, і очі, і окуляри, великі й круглі. «Може, допоможете в перекладі французькою, га, мадам Фаб'ен Фініфтер?»

«О мусье Фаталі, ми невдовзі зможемо вдвох з вашим Рашидом...»

Рашид вже почав розмовляти по-французькому — чи не сон це, аллах?!
І ти ще посмів мене згадувати?!

Маленькі, маленькі надгробки, на яких уже зелена плісень, на кладовищенському пагорбі, але вже вичерпалися сили в Тубу, тільки три дочки та два сини, але незабаром, зовсім незабаром пройде нова хвиля холери й забере двох дочок й одного сина, і залишаться лише син та дочка!

Рашид має успіхи, він завів зошит для російських слів, і там — нещодавно Фаталі перегортав його — вже їх сотні, надто вразили три: *каверзы* — наклеп, плітки, зачіпка; *ворковать* — гомоніти по-голубиному, *горемика* — той, хто зазнав лиха, щоб ти не знав його, як твій батько, подумав Фаталі.

І уроки французької. Фаб'єн Фініфтер не покидає вірші Олександра Дюма, він приїжджав нещодавно, і вона переклала ім. Бестужева його кумир, і він об'їздив усі міста, де той жив, був у Дербенті, об'їздив Карабах, в захопленні від Ханкизи, збирається в Адлер; і про дербентське кохання Бестужева розповідає, і вірші на могилу його коханої, спочатку по-французькому, Фаб'єн Фініфтер мерщій записує до свого зошита, лише чотири рядки: «Так, ми зможемо удвох невдовзі перекласти вашу п'єсу про Чаклуна!» З Рашидом тільки по-французькому, і він жваво відповідає їй. Синові — чотирнадцять, правильніше, пішов чотирнадцятий, квапиться Фаталі й хвилюється, аби з ним чогось не сталося, — не забув Фаталі, як вони рятувалися в садах Гянджі від війська чи то Аббас-Мірзи, чи то царя, він бачив, як зіштовхуються чужі війська на його рідній землі неподалік від могили Нізамі Гянджеві.

Але чи міг він тоді подумати, що настане день — і його дочка Ніса-ханум стане дружиною онука Фаталі-шаха й опосередковано через онуків уже самого Фаталі увійде до родовідного дерева шахської династії. Тричі брався Фаталі, щоб накреслити, щоб не заплутатись, генеалогію шахів каджарської династії, і снаги не вистачило докреслити: двісті дітей у Фаталі-шаха. Але ж тут позначаються і його власні нащадки, коли він віддасть дочку за онука Фаталі-шаха — Ханбабу-хана, який прийняв царське підданство; це син Бехман-Мірзи, з яким — і з Хаджи-Муратом! — Фаталі сидів у ложі тифліського театру, слухаючи італійську оперу. Настане час — докреслить генеалогію (коли народяться у Фаталі онуки!).

Може, все-таки насміляться російські видавці? Часи вже

інші настали, здається, весняні дні? Навіть Кемал Гюней у Стамбулі, вже, здавалось би, що йому? — майже привітав Фаталі, коли сказав: «Так, у вас великі зміни очікуються, мені ще в полоні *мужики* казали, нібито цар дав волю селянам».

І рудий син сусіда Алі-Турана, Фазил: «Я в Лондоні читав!»

Але що з ними, видавцями?! Давно мовчить петербурзький: що ж ви, вельмишановний добродію?!

І ти мовчиш, мій Рухул-Гудс, мій Мелкум-хан! Але чого ти мовчиш, га? Може, нові підступи долі? Двічі фортуна виручала: визволявся з пазурів шаха-деспота.

Поголос про «Листи» вже пішов. Ще в Стамбулі, коли тільки визріла ідея й перші рядки «Листів»,— але як їх впізнали? — на прийомі з нагоди від'їзду на канікули царського посла військовий аташе Ірану в Туреччині Абдулвахаб-хан спитав у Фаталі:

— Я чув, ви якісь вулканічні листи пишете?

Фаталі аж поперхнувся:

— Звідки ви про це довідались?

— А мені Мохсун-хан (а він і гаджи, і шейх) сказав, ви, напевно, чули, його нашим послом у Лондоні призначено, дуже-дуже захоплювався вашою сміливістю! Якщо виявиться у вас зайвий примірник, радий був би мати!

— Я люблю Мохсун-хана, ладен цілувати його очі, але в судний день схоплю його за поділ і скажу йому: «О вельмишановний Мохсун-хан, що ж ви на мене наклепи зводите, видаючи мене за автора «Листів», тоді як їхній автор — індійський принц, син Овренг-Зіба Кемалуддовле, та іранський принц, син Шуджауддовле Зіллісултана Алішаха Джелалуддовле, і вони обидва, двоє друзів, перебувають зараз у Багдаді й мешкають у готелі «Вавілон»! (а потім змінить їм місце проживання: в Стамбулі думав про Багдад, а в Тифлісі, коли засів за листи, зупинив вибір на Каїрі). Я ж тільки власник листів, переклав з фарсі тюркською, щоб написати на неї критику, а з мого тюркського перекладу, уявіть собі, якийсь дивак знову переклав мовою фарсі!

«О Фаталі! — читає він в очах співрозмовника. — Який же ви вигадник! Мені казали раніше, а я не вірив! Мовляв, нехай так, — багатозначно усміхається військовий аташе, о, ці підступні перси! — хоча ніякого такого іранського принца, за індійського не ручаюся, немає ні в Тегерані, ні в Таврізі, ні в Багдаді!»

— А все-таки надішліть, якщо є зайвий, примірник!

«Я б, звичайно, вам надіслав»,— думає Фаталі вже в Тифлісі, думає, а вже послав! в самісіньке лігво! І листа на додачу. «Я певен, що після прочитання «Листів» не захочете підтримувати зі мною стосунки».

Стрілу випущено з лука. І, як очікував Фаталі,— ні слуху ні духу!

Знає, що після «Кемалуддовле» буде пустеля, друзі нові й друзі давні розбіжаться, щоб не накликати на себе гнів і біду: спілкуватися з еретиком? атеїстом? огудником? проти аллаха! пророка! тиранів!

І ще примірник у Лондон, послові Ірану Мохсун-ханові: туди їде його брат Мамедага, але ж поштою не пошлеш — цензура!

«Чи не завдяки вам,— пише Фаталі Мохсун-хану,— і вашій похвалі, добрим вашим словам я зажив такої слави серед ваших високопоставлених?» Але ж слава подвійна — від якої сахаються, навіть коли ловлять витрішки: «Поглянемо, що це за дивовижна птаха?!»

І все-таки надіслати! Нехай «Кемалуддовле» працює хоч так.

— Але є в мене умови! — завершує Фаталі; чи буде Мохсун-хан дотримуватись їх! — Називайте справжнє ім'я автора тільки тим, хто вміє берегти таємницю.— *Щоб східна людина та берегла таємниці?*! — І давайте читати ви тим, у чю порядність ви вірите! І попросіть тих, що читатимуть, щоб вони написали аргументовану критику.— Хоч би таким чином поширити ідеї «Кемалуддовле»!

Краща пропаганда — критика, це ж відомо.

«Надсилаю вам листа без підпису й дати!» І після: «До речі,— потім карався, та що з того, коли листа вже надіслано,— Государ Імператор надав мені чин полковника».

Ось і опиши, як урочисто це було обставлено: писклявим голосом прибулий із столиці чин зачитав наказ військового міністра генерал-ад'ютанта Мілютіна: «Надається звання за відзнаку по службі (додав би ще «...за написання зухвалих листів») в іррегулярних військах з підполковника в полковники міліції, яка перебуває при Кавказькій Армії, і його, Фаталі, ім'я після урочисто виголошених слів про те, що «Його Імператорська Величність у присутності своїй «Санкт-Петербург січня 23 дня 1873 року зволив віддати такий наказ».

«Знову заховатися за Мундиром? А може, досить? — докоряє собі Фаталі.— І надати вагу своїм словам?!»

Згадав, як з Чаклуном про ордени гомоніли. «Навіть до п'ятидесятиліття?» — мабуть, ніяких орденів не отримано, питає Фаталі. «Таке скажеш! — здивувався Чаклун, який звук до всяких поворотів долі.— За які заслуги перед Царем і Батьківщиною?!»

Вже шістдесят минуло Фаталі, спитав би у Чаклуна, але він, на жаль, давно не з'являвся; Чаклун неодмінно сказав би: «Може, за «Кемалуддовле» тобі нагороду?!»

Так, надіслав листа до Лондона, Мохсун-ханові, попередив його про свої умови, навіть похвалився, що полковником буде,— цвинтарне мовчання! Прочитав? Прочитали?.. Пустеля!

Взяв примірник, від'їжджаючи за новим призначенням послом Ірану у Франції, Мірза Юсиф-хан, приятель Фаталі, в минулому перський консул у Тифлісі. І його частка в «Листах» — радився з ним не раз Фаталі, перекладаючи свій твір мовою фарсі.

А саме в ці дні навідався до іранського посла в Парижі Мірзи Юсиф-хана відомий петербурзький сходознавець — професор Мірза Казамбей, той, що прийняв католицизм (пресвітеріанство?), не жита, роман!! «Був Казамбей,— пише Мірза Юсиф-хан Фаталі, прочитав «Листи», не з усіма ідеями Кемалуддовле погодився (а з якими? — та про це в посланні жодного слова), але двічі вигукнув: «Ой же славний хлопець Кемалуддовле!» Мірза Юсиф-хан послав Фаталі примірник «Листів», який читав Казамбей і зробив сам у ньому помітки; посол вважає, що треба «дещо» вилучити (але що?) і тоді ніяких перешкод для видання не буде. Лист Мірзи Юсиф-хана надійшов, а «Листи» пропали.

Мірза Юсиф-хан заспокоює Фаталі: що ж ти хочеш? адже рік зайця настав — мовляв усі в біганині, вовки полюють у полі, а зайці полохливо ховаються.

А через рік Фаталі писав Мірзі Юсиф-хану в Париж, нагадуючи про настання року лева,— мовляв, дужий душить слабосилого; писав, не знаючи про те, що лев з мечем, зображений на шахському знамені, задушить невдовзі і самого Мірзу Юсиф-хана!.. Посол змовчав, а потім настав рік змії, і треба ж, щоб саме цього року — адже забобонний Мірза Юсиф-хан! — щоб наверхлась йому на думку нездійсненна ідея: ось так, надихався вільного французького повітря! поквитається з ним шах у Казвинській в'язниці!

«Та ні ж, не можна! — пише Фаталі в Париж Мірзі

Юсиф-хану.— Щоб конституція та на основі Корану?! Це ж знущання! Як можна поряд два протилежні поняття: Конституція і Коран! Соціальний прогрес і релігійні догми! Це фікція і фразерство!»

«Любий мій» — так звертається Фаталі до нього: любить за його розум, чистоту помислів, добре серце. «Якщо в Ірані,— якось писав йому Фаталі в одному з своїх листів,— є п'ять розумних, то один з них — ви. Якщо є два розумних, то один — також ви»; «... даремно ви мучились, вишукуючи в Корані співзвучність з демократичними й прогресивними конституційними ідеями, щоб, як пишете, «народ сприйняв мою конституцію». Хіба хтось з деспотів — чи то в Європі, чи то в Азії! — прислухається до настанов?! У Європі колись намагалися дати настанови гнобителів для відвернення його тиранії, але зрозуміли, що це марна трата часу.

Отож нація, у столиці якої ви живете, усвідомивши користь однастайності та об'єднавшись, звернулася до гнобителя зі словами:

Геть із сфери держави та уряду!

І прибрали його. І створили нову конституцію. А хіба ми здатні сказати тиранові: «Геть!» Ніколи!

Яка за тиранії може бути свобода й недоторканість особи! Вам здасться,— на жаль, ви не останній! — що за допомогою померлої схоластичної віри можна запровадити на Сході французьку конституцію, тобто припинити пригноблення плоті й духу. Ніколи!

Дотримання справедливості й припинення тиранії можливі ось за яких умов: сама нація повинна визріти до прозорливості й розвиватися до розважливості, створити умови для союзу й однастайності, а тоді, звернувшись до гнобителя, сказати йому: «Геть!» І лише потім видати закони відповідно до вимог і духу епохи, виробити справжню конституцію, де слово й діяння не суперечать одне одному, і дотримуватись її не на словах, а на ділі. Тільки тоді народ знайде своє життя... А втім, як сказав великий Сааді: «Що мені до всього цього? Ні на верблюді я не сиджу, ні вантаж, як віслюк, не тягну. Я не пан рабів, не раб пана». Присягаюся всевишнім, Мірзо Юсиф-хане, я вдався до розумувань і морочу тобі голову! Але що вдієш? Розбурхалася кавказька кров, я втратив здоровий глузд і почав марити! Каюсь і благаю змилюватися наді мною!»

Але чому мовчить Мелкум-хан? Фаталі надіслав йому примірник трохи не першому. Чи втомився його юний

друг? Згас у нього запал? І Фаталі не раз подумки звертається до нього: «Адже це твої слова, Мелкум-хан: «Я полишу свої справи, покину заняття, щоб видати ваші праці, надто «Кемалуддовле!»»

Коли познайомились з Мелкум-ханом у Стамбулі, Фаталі вразили його наївні чисті очі і юне обличчя. І вуса не робили його старшим, а навпаки, підкреслювали його молодість. Атож, Мелкум-ханові років тридцять, а Фаталі вже давно за п'ятдесят; якби був живий його син, йому сповнилося б стільки років, як і Мелкум-ханові... Фаталі знав, що Мелкум-хан з вірмен, і чомусь, як тільки познайомились, згадав про Хачатура Абовяна:

— Так, у мене був друг, Хачатур Абовян. Не чули? Як же так?..— І, зробивши паузу, додав: — Він зник, коли ви ще були підлітком.

— А це не він,— спитав Мелкум-хан,— піднімався на Арарат у пошуках Нойового ковчега?

— Так-так! — зрадів Фаталі.— Згадали! З професором з Дерпта — Парротом!..

А потім, коли залишилися удвох лише на хвилину, Фаталі сказав:

— Я багато чув про вас, не хотілося при сторонніх. Про ваше масонство, «Дім забуття». Але про яке забуття йдеться, коли довкола таке діється?! Та я радий, що ви знайшли в собі сили оговтатися після висилки. Вам що: досконало володієте французькою, турецькою, рідними вам мовами — фарсі й вірменською! І ви чудово придумали, що, опинившись тут, прийняли турецьке підданство, більше рахуватимуться з вами в Персії. Побачите, вам ще в ноги кланятимуться! Це тільки початок, що ви радник вашого посольства у Стамбулі,— де їм знайти таких, як ви, освічених людей?

Після повернення з Туреччини Фаталі розповів якось у колі своїх нухинських земляків про зустріч з Мелкум-ханом, і як той радів, коли довідався про алфавіт, і як він з похвалою відгукнувся про «Ошукані зорі».

— Та радів же! — раптом перебив його земляк, один з учнів Ахунд-Алескера, який часто у торгових справах приїжджав у Тифліс і зупинявся в них.— Як же йому не радіти?! — гість був роздратований, і тому запала гнітюча тиша.— Він же вірменин! Буде він вболівати за наші мусульманські справи!

— Та я,— обурився Фаталі,— на сотню своїх земляків не проміняю одного такого вірменина! Навіть тифліський

шейхульіслам, глава мусульман Ахунд-Мулла-Ахмед Гусейнзаде, прогресивніший од вас! Він та й то вимовляє ім'я Мелкум-хана з шанобою!.. (Земляк відтоді у них не з'являвся.)

Мій Мелкун-хан, мій Рахул-Гудс — архангел Гавриїл! І той, і інший летіли часом у дрібних справах від аллаха до пророка Мухаммеда, а ти приносив мені світле, зміцнював у мені віру в майбутнє, вселяв надію, коли сумно мені було. І наша боротьба за освіту народу. І наші розмови про твої масонські ложі!.. Чого ж ти мовчиш?!

«А хіба,— передали Фаталі слова іранського посла в Туреччині Гусейн-хана, так, так, у котрого Фаталі в Стамбулі гостював,— а хіба дурням, які з'їхали з глузду, еретикам і бунтівникам треба відповідати на листи? хоч якось на них реагувати?! у нас за такі речі в каземат! в фортецю! до ями! на з'їдання левам, у в'язницю!»

«Скажи мені, мій юний друже Мелкум-хан,— питає Фаталі, подумки розмовляючи з ним,— я з'їхав з глузду чи вони, государеві мужі?»

І навіть Хаников, якому Фаталі так щиро вірив, проти: з Парижа через Мірзу Юсиф-хана (коли той був послом Персії у Франції) привіт передали від Ханикова Фаталі, а з привітом і звістка, що не дуже він схвалює ідею реформи алфавіту, а щодо «Ошуканих зір», то повість ця здалася йому «зухвалою». Ще в далекі роки, коли Хаников приїжджав до Тифліса з секретною місією з приводу колишнього мучтеїда, духовного вождя мусульман-шиїтів Фаттаха (і в Персію їздив!), відбулася між ними, Ханиковим і Фаталі, розмова, і Хаников намагався утихомирити Фаталі, стояв перед ним на своїх слонячих ногах і сурмив! сурмив! «Не треба! Не треба! Навіщо дратувати? (!!)

Немов відлуння!..» — «А що «відлуння»?» — перепитав Фаталі. «Хіба незрозуміло?!» — зблід навіть Хаников: мовляв, можуть інші віри, інші догми, інші устої похитнутись. «Але деспотизм...» Хаников перебив Фаталі: «Не треба! Не треба!..» А потім про присягу, хіба не давали?! Мовляв, від цих творів і до прямих дій... «Які дії? — питає Фаталі.— Таємні товариства? Масонські ложі? Що?!» А Хаников, наляканий репресіями проти брата (петрашевець?), намагається напоумити Фаталі й шепоче, лише губи виказують, немов молитву читає, текст присяги:

— Я, що нижче підписався, цим стверджую, що я ні в якій масонській ложі і ні в якому таємному товаристві не перебуваю ні в самій імперії, ні за її межами й зо-

бов'язуюсь надалі до них не належати і ніяких стосунків з ними не мати.

Так, Хаников проти, а принц Джелаледдін-Мірза, з небагатьох — один або два їх! — найрозумніший з синів Фаталі-шаха, — за!.. Може, тому, що в опалі? Інші нащадки посіли провідні посади в країні, а його відтиснено, загнано, «навіть губами, — пише Фаталі, — поворухнути не можу!» Шах, що на троні, Насреддін-шах, усіх цих синків Фаталі-шаха (а ці двісті синків доводяться йому, за схемою Фаталі, двоюрідними дідами! а діти цих «дідів», вже дуже дорослі, доводяться новому шахові троюрідними дядьками!..) люто ненавидить! Наплотив його прадід Фаталі-шах дітей, розбрелися вони по країні, вогнища віроломства і підступності!..

Та все-таки: що з Мірзою Юсиф-ханом? З його ідеєю конституції на основі Корану? Дійшла до Фаталі звістка, що його відкликав шах з Парижа, аби в Тегерані не учинили над ним розправу. Невже на його місце послом у Париж поїде Мірза Гусейн-хан? Мабуть, він!.. Підкопувався — і докопався!.. Хто-хто, а він, захисник ісламу, Мірза Гусейн-хан, не дозволить поганити Коран маячними ідеями! Адже знав Мірза Гусейн-хан, що Мірза Юсиф-хан приятелює з Фаталі — ось звідки йде ересь! І підкинув шахові думку: вам, мовляв, шахиншах, здавалося, що Юсиф-хана зі шляху істини збили французи, чи тут не рука наших північних сусідів!..

Мовчить Мірза Юсиф-хан, якого відкликали з Парижа.

І ця клята холера: що не рік — нова епідемія. Фаталі застряг на дачі під Тифлісом, у Коджорі, скрізь карантини, — виїхати не може.

Нарешті надійшла звістка від Мелкум-хана: коротка записка, яку надіслав посланцем.

«Яке дикунство? — обурювався Мелкум-хан. — Дехто з османців переконує: «Ми, тільки ми, як центр ісламського світу, повинні виступити з реформою алфавіту, а не якийсь напівіранець Фаталі або людина незрозумілого віросповідання, який живе в Туреччині, а перебуває на службі в шаха — це вони так про мене! — вірменин Мелкум!» Прем'єр Алі-паша? На словах він начебто за нас, але такі горлаті в нього міністри, на весь меджліс кричать: «Зміна алфавіту стане початком кінця ісламських держав! Цей священний шрифт — нерозривна частина нашої чистої віри!»

Але хіба тільки ми хочемо змінити арабський алфавіт

для тюркських народів? Учені — французький, англійський, італійський, — усі, кому близькі інтереси освіти народу! — пише Мелкум-хан своєму приятелеві Фаталі.

Що можна зробити. Часом я соромлюся, що живу в цей час, — мучить сумління Мелкум-хана. І згадує розмову двох земляків, яку чув біля Грецької стіни в Стамбулі:

«Ти нарікаєш, що ми безмозкі? Твоя правда: треба, щоб білий цар замінив нашу кров, позолотив наше волосся, пофарбував у голубе наші очі, може, тоді ми порозумнішаємо!»

«Ось-ось! — відповідає йому другий. — Добре було б! Нечисть покрие світ і з'явиться тоді зниклий дванадцятий імам!» Але не будемо впадати у відчай, — веде далі Мелкум-хан, — майбутні покоління вшанують вас, і про їхню майбутню вдячність я хочу написати вам, Фаталі, саме сьогодні! Хай лунають тепер прокляття на вашу адресу! *Настане день і вдячні нащадки прийдуть на нашу могилу.*»

КИНДЖАЛЬНИЙ АРАКС

Ці неспокійні думи Фаталі: кому розповісти? з ким поділитися?

Хіба про все напишеш?

Думи про родичів на тому березі, далекому й недоступному: про тих, котрі є (сестри, їхні сім'ї, могила батька, на яку майже тридцять років не навідувався...), і тих, котрі будуть, коли вийде заміж дочка й народяться онуки й, може так статися, що поїдуть на той бік, за кинджальний Аракс. Розтятий край, розтятий народ. Що ближче до кінця (а хіба Фаталі випали тихі дні для роздумів?), то важче, гіркіше усвідомлення бездумних дій, — прірва, через яку не пройти, не перелетіти, хоча рукою подати: крикнеш — озветься.

І постає перед Фаталі (чи не забагато ілюзій?) возз'єднаний (??) край. І народ володіє всіма багатствами (але як?). Ці ліси, копальні, морські й річкові шляхи. Тут, де він живе, — невеличкий Нафтлуг, «нафтове», а в Баку, який швидко зростає (де губернатором — близька Фаталі людина, не раз приїжджав у Тифліс, генерал Старосельський), черпають і черпають нафту з неглибоких колодязів (але столицею рідного краю бачить Фаталі південне місто Тавріз). Сади й виноградники, шовки Ширвана й Шекі, що на весь світ прославили ці краї. Побудити життєздатні сили

народу, зробити їх дійовими. Усі соки сплюндрованого краю — самим, для себе. І надвоє розтягтий народ почути як єдиний. Але хто зуміє об'єднати? коли? як?! крикуни, що грають на нищих почуттях, — щоб зажити слави національних героїв, ці ханські синки!.. І хто посміє відкинути геть імперські замашки — і східні, і західні? Приспавши, роз'єднати і, роз'єднавши, скувати й послабити племена. І душити, і гасити... Доки?! Але що це: тверезий погляд, який виразно показав Фаталі навколишній світ, чи варіації наївних і нездійсненних надій? Істина чи ілюзії?

Крах імперії, а там... Але поки вона впаде, набере до рук інша. Це сильна оттоманська й незнекровлена південна.

Невигойна рана Фаталі — ці думи про тих, хто на тому березі; раніше були загнані всередину суетою швидкоплинних днів; туга за ріднею, надто коли осінь і зима з її дощами й мокрим снігом, і тривога, що вже багато літ, як не навідається на могилу батька, — спалахує це почуття й минає, і щоразу якась дуже важлива нить думки, ухопити б її, та рветься.

Зрозуміло, що до минулого вороття немає: ці недолугі ханства, сваволя й насильство дрібних заздрісників та інтриганів, які гризуться один з одним. Якось Ахунд-Алескер висловив жаль: «Ось якби те старе життя (коли він навчав грамоті ханських синів — шекинського і ширванського), але тільки без війн!.. — зітхнув. Та чи ж можливо, щоб без війн, коли кров'ю пахнуть уста і тих, хто на Півночі, і тих, хто на Півдні, і жадоба помсти, — Фаталі усміхнувся в душі, згадавши думи свого другого батька. «А хіба, — шукає Ахунд-Алескер нових доказів, — не змогли зібратися до гурту всі колишні ханства?» — «Але хто дозволить? — заперечив Фаталі. — Та й де та особистість, яка очолить? І як?» Фаталі це зрозумів давно, порожня облудна мрія! І Бакіханов довго носився з нею, ідеєю об'єднання ханств, але зрозумів, що, на жаль, нікому. «Був такий тезко, — якось сказав Бакіханов Фаталі, — окрім шаха, з мого рідного Куби, Фаталі-хан Кубинський (авжеж, Фаталі добре знає!), а чого він домігся? І скільки було перешкод! І з півночі, і з півдня, і єдиновірці, хто як міг шкодив і замишляв лихе. Та й хто погодиться, щоб очолив кубинський? або бакинський? або карабахський? шекинсько-ширванський?»

Боротьба імперій, спочатку двох — перської та османської, а потім і третьої, російської, пройшла через душу

кожного, ослабивши, привчивши до лестощів, лицемірства, плазування, дволикості, підступних інтриг,— ой і вишукав би Фаталі епітети!! хтось тягнеться до єдиновірних шийтів, чужих за мовою, хтось до османців, з якими єдині за мовою, але вони сунніти,— скільком з тих, хто хотів збагнути ці тонкощі тутешнього життя, і Ладожському, і Нікітичу, пояснював Фаталі, безкорисливо ділячись своїми знаннями; а хто до Росії як ідеалу європеїзму; і Рашид, як прилучитися до батькових дум,— тільки про це й говорить: злитися, зберігши і віру, і мову батьків; а ось і ще шлях майбутнього (?) єднання народу; про це і Бакіханов казав, і Фазалі-хан Шейда, пройшов через це й Фаталі, бо добро (і тому «за»), але ж зрозуміло, ілюзія (і тому «проти», Фаталі зрозумів це давно). І думка, виникнувши, щезає, ніяк не вхопити, не догнати її; спільно всім народом скинути (?) деспота; але хто? з ким? коли? і ви, декабристи, і ви, апрелісти!.. Масонство? Поговорили, втамувавши спрагу діяльності або звільнившись від гніву, і розійшлися, поки цілі (і не згноїли в снігах Сибіру).

Бакіханов пройшов через усі шляхи, розчарувався й вичерпався; часом, як заперечається з відомими вождями нації (і навіть Хасаєм Уцмієвим), а хто вожді? Джафар-Джеваншир? Або Куткашинський?..— то повне злиття відстоює, щоб покінчити одразу і з дикістю, і з відсталістю. Або раптом, як побачить крижане обличчя барона й уловить хоч найменшу недовіру в канцелярських служках,— розмірється про добрі ханські старі часи й з таким болем докоряє собі за участь у розподілі краю,— «і я руку прикладав!!» Ці крайнощі, то в огонь, то в мороз, і погубили Бакіханова, і в пошуках смерті — ходіння на прощу до Мекки.

Рашид ще юний. Не знає, як було в минулому. І всі його поривання на Північ і Захід. Про розбої й дикі набіги лише з юнацьких спогадів батька він і довідається. Брат Тубу Мустафа? Він вірно служить цареві і задоволений долею. Для сина й дочки Фаталі його роздуми про південь, де рідні,— якась абстракція, до речі, і для Тубу також, та й навіщо з'їдати себе гіркими думами, якщо котить свої води кинджальний Аракс?..

І знову служба. І знову поїздки Фаталі. Розмежування земель у Карабасі, Гурії,— Фаталі відряджено до капітана Генерального штабу Немировича-Данченка для визначення спільно з турецьким комісаром Наміком Данюлдузі, що означає «Полярна зірка», демаркаційної лінії, і Фаталі

дивує схожість ініціалів мирних у ворогуванні або ворожих у мирі капітана й комісара. Їхній досвідчений перекладач Фаталі Ахунд-заде їде бездоріжжям, простуджений, дощ і сніг, сльота й болото, і чомусь ці поїздки Фаталі або в лютому й березні, або в сірі листопадові дні,— і нескінченні переговори, а ти перекладай! Треба переконати тих, фанатичних, навіть якщо вони твої, кому ти запопадливо служиш, що вони не мають рації, але будь-що хочуть залишити за собою й цей згин річки, і ці нічі пустир, яр, пагорб, узгірочок; і чимало звільняється нових земель — розпочалося велике переселення гірських племен, до яких залучений, помічений Лорис-Меліковим, Хасай Уцмієв, бо спокійніше, коли руками місцевих князівських родів,— він уже давно не полковник, швидко просувається по службі,— генерал-майор, а там і пряма дорога до генерал-лейтенанта, три великі зірочки; але похмурий, стурбований Хасай, не до душі, мабуть, ця праця, але обов'язок і служба — понад усе; ці переміни в Хасая — біль Фаталі, немає вже колишньої ширості, бо розкол у сім'ї, полонив усе-таки Натеван улюбленець доді, красень Сеїд,— гризоти загнано всередину, убито двійника, служба та служба, і нічого більше, що чинить опір їй, ці марні юнацькі розмови про масонство, ця мов у борців бравада; уникає Фаталі, тримається осторонь його,— з головою заліз у переселенські справи, супроводжує велику групу переселенців-горців, сподіваючись домовитись про кращу долю для них.

А і в тих, і в цих імперські заміри: султан мріє розселити уздовж кордону, щоб нацьковувати на грізного північного сусіда, а цар мріє начинити вибуховими горцями черево ворожої Порти; атож, руками місцевих, а потім Лорис-Меліков прибере їх, розправиться з ними, як випаде нагода, відома тактика, бо залучені до імперських секретів,— начебто «інтернаціональна змова» (?) проти царського престолу, яку очолює осетин Мусса Кондухов, тим більше, що залишився в Туреччині, став пашою, воювати почав проти царя під час Балканської, а серед змовників і чеченець Садулла Османов, інгуш Цуров і кумик Хасай Уцмієв; та ще кабардинець — князь Атажукін (він і виказав, допоміг викрити «змову»).

«Ет! Не знав, який ти пістолет,— скаже він Хасаю Уцмієву, вдаючи, що розгнівався. І вигукне звично по-простецькому: — Кінчай базар! Тара-бара, крута гора!..» Раніше, бувало, не раз ділився з Хасаєм потаємним, щоб влізти йому в душу: «Про мене пішов поголос, що я російський

Мідхат-паша, диктатор серця.— І Хасай дивувався, розповідаючи про це Фаталі.— Усьому, що я досяг, зобов'язаний собі. Мій батько був людиною напівдикого, ледь умів написати своє прізвище по-вірменському, а по-російському нічого не знав...»

Друзі зникають, пропали й не знайти їх, друзі гинуть, ці перемини в Хасая, холод переживання, розгубленість, виборсатися із задушливої атмосфери, а в очах у тих, кого він покликаний переконати під час переговорів щодо пагорбів і ярів,— гнів: «Віровідступник! Зрадник!..»

І прохання, і довідки, які надходять у департамент — і по громадській лінії, і по дипломатичній, доповідні записки, огляди, консультації!

І знову — поїздки. І суперечки, суперечки щодо «нічийних земель».

Звідси видно той берег — рукою подати. Крикнеш — озветься. І моста не потрібно — в одну мить переплинеш (а де убрид, як колись батько; коли ще навідається на його могилу).

І близько, і далеко. Немов межа між життям і смертю. «Гей, земляче!..» — і потопає слово в каламутному вирі.

Було густо списано аркуш: «Мені прикро, що нащадки думатимуть про нас: які ж вони були дурні, слабодухі й боязливі!»

Дурні тому, що скилялися перед дурнями і знали, що над ними дурні, але втішали себе: а що робити? краще цей, ніж інший, котрий стоїть неодмінно поряд, — жорстокий, холодний, відріже рідній матері груди й виколе очі синові заради великої віри і в ім'я престолу; змиримся вже з тим, що є!

Слабодухі — тому, що бачачи лихо, трималися за його поли, а порив благородного обурення спалахував лише зрідка, та й то в колі родини, а найчастіше в глибині душі, але про те, що в глибині, не виказував тренований погляд.

І боязливі: тремтіли за своє життя — але ж смерті не уникнути! плазували, принижувалися, лицемірили.

«Гей, — я хочу крикнути нащадкам, — але ми не були дурні! Ми бачили, що нами править невіглас, який не може до ладу зв'язати два слова. Але були серед нас і такі, і вони — сучасники наші! які свідомо йшли на бій! Одиниці? Так! І найбільше іззовні?! Іскандер?! — сперечається Фаталі з невидимим опонентом.— Так! І не тільки! Гинули в казематах, божеволіли, лізли в зашморг, кидалися на багнеті!

«Сесяни, чи як? Горці? Губернські поселяни? Дикий кочовий люд? Писаки?»

А хіба ви будете іншим? Зовсім несхожим? Чи не те саме, що й ми вам розповідатимемо про себе вашим далеким нащадкам? «Ми не хочемо бути кращими за предків!»

І про два береги. І про Аракс. І про межу між життям і смертю.

«Мені прикро, що...»

Було густо-густо списано аркуш.

Спалений лист.

ДЕВ'ЯНОСТО ДЕВ'ЯТЬ ІМЕН АЛЛАХА

Фаталі нещодавно тільки мріяв: Рашид піде вчитися; а він уже вивчив арабську, фарсі, знає вільно російську і французьку, закінчив гімназію, — куди далі? В Петербург? Тубу нізащо: клімат згубить! Він пошле сина в Париж! «Це вже було в твоїй комедії, годі! Нізащо!» Може, нову комедію написати?! А й справді: задурять розваги голову! Мадам Фаб'єн Фініфтер з Брюсселя, а там відомий на всю Європу інженерний інститут у галузі будівництва залізниць, так, це нове, це певний фах, не те що написання романів і п'єс, які, коли ти чесний і правдивий, залишаться у скрині, шухлядна, так би мовити, література!

Рашид і справді став перекладати, причому з французької на російську. Мелкум-хан з братом іранського посла в Лондоні Мохсун-хана — Мамедагою — з ким Фаталі послав «Кемалуддовле», а той, повертаючись з Лондона, заїхав у Париж і випадково зустрів Мелкум-хана, живий, слава богу! — прислав Фаталі славнозвісний лист французького вченого Шарля Мейсмера покійному прем'єрові Туреччини Алі-паші про потребу заміни арабського алфавіту, який незручний для тюркомовних народів і заважає їхній освіті; Рашид переклав цей лист на російську, а Фаталі заходився перекладати з російської на мову фарсі та своєю рідною тюркською (для кого? хто опублікує? і де?!).

І вже пише Фаталі його превосходительству губернаторові Тифліса Орловському заяву, просить, щоб видали два паспорти для поїздки за кордон — синові Рашиду і сімейному кухареві Наджафу Кафар-огли, котрий наглядатиме за Рашидом, адже як він там сам, без звичної домашньої

страви? Щоправда, він уже звик до пансіону: коли несподівано поїхала мадам (вона повернулася напередодні від їзду Рашида в Брюссель, її братові загрозувала судова розправа за зв'язки з французькими бунтівниками), за навчання Рашида за її рекомендацією взявся відомий тифліський педагог французької мови при Тифліській класичній гімназії Генріх Гінярд, з пансіоном, і спеціально було обумовлено — поїти його чаєм уранці та ввечері з булками або чуреком і навіть не закривати на заслінку грубу в його спальні зарані, щоб не вчадів, і щоб не було ні за яких обставин (на жаль, звички склалися віками) свинини; півроку вчився у Гінярда, будучи пенсіонером, як його називав учитель, а потім, після літньої перерви, — знову за навчання, але ночував уже вдома.

«Вчитися?! — дивується Орловський. — Але чому не в Петербург? Що, клімат! Тоді, в Москву!»

І тепер наводяться нові докази: Рашидові необхідно поїхати поки що на рік. Треба дуже серйозно полікуватися в тамтешніх лікарів. «А хіба Рашид хворий?! Ага, у нього малярія! А в кого тут немає її? Відмова? Що ж робити? Підключається великий князь-намісник. А до нього з проханням — німецький мандрівник, сходознавець і генерал Куно Фішер, професор з Гейдельберга. На жаль, не виходить без прохачів.

«А може, пошлете до нас? Стривайте, ви вже німецької його навчили, а тим часом сходознавство... Даруйте, ви його за інженерним фахом, що ж, певна спеціальність!»

Потоваришували вони, Фаталі та Фішер, ще в п'ятдесяті; Фішер не приїжджав у Тифліс, а одного разу образився на Фаталі — гість уже стільки днів у Тифлісі, а Фаталі ще не навідався до нього. Прислав до Фаталі слугу із запискою, а він сидів дома, захопившись читанням незвичайної книжки про дивовижну особу — Христофора Колумба; скільки її гортав теплими квітневими днями п'ятдесят шостого року Фаталі, збираючись послати у навколосвітню подорож Юсифа-шаха. «Що ж це ти забув нас, друже?» — писав Куно Фішер. — Втіш нас своєю люб'язною розмовою».

Та щоб князь-намісник відмовив німецькому генералові у його дрібному прохання? Ніколи! Ось він — дозвіл на поїздку Рашида в Брюссель.

...Перед поїздкою Рашид підійшов до батька й нагадав йому про його давню обіцянку

— Яка обіцянка? — не зрозумів Фаталі, він розгубле-

ний, і радісно йому розлучатися з сином.— Рашид іде вчитися в Брюссель!! і сумно: далека путь, чи дочекається його?

— Записати мені дев'яносто дев'ять імен всевишнього в Корані.

Так, так,— згадав Фаталі,— Рашид обіцяв матері бути щирим шиїтом.

— Навіщо це тобі, сину мій?!

— Коли просить, зроби! — наполягає Тубу.

І Фаталі сів за свій стіл. Свічка догоряла, а він згадував і згадував ці імена, які йому вдовбав у голову ще Ахунд-Алескер. Атож, забув, пам'ять підводить, спочатку записав, як пам'ятав, а потім вибудував у алфавітній послідовності, щоб не повторюватись; і майже всі імена Аллаха стали іменами правовірних, як найкращі й найпрекрасніші, і в поєднанні з Аллахом у його численних написах: і Абдулла, раб божий, і Абдурахман, раб милостивого Аллаха, і Абдулазіз, раб могутнього Аллаха, і без імені всевишнього,— Акрам, щедрий, Енвер, світосяйний, а скільки на еф: і Фазіл, достойний, і Фаїк, величний, і Фатих, переможний, і навіть Рашид, той, що наставляє, або наставник, який іде праведною дорогою, майже всі дев'яносто дев'ять імен, ось вони:

Аллах, Вдячний, Великий, Величний, Великодушний, Визволитель, Вічний, Войовничий, Володар Доли, Всевидець, Всемогутній, Всепрощаючий, Всезнаючий, Всечуючий, Всеперамагаючий, Всюдисущий. Джерело всього існування, Доброзичливий, Досконалий, Достойний, Єдиний, Єдиноіснуючий, Захисник, Звитяжний, Знаючий, Жалісливий, Життєдайний, Істинний, Кінець усьому, Лагідний, Люблячий, Милосердний, Милостивий, Міцний, Могутній, Мудрий, Найсолодший, Намісник, Неминучий, Обізнаний, Осяйний, Переможний, Перший, Повелитель, Покровитель, Попередник усього, Прихований від усіх, Проникливий, Розумний, Світлий, Святий, Славний, Спаситель, Співчутливий, Спостережливий, Справедливий, Суддя, Творець усього, Терпеливий, Той, що вбиває, Той, що визначає долю, Той, що вирішує, Той, що віддячує за добро, Той, що відкриває істину, Той, що володіє всім, Той, що все знає, Той, що дає користь, Той, що дає надію, Той, що дає хліб насущний, форму і владу, Той, що жаліє, Той, що керує, Той, що має все, Той, що наділяє, Той, що наставляє, Той, що перевершує все, Той, що передує усьому, Той, що починає все і завжди, Той, що приймає молитву, Той,

що прикрашає все, Той, що приносить користь, Той, що пробуджує, Той, що про все піклується, Той, що розкриває все, Той, що радує, або дає радість, Той, що розподіляє всі блага, Той, що слідує за всім, Той, що співчуває, Той, що спонукає до каяття, Той, що упокорює, Той, що управляє, Той, що урівноважує, Той, що формує, Хранитель, Чулий, Шукаючий, Щедрий, Ясновидець, Ясночолоий.

Що ж, нехай Рашид носить у душі й пам'яті ці імена.

Вже отримано паспорти («зріст — середній, брови з сивиною, очі карі, ніс помірний, обличчя чисте»). Та ще рекомендаційний лист на ім'я російського консула в Брюсселі, — «посланикові при Бельгійському дворі».

І пішли написані по-російському Рашидові листи з Брюсселя: *Любий тату. Тату мій. Таточку.*

І як їхав (це найкоротший шлях з Тифліса до Брюсселя, хоч у Париж: Тифліс — Поті — Одеса — Волочиськ — Підволочиськ, це кордон, далі Австрія: Пшемисьль — Ярославль, теж є, Краків; Пруссія: Глевич — Бреслау — Берлін та ще день з Берліна до Брюсселя, разом дванадцять днів). Спочатку довгі листи, а потім короткі.

«Ми купили (він і посланий з ним «наша доморосла людина Наджаф Кафар-огли»), як би це назвати, в Тифлісі ще не в моді, нафтове вогнище, якщо можна так висловитись, з кількома широкими гнотами», і про те, що «я не з числа гидливих гастрономів». А ще (Фаталі дослівно перекладає Тубу): «Жаль тільки, що достатньо часу немає, щоб працювати спокійно, а не як каторжний»; скільки сліз пролила Тубу; «Я прочитав (закреслив!) переклав твої слова матері й заспокоїв її, що ти прийдеш до неї інженером шляхів сполучення, а не аптекарем».

Часом у листі азербайджанські слова, написані — чому ж не зробити приємне батькові? — винайденими Фаталі літерами, латиницею, а найчастіше це містке: *итурд*, так би мовити, всілякі покидьки, погань, — коли про фанатиків.

А то перший лист, надісланий з Брюсселя, починався так, обличчя в Фаталі зблідло, добре, що не бачила Тубу:

«Тату! Я, здається, залишив «Кемалуддовле» в Тифлісі. Прибувши до Брюсселя, я його не виявив».

«Як же це так? Адже Фаталі сам поклав у валізу! Синку, пошукай!»

«Та ні, — пише Рашид, — це ж не голка!»

А думка була така: наважившись — адже всі мовчать! — Фаталі вирішив надіслати свій російський переклад «Ке-

малуддовле» з сином в Брюссель: Рашид сам або з допомогою когось іншого перекадає твори Фаталі французькою й, може, видасть там? Або — все статися може — одразу російською?!

«Я тобі надішлю новий примірник, не журися», — пише Фаталі синові в Брюссель. Але як? Поштою?? Чи то послав, чи рукопис осів на митниці, чи передумав надсилати — справа ж безнадійна; приїде на канікули — візьме. Потім Фаталі втішатиме сина: «Любий Рашиде! Здається, готується випуск російською мовою «Листів Кемалуддовле»; минуло три місяці, і Фаталі знову пише Рашидові: «Живу сподіванкою, що невдовзі вийде «Кемалуддовле»; «Не знаю, чи побачу я до кінця днів моїх здійснення цього свого бажання, чи воно, як і інші мої сподівання, залишиться нездійсненною мрією? Не вірю, що після мене ти...» Багато разів Фаталі правив цей лист і залишив собі чорнетку (а Рашид отримав лист і, як багато інших батькових листів не зберіг...). «Не вірю, що після мене ти доведеш до кінця справу мого життя».

А Рашид, через багато років після смерті батька, трохи було в пориві відчаю не спалив «Листи». Щоразу щось йому заважало витягти їх із скрині й спалити. Спочатку мати заважала, а потім... Заплуталися в Рашида справи — і на залізниці, і в сім'ї, з'явилася ще якась жінка, став пити, лише вряди-годи спалахувало: усі невезіння від них, від цих єретичних батькових «Листів»! Спалити, спалити! І щоразу щось спливало, заважало.

Вирішив випробувати долю, стала модною «російська рулетка»; Рашид нещодавно в одній чоловічій компанії бачив: усі завмерли, коли грузин розкрутив барабан і притулив до скроні дуло; куля виявилася не в гнізді, і бойок ударився в порожнечу: купив револьвер, білий полірований ствол, чорна костяна ручка, м'яко й поволи повертається барабан, а в ньому сім гнізд; вклав одну кулю в гніздо й закрутив барабан; він крутиться, а дуло вже біля скроні. Тишу розітнув тоді не постріл, а нервовий регіт грузина: «Тричі стрілявся — бог милував!»

Рашид загадав: якщо судилося — загине, так уже на роду написано, а залишиться живий — спалить... І тільки на мить зі стращенним гуркотом встигло спалахнути: «Листи»!

Фаталі й вірить у сина, але й пам'ятає свої суперечки з ним, ще в Тифлісі, коли Рашид навчався в гімназії. Фаталі не знав, це хтось вибовкнув: Рашид, мовляв, боїться, аби не пішов про нього поголос як про гляура, віровідступника й тому виходить з дому з благословення матері у звичайному одязі, щоб сусіди не осудили як нечестивця за те, що вивчає «російські науки», — а в закутку, неподалік від гімназії, перевдягається в гімназійну форму!

Сперечалися з сином про Вольтера, про Бокля, про Коран, про ідеї Кемалуддовле. Рашид багато в чому погоджується з батьком, але він — ось що було несподівано для Фаталі — всерйоз заявив, що поститиме. І молитися теж буде.

— Я старий, який з тенет давнього темного часу ще не цілком виплутався, не лише на словах, а насправді виступаю проти ганебного невігластва. Що пост, молитва, мечеть? Лицемірство, обман, дикість і відсталість! Коли я йду повз крамаря Мешаді-Касума (він у рудій смушковій шапці, з червоною бородою й фарбованими хною нігтями), він відвертається і я чую його шепіт: «О аллах всесильний, чого ти не кинеш на голову еретика каміння? Чому не провалиться земля під ногами у безбожника?» І тільки мій мундир рятує мене.

— Ось-ось! Мундир. Тату, я з тобою в усьому згоден, але... Не ображайся тільки, я поститиму. Атож, твоя правда, дикість та все інше, але не сердься. Хочу, щоб вважали мене справжнім мусульманином і істинним шиїтом.

— Йй-право, мені смішно! — сказав Фаталі.

— Ну й смійся на здоров'я, — відповіла Тубу.

— Але я вірю все-таки, що після мене ти... На тебе лише моя надія, Рашиде.

Про що я ще мрію? Пожити 6 років сім-вісім, щоб повернувся з Брюсселя Рашид, справити йому весілля. Дочка Ніс-ханум влаштована, слава богу: видав її заміж — чи міг коли подумати про це! — за онука Фаталі-шаха — Ханбабу, сина Бехман-Мірзи.

Згадав, як сидів з Хаджи-Муратом і правителем Азербайджанської провінції, який перебував у Таврізі, принцем Бехман-Мірзою, так, так, з ним — з ким породичатися!! Вічність проминула з того часу, ні Рашида тоді не було, ні дочки, Ніси-ханум, і Ханбаба став царським підданим, служить у війську імператора, чесний, відвертий; як

Рашид поїхав, він і написав синові, що Ніса-ханум народила хлопчика, а нещодавно в неї народилася дочка, — вже двоє онуків у Фаталі: Мелексима-ханум (Ангелолика) і Мансур-Мірза (згадав, як пояснював Лермонтову, коли той заплутався в цих «мірза»: перед ім'ям якщо — ознака вченості, а після імені — ознака знатного походження).

І задумався над круговертю часу, дивлячись на щойно намальовану генеалогію, вона недосконала, на жаль, та ніколи буде домалювати її, навіщо?! генеалогію шахів кадjarської династії.

Моторошно стає при одній згадці про Кадjarів, одразу спливає в пам'яті перший Кадjar, який встановив династію, Ага-Мухаммед-шах, виплодок пекла, кастрований свого часу, невисокий на зріст, сухорлявий, зі зморщеним і безбородим обличчям євнуха, — і він мстив світові. Зруйнував Тифліс!!

І його наслідував Фаталі-шах, небіж Ага-Мухаммед-шаха Каджара. І син Фаталі-шаха, Бехман-Мірза, — молодший брат Аббас-Мірзи. І син Бехман-Мірзи, Ханбаба, — зять Фаталі!! Від Фаталі-шаха до теперішнього Насреддін-шаха — Фаталі й не знає, що той правитиме піввіку, — чотири прошарки поколінь: ось ряд Фаталі-шаха, ось його сини, не всі, звичайно, — хто їх запам'ятає, двісті дітей. Тут і Аббас-Мірза, наслідник, на жаль, так і не встиг, а так хотів надіти на голову корону, і на його рівні — інші діти Фаталі-шаха, серед них Бехман-Мірза й Джеладдін-Мірза, найменший; а ось третій рівень, онук Фаталі-шаха — Мухаммед (син Аббас-Мірзи) — саме йому передалося шахство; тут, у ряду онуків Фаталі-шаха, і Ханбаба, зять Фаталі. Виходить, що Ханбаба — двоюрідний брат, ні троюрідний! колишньому шахові Мухаммеду, а теперішньому, Насреддіну, сину Мухаммед-шаха, — троюрідний дядько?! А діти Ханбаби, тобто онуки Фаталі, — чотириюрідні брати теперішньому шахові?!

Так, кадjarського роду онуки Фаталі! Але хто з них залишився?

Слідом за Фаталі йдуть інші: з'явився перший у персів драматург Мірза Ага, він надіслав свої п'єси, щоб їх оцінив учитель, — але і там і тут їх не можуть поставити — немає театрів! Атож, часи дидактичних творів і містичних писань пішли в небуття. Тепер корисні, відповідають інтересам нації роман і драма.

Виходять п'єси Фаталі в перекладі мовою фарсі, — перекладач надіслав лист, дуже цікавиться «Камалуддовле».

Але звідки ви знаєте, мій дорогий брате Мірао Мухаммед-Джафаре, що «Листи» ці написано з лихим наміром? «Листи» ці,— терпляче пояснює Фаталі,— не проповідь, не настанова, а критика; без іронії, сарказму, насмішок, шпильок неможливо викорінити зло й насильство. Ми досить по-батьківськи наставляли й читали проповіді, це марна трата часу й зусиль, гніт і деспотизм не стали меншими, а навпаки, стали витонченішими, хитрішими. Усвідомте, дорогий брате, різницю між критикою й настановою! Цю таємницю розгадали в Європі й дехто в Росії, а мій народ ще не знає про цю таємницю. Ви звикли до солоденьких проповідей та ввічливих настанов; оце молодець!.. А ви майте мужність кинути кровожерливому тиранові та лицемірному деспотові свій гнів, сарказм, іронію!

Дехто вважає,— це суперечка з Казамбеєм, і він неодмінно висловить свою незгоду,— що якби Кемалуддовле викладав свої думки трохи м'якше й ввічливіше, ховаючи їх під чадрую, як це роблять східні жінки, закриваючи обличчя від поглядів чоловіків, то «Листи» стояли б в одному ряду з творами великих Румі та Джамі. Але що змінилось в світі після колишніх великих Сходу з їхніми батьківськими настановами? Мене надихає Бокль і Вольтер. Сміливо, безстрашно, не криючись. Я маю намір надрукувати «Листи», нічого не міняючи в них. Ви кажете: «Пом'якшити!» А я чую: «Висушити, пригасити, притупити!» Не було ще в світі ісламу за всі його тринадцять століть такого гострого й відвертого твору, як «Листи». Я вірю, знайдеться хтось з наших безстрашних нащадків, який не побоїться опублікувати цю книжку такою, якою вона є.

Скільки потрібно ночей, щоб переписувати й переписувати «Листи»? Примірники зникають, тонуть, і немов у глибокий колодязь кинув камінець: Рашидові, Адольфові Берже (як же не надіслати, допоміг перекласти на російську мову!) в Лондон, Стамбул, Тегеран, одному книговидавцеві в Петербург, іншому,— мовчить Ісаков, мовчить Грімм!

Ісаков невдовзі озветься, але Грімм! Багато крові попсував він Фаталі,— благав, щоб Фаталі надіслав йому рукопис російською і мовою фарсі, обіцяючи видати в Лондоні, у видавництві «Трюбнер і К^о» («Я видам вашу книжку мовою фарсі й у перекладі всіма європейськими мовами»;— писав він). Тифліський лікар Блюмберг порадив: з його братом Костянтином приятелює книговидавець Грімм. Фаталі послав, а Грімм мовчить. Фаталі просить, щоб той

повернув, вимагає: «Віддайте! поверніть мої манускрипти російською і перською». Мовчання. «Якщо в Лондоні обіцяють видати, то надішліть, душе моя мусьє Грімм, копії з листа Вашого до Трюбнера». Нетерплячий. Роздратований. Поспішає. А Грімм мовчить, бо довгий шлях переговорів. І Трюбнер прикидає: і хочеться йому видати, і страх: за ісламські колонії імперії побоюється.

Кузина товариша по службі, Поллан Марія Володимирівна, залюблена в «Східну поему» Фаталі, просила його: раптом що — пишть мені в Петербург, залишила адресу: в будинку Яковлева, на розі Надеждинської вулиці й Невського проспекту, «Її превосходительству Марії Володимирівні Поллан»; так і поїхав Фаталі у град Петра!

Може, їй написати?! А поки думав — високий чин з Петербурга прибув до Тифліса, обіцяв допомогти, не вникаючи в суть, манускрипт то манускрипт! потяг у Фаталі, вже давній, до Олександрів, як познайомитись, «Олександр Григорович Щербинін», так і потягло до нього, а потім і прохання, лист до нього, на Фурштатську вулицю, у власний будинок, №18, таємному радникові.

Але передусім — ще одна сироба: «Душе моя мусьє Грімм!..» І просить якнайшвидше надіслати «Кемалуддовле», і — «залишаюсь поважаючи Вас і шкодуючи, що ми не зійшлися (!!) характерами. Мірза Фет-Алі Ахундов»; зберіг копію — послав в листопаді 76-го, а потім повторно в лютому 77-го. Ні слуху ні духу!

«Ваше превосходительство вельмишановний добродію Олександрє Григоровичу! — пише Фаталі Щербиніну. — Визволить мій манускрипт немов жабу із зміїної паші (татарське прислів'я)», і адреса: «Його благородія мусьє Грімма, у Петербурзі, на Невському проспекті, будинок 20, у приміщенні Голландської церкви». Фаталі й сам не збагне, чого мовчить Грімм, — «чи не розторопний, чи не здатний, чи кривить душею? — ділиться він сумнівами з Щербиніним. — Замучив мене цей лиходій Грімм!

Хоч і небезпечно, але вивела рука Фаталі, непідвладна йому:

«Тепер, у час політичного бродіння умів ця книжка робить більше, ніж стотисячна армія»; але хтозна, «може, через свою легковажність помиляюсь» (??).

І Щербинін відвідав Грімма! Нарешті! «Грімм, — пише Щербинін, — червонів, полотнів», «дав слово, що напише Вам».

«О ні,— заперечує він Щербиніну, котрий пояснює мовчання стриманістю німців,— німці народ делікатний».

І знову мовчання: ні листа, ні рукописів. І відчай. І пам'ять нікудишня стала: забув, як показував йому книжку Чакаун, приховавши рік, а на обкладинці, це вже Фаталі міг прочитати й запам'ятати! London, безліч імен, це так, і текст якийсь на обкладинці багатослівний,— щось безглузде,— мовляв, книжку видано «для європейських мандрівників», з граматичним вступом і словником, на зразок учебного (?) посібника, але ж і Трюбнер серед імен зі своєю СО, або Компані, зі збереженням німецького написання і лондонською адресою Ludcate Hill,— через чотири роки після смерті Фаталі вийде, на жаль, не «Листи», не насмілився Трюбнер, а тільки одна з п'єс «The Vazir of Lamsigan», або «Візир Ленкоранського ханства», яка захопила свого часу Сологуба.

І ще один жадає отримати: прислав звістку, наслухався про «Кемалуддовле», французький консул у Решті, знавець фарсі мусьє Ніколаї. Але з Решта, куди Фаталі написав, відповіли: «Поїхав у Париж». Тоді він надіслав телеграму в Париж з оплаченою відповіддю: «Чи послати вам через французького консула в Тифлісі?» Відповіла дружина: «Мусьє Ніколаї вже в Тегерані»; проїздом у Решт? чи нове призначення? Нарешті й лист від Ніколаї, з Тегерана. Фаталі відповідає: «Надіслати рукопис у Тегеран? Не зможу. Небезпечно! Як довідаються власті Насреддіна-шаха (а він же чотириюрідний брат онукові Фаталі) — буде непереливки Вам! Підкажіть шлях, як інакше?» І нові сподівання: а раптом перекладе?! Адже писав: дуже, мовляв, мрію, та й ще підсолодив: «Воістину унікальний твір!» Читав? Але хто ознайомив? Про це Ніколаї жодного слова. А мусьє Ніколаї дивується: так, гостро, але невже треба побоюватись?

Нічого не вийшло, згинув, зник Ніколаї.

Але ж виходитимуть «Листи». Тільки інші. Чи то переклад з Фаталі, але без зазначення імені автора, а може, і плагіат. Фаталі вимагає, щоб видавці повернули його рукописи — російською і мовою фарсі, та хіба отримаєш їх назад?!

А скільки примірників мовою фарсі! Не встигне кунити папір, а вже тека порожня, перо, мов вірний друг, ладне невтомно працювати — аби тільки захотів Фаталі! Нещодавно конторка була захарашена білими аркушами, а вже треба посилати слугу Ахмеда по нові пачки.

І набридливі розмови про «Кемалуддовле» з принцом Фархад-Мірзою, правителем Фарсістану, теж з синів Фаталі-шаха. Він чув про «Листи» й не знає, як реагувати, невже можливо, щоб правовірний посмів написати такий єретичний твір? але принц добре знає східних людей: часом таке вигадують про людину, що ціле життя митимеш і відшкрібатимеш — не відмиєш!

Принц Фархад-Мірза, двоюрідний дід Насреддін-шаха, їде до Мекки, і йому дуже хочеться побачити єретика Фаталі. Про те, що вони рідня жодного слова (Фаталі готується видати дочку за небожа — брати, щоправда, від різних гаремних жінок Фаталі-шаха! — Ханбабу-хана): принц почуває себе ображеним за «Ошукані зорі», це вийшло російською, і йому з листа переклали, а потім прочитав у тюркському оригіналі. І про «Кемалуддовле» поширюються різні чутки, і він не може їм повірити — чи можливе таке, що кажуть?! «Але як одразу розпочати розмову про «Кемалуддовле»? — думає принц Фархад-Мірза. І не образити Фаталі. Спочатку про відносно нейтральне, хоча яка тут нейтральність? про реформу алфавіту, усім уже давно відомо, що ніхто не збирається міняти, самі лише розмови! Але треба, щоб Фаталі, сівши на свого старого коника, пожвавішав, став відвертим.

А в Фаталі нові докази на користь докорінної зміни алфавіту, він, наївний, усе ще сподівається.

— Ось вам, принце, та ж самісінька фраза: «Фаталі прибув сьогодні в дім принца»! Але один прочитає так, а інший інакше: «Фаталі сьогодні підмітав дім принца»! І обидва матимуть рацію. А це, почитайте, лише три літери; але один прочитає: зроби, другий — пил, третій — коло, четвертий — силач, а ще хтось заперечить і скаже: «Тут же написано — курд!» Я вже не кажу про написання іноземних слів, імен, термінів!

А потім про зорі завели розмову. І першим почав принц:

— Мірзо Фаталі, розповідь про сідляра Юсифа в історичному творі Іскандер-бея Мунші про часи Шах-Аббаса Великого дуже коротка, лише дві-три фрази, нащо ж вам було так розписувати?

— Принце, я звернувся до історії не заради самої історії, а щоб сказати про наш з вами час. Адже такий незвичайний сюжет. Я взяв історичну особу, історичний сюжет і побачив у ньому нас і наш біль. З нас сміється увесь цивілізований світ. І з нашого лицемірного існуван-

няді з нашої дволикості, деспотичного способу правління, невігластва, фанатизму. Це, принце, чи годі?

— Так, так, я саме про це напишу у своїх подорожніх нотатках! — Чи Фаталі не вловив іронію?

— Тоді від вашої поїздки буде якась користь. Навіщо ці описи: «сіли й поскакали», «проїхались у колясках», «славне було полювання», якими рясніли нещодавно нотатки про подорож шаха?

Фархад-Мірза знітився.

— Мірзо Фаталі, — каже він після недовгої мовчанки, — не треба!

Але ж сподобалось йому, думає Фаталі. Радіє, що я звеличив його; та змушений відмести — адже на зустрічі сидить ще один чоловік, іранський консул: дійде до шаха, а з ним краще не зв'язуватись!

А потім Фархад-Мірза й Фаталі поїхали в колясці на зустріч з генерал-ад'ютантом князем Орбеліані, він тоді, сталося так, займав через відсутність намісника його посаду.

І Фархад-Мірза раптом заговорив про свободу:

— Яке ж це щастя бути недосяжним для шаха! А до речі, непогано б і для царя! — Фаталі вразив спалах волелюбних думок у сина, Фаталі-шаха, а той ще додав: — Один Фаталі — шах, він мій батько, але ми з ним вороги за переконанням, другий Фаталі — іноземець, але ми з ним одностудці!

Принца з розпростертими обіймами зустрів князь Орбеліані, і розмову не було завершено. «Невже, — думав Фаталі, перекладаючи промову Фархада-Мірзи на прийомі в Орбеліані, — він і справді вважає, що тут настало благоденство?»

— Так, так, я чув про вас, — сказав принц князеві Орбеліані, — і навіть знаю про ваше аварське правління! Але я знаю вас і як великого поета Грузії! — І на превеликий подив Фаталі прочитав вірші Орбеліані. — Це мій власний переклад мовою фарсі!

Князь Орбеліані обняв принца, одразу полюбивши, і виголосив пишну промову, яка майже не перекладалася мовою фарсі, і Фаталі викручувався як міг, заміняючи пишномовні фрази привітання епітетами Сааді й Хафіза. На обличчі принца засяяла усмішка. А коли вийшли від князя, принц знову розповів, як важко в рідному краю.

— Ви відчуваєте полум'я, в якому ми горимо, здалеку. Ви чуєте, як висвистує нагай, а ми бачимо, як він, мов змія,

звивається над нашими головами! Ви в сто разів вільніші, аніж ми! Ми проїхали з вами в колясці, ніхто нас не образив, а коли я йду рідною вулицею з іноземцем, то чую брутальну лайку моїх земляків мовою, незрозумілою іноземцеві, але неприємною для моїх вух; це тоді, коли перехожий знає мене; а якщо не знає, то лайку кидає мені в обличчя. І мені нічого не залишається, як мовчки піти далі. А одного ясного дня в центрі міста хулігани (саме це слово він вимовив — і по-російському! — принц) образили англійського посла: якийсь Ханджан, бившись об заклад зі своїм фанатичним приятелем, плюнув у обличчя «гяурові» — англійському послові Алессону: він ішов на прийом до прем'єр-міністра з нагоди Новруз-байрама. Їх схопили, але що з того? Адже образив гяура, а це схвалює аллах!

— О наївний! Ви побачили райський куток, але то було марево, що постало перед подорожнім у безводній пустелі. Чи не здається вам, що ви судите про нас по тому щедрому прийому. Вас осліпив блиск люстр у залі намісника, а вуха заповнили лестощі. Не будьте схожими на вождя мусульман-шіїтів Фаттаха й не будьте такими наївними, як покійний Фазіл-хан Шейда. Хіба не ви гаряче переконували мене, коли ми їхали до князя, хоч сам давно прийшов до цієї думки: «Шаха-деспота треба гнати! Він довів людей до відчаю! Згадаєте мої слова: він погано закінчить!»

Принц зблід:

— Невже я міг сказати вам це?

— Я ж не придумав за вас! — спалахнув Фаталі.

— А чом би ні? Придумали ж з сідлярем. Не могли ж ви не знати, що пише про нього історична хроніка, коли вже взяли за цю тему. Юсиф, ставши шахом, почав гуляти і зі своїми друзями випивав, розважався, глумився над людьми, збиткувався над їхніми дружинами й дочками, і тому розгнівана юрма розтоптала його, і трон, як пише писар Шах-Аббаса — Іскандер Муші, став для Юсифа-шаха труною! Хіба можна його змальовувати освіченим монархом? Де він міг засвоїти прогресивні ідеї? Атож, я знаю, що він їздив по світу, багато чого побачив, його переслідували, але ж цього недостатньо, щоб керувати державою. Та ще так розумно. Ні, ні, я не з тих вузьколобих своїх земляків, котрі вашу дошкульну сатиру сприйняли як нелюбов до нашої історії, нації.

Зведені брати, сини Фаталі-шаха, — як же їм не висловитись про лжешаха Юсифа? Але є відтінки щодо історії, про яку розповів Фаталі: Фархад-Мірза, з яким Фаталі

іде в колясці після пишного прийому в Орбеліані, обурився, але не подавав виду й навіть пограв у ліберала, дуже хотілося йому познайомитися ближче з бунтівним писакою; Бехман-Мірза постійно уникав розмови й, навіть породичавшись з Фаталі,— жодного слова: не осуджує він, але й не схвалює, забава, не більше, ця тяга Фаталі до творчості. А ось і найрозумніший серед синів Фаталі-шаха — Джелаледдін-Мірза: він схвалив, а потім, як і Фархад-Мірза, висловив сумнів щодо здібностей правити державою:

— Та невже ви думаєте, тільки не хитруйте заради всевишнього, що звичайний сідляр зможе керувати державою? Не завіхне на розкіш? Не вдається до ще гіршого, ніж нам відомо, деспотизму? Не заснує свій династійний рід?

І Фархад-Мірза сумнівається.

— Мені здається,— відповідає йому Фаталі,— ви не уважно прочитали мою повість. Ви вигягли зовнішню канву, і повість розповзлася. Не без допомоги цензури... Але ви мене, здається, не слухаєте. Вас, мабуть, полонив князь пишномовними тостами. Це князі голубої крові! уміння часом висловитись так, що зухвалість звучить, мов витончені лестощі, а спалах обурень — мов найвища похвала. Пам'ятаю, вбіг якимось до Воронцова тифліський князь-генерал:

«Чи це правда, князю?! — Ось-ось вихопить кинжал й устромить у намісника. — Я обурений! Ти посмів нас покинути?! Та ще тепер, коли в Криму війна!»

«Я старий, нічого не вдієш, я нездужаю», — поволі мовив Воронцов.

«То й помри! Помри, як вірний солдат государя на бойовому посту. Покинути нас! Обезголовити Кавказ! Щоб ми осиротіли! Щоб край був у жалобі?!»

А потім Фаталі, зупинивши коляску, зійшов: «Ідіть за мною, принце, я вам дещо покажу!» І Фархад-Мірза пішов за Фаталі. Висохла червона пляма на бруківці.

— Це кров! — Вулицю наспіх притрушено піском, але кров проступила, і пісок почорнів. — Це не встигли змити. І це змити не можна!

— Але хто пролив її? Ні, не повірю! — вигукнув принц. — Щоб він? Князь? Сама життєлюбність! Поет-лірик?!

— Ви забули: він ще заміщає намісника. Він генерал-губернатор. Руки царя тут, у Тифлісі («Але кому ти кажеш, Фаталі?»).

— І хто ці нещасні? — спитав принц.

— Ремісники! («Атож, вас нічим не здивуєш!»)

Це була могутня стихія — ремісники вирушили до паладу намісника, щоб заявити протест проти насильства властей, проти князівської розкоші, проти тягаря податків: жити неможливо! І Орбеліані наказав стріляти «в голоту» — беззбройну юрму: «Нікому пощади!»

Йшли мовчки, а потім Фархад-Мірза мовив:

— А що йому залишилося робити? Будь-який правитель на його місці, а якби таке сталося і в моєму Фарсістані...

— Саме так!

— А як інакше привести до тьми юрму? Ще добре, що свій стратив, запевняю вас, — усміхнувся принц, а Фаталі, розгубившись, нічого у відповідь придумати не зміг, — ремісники ще подякують йому за батьківський урок! — І справді, настане день і на стрічці вінка від тифліських ремісників, що прийшли провести князя в останню путь (але раніше від Орбеліані поховують Фаталі!) буде написано: «Ти братові, який упав (від кулі?) подав руку, щоб допомогти йому підвестися». — Від свого земляка й біль переноситься легше! Ну ось, ми вже біля консульства.

Фархад-Мірза перемінився: принц!.. Невже Фаталі сподівався викликати у нього співчуття до ремісників?

ДВОГОЛОВЕ ЧУДОВИСЬКО

Нікого поряд, не чути ні Тубу, ні дітей — усі послули, а за сном темрява, і лише язик свічки відбивається в шибці, і дивиться на Фаталі з вікна втомлений старий чоловік — невже це він сам? І коли він встиг посивіти? Щось шепочуть тонкі, сховані під навислими вусами губи, шепочуть тихо, не вловивши змісту, а потім скрушне зітхання — чи не від швидкоплинного життя, в якому, на жаль, нічого не змінюється, та й чи зміниться коли? чи то тому, що, запрошений (така шана!) на ювілей Орбеліані, пішов, побіг, радіючи, мов хлопчисько. Ще б пак! Сам государ. Орден Андрія Первозванного! І навіть намісник — великий князь зумисне прибув з Боржома, перервав курс лікування: «Вельми Вас ціную, люблю й шаную!» Проте, що Орбеліані — великий поет, жодного слова. Навіть соромно, що знатний князь і прославлений у боротьбі з горцями полководець, Аварський правитель, майже намісник, — і раптом вірші!.. Лише ненароком, як здалося Фа-

талі, він вловив кинутий на нього князем погляд: відчай! так, так, саме це! Чи Фаталі хотів побачити у погляді князя те, що жило в ньому самому? Хто, дивлячись на Фаталі та його полковницькі погони, згадає про письменника Фаталі!? Забава, не більше, ця таємна пристрасть до писання.

Бунтівників чекає смерть або заслання, а тим, хто впав у відчай... Що ж їм, хто впав у відчай?.. Фаталі задумався, згадавши про Бакіханова, який утік з відчаю до Мекки. І Шаміль отримав дозвіл на прощу до Мекки з усією сім'єю; він уже помер у дорозі, між Меккою і Мединою, як і Бакіханов колись, але звістка ще не прийшла в Тифліс, і навіть той, кому, здавалося б, нема чого впадати у відчай, генерал Куткашинський, — теж збирається до Мекки!.. Ось чому ці думки про Мекку: генерал довго клопотався, звертаючись у різні інстанції, щоб дозволили, і домігся свого, готується в дорогу. Може, замолювати гріхи? адже нещадно рубав гяурів-поляків!.. Або за бунтарські думи про масонство? Фаталі якось докинув Рашидові, коли той рішуче заявив, що хоче, щоб його вважали «чистим мусульманином».

— Хто починає, як ти, неодмінно кінчає тим, що йде на прощу до Мекки.

— І тобі б, — заступилась Тубу, — не зайве було б сходити на прощу!

— Хіба в мене так багато гріхів? — жартома відповів Фаталі й не став сперечатись.

Але й шлях до Мекки подумки накреслив Фаталі. Дорога відчаю, а не замолювання гріхів. Але — ніколи!

І ця нескінченна боротьба з рабством, яка, на жаль, лише розпікає деспота, і ці муки, які зміцнюють владу тиранії, живлячи її соками страждань, і вона гасить поривання найкращих умів, душить, жене в заслання, гноїть у тюрмах найсвітліших і найчистіших своїх громадян, — доки?!

Лише сила багнетів. Лише воїнство. І ці полковницькі погони на мундирі, — фотографія на столі, він пошле її вождеві вогнепоклонників, дуже той просив, і нові сподівання, а може, поширити ідеї «Листів» серед вогнепоклонників, зв'язатися з розгалуженою — від Індії до Месопотамії — сектою зороастрійців, що стоять в опозиції до офіційного ісламізму й заручитися підтримкою в боротьбі проти духовної основи деспотичної влади.

Але чому всі протести виступають у релігійній формі? Чи так зрозуміліше темному народові? І бабиди з їхньою

вірою в нового пророка, у чистому дзеркальному образі втілено сонячне світло. Щось у їхньому вченні прийнятне: про жіночу рівноправність? але з якимсь знову-таки сектантським застереженням, лише при чоловіках, які сповідують бабідство, може ходити жінка тієї ж віри з відкритим обличчям, при сторонніх — ні; протест і в їжі: дозволяється їсти і свинину; або про рівність статей: якщо одружений чоловік вступає у зв'язки з іншою жінкою, то й жінка його може наслідувати чоловіків приклад; і допустимість вільного кохання без шлюбної угоди, якщо є обопільна згода незаміжньої жінки й одруженого чоловіка; і скасування посту, молитв, обов'язкових податків на користь духовництва, і ходіння на прощу в святі мусульманські землі; але натомість — обов'язкове нове ходіння на прощу в Шираз, де народився вождь бабідів Сеїд Алі Мухаммед; і серед нововведень — навчати грамоті не тільки хлопчиків, а й дівчаток; і освіта — доброчесність; і заборона лихварства; і обов'язковість розвитку бабідського вчення тими його новими тлумачами, кого вважають тепер живим втіленням і проявом світла.

І імам Шаміль з його новими пророцтвами; і зороастризм, — збереження первісної віри як протест проти лицемірства ісламізму, який живить і виправдовує тиранію.

Вождеві вогнепоклонників розповів про Фаталі та його книжку, у якій розвінчується ісламізм і тиранія, Джелаледдін-Мірза. Багато чув і Фаталі про вождя вогнепоклонників — Манукчі Сахиба Каянї. Він отримав книжку його подорожей, яку випустив під псевдонімом «Дервіш Тлінного Світу». Книжку побудовано в формі діалога з шейхом, у якому висвітлюється важка доля гнаних вогнепоклонників-зороастрійців, що їх силоміць наvertsали до іншої віри. Тільки книжку надіслав Манукчі Сахиб — ні листа, ні звернення.

— Принце Джелаледдін-Мірза, — просить Фаталі, — зустріньтесь, будь ласка, з Манукчі Сахибом, з моїх уст перекажіть йому: «Гей, Манукчі Сахиб! Шейх, з яким ви сперечаєтесь, і наш ворог! Минуло майже тисячу триста років з того часу, як іслам душить нас, з'явився Кемалудовле, щоб зірвати чорне покривало з обличчя істини і збудити темний народ, який здолав сон невігластва і фанатизму. Гей, Манукчі Сахиб! Але шляхи ідей Кемалудовле закрито, а сам він змушений втікати, переховуватись від тиранів. У них багато друзів-однодумців у різних частинах світу, і вони мають у руках його книжку. Ідеї

Кемалуддовле неодмінно поширяться по всьому світу, настане цей день. І на людей повіє вітер свободи. І згинуть лиходії й тирани, лицеміри й раби. Гей, Манукчі Сахиб! Кемалуддовле з вами у вашій боротьбі проти гніту й насильства. Потерпіть тріхи, і ми переможемо. Нехай тільки вийде книга «Кемалуддовле!..»

І Манукчі Сахиб відгукнувся:

«Хай будуть світлими ваші день вчорашній, день теперішній і день завтрашній!..» — Він пише йому напередодні найсвітлішого свята, свята Сонця й Вогню» — Новруз-байрама, «це іслам скористався нашим стародавнім святом вогнепоклонників, щоб пристосувати до першого весняного дня свій новий рік, і одурманити пророкуванням звіздаря темних правовірних: «Рік з'явиться на коні, бійтеся гніву аллаха, щоб не вдерлися на нашу землю полчища однооких кочівників, народжених дияволом-іблісом!»

Він каже про культ вогню, якому поклоняються зороастрійці, бо вогонь очищає землю, і виявляє, що Фаталі, як істинно велика людина, виходить у своїх діяннях з трьох моральних основ зорострізму, — а це добрі помисли, добрі діла й добрі слова.

Манукчі Сахиб не тільки чув про «Листи» — він ці «Листи» тримав дві ночі в руках і з допомогою учнів переписав, залишив кілька примірників, щоб поширити, і сам перекладає стародавньою каджаратською, рідною індійською і перською для зороастрійців, шукає шляхи, щоб видати мовою фарсі та каджаратською, може, в Бомбеї, і поширити по всьому Сходу, — це пробудити в масах потяг до культури, збудити протест проти тиранії, запанує закон (це слово написав Манукчі Сахиб, о, наївний, поросійському).

Знає Манукчі Сахиб і про Рухул-Гудса — Мелкум-Хана (хіба не він передав «Листи»?), про його масонські ложі: «О, якби світ був влаштований за ідеями Рухул-Гудса і Кемалуддовле! — мріє Манукчі Сахиб. — Тільки я змінив ім'я Джелалуддовле на Ігбалуддовле: чи не впаде тінь на дуже популярне тут ім'я принца Джелаледдіна-Мірзи, поборника освіти народу?..»

Вождь вогнепоклонників Манукчі Сахиб отримав фотографію Фаталі (дуже просив) і поспішає повідомити про себе: «Мову фарсі розумію добре, але пишу погано, бо моя рідна мова каджаратська, пише вам під мою диктовку мій учень, вільно пишу й читаю по-англійському, вивчив у Індії». І про відкриття школи для дітей вогнепоклонників:

«У мене сорок учнів, я запросив учителів, щоб прилучилися до світських наук; школу мою двічі закривали, але я домагався її відкриття: і знаєте як? щедрими хабарами!» Обидва, на жаль, уже старі — і Фаталі, і Манукчі Сахибу за шістдесят. «Ми не побачимо, як розквітнуть наші країни, вільні й щасливі, а вони ж розквітнуть, інакше навіть це наше життя, наші думи, наша боротьба... вірте, діти наші...» — пише Фаталі, а самого бере сумнів: чи побачать вони?!

І з вогнепоклонниками тільки листування, розмови, що вони можуть, якщо нічого не виходить тут: ні в Петербурзі, де обіцяють два видавці, ні в Парижі або Брюсселі, де Рашид і його приятель, родич відомого паризького видавця Фажерона, де мусьє Ніколаї, ні навіть у Тифлісі.

«Але є друкарня в Тифлісі! — дивується Манукчі Сахиб. — Якщо видасте, я куплю сто примірників».

Знає й Кайтмазов про Кемалуддовле, але уникає зустрічей з Фаталі, часом поводитьсь так, немов зовсім вони незнайомі й він бачить його вперше.

Зростає в намісництві невдоволення проти Фаталі, на-зріває тривога, що ось-ось вихлюпнеться й розіллється по Тифлісу. «Така нечувана зухвалість! Така вибухова суміш! Він збожеволів! У клітку його, щоб водити й показувати! І вбити мало, щоб його кров не осквернила землю!» Надійшов намісникові лист з Брест-Литовська, його самого немає в Тифлісі, поїхав у Боржом доліковуватись, п'є мінеральні води, і довірена особа намісника, високий князівський чин, якого в канцелярії називають — на перський кшталт — Тінню Намісника, передав лист Нікітичу, про якийсь рукопис у ньому йдеться, та ще із зауваженнями, немов Нікітич у чомусь винен. «Хіба не знаєте, у вас під боком! Підкоп під підвалини віри й правопорядку!»

На довгому листі — резолюція Нікітичу: «Переговори-ти!» Вранці з'являється Нікітич до Тіні Намісника, сперечатися надумав.

— Але ж це про Схід, а ми як-не-як Захід!

— Так? — від несподіванки почервонів високий князівський чин. — Ви так гадаєте?! То ви що, — шпетить Нікітича, — такі наївні, що не розумієте? Чи прикидаєтесь? Схід — це про людське око, це маска, зніміть її — і перед вашими очима постане... Пояснити ще? Ага, то ви не зрозуміли, вас ще носом треба тикнути!.. так, наш правопорядок! (не скаже ж: «царський деспотичний режим»). Чи не для того й за кордон послати, щоб там російською?! Як

кому? А син? І щоб не забув російську. І щоб тренувався на перекладах французькою!

— Може, і в Лондон, га?

— Слава богу, там закрито вільну, ха-ха, друкарню, погасла зоря, замовк дзвін, вирвали йому язика, загинув Іскандер!

Примірник «Кемалуддовле», як затонулий човен занурився на дно митного моря й від нього залишилася секретна записка, яку підшив Нікітич до загальної особливої теки.

Якби Фаталі та побачив своє досьє: там віхи його біографії: розмови про масонську ложу з Мелкум-ханом (звідки?!); і суперечка з Мірзою Юсиф-ханом про конституцію на основі Корана та способи повалення деспотії (але як попала?!); чи не Нікітич допоміг шахським побратимам, щоб ті, відкликавши Юсиф-хана, схопили його, кинули в Казвинську тюрму і там стратили? цього разу Нікітич чистий: просто Гусейн-ханові набрид Стамбул й не терпілося послом до Парижа);

копії листів, навіть тих, які надіслано з рук у руки і які Фаталі так і не надіслав (оце загадково!); і вправа на філологічний кшталт, у якій обігрується начебто граматичне завдання, *гніт*, *гнобитель* і *пригнічений*: щоб прибрати корінь, потрібно — тільки два шляхи; або другий добровільно залишає корінь *ми летіли з тобою, Олександрє!* А в далекі часи звіздар обманув зорі! або третій вдається до насильства й душить цей корінь у міцних своїх обіймах! Або-або! Третього шляху немає! І тут же імена, які написано у стовпчик: Вольтер, Руссо, Монтеск'є, Фур'є, ще одне нерозбірливе ім'я, нрзрнрзбр, і так далі:

«Який сенс звертатися до гнобителя? Краще сказати пригнобленому: «Ти в сто разів переважаєш гнобителя своєю силою (хіба були колись такі часи?!), числом і умінням, то чому ж ти змирився з ним. Прокинься й задай гнобителям такого перцю, щоб чортам у пеклі жарко було!»;

і його пояснення, яке він подав на ім'я великого князя-намісника про рукопис «Кемалуддовле» — на користь, так би мовити, християнству (?!); мусульмани перестануть цуратися росіян, під захистом государя-імператора, годі, годі вже, Фаталі, теж підшито в досьє;

і копії листів Рашидові в Брюссель, син майже жодного не зберіг, а тут, у досьє, — цілісінькі, щоправда, копії, але що вони справжні, хто сумніватиметься?! і витяг з синових листів, навіть про його прохання надіслати гарний чай

(шифр?!); і про зниження курсу карбованця (!) — карбованці жахливо впали, запаси чаю й тютюну (невже курить?!) вичерпуються; і про нову війну з турками, чи не призвуть тебе, як тоді, під час Кримської? А хіба призивався? що за натяк?! і фраза, навіщо? коли не судилося, як кажуть магометани, стримано поміркувавши (?).

і несподівана звістка, що міститься в листі Рашида батькові: про те, чому у витоків Нілу не живуть крокодили (?), й про те, що має підозру щодо іранців, які живуть у Петербурзі та Москві (у чому? які зв'язки? де? коли? Так і не знято ці питання, але Нікітич терпляче чекає розгадки); і — навіщо, здавалось би, у досє, але досвід підказує, що це може знадобитися, — нещодавно й тут бачив дуже цікавий феномен. В одному з тутешніх театрів показували якусь мулатку Mollie-Cristine, двадцятирічну жінку, двоголову, — аж здригнувся Нікітич, але ж не двоглаву! — з чотирма руками й чотирма ногами, це скоріше жінки-близнюки, поєднані туловищем, тобто мають один шлунок, але в кожній своя голова, ноги, руки, плечі. Кожна голова, — все-все переписав червонорукий писар Нікітича, — окремо мислить, розмовляє, їсть, п'є, а часом обидві голови бачать один і той же сон, коли сплять. Одне слово, це незвичайна істота (натяк на орла?!); і про сіамських близнюків — брати-сіамці ніщо порівняно з Міллі-Христиною, — і латинськими також, — танцюють польку, вальс, одна й та ж кров, — з помилкою залишив писар, як було! — коли голова болить у однієї, друга нічого не відчуває, — і перемальовано малюнок (то ви що, Нікітичу, колекціонуєте зібрання курйозів, щоб видати книжку?! і за що вам платить шеф жандармів?).

так, неодмінно довідатись?! Про Кримську — чи призивався? Спитав, до речі, у Фаталі, а той йому медаль світлобронзову показує, як пам'ять про війну: Кримську, але не в Криму! (На Георгіївській стрічці) та Хрест за службу на Кавказі.

Як же ви могли забути, Нікітичу?! А я ж тричі в експедиціях брав участь, — думає, що Нікітич дасть йому спокій, а той ще більше злиться, бо сам — у жодній! — в 37-му в Адлері, з Розеном, в 42-му на східному березі Каспію, під керівництвом графа Путятіна, і проти ваших турків, у 55-му, під керівництвом покійного генерал-ад'ютанта Муравйова, забули?!

і ще кілька аркушів!!! це ж почерк самого Фаталі! Але підписано чомусь «Теймур», атож, це все з тієї затії,

вигаданої в секретній частині Нікітича, встановити контакт з консулом Порти, щоб наблизити до нас. Фаталі обурився: що це за роботу хочуть йому доручити?!

— Та ні,— м'яко мовив Нікітич,— просто зустрінися, розвіяти брехливі про вас чутки, ви ж знаєте, які небезпечні поширюють про нас, будімо ми... та й усе інше!

короткі лаконічні записки «Теймура»; «А ви,— запропонував йому Нікітич,— візьміть собі... псевдонім!»; був родич Нікітича, Бестужев, дорікав Фаталі за псевдонім, а той — «візьміть!» І взяв Фаталі (о боже, який наївний) перше, що спало на думку — батьків брат? персонаж? Так ось, записки Теймура: говорили про китайські вироби; до чоґо тут Китай? лютує Нікітич; про арабські інтриги часів халіфату (?! краще б уже, і це знадобилося б, про сьогоднішніх!); грати в шахи, ет, знаєте! і він поставив мені чудовий мат з жертвою ферзя, даруйте, візира. Може, ще напишете, скільки склянок чаю вижлуктили?! І просив Фаталі:

— Ви ближче до діла!

То ви ось що надумали! Е ні, в цій ролі Фаталі не виступатиме! Тричі зустрічався Фаталі з консулом Порти.

— Ми підключимо до вас ще нашого товариша, він вам допоможе!

Зухвала, з конячими щелепами людина Нікітича. Та ні, ці ваші безглузді плани я зруйную! Груба сокира робила! А спочатку ж вірив — ой, які наївні часи були!!! — що справді хочуть щирю правду про те, що означає для краю, який роздирають чвари, бути у складі великої й сильної держави, що означає Росія для його рідних мусульманських земель, пояснити, щоб не мали майже ніяких ілюзій ні Порта, ні Персія, усунути одвічну недовіру двох країн і двох народів — російського та Порти, і Фаталі чесно прагнув зробити це (мовляв, зразкова мусульманська сім'я, «ваш побут, ваша творчість, наш союз...»)

Але щоб так безцеремонно, з допомогою конячої щелепи! зробити з консула агента Нікітича! яка ж примітивна робота секретної частини!

На якомусь етапі Нікітич засумнівався, і Фаталі розладнав їхню нечесну гру, коли з'явився той, з конячими, зумів виказати консулові, як господар дому, своє невдоволення тим, що прийшов незваний гість, якого він, Фаталі, бачить уперше; а тип був зухвалий і агресивний.

«А ви довідайтесь, Фаталі, коли в Константинополі будете! Інакше, знаєте, не завербуеш! Так, так, неодмінно

довідайтесь, і я з тифліської цієї далнини подивлюся на вашу щелепу, як вона відвисне!» — зловтішається Нікітич.

В турецькому консульстві, коли видавали візу, не спитав про колишнього тут консула. Може, у Богословського спитати? Але щоб довідався Нікітич?! У кого ж? Може, ненароком у прем'єра, мовляв, служив у нас у Тифлісі. А все-таки він збив з обличчя прем'єра його постійну посмішку!

— Хто-хто?

Але в Фаталі щирий погляд. І червоні плями покрили обличчя прем'єра.

— А ми його, — і довкола шії рукою, а потім пальцями над головою зашморг показав, — як вашого шпигуна!

— Та бути цього... — і замовк: зайшов Богословський.

А міг же залишитися живий.

«Бачите, що сталося, — утовкмачує Нікітич з тифліської далечини Фаталі, котрий ще в Стамбулі, — ви б умовили його служити нам, а коняча щелепа, як ви зволили висловитись, я згоден, брутальний, оскандалився! Ось і довелося нам придушити тому консулові примітивну, але випробовану помсту, це ж так просто — посіяти сумнів! відкликали і, — той же жест із зашморгом, немов у одного ката практику проходили; вам здавалося, що доля допомогла вам, врятувався і консул, і ви чистими вийшли з гри, а це ж ви його, так, так, саме ви і звели з світу, якщо докопаться!»

Ось тоді й почало поповнюватися досье на Фаталі всілякими паперами і копіями листів — його та йому. І деякі його розмови, досить лояльні: знає Нікітич, що Фаталі спалює часом якісь папери — що йому попів збирати? хоч би деякі папери і в досье не загорілись від обурливих фраз — душа без форми, у якій слова засяяли, чи живучи в оболонці нової повісті, чи драми, чи історичного твору.

Нова для Фаталі несподіванка!

— Тубу! — крикнув він.

— Що сталося? — з'явилася стривожена Тубу.

— Хто порався в моїх паперах? — Тубу розводить руками. — Переплутано сторінки! І ось — не мій папірець!

— До твого столу ніхто не підходить.

— І тут якісь записи! — І читає з папірця: — *Новий сонник — мені наснився дивний сон. Що це, Тубу?*

— Не знаю, Фаталі, душе моя!

— Не знаєш ти, не знаю я, ніхто не знає! Ніхто в нас у домі не знає, як ця сторінка потрапила в мої рукописи

і хто переплутав сторінки. Але ж ти сама бачиш, Тубу! Хто мені це залишив? Джини, шайтан, хто? — Тубу розгубилася, не знає, що сказати.

І олівцем, і чорнилом якісь знаки, питання, фрази. Одна доля — втрачено обличчя.

І якась із слів чи то піраміда, чи то трикутник — слова одне під одним: Я? А я? А що я? А що ж я? А що ж все-таки я?

І таблиця, в якій з одного боку — Юсиф, Фаталі, Я, а з другого, навпроти Юсифа Я — ? і стрілки від Я до всіх — і до шаха, і до царя, і до?, і ще стрілки, які об'єднують слова як правого, так і лівого рядів.

— Може, ти сам малював? — дивується Тубу.

Фаталі змучений, уночі погано спить, пише та пише. Переписав і надіслав у всі кінці світу стільки примірників рукопису «Кемалуддовле», що йому ввижається, особливо тоді, коли починає світати і він лягає, щоб поспати трохи перед роботою, немов ось-ось вийде книжка; і він навіть заготував, збираючись одразу ж послати лист Мелкум-ханові з радісною звісткою: «Кемалуддовле» видано!

О мій брате! О той, котрий, як і я, поринув у сумні роздуми, страждає тому, що не досяг своєї мети, і всі випущені стріли не влучили, полетіли в небуття; і пригнічений, що не розуміють сучасники; нарешті вийшов російський переклад «Кемалуддовле» (і все-таки вірить, що перше видання — російською)! Готові й переклади французькою, німецькою і англійською (таємна друкарня)! Невдовзі і вони вийдуть. А поки що надсилаю примірник російського перекладу, шкода, що не знаєте цю велику мову. О мій друже, який зазнав багато прикрощів, ні я, ні ви, ні ми обидва не зуміли пробити стіну нерозуміння. Збережіть цей мій лист! Хай майбутні покоління знають, як ми натерпілися лиха й намучились, нічого не добившись. Може, ще пощастить зробити їм? Але, правду кажучи, і на них, наших далеких нащадків, я не дуже сподіваюся: вони ж зачаті будуть і породжені нашими капловухими сучасниками!

Що ж, така доля! Я — частка цієї нації, народу. І нічим іншим, крім слів, крім мрії і сподівань, нерозлучного каламаря, пера та стосу білого паперу, не володію.

а книговидавець Ісаков розглядав малюнки давно обрусілого ілюстратора Кара-Мурзи, у чьому образі залишилося щось неросійське: шокате обличчя, круглі, трохи косуваті, у ямці, рухливі очі: усе, що просив Фаталі: наперед винесено з чотирьох прапорів червоний, і трибуна — схожа на мечеть-мавзолей з напівмісяцем на вістрі; і жінки в чадрах, що залізли на пласкі дахи сакль; і чоловіки з піднятими до обличчя кинджалами; в одного, він попереду, посоловілі очі, — невдовзі в релігійній нестямі відкріє похід шехсей-вехсей¹ і розрубає кинджалом поголену голову.

цензор перегортає книжку, «а як з християнством? ні-яких?» і суворо дивиться на Ісакова.

«навпаки».

цензор кинув на Ісакова здивований погляд, «полковник? атож, власних листів...», мовляв, і ці фокуси нам відомі. і навіть виставлений попереду червоний прапор не викликає в нього заперечень; старий цензор, він пишається навіть деяким, якщо хочете, вільнодумством: «а я не можу, авжеж!

слава богу, сімдесяті роки!» до того ж ситно й дешево поїв в обід солодких пиріжків у кав'ярні Амбіеля, що на Невському, в будинку вірменської церкви.

і почала гудіти-крутитися друкарська машина!

А тим часом «Кемалуддовле», який переклав все-таки Рашид з допомогою французьки, котрою опікувався кавказець (чи не тому Рашид — що не лист — просить батька, щоб відкликали родича — куховара Наджафа, який дуже заважає йому: бідний нудьгує мов засланець, залишив дружину, дім, дітей, друзів, це подвиг, навіщо Рашидові жертва?!), кузини Фаб'єн-Фініфтер, білорожевої й легкої мов пух лілії, — нема, він не кривив душею, коли писав батькові: «У мене інтимного, — і підкреслив, — близького друга немає, є кілька гарних знайомих, з якими нічого спільного не маю і в близькі стосунки не вступаю». Мімі виникла згодом, послав рукопис у Париж зі студентом-однокурсником Фажероном, сином азіатського книговидавця «Алібаба».

Після перекладу першого листа Кемалуддовле Рашид написав Фаталі: «Батьку, хоч би не накликати біду!»

¹ Шехсей-вехсей — голосіння за імамом Гусейном.

А потім: «Чи потрібно це тобі, батьку! присуд доли...» — не докінчив фразу.

«Ні, ні! — після закінчення перекладу. — Джелалуддовле не сміливий у своїй відповіді Кемалуддовле! Ти б більше симпатизував йому, даремно ти не вияляєш до нього ласки! Немов жорстокий фатум...» — і знову фразу не закінчено...

Але до цього був крик Тубу!

Обидва чули — і Фаталі, і Рашид. Це було перед від'їздом Рашида за кордон, і вони щойно повернулися з кладовища. Один Фаталі знає, як йому важко було умовити Тубу, щоб та погодилась відпустити сина.

Майже щочетверга, як ведеться, Тубу ні-ні, а я їй піду на могилу дітей, але ж тут трохи не цілий тиждень без упину ішов дощ, і до кладовищеньського пагорба неможливо було пройти. А наступного четверга хмари розвіялися, і небо засяяло.

— Треба піти, — сказала Тубу. — Рашид повинен попроситися.

Коли напинала на голову хустку Фаталі помітив, що в неї тремтять руки і губи сухі, безкровні. Раніше ще не доходила Тубу до могил, як починали текти сльози й губи шепотіли молитву, а зараз — жодної сльозинки, виплакала всі, стояла бліда.

А як прийшли додому. Раптом крик Тубу, її прокльони — накипіло й вирвалося, і ніщо не може їх зупинити:

— О боже, нема вже місця на кладовищі, чого ж ти вбиваєш свої творіння і приносиш у наш дім вічну жалобу? Дня світлого ми не бачимо! — Фаталі згорбився, увесь посивів. — Ти побиваєшся, але це ти винен, що помирають наші діти! Це ти, ти і твої справи, будь вони прокляті! Жалюгідна ти людина, підняв руку на священний Коран! Тобі ж казали, не чіпай знаки аллаха! І це божа кара за твоє зухвальство, за твоє богохульство! Ти помреш і нащадків не залишиш!

— Замовкни, у мене є Рашид!

— Аллах, ось побачиш, і його в нас забере!

— Хай тобі язик всохне, що ти кажеш!

— І його, і тебе, і всіх нас! — не слухає вона Фаталі. — Ні, не буде нам життя ні тут, ні на тому світі!

— Годі тобі голосити, твій аллах глухий!

— Це ти, ти оглух і осліп, загубив дорогу! Убий нас, щоб ми більше не знали цих страждань!

— Мені страшно за тебе, Тубу!

— Ти повстав, ти поставив себе вище за аллаха! О боже, що ж мені робити, допоможи батькові моїх дітей, не мсти йому, нерозумному, він сліпий, його лихий попутав, освіти йому розум, ти ж всемогутній, чим же тебе розгнівали мої діти, обережи нашого Рашида! мої діти! мої рідні донечки! мій синочку! вони росли, я молилася день і ніч, не спала, я благала в аллаха їм життя, і раділа, їх обминало лихо, вони нічого вже не боялися, а я думала, що ти втихомирився й аллах змилювався, простив тобі твої гріхи, так ні ж, заліз у тебе чорт, він душу твою вкрав, він зробив тебе лютим, і на старість ти втратив здоровий глузд! хай тобі грець! о боже!

Рашид, який сидів мовчки біля вікна, підвівся і підійшовши до матері, обняв її. І Тубу, немов у неї хотіли забрати єдиного сина, міцно вхопилася за нього.

— Невже й тебе забере у нас аллах?

— Заспокойся, зі мною нічого не станеться.

— Молися, сину, заради матері своєї молися!

— Я ж молюся, мамо, і поститиму, і до мечеті піду, ти заспокойся, будь ласка!

— О боже, якщо ти готуєш ще горе, то вбий краще мене!

Фаталі лише на мить, а може, і не було цієї миті? завагався. «А раптом правда,— подумав.— Може, Тубу каже правду?» Мить вагання все-таки була, була. Немов струснуло землю, те, що віками нагромаджувалось, вийшло назовні: страх? потрясіння? жах перед горем Тубу? Але чи здатен і він на таке переживання? Крик відчаю? Чи раптом відкрилася Тубу істина? Невігластво чи прозріння?! Гнів аллаха — яке безглуздя?! Як він міг засумніватися щодо правильності обраного шляху? І що вдієш, що не рік — холера! Скільки довкола смертей! гинуть цілі родини! Холера нікого не обминає: ні лиходіїв, ні справжніх правовірних, ні тих, хто грішив, ні богомільних. Ні, Фаталі не вдасться до доказу, який би заспокоїв Тубу; заспокоїв би? але все одно, не вдасться, ніколи.

— Кара аллаха? Але чого твій аллах убив дітей Мухаммеда — чотирьох дочок і трьох синів Хадіджі, першої дружини Мухаммеда?! Може, ти не знаєш їхні імена — можу нагадати тобі! Якщо не віриш мені, спитай у Рашида! Рашиде, скажи, чого мовчиш?

— Атож...

— Чого ж ти замовк, кажи! Чи й ти забув їхні імена, я тобі допоможу, правовірний, запам'ятай Аль-Касум, Рукайя, Зейнаб, Умм-Кульсум, Фатіма, Абдаллах, ат-Та-

хіри! — Але хіба здатні, хоч там які будуть докази, можливі й неможливі, заспокоїти Тубу, коли немає й не буде ні їй, ні йому спокою. І чи здатен він на таке, як Тубу, переживання? Ні, не здатен.

І Рашид пише: «Немов жорстокий фатум...» Рашидові не вірилося, що видадуть. Особливо після невдалих спроб і клопотань щодо видання п'єс, навіть «Мусьє Жордан» не зацікавив ні бельгійців, ні парижан, а здавалося, що було варто Чаклунові вдатися до своєї чудодійної сили? Допоможе згодом, багато років по тому, і навіть двічі, — видадуть у Парижі спочатку «Мусьє Жордана», у перекладі Люсьєна Бува з «тюркського азері», але не Фажерон, а Ернест Леру Rue Vopararte, 28, а потім і всі п'єси, і Чаклун особисто зустрінеться в Парижі з перекладачем, той вирішив, що перед ним сходовознавець, і на думку не могло спасти, що Чаклун; люб'язно говорили про тюркські народи, про Стамбул, про Фаталі, про старі й нові конфлікти у світі, — хіба ж повірять перекладачеві Чаклун, коли той розповідатиме, як будував з кубиків будинки Парижа, це було століття з чвертю тому і зруйнував місто — красу (або столицю?) світу, — як же звали перекладача? Базен? І, здається, Луї, так, Луї Базен, «з азербайджанської», був погожий квітневий день, і вони сиділи на лаві, на Єлисейських полях, і адреса видавця (94, St. Maur, France), а на обкладинці COMEDIES — «Кавказька колекція».

ПРИСТРАСТІ ФАНАТИКІВ

Мімі сподобалися ці східні сюжети. Мімі поряд, і з кожною сторінкою вона все ближче й ближче, і Рашид працював з захопленням, чекав цих годин, передчуваючи близькість Мімі, а потім пішло, закрутилось, і не зрозумієш, чи то вони про себе пишуть, чи то перекладають, викладаючи по-французькому любовні пригоди Мухаммеда.

— Ти пішов би, Наджаф, та погуляв би на Гран-Пласі — дратується Рашид, він щойно написав батькові швидко, нервово: «Я в совершеннейшей безопасности, я не ребенок чтобы нуждаться в дядке присутствии его (мне очень жаль его) здесь не имеет значения».

Лист-відповідь Фаталі в дорозі, він не доторкнувся пером до синового листа, але виписав усі його помилки:

«Що ж ти, сину, зовсім російську забув, у слові «дядка» треба писати м'який знак, і коми потрібні,— але Рашидові ніколи розбиратися в граматичних помилках, він посилав Наджафа на Гран-Плас, і вони з Мімі залишаються удвох надовго.

і пішли вже відбитки, і вже вони брошуруються, і чіткими великими літерами на зеленому, колір ісламу, тлі,— «Листування двох принців», чужими мовами,— російською і французькою, а не рідною, не в оригіналах фарсі і тюркською, а в перекладі, і не встиг Ісаков, щойно пославши примірник у Тифліс авторові-власнику Фаталі, виставити частину тиражу в своїй книгарні на Невському, біля Знамення, будинок Кохендорфа, приховавши решту на випадок конфіскації на складі, про місце знаходження якого, як наївно вважав Ісаков, ніхто не знав, і хоч був сірий похмурий день, один з найкоротших у році, на нулі, і тануло, і капало, і хлюпало,— збиралися по двоє, по троє легко одягнені молоді люди азіатського вигляду і про щось, сердито жестикулюючи, розмовляли, киваючи на книгарню.

зібралися, пожестикулювали, тупцюючи у сніговій каші, і розійшлися, а вранці, наступного дня, коли Ісаков прийшов у книгарню,— о боже, що це? стоять троє поліцейських, вікна в книгарні вибиті, молоді студенти вигукують щось гнівне. «ось він, сам видавець!» і кілька чоловік кинулось до Ісакова, але зупинилися перед його поважним виглядом. «панове!» «як ви посміли? ми спалимо вашу книгарню: розсадник ересі! до самого государя».

і одразу хтось з тих, хто встиг купити книжку, жбурнув її в Ісакова, вона, немов підстрелена птаха, ударилась об землю і впала під ноги, і аркуші на вітрі мов невагоме пір'я крила.

а потім ще, ще, ще; дехто, тримаючи за обкладинку книжку, підпалював її, книжки швидко починали горіти, ще свіжі, фарби горять. «чого ж ви стоїте?» долинув тупіт, і поліцейські, посмілішавши, посунули на студентів, але в крамницю полетіло ще кілька каменюк, встигли, одна влучила в бік Ісакову, він прикрив рукою голову й мерщій забіг у книгарню: і ось уже козакі прямісінько на юрму: «кого захищаєте?!», «не смієте!», «ми піддані государя!», і коні немов навчені, зупинилися перед юрмою, «розійдись, панове!»

«ми з бейського роду, є іноземні піддані шахин-шахського уряду, ми вимагаємо, щоб государ!..»

а государю вже доповіли про заворушення на Невському, дивний випадок, такого бунту ще не було, розпорядження шефові, губернаторові, міністрові іноземних справ, спеціально в посольстві південних сусідів, «так, так, неодмінно розберемося», образа царської особи, віри, і шах! і султан! і паша! знову перси виявилися першими, так, так і султан, і ваш государ. посміли поряд називати, але етикет, потерпимо, не дозволим глумитися?? Ісаков? що це за книговидавець? нумо! що за цензор? вижив з розуму, розпустились! інші, свої власні турботи, а тут з цими азіатами не збагнеш, коли вибухнуть, прогавили.

телеграма в Тифліс, а навздогін — пошта з розпорядженням.

а в Парижі почалося з нот протестів, посольства заметушилися, але що з тих викриків жменьки алжирських студентів і всяких там барберів, коли нещодавно з могутньою колоною розправились! відбулося навіть непомітно, лише в Латинському кварталі, на вулиці St. Michel, біля п'ятиповерхового будинку № 13 з'юрилися, погаласували, а потім зійшли на мансарду, де мешкала молода турецька сім'я та написали петицію на ім'я президента республіки, диктував алжірець, походжаючи по кімнаті, підійде в один куток, гляне на Notre Dam, підійде до другого, постоїть біля вікна, дивлячись на клаптик Парижа, гостроребрі, з червоної черепиці дахи будинків, дим з коминів (сам живе в будинку навпроти, у великій, але почесній бідності, на антресолях кафе) і обдумуючи черговий рядок петиції на захист Корану, пророка та арабів, що принесли в Європу цивілізацію. «так і напишіть! якийсь фажерон, саме з маленької літери!..» здригалися, називаючи ім'я Мухаммеда, та ще в зв'язку з богохульними еретичними листами якогось Кемалуддовле, часом не рука Росії? Автор, про це вони довідались, напосівши на видавництво, в самого Фажерона, який вийшов з ним для переговорів, — якийсь кавказець, царський полковник, алжірець набирав повітря, перш ніж вимовили ім'я пророка, хай покарає він!!! навряд чи мусульманин, підставна особа, бути цього не може, щоб мусульманин! а в Тифлісі великий князь — оце вже не чекав — на термінову телеграму царя був украй здивований, довго не міг вправити звихнену щеле-

пу. цей ретельний начебто, і мов крізь туман: вайца імператорська високість, голос Нікітича, помилуйтеся! так, так, адже був лист з митниці, Брест-Литовська! отакий фортель! — підвернулося на язик генерал-фельд-мейстеру.

чого це раптом: усі чини разом до Фаталі, і жодного з нижчих, на чолі з намісником, майнув згогад: нагорода? новий орден?! за заслуги? адже майже сорок років або більше, служити, такого ще ці стіни не бачили: і шеф, і шеф особливий, і губернатор, і поліцмейстер, і молодший чин, з тих, хто — не намісник же! — повинен ледве доторкнутися до Фаталі, щоб потягти, відтягти, затягти, куди слід, і вже двоє тримають його, куди? так ось чому летіли колись цигарки-снаряди до Метехського замку, і бряжчать ланцюги, і важкі залізні двері, мов живі, іржаво, як ніж.

встигли до Тубу, та в канцелярію, «треба було думати раніше, радив би не лізти!» той же голос, тільки тоді він облизував пальці й губи, розхвалюючи, — «гарна хазяєчка!» згадав все-таки хліб-сіль, «я б на вашому місці, — фазан, мов корона, увінчував вершину плову, але суворо, не дивлячись у вічі, — усією сім'єю, аби подалі від усіх, у Нуху, не можемо ручатися!» «так, так, негайно, я ж йому казала! і Рашид писав!»

«Мелкум-хан! Мелкум-хан!», що йому до нашого Корана й пророка?! «та я такого!..» Фаталі вже увірвався терпець, він може образити «так, так, це кара, кара аллаха!» і Рашид ще тут був, але не захищає матір, і за батька не заступається, і шурин також, її брат. Фаталі нічого ще не знає, книжка й добра звістка ще в дорозі, але очі! очі Нікітича! невже «Кемалуддовле»? але ж читали! чи листи скінчились? вузьке квадратне подвір'я й високі грубі стіни, і залізні ґрати, і тиша, немов труна, чи не сон це? на ньому немає мундира, захистив би, арештантська роба. як Тубу? день чи ніч? час мов суцільне неподільне, тільки по щетині на обличчі можа взнати, скільки проминуло, а потім і борода не могла допомогти. від послів до консулів, а там у столиці, ось воно, почалося і розлютована юрма вдирається в будинок Фаталі, посуд, вікна, лампи, люстри, стіни тріщать від натиску й лише віконниці, не витримавши, зриваються з завіс, летять по кімнаті, вилітають у коридор, на подвір'я, а там вітер, підхопивши, видмухнув їх на вулицю, і вже над Курою летять мов білі птахи. чи не

про Колумба це, який відкрив новий світ? чи це сторінка з уважно вивченої Фаталі книжки Міттермайера «Смертна кара»? під ногами тупцюють. даруйте, але ж була тривога! цензура заборонила! були вилучені! як потрапила в Тифліс?!

шеф жандармів зробив спеціальне донесення царю! «Азбука соціальних наук»!! сховати!! закопати! «як перше явне здійснення! програма Російської гілки «інтернаціонального товариства», літературні прийоми маскування! досить зухвалі вислови про монархічний спосіб правління! топчуть. Фаталі дуже цінував два томи Бокля, перший розгорнутий, і на сторінці, ще хвилину тому, можна було прочитати написані рукою Фаталі по-російському, а трохи нижче на фарсі, але вже стерлось, топчуть що? «Комедія всесвітньої історії»?! він нещодавно купив цю книжку, і летять її сторінки!.. але невже весь цей пандемоніум глупоти й підлості, брехні та обману, сліз і крові — комедія? ще можна встигнути прочитати, так, так, саме в ефірній атмосфері гумору трагедія всесвітньої історії, перетворюється в людську комедію!.. але Фаталі вже пізно починати спочатку!

а увечері, кимсь підпалений, палахкотить з тріском будинок, і в сірій каламутній Курі відбивається полум'я, набухають і разом раптом спалахують книжки, одна, друга, третя, і скоцюрбилася арабська в'язь, зморщилась від опіків на подарованій перським принцем Фархад Мірзою книжці «Чаша Джемшида», що показує майбутнє,— у неї Фаталі давно не заглядав.

і рукою Фаталі на берегах книжки «Спростування на вигадане життя Ісуса». — «бачечку...», спочатку згоріли «вогнища», потім вогонь злизав «інквізицію», і довго ще полум'я не торкалося «обоженюваного ними християнства», попіл, недогорілі клапти на кладовищі! розгорнути, перебити вже покошені надгробки, витоптати, прокляти.

гнівні листи цареві з Парижа, Стамбула, Тегерана, луснуло видавництво Фажерона, не повернувся на навчання з Брюсселя його син, і Мімі, трохи роздобрівши, поїхала до свого рідного міста Спа, взявши несподівано відстрочку, дивом вижила, бліда, ледве на ногах тримається. «ти мене не впізнав би, Рашиде», — зітхнула.

вигнано дивака цензора, осліп чи дальтонік, червоного прапора не помітити, розорили Ісакова, докопалися й до таємного складу, радіє Грімм.

і вже вимагають султан і шах, щоб видали їм Фаталі. судитимуть за шаріатським судом, так так, і Ахунд-Алескер, був колись султаном, до чого тут Ахунд-Алескер? чи це шифр якийсь?

та ні, як-ніяк царський полковник, тут й.в.г.і, обурився: «ми самі!» і сперечаються Стамбул і Тегеран: кому судити?

«Але чого йому сердитись? — думає султан Абдул-Азіз про шаха: адже Джелалуддовле, який з лайкою накинувся на Кемалуддовле, — їхній принц!» Та Насреддін-шах знає, немає в них такого принца, хоч як він може ручитися за всіх дітей Фаталі-шаха? Але ж вигнанців він знає: кожен на прикметі!

Знав Насреддін-шах, що найменший з синів Фаталі-шаха, двоюрідний, о боже, його дід Джелаледдін-Мірза, треба ж таке: Фаталі-шах зачав його, коли мав шістдесят літ, думає з потайною заздрістю Насреддін-шах, дружив з цим бунтівним писакою, гірший, ніж бабиди! Фаталі тезко, так би мовити, велелюбного шаха! Як наш родич?! та ви що??! який Ханбаба? який Бехман-Мірза? це той, прижитий... — і така лайка!.. мені? чотириюрідний брат?!!! (шахові знаки). Ось вони, плоди нездержливості!

Насреддін-шах, ставши на престол, спочатку вирішив обмежити — дурниця яка, думає він зараз, — число дружин у гаремі: мовляв, досить і чотирьох, передбачених Кораном, бо наплодив Фаталі-шах принців, усіх не переловиш, щоб почувати себе спокійніше, але виявилось, що любові в шахів у крові, — був тоді молодий, недосвідчений, вибовкнув здуру про гарем, що він, немічний? чи не щедрий? нехай собі насолоджуються під захистом шаха юні пташки: і персіянка, і гречанка, і туркеня, надто вона, колишня суннітка!.. і навіть... та навіть що виказувати гаремні таємниці?!

Ой як реготав Насреддін-шах, коли до нього дійшла звістка, що юний султан Абдул-Азіз, який став на престол значно пізніше від нього, надумав на весь голос оголосити в імперії, що відмовляється від гарему і йому досить однієї дружини! Сміх! Щоб султан, та одну?

«Я від корони відмовляюсь, — сказав він тоді візирів, — якщо, згадаєш моє слово! не поновить султан Абдул-Азіз розкішний гарем».

І справді: не довелося ввергати країну у вир нещастя,

і такі в суннітів гаремні інтриги пішли, аж страх!.. Один за одним мінялися візири, міністри, чиновники.

Так ось, цей Джелаледдін, і чого це шах про нього згадав? ага, у зв'язку з вигнанням Джелалуддовле! Немає такого принца! Джелаледдін, син Фаталі-шаха, справді мріяв втекти під тим приводом, що пішов на прощу до Мекки, щоб там, а можливо, в Багдаді — знає про його план Насреддін шах! — написати четвертий том своєї «Історії Ірану»! Вивідувачі перехопили його лист. «То це ж він і є!» — Насреддін-шах аж підстрибнув на ложі, налякавши гаремну пташку, атож, саме цьому Фаталі писав принц Джелаледдін!

А до цього принц просив тифліського консула Мірзу Юсиф-хана, і до нього шах добереться, буде йому непереливки за його конституцію на основі Корану! Кине в Кизвинський каземат і загадає стражникам, щоб вони били еретика його ж таки твором, опраправленим у метал, по дурній голові, поки на очах не виступить більмо й не витечуть зіниці,— так ось принц Джелаледдін просив тифліського консула передати щойно видану книжку «Історія Ірану» двом щирим мусульманським ученим Росії: Мірзі Фаталі та Мірзі Казамбею, один живе в Тифлісі, другий — у Петербурзі, першому вручити урочисто, другому послати з листом, так, так, саме про Фаталі (а потім і йому самому!) писав цей принц Джелаледдін, що, мовляв, рота розтулити не могу,— авжеж! усіх затис у кулаці Насреддін-шах, ніхто покинути не посміє! і, мовляв, не знає принц, як йому поталанить усю правду (!!) про нинішнє шахське правління в заключному томі написати: живе ж надією, що або відбудуться в нас зміни (чекай!), або доля викине мене із затхлої моєї країни за кордон (?!), де я зможу чесно й правдиво написати про теперішнє правління те, що я думаю.

Аякже — випустить Насреддін-шах свого двоюрідного діда (!) Джелаледдіна за кордон!

Дозвіл йому він, звичайно, дасть на пілігримство, тільки той до Мекки не доїде,— ці справи дуже-дуже легко робляться.

А навіщо султанові Абдул-Азізу про Кемалуддовле піклуватися? Заради якогось Фаталі голову собі морочити. Через того самісінького Фаталі, котрий, розповідав йому тоді прем'єр, з якою зухвалою думкою до їхнього священного Стамбула приїжджав,— ось коли треба було хапати Фаталі! Нехай краще султан турбується про неспокій у

своїй імперії: повстав Крит! повстали Герцоговина, Боснія і Болгарія!

А під боком зріє, тут же, у Стамбулі, змова: сам прем'єр з міністрами султанського уряду Мідхад-пашею й Гусейн-Авні-пашею! та ще й шейхуліслам підключили, пише фетву¹, щоб благословити переворот: «Якщо повелитель правовірних доводить своє божевілля, якщо він не має політичних знань (!!), необхідних для керування державою (??), якщо він виявляє й особисті вади, яких держава не може терпіти (оце султанська Порта!), якщо його перебування на троні загрожує згубними наслідками, то треба його повалити чи ні? Закон проголошує: «Так!»

І про змову знає навіть російський посол граф Ігнат'єв! а Богословський — тим більше. І однієї ночі Гусейн-Авні-паша змусить наслідника престолу Мурада, небожа Абдул-Азіза, — а що йому робити: револьвер до грудей приставлено — прийняти корону, а Абдул-Азіз... Не знає, бідолаха, що його умертвлять, а народові повідомлять, що порізав собі ножицями, ось вони, гострі, вени й помер.

О боже, скільки вбивств буде протягом кількох днів у султанському дворі: збожеволіє новий султан Мурад, і його теж змістять, потім у домі Мідхад-паші фанатичний прибічник умертвленого Абдул-Азіза, черкес Гасан-бей, помститься змовникам!.. Ось який чортів дух зібрався в Стамбулі, а Абдул-Азіз, немов приспали його, нещасного, затіяв цю історію з «Кемалуддовле» й сперечається, сперечається з шахом!..

ми! ми повинні судити Фаталі, щоб було уроком для всього туранського народу від Алтаю до Середземного моря в Європі, Азії й Африки! а Насреддін-шах дивується: невже це той славний хлопець, який приїжджав ще за часів Миколи з щедрими подарунками й кабінетним листом, соболеві хутра та горностаї, щоб привітати зі вступом на престол? і шах вручив йому орден «Лева і Сонця»?!

«відкликати посла з Парижа! — каже йому, — це він пригрів Фаталі! і ще хто? Мелкум-хан?! Син Мірзи Якуб-хана? мій власний перекладач, коли я їздив по Європі? але що з того, що вигнали його з країни?! — вже дух протесту в шаха вигнав, я йому й прошу! і мій родич також, я вже знаю, Джелаледдін! наплодив шах, один дурніший за іншого, усі, крім Аббаса Мірзи, це

¹ Фетва — присуд.

був відомий полководець, але жодної битви, на жаль, не виграв! та ніхто не насмілиться нагадати шахові, що «о шах, адже онук цього єретика доводиться вам, здається, е... братом, ні-ні, чотириюрідним! але зате «мій шах! — хтось над вухом,— цей Джелаледдін Мірза, якщо саме його виведено під іменем «Джелалуддовле», картає в цій злочинній книзі Кемалуддовле!» «курячий розум у нього, а сам боягуз, чи сперечатиметься він з ким!» — шах дуже сподівається, що видадуть йому Фаталі.

Авжеж: він цареві допоміг і ще допоможе — походом у афганський Герат! Доторкнувся до золотого ключа від брами Індії. Військом шаха під час облоги Герата керував царський посол Симонич. Нехай афганці за допомогою англійців перемогли, але зате цареві стало трохи легше в Кримській війні. І походом на Багдад допоміг, відвернув від Росії султанське військо. А хіба не шах мовчазною згодою сприяв захопленню царем Туркестану, підкоренню неспокойних сусідів в Середній Азії?!

Ой, скільки воєн! Не встигне скінчитися одна, як затівається нова! Ця одвічна й ненаситна імперська жага війни! А як же інакше? Щоб відвернути, зібрати воедино імперію, яка починає розповзатися, дати вихід невдоволенню, яке зібралось в низах, спрямувавши зусилля в один-єдиний бік, щоб залишилося необмежено право тиснути й душити. Ця політика авантюр на межі війни і неодмінний танець на лезі меча: не почнеш ти — почнуть з тобою!

і опісля в Петербурзі сперечаються, Ахмед-паша та Ях'я-хан, до хрипоти, ось-ось голосів позбудуться в холодному вологому граді Петра: саме вони, турки! ні, ми — перси! трохи до розриву відносин не дійшло: не воювати ж їм після стількох років миру?! через якусь там книжку, тим більше видану гяурськими мовами, навряд чи одна збережеться! правовірні ще не вмерли ні в Парижі, ні в Петербурзі, чи ще де-небудь! і якщо хто й зберіг, довідаються!

син іранського посла, той, хто першим спалив перед книгарнею Ісакова, заховав один примірник, все-таки рідкість, ніколи вже не вийде така книжка! але щоб хтось диктував імперії?! цього ще не було в історії самодержавного правління! «заспокойтесь, панове, ми самі володіємо достатньо перевіреними і випробуваними засобами, розправимося з невгодними нам писакками!

були в нас і зухвалі «подорожі», і обурливі поеми про трон злочинців і катів, і романи, які повчали, що робити бунтівникам, і «листи» були одного, що з'їхав з глузду, це ж збожеволіти треба, щоб на таке піти!

але туземці поки що мовчали, і ось тобі маєш: і до них прийшла ця холерна епідемія, одна імперія, і той, помилюйтеся сивим полковником, пише про справи свої буді-мто туземні, про Мухаммеда-Магомета, а замахається на всю імперію, рубає її під корінь! ці підтексти! езоппп! атож, неминуче! страти, заслання, падає один, другий, але з'явиться третій, і він іде. і знову тортури, заслання — доти, поки не впаде деспотична влада! поки не згине! а може статися — не потягне, падаючи в прірву, всю Європу, всю Азію, увесь світ! поширить спосіб деспотичного правління, — клаптик за клаптиком, частина за частиною — на всю землю? але ні, бути цього не може: або-або: або неминучість падіння, або шалений біг трійки-птиці, і все витягується в довгий хвіст, мов у комети, і падає в безодню, прірву!..

неспокійно в Нусі, до ладу, щоправда, ніхто не знає, чому їхня гордість Фаталі, котрого і шах, і султан, і цар нагороджували орденами, усі груди сяють, сидить тепер у Метехській в'язниці, розгнівив одразу трьох володарів, які ненавидять один одного: цар султана, султан царя й шаха, а шах обох, а найбільше за звичкою султана-сунніта, ой же внучатий племінник вельмишановного Ахунд-Алескера, постійного члена шаріатського суду, — та де там, не можуть наші всидіти на місці! Яке тобі, мусульманину, діло до бійки російської або французької?! ці декабристи, апрелісти-фурфурісти, комунари?! вони і бунтують, вони й скидають, вони й миряться потім?! які в тебе можуть бути рахунки з імперським престолом?! наших там не було, і запам'ятай! вдовби в свою дурну голову, не муч ні себе, ні сім'ю, ні рідню, навряд чи коли буде, допустять, щоб ти тюрок-туземець-турок на перших і навіть четвертих ролях був у імперському правлінні! ролі ці давно поміж собою розподілили: і трагіки, і коміки, і навіть блазень, щоб часом розвеселити, бо сміх цілющий для старечих тіл.

може, колись, ні-ні, не скоро, і посадять тебе близько до престолу, але лише для того, щоб скромно і вдячно мовчав та частенько підтакував, начебто висловлюючи волю туземних співгромадян душитися, топтатися, висихати, мов джерело в розпеченій пустелі, віддаючи тягучі

гарячі соки, вгрузати по шию, по вуха! і щоб декотрі з особливо відзначених тобою злотоустів і спритних туземців пишались тобою, адже ти стоїш поряд з самісіньким государем, витягуєш шию із-за спини, щоб тебе бачили...

і щоб міг злотоустий вигукнути захоплено: «він перший! ще так не було! поряд з самим! і навіть зростом, погляньте, вони однакові!»

наш, звичайно,— скаже подумки,— трохи вищий, такого велетня мати народила (бакинська, кубинська та ін.), каде дивіться,— не втримались слова в душі, вилетіли, випурхнули, торжествуючи і купаючись у променях слави земляка-туземця, назовні,— який він благородний, який такт! яка витримка й витонченість! завжди нагнеться трішечки, щоб государя не образити!»

а Фаталі? що йому не вистачало?! відзначений, висунутий! шана і хвала! відвернув від себе одразу і султана, і шаха, і царя! це ж треба так уміти — всіх одразу! грець з ними, з султаном і шахом, але царя!!!

в Нусі залишатися небезпечно; може, попросити Ханкизи, її ж любить Фаталі, щоб... ні-ні, заступатися перед царем ризиковано, не треба, хто її там слухатиме, заспокоїти лише нухинське вельможне панство, щоб ті втихомирили сіромах, цих рабів. Ханкизи вже знає, ніяк не може збагнути, як же Фаталі замірився проти їхньої священної книги?! до неї торкаються не інакше як приклавши до очей і припавши до корінця устами, і присягаються, поклавши руку на холодну шкіряну оправу, як же тоді об'єднати і зберегти мусульманський світ, якщо цю книгу, язик не повертається сказати, але ж чого тоді, ніяк не збагне Ханкизи, розлютував цар, а може, майнула надія, посадив у Метех, щоб захистити і зберегти, не давши на розтерзання розбурханим правовірним?

а Тубу-ханум ні в чому не винна, забрати з Нухи і завезти в глухе село Алькун, щоб сховалася подалі, невже за підтримкою звертатися до юного генерала, про нього казав Фаталі, до нього, генерала, прихильний сам государ, і генерал приятелює з дядьком Ханбаби, принцем Фархад-Мірзою, правителем Фарсістану.

генерал Старосельський! він губернатор Баку, його щойно перевели на роботу в Тифліс, очодив департамент загальних справ! але як пояснити, що сказати? Фаталі вже знає: «Кемалуддовле!» але не радій, жодного примирника не побачиш, спалено, розграбовано, подерто,

і навіть той, який надіслав Ісаков, Нікітич візьме собі, в свою колекцію заборонених книжок, і той «філософський лист», і номер за номером «Колокол», довго полював за першими двома номерами, але і його дістав, коли страх перед голотою, від якої треба захистити монарха, збентежив Нікітича: що ж далі? воїни битимуться, оратори закликатимуть до різанини, голота розбиватиме вітрини, гвалтуватиме жінок, терзатиме чиновників, Малоросія відокремиться, гори розпливуться в набігах на Крим, до Москви, Оренбурга, піднімуть чемерисів, а там ще ойрати, вотяки, чухна, так, так, ми з тобою летіли, еф,— і на думку не спаде Нікітичу, що це з Фаталі летів (???! — знаки Нікітича) Олександр, і якісь племена, замість облич потворні шматки м'яса, а замість очей якісь плями, на маленьких з міцними ногами конях, їдять сире м'ясо й не знають ні хат, ні пристанищ, виплодили їх злі чарівниці, які парувалися в степу з нечистими духами, і вдираються з степів, і далі через Росію в Європу, а Сибір підведеться й заварить кашу з чинами (?), підуть по Русі нові Пугачови й Разіни, плодячи генералів і маршалів, і Шамілі, з одним не даси ради, а що як підуть сотні?! англійці тим часом відхоплять Амур і Камчатку, а турки південь, як же допомогти? Монарх — це стрижень, це ключ!

«так, так, у Нусі залишатися небезпечно». «вони в надійному захистку — не назвав глухе село, це шурін, він нещодавно став колезьким радником, йому вже не скажеш просто Мустафа. «що той будинок» було б здоров'я, «і гроші», «гроші — бруд рук», брехня, звичайно, земляки ще з давніх давен придумали з допомогою золотоустих, щоб таких сердег, як Фаталі, заспокоїти,— змиється, мовляв, цей бруд з рук і знову налипне. «а книжки?»»

«чого ти побиваєшся? була б голова ціла!» і раптом сумнів: навіщо мені це? воно спалахує в ньому, а він його жене, кинув комедії! чверть віку жодного рядка! йому б писати не трагикомедії або трагедії, а лише комедії, даремно ж кинув! я винен чи хто інший? і ця реформа з в'язю, якій віддано кращі роки! а може,— знову раптом здогад спалахнув,— заохочували, щоб відвернути і спокусити? щоб покинув головоломну прозу? трагедії?

«він що, бомбардир? ми йому цього не доручали, писанину про монархів! і зі стратою верховної влади! нехай

він порине в алфавіт! дозволяти і стримувати, заохочувати й не пускати! зіграти на марнолюбстві: так, так, він перший! «невже не розуміє абсурдності, панове? посміхалися канцелярські чини (Нікітич?), нехай загрузне в Аліфак і Беях!»

але пізно! скільки сюжетів загинуло! і правда Тубу раптом яскраво спалахує, і він гасить її, щоб знову, навіщо це мені?! мене заточено в казематі, сім'я переходується, син. «напишіть Рашидові, щоб не приїжджав!»

а як йому напишеш, язик не повернеться: «не приїжджай!» і що він робитиме на чужині, чи маю я право розлучати матір з сином? «так, так, йому краще не повертатися. тут ніколи не буде ні прав, ні волі». а рідна земля? опам'ятайся, Фаталі.

«може, ще приказку народну мені скажеш «гуляй на чужині, а вмирати — у рідний край»? але де рідний край, і де чужина? не на чужині я, твоя правда, але й не в рідному краю, десь між».

ГОЛОСИ ДРУЗІВ

і навіщо це мені. горить усередині «гей, чаю мені, чаю!» і каже і слухає сам.

мозоль на середньому пальці, завжди червона ум'ятина, бо пише й пише, а тепер ум'ятина розбухла і Фаталі тре її, тре, а в голові снуються слова, фрази, рими, діалоги, картини; і сни якісь, незнайомий хлопчик, якого треба опікувати: рухливий, неслухняний, за ним не встигнеш; вибиваючись з сил, біжить за ним, край прірви, хоч би не впав, і наздоганяє, міцно тримає за руку, хто він, на онука не схожий, чому залишили під його опікування? чужий незнайомий хлопчик, чого це раптом? стривай! таки згадав: мала незнайома дитина — це печаль, клопоти, новий ворог.

у нього одразу три!

І збираються, він чує їхні голоси, скільки їх було, друзів, на його довгому віку, молодими померли, а він ще живий, вже йому час, чи він кращий од них?!

І Бестужев, згорбившись, він перекладає його твір, і губи шепчуть: «Стріла смерті...»

І Одоевський «Блідий, з поїденими лихоманкою губами, «мені усміхатися не можна».

І Лермонтов. З безглуздою пригодою: «Треба в комендатуру!» І регочуть на Шайтан-базарі люди, дивлячись, як Лермонтов малює вуглиною віслюка на стіні, а на віслюку — татарин в смушковій папасі.

І Бекіханов: «Ой, який хитрий шекинець поему встиг раніше за всіх написати!»

І Фазалі-хан, який шукав кращої долі.

І вождь мусульман-шиїтів Фаттах — її немає, цієї кращої долі, ні в тебе на батьківщині, ні тут, не плачайте надії, не вірте, не вірте!

І друзі, які зникли. Хачатур, Мечислав, Олександр!

— У нас з тобою, Фаталі,— звучить ясно голос Хачатура,— як за тим прислів'ям: — раз зустрівся — товариші, двічі — брати».

А Фаталі йому:

— Ми про все домовились, брате, хай я умру за тебе, май совість, Хачатуре, не був Кер-огли вірменином.

— Може, і твоя правда,— посміхається Хачатур.

— Не може, а таки справді, не впирайся!

Хачатур мовчить, і останнє слово за Фаталі залишилось... «Де твоя могила, брате? Ти не раз казав: «Що не день, наяву бачу свою могилу». Твоїми слідами вже ідуть, Хачатуре, лунає слава Сундукяна, весь Тифліс марить «Пепо». А хто піде за мною?»

«Де пожежа? де горить?» — кричать люди, висунувшись з вікон, а Пепо: «Тут горить!» — б'є себе в груди. Дуже в бідолахи горить!

Так, згорів, ніяк не погасити, згорів тифліський театр! Фаталі стояв спиною до штабу: насоси марно боролися з вогнем, і тіла в полум'ї пожарища немов чорні цяточки. Невже останній в житті Фаталі.

Ці пожежі, що почалися в далекому і довгому тридцять сьомому! Зимовий палац! Танець помсти! джини вогню несамовито летіли, зіштовхуючись і розлітаючись, і впало склепіння, гуркіт, полум'я, іскри, і потоки вогню кидалися у вікна, витанцьовували у водах Неви й круглих випуклих очах падишаха Миколи, і він кричав: «Врятувати імператорські діаманти! образи і ризи! знамена!.. знамена! Як куди?!.. в Адміралтейство! до Олександрівської колонії! Ермітаж! врятувати Ермітаж!!

І завалюються переходи, солдати будують на шляху вогню стіну з цегли,— ні-ні, Чаклун ні до чого! ні тоді про це не подумував, хоча б і міг, що йому, який усе вміє? ні тепер не причетний, зник, давно його не видно.

А він поспішає. Щойно з чаклунських занять. Найновіші футурологічні прийоми (!!?), побував у минулому, привиди Паскевича і віршолова, і як зчепилися — не можна розборонити їх!

А потім — задумався:

так, на його совісті руйнування Парижа!

так, саме він спрямував удар на Арарат, приховувати не буде, щоб помститися над упертими земляками-нахичеванцями, які не пропускали його в Єривань, мовляв, немає в тебе відповідного дозволу (?!), і від сили удару — вже який міцний Арарат? — відколослася частина гори, та, на жаль, невинно загинули сусіди з села Акур. Що? все було по-іншому?! Хто-хто, а вже Чаклун добре знає!

Що? Повінь у Петербурзі?! шалена вода? І пливли відра, діжки, трупи й хрести, змиті зі Смоленського кладовища? І навіть будка, що стояла перед Зимовим палацом, пливла? Ні — не причетний! Жодних лихих замірів проти російських падишахів — ні тоді, ні тепер!

Чаклун поспішає. Він дивиться в майбутнє, і воно неодмінно буде. Вже ось-ось! Навіть було й минуло!

Фаталі нічого не бачить, лише загразоване вікно, а там темрява, небо без зірок, але вони є й навряд чи дозволять, щоб їх обдурили й цього разу.

— а!.. це ти, Чаклун! — і вже без родимки: всохла і випала, а не боляче? а крові не було? не було, мамо (?), не бійся.

— а казав, що чудес не буде!

— багато перешкод!

— стіни?

— стіни — дрібниця, привиди Єрмолова й Паскевича! так зчепилися, що ледве розборонив їх. як він кричав, цей Паскевич: «помилка! я розгромив!» — «що, питаю, помилка?» а він, торочить: «помилка! помилка!» — «Польща?» — питаю, щоб відвести від настирливої ідеї, замовк, а потім знову: «Я розгромив! хвалько Єрмолов! родич Грибоєдова! Аббас-Кулі!»

— атож, приятелювали з покійним Аббас-Кулі Бакіхановим.

— Єрмолов, цей пройда, все йому, бачите, відомо наперед, і навіть день смерті, коли помре, нікому невідомо, а він, виявляється, знає! а Паскевич і в цьому йому заздрить, ще коли з Шамілем у Москві зустрілися, Єрмо-

лов, Барятинський і Шаміль, а я причаївся, чую, коли прощалися вони,

Єромолов тисне Шамілеві руку:

— Що ж, ми ще зустрінемося.

— Це знає лише аллах!

— Я знаю, коли помру.

— В житті і смерті воля аллаха!

— Так? — Повів їх до кабінету, відімкнув шухляду, дістав аркуш списаного паперу й подав Барятинському, а там — щось схоже на послужний список. — Чиєю рукою написано? — питає в Барятинського.

— Вашою. — Знає вся Росія почерк Єромолова.

— Читай, — йому Єромолов на «ти». А там, у цьому аркуші, — і день смерті.

— вибач, я відвернув твою увагу, ти спочатку додумай свої думки, я перебив тебе, адже про Мечислава не встиг!

ПОРОЖНІ МОГИЛИ

«Так, так, Мечислав!.. «Викопали, — це він про триумф повстання! — п'ять могил на майдані на честь повішених героїв — і п'ять горбків!..»

Як же ці порожні могили, є еф, так! Кенотаф! і «народився заклик у вогні повстання: «За нашу і вашу волю!» А тоді, тридцять років по тому? Знову приречені! Вішатель! Ганебні спалахи шовінізму і ревності: «Зрада варшавська? Мати конституцію й знову бунтувати?!»

Але ж був і чад! Вони завжди поряд, близнюки-брати, чад і спалах! І знову далекий голос: Олександр! Ми — з вами, бо ми — за нас. Ми хочемо нашої незалежності, бо ми хочемо нашої свободи.

І Олександр врятував честь земляків. Але яке тюкання рабської більшості! І глухота, бо чад!

О, нерозумні! Сподіваються на підмогу збоку, з-за морів і проток! Диваки! Як же без сусідів? Не спільно? Без, запам'ятай, Фаталі! «повсюдного» вибуху?! І Шаміль сподівався, що допоможуть. Дехто ще. Невже ще хтось сподівається? Так, думалося, в Туреччині! «Ви нам не допоможете!» Це Кемал Гюней!

І спалахнуло: як часто це, намішане-перемішане, — він у Туреччині, а думу про Польщу також! Він, царський чиновник, азербайджанець, — і думи про Польщу! вже було! інший! з конно-мусульманських вождів! перша азер-

байджанська повість — у польській столиці! французькою мовою! до цього Фаталі не додумався! Перший зразок — та ще такою досконалою мовою? Пам'ятаєш, з нею порівнювали нашу рідну тюркську. І Бестужев, а потім Мішель: «... в Азії, як з французькою в Європі!»

Але і в польській намішано: і литовці, і білоруси, і росіяни! На жаль, не встигли, а потім обмануті. І заклик запізнілий! Не розпуститися в польському ділі, а зберегти себе в ньому для російського діла». Що? Ще намішано? І мусульмани також?! Цього разу їх, здається, не було! Як? Хіба і тоді виблискували шаблі кінно-мусульманського ескадрону, вірна опора імператора?! Нащадки Куткашинського, завжди готовий захищати честь імперії! Це він якось Фаталі в ті далекі роки:

— Так, я пішов трошити і руйнувати! — Фаталі здивовано слухав Куткашинського, згадуючи Мечислава.— І не дивуйтесь, не тільки я так думав! З тих, кого ти обожнюєш...

— Бестужев?

— Так, він.

— Але йому було соромно потім.

— То він що, коли твою поему переклав, признався? Але я нагадаю, що він казав (було обличчя Куткашинського, отже — Чаклуна): «Шкода, не доведеться застосовувати кулі! Залити їх кров'ю!»

І ці давні думи Фаталі: як уживаються — і проти царя, і проти горців? і за власну свободу, і — за рабство інших? Не розплутати цей вузол, не розрубати.

А скільки тих, з котрими жив поряд і з котрими приятелював, і він про них навіть не згадав!

А князь Хасай!.. Підступи, злість, інтриги, висланий кудись у глибину Росії: Воронеж? Саратов — Саратау? «Жовта вода»? всі горці — від кожного по одному представникові в цій «інтернаціональній» змові, викрив бархатний диктатор Лоріс-Меликов за доносом: і осетин, і чеченець, інгуш і кумик, і кабардинець; і як грім у ясний день: самовбивство Хасая! (Була телеграма з Воронежа).

А передусім поет Закір, і про нього жодного слова! «Старий, старий, а яке юнацьке кохання в твоїх віршах до Ханкизи, нашої Натеван! І від кохання твого стан стрункий, немов аліф, зігнувся дугою й іншою арабською літерою став», але схрестилися на ній погляди: і Фаталі, і Закір, і князь Хасай, і Сеїд, улюбленець поетичного меджліса. «Атож, і як колись, і ревнючі Тубу».

І Фаталі, вже старий, згадав Закіра, коли оспівав юну Ванду, польку, вона гостює в Тифлісі: «О боже, невже така довершеність можлива. Це диво, перед ним тьмяніє все живе!»

«Тебе вистачило, — сказав би йому Закір, — на чужоземку Ванду, а про Ханкизи жодного слова?! Невже вона поступається Ванді?» Але тобі не судилося побачити Ванду, Закір, о мій друже Касумбей! Ця Ванда! Тридцять років по тому! І так схожа на Мечислава! Але хіба мало поляків білоголових і голубооких, як Мечислав, як Ванда?! Це диво!

— так, про Закіра жодного слова! і про Ванду! і ще про француза! про великого француза, давно вже немає його на землі, Олександра Дюма! багато їх було Олександрів на твоєму віку, і ти обіцяв згадати про всіх! атож, коли я відкрив тобі сторінку стародавньої книги, про часи Шах-Аббаса, пам'ятаєш?.. гаразд, я сам складу цю схему про кожного твого Олександра! почну з царя, а краще з Македонського!

— так-так, з нього! далі Іскандер Мунші, потім вигнаний, як його?.. гаразд, я сам, а ти обіцяв про Олександра Дюма!

І про Бестужева розмова, їм перекладає Фаб'єн Фініфтер, Фаталі про поему свою, а Дюма — про дербентське кохання Бестужева. «Не чули? Як же так?!» — дивувався Дюма. Його погнали на Кавказ легенди про Бестужева, якими марив Париж, і начебто Шаміль — це Бестужев (!!), ще одна легенда — до тих, про які чув; і Фаталі не встиг написати її, цю історію кохання Бестужева; так ось Бестужев залишився в пам'яті Фаталі вбитий горем, — відтоді вдався в сумну меланхолію.

І Дюма розповів про це кохання. Про Ольгу. І залишився б хоч хтось з роду Бестужевих. Пустуючи, вона ненароком зачепила курок зарядженого пістолета, який лежав під подушкою Бестужева (чи собачка зачепилася за косми килима?). Постріл, і вона, обливаючись кров'ю, впала на ліжку. Бестужев, підхопившись, упустив свічку, зачепив рукою кругле дзеркало біля вікна й розбив його: куля влучила їй у груди і вийшла навиліт. Але Ольга прожила два дні, сподіваючись. І наслідок: самовбивство через ревності (нібито рукавичка петербурзької лами)? А може, вбивство.

«Навіщо ви тримали при собі заряджений пістолет?» — прискіпувався слідчий: адже Бестужев — державний злочинець і в недобрій слави швидкі ноги! Обережність. Це ж так явно: розбій ведуть немирні горці! І навіть їй не вірять! Врятував старий священник, який прийняв останню сповідь, він узнав її таємницю! І може, не перервався б рід?

На надгробку — троянда без листя, обпалена блискавкою, і напис: *Доля*.

Олександр Дюма залишив чотиривірш на надгробку, відвідавши могилу в Дербенті (а потім продовжить подорож у критому тарантасі в супроводі конвою з кінних поліцейських і лінійних козаків, а також товмача при пістолетах, шаблі й кинджали в піхвах, інкрустованих сріблом, і художник Мойне з Парижа, щоб зустрітися в Баку з князем Хасаєм Уцмієвим, його дружиною, «татарською княгинєю» Ханкизи-Натеван та їхнім грізним п'ятирічним сином, названим на честь останнього карабахського хана Мехті-Кулі, — хлопчик тримався за рукоять свого кинджала «про всяк випадок, — як напише Олександр Дюма, — і за інстинктом», і приїде в Тифліс, де зустрінеться з Фаталі).

«Прочитайте», — просить Фаталі. «Ель» часто чув Фаталі в устах Олександра Дюма. «Що це?» — спитав у Фаб'є Фініфтер. «Вона». І залишила переклад для Фаталі:

Їй двадцять років було, вона кохала і була чарівна.

А ввечері зів'яла немов троянда від жаркого вітру.

О земле на могилі, не гніти її:

Вона так мало узяла від тебе у житті.

Епітафія на окремому камені, у вигляді тригранної призми, камінь погано припасовано до надгробка, часто відривається (і призму віддано в Тифліс, у воєнно-історичний музей).

Ні про Дюма жодного слова, ні про любов Бестужева — не встиг!!!

— ну як тобі в кожушку, дихати вільно? ти ж мріяв покінчити з роздвоєністю, то мундир тис на плечі, то тобі здавалось, що золота бахрома еполетів відтворюють мелодійні звуки, ой темно?! я приніс тобі!

— труба! про яку Кемалуддовле просив!! впізнаю! ну як, бачиш тепер добре?

— це ж Рашид! але як він постарів!

— Рашид! — усміхається Чаклун, — це не Рашид, а Фаталі!

— я?!

— який ти, їй-право, неуважний! глянь пильно! це ж твій онук!

— і вже такий старий?!

— ти гадаєш, з тобою зупиниться час? ще юний твій син Рашид, але вже встиг постаріти твій онук Фаталі! так ось, після обшуку...

— вже був і обшук!

— чиновники обшукали весь твій стіл, полізли в скриню, але нічого не виявили, адже ти сам що треба було надійно сховав у Наджафового батька, свого куховара Кафара!

— так і нічого?

— та ні, дещо лежало на дні скрині.

— ось саме!

— але не так суттєво!

— дивлячись для кого!

— а!.. ти про фотокартки!

— це я від Тубу ховав! дуже мені хотілося дочку Нісу-ханум в черкесці сфотографувати, а тут звідусіль як накричать на мене: «ганьба! гріх! ославити дівчину?» до речі, а хто стоїть поряд з Фаталі? сам курдупель, а вуса ой які довгі!

і вигляд який войовничий! когось нагадує, але кого, не спаде на думку! чи не принц?

— і принц! і маузерист! і чорт упертий!

— згадав! Фарман-Кулі! але ж його стратили: ага, не вже, теж онук?!

— угадав! але я засмучу тебе, Фаталі, вибач за відвертість! буває ж таке: онук Фаталі не розуміє діда Фаталі. і карлючки твої мало його хвилюють, арабську в'язь він не знає.

— невіглас!

— ти ж сам обстоював, знамена і все таке інше... але про це не будемо, а російські твої записки здаються йому невиразними, та він, правду кажучи, і не читав! у нього свої інженерні клопоти, і тут ти сам мріяв: твій онук пішов слідами твого сина! пам'ятаєш, ти писав: «і вкриття країна мережею залізниць, не тюремні ґрати, і встановляться між народами...» так! «був у мене,— каже твій онук тому вусачеві,— дід-дивак!» але вусач

давно наслухався про скриню, і для нього ти — вершина вершин, ти перший, ти початок, ти основа основ!
— ой же славний вусач! — пустив сльозу Фаталі
— і написав книжку про свого діда-революціонера!
— революціонера? — здивувався Фаталі.
— недарма його стратили!
— так, але це була помилка! податковий чиновник, ти знаєш сам.
— але ж стратили! — уперто торочить Чаклун.
— помилково!
— але хто зараз добере? — усміхнувся Чаклун. — головне, що стратили! написав книжку, були кулієви, щоб замести сліди, побоювались переслідування, а тепер відновили прізвище, стали фарманкулієвими!

Народний уряд уповноважив мене почати з вами переговори, щоб купити у вас рукописи діда.

— Так, є тут у скрині деякі папери... (О, аллах! — подумки вигукнув вусач-курдупель, на якусь мить засумнівавшись у своєму непохитному безбожництві, хай покарає його аллах, але виду не подав, стримує радість, аби внук не з'явся, а рукописи, витягнуті зі скрині, ожили й заговорили: «Кемалуддовле!» загублені листи! кожна сторінка як листівка!)

— Ось якби дід на полі бою загинув! Або як твій, я читав книжку, страчений був («Але б тоді тебе не було!» — та промовчав)! На барикадах якби бився! — Мрійно мовив, шкодуючи, що не дуже йому поталанило з дідом.

— В Італії? — підохочує вусач. — У загоні Гарібальді?

— Так, так!

— Або у Франції в лавах комунарів! — підкидає жару вусач. — Але ж устиг би ще раніше, у сорок восьмому, якби поїхав з месье Жорданом і наперекір йому!.. Пам'ятаєте, адже Чаклун зруйнував Париж!

Фаталі-онук здивовано дивиться на вусача-курдупеля: який ще там Чаклун? Маячня якась!

— Може, в Польщі? — ніяк не втихомириться вусач, радість за знахідку, немов фонтан нафтовий б'є. І нові задуми спалахнули: він напише, як «Листи» хвилювали розумні голови! І як доля його страченого діда надихнула Фаталі на подвиг — розвінчати в «Листах» догми деспотичної влади! І поєднає дві лінії: мислителя і революціонера! — Адже і там, якщо пам'ятаєте (?!) кров лилася, і не

раз! — задурює внукові голову, аби той не передумав продавати ці рукописи, недорого заправив, бо грошей у цієї влади обмаль: голод і розруха.

А Фаталі-онук задумався, слухаючи вусача: адже дід міг опинитися і в Польщі! І, звичайно, бути з тими, хто повстав,— по один бік барикади дід-Фаталі, а по другий — славний мусульманський кінний ескадрон, і шаблі виблискують! і Куткашинський на чолі кіннотників, з чиею внучатою небогою намічалось в нього сватання, та й заглухло. І стара рана: може, якби були у нього діти, не перервався б рід!

— Так,— задумався Фаталі-онук.

— З декабристами! — мовчати не можна! — Хоча ні, не міг ще,— скрушно зітхнув вусач-курдупель.— Ну, хоч би...— Кого ж ще згадати? апрелістів? але вони тільки дискутували! — Стривай! У русі Шаміля!! — Як міг забути вусач?! горді!! і вони в шанобі! Недаремно він знайшов хід, пов'язавши Фарман-Кулі з легендарним горцем! — Чи ні! — вираз очей онука йому не сподобався.— У лавах борців проти шахського деспотизму!

— Бабідів, чи що?! — нещодавно Фаталі-онук читав, чи не книжку, подаровану Казам-беєм його дідові? (А Фаталі-дід перекинув тоді всю шафу, а вона — і не в готелі «Вавілон» зовсім, де жили вигнані з країн своїх Кемалуддовле і Джелалуддовле, а під стосом паперів!.. аркуш між сторінками, щоправда, безслідно зник, і в досьє Нікітича його не виявилось); знає про бабідів, але варіант цей мало влаштовує онука.— Хоч би раз у якого деспота вистрілив! — засмутився.

— І я про це! — погоджується вусач, обурюючись у душі.

«Гей, онуче, онуче!.. — вусач-курдупель веде щоденник, трохи не змалку, як довідався, що діда їхнього було страчено, історія ця обросла сімейними легендами, і любить туди заносити патетичні фрази, бо хоч і був колись сам маузеристом і симпатизував терористам (таким малював він в уяві свого діда Фірман-Кулі), але в душі допотопним романтиком і мав таємну до сором'язливості пристрасть (як і дід до математичних викладок про обкладання податками селян) до довгих, аж у кілька аркушів із зошита, за один подих сентиментальних почуттів.— «Що царі? що король? що султан?! Твій дід підняв руку, совість май, ай киші! на самого алаха, його пророка Мухаммеда, опустив його до Маміша, ет!.. а тирани, які були, є і будуть...» — за-

повнив цілу сторінку, списавши її дрібно-дрібно, і на наступну перекинув ланцюжок пишномовних фраз, і кожна літера — немов куля, яка вилітає з маузера. І неодмінно напише, що «Листи» хвилювали кращі уми революційної молоді не тільки в Тифлісі, Баку й по той бік Араксу, а хіба було інакше, але в глухому Нахичевані, куди втекла їхня сім'я після втрати діда. І що батько — ось і вибудується революційна династія! — «син знаменитого Фарман-Кулі, теж переслідувався за читання «Листів» — скільки завгодно таких прикладів у вітчизняній історії, були випадки, коли навіть до повішання й розстрілу засуджували, замінивши в останню хвилину (а вже й зашморги висять! вже вишикувалася шереха, навіть приціл взято) каторгою.

— що за торг у них?

— а це не торг! твій онук, він же справжній джигіт!

— так? — радіє Фаталі, що похвалили онука.

— славний твій онук!!

Продав народній владі речі, що були у скрині, а потім, отримавши гроші, щедрою рукою простяг пачку вусачеві.

— Ай азіз¹, візьми свою пайку, ти заслужив!

— Та як ти смієш? — очі на лоба. — Я... мені??!

— А я тобі ще дещо приніс! — і простягає шкатулку.

— моя шкатулка!! пам'ять про матір!

— на жаль, такі підзорні трубки перевелися! — зіткнув Чаклун.

А в шкатулці — новий рукопис! «Оригінал! Ось вона, східна поема! Скільки її шукали!» — ладен розцілувати онука!

Потім був плов. З індички. І високий торт, зумисне замовлений онуком. І тости на честь і славу.

І ще одна фраза в щоденнику, років три або сім по тому, майже шифр: «І треба ж, щоб саме в круглу річницю пожежі в Гиш-сарай», вусач-курдупель це полюбляє, змішувати російські та азербайджанські слова, до того ж привчений до конспірації, сімейна традиція, але навіть Нікітич і його нащадки перекладуть: «Гиш» — Зима, «Сарай» — Палац! теж мені езопп! ще складніші шифри відгадувались у канцелярії Нікітича: мовляв, «за спільну справу» Res publica, Фаталі-онука охопило *всепожирające полум'я!*

¹ Ай азіз — любий мій.

так, вся у вогні й Фельдмаршальська! і зала Петра! і Біла зала! і Галерея Дванадцятого року! і стовпом густий дим!.. біжить, біжить вогонь — по покрівлі, по горішньому ярусу, ой як горять царські покої! і потоки вогню ллються й витискуються назовні, далеко-далеко розбіглося полум'я! аж у Галерній гавані хатини горять, ось-ось закипить Нева й піде вогонь по інших річках, морях неозорої імперії, і язики вогню силкуються лизнути чорні тіні людей, скільки їх, спалених! і лиже, і лиже ці цяточки-гвинтики (?) полум'я!.. передихнув вусач-курдупель і додав: «Ой як добре, що встигли викупити і скриню, і шкатулку, а то пропали б, згорівши у всепожираючому полум'ї!»

— ти мене чуєш?

мовчання.

— гей, Фаталі!

ані звуку

— Фаталі!!!

Провівши лікаря, Тубу повернулась.

— Дуже холодно, Фаталі. Березневий вітер такий лютий, гуде й гуде. Ми затопили в грубці, а зараз я засвічу лампу. Як ти? — поправила стебану ковдру з холодним атласним верхом, погладила сиву-пресиву голову, таке м'яке рідке волосся.

— Не забудь з лікарем...— дихає важко,— з лікарем Маркозовим не забудь розрахуватися, бо потім, у метушні...

«Як метушня? — не зрозуміла Тубу.— Про що це він?»

Вийшла.

«А навіщо я увійшла?»

Не згадала, повернулась.

Язичок полум'я заметушився, б'ючись об стінки лампи.

Рука його повисла. Тубу доторкнулась до неї й скрикнула:

— Фаталі!..

Ні..! Ні!..

МИЛОСЕРДЯ МОНАРХА

а вночі, хтось підкинув, «змія!» — відсахнувся Фаталі, непоборимий з' дитинства панічний страх: виявилось — мотузка, «чого це?» тонка, але міцна. «ага, ось воно що! та ні, цього ви не доб'єтесь!

гей, хто там є?! щось брязнуло й замовкло, і знову вночі не може заснути.

і я сказав: крапля моєї крові впаде на землю, виросте очерет, зріже його перехожий, зробить сопілку, заграє новий і повториться — схоплять, стратять, і крапля крові... заарештувати, не пояснивши причину, привезти у фортецю як річ, коли ж оголосять? мовчання, цвинтарне мовчання, за думки ніхто не судиться!

— цвях, але не витягнеш, вентилятор, обламаєш його зуб, і на стіні в п'ятьм'я рука водить, очі не бачать: фальш, фокус, фраза, фанатизм, що ще? філантроп, фарс, фора, фарсі, бунт? я надто розумний, щоб такі дурниці...

Олександр розповідав: був Аскер-хан, де він тепер? читав «Іліаду» Гомера, до чого це? і критика цього твору, що він, збожеволів?! у невеликому гуртку.

і сучасна розмова в душі вітчизняних записок, і про жінок з Соломона сперечався до хрипоті, цитуючи Коран, і про смерть Пушкіна, про негідного підкидувача записок, ця плітка і брехня! Сологуб?! «а я вам, панове, мого земляка Фаталі».

і Шіллера читає Аскер-хан, це ж талант! трагік! і передмова до програми, якої? про союз племен?

«ви глухі до степу! глухі до гір! вам немає до іноземців діла! ви сліпі, тільки під носом і бачите! і ви, і ваші вожді! і ви декабристи, і ви апрелісти!»

чи розповісти вам, — теж Аскер-хан, — про високогірне озеро, ой яка краса в нашому краю в Гянджі, пробачте, Єлизаветполі, гірське озеро, а на дні густий ліс, так труснуло, що гора відколослася й загатила гірську річку. що каже народ? читай, Аскер-хан! «ну, ви це облиште! як же! ніколи не було Наполеона?! а Москва? а пожежі? може, те, що я розповім — про Шаміля, теж міф? і міф шкідливий? пасквіль! дифамація! спочатку герой, потім ворог, а тепер кому друг, кому ворог, кому герой! «і ти в мене камінцем!»

то як, читати мені про війну на Кавказі?
читай! читай!

і Аскер-хан, невисокий, синювато-чорне волосся, читає, і голос трагіка, але де мені знайти фантастичну повість Аскер-хана? на східний кшталт, навіть призначалася для друку! читалася по коректурних аркушах! довідатися б у Кайтмазова, але коли?! о, Кайтмазов! він жив так довго, що люди, довідавшись про це, дивувались: «Кайт-

мазов?! невже живий ще?!» і шкода, що не знатиме, чи була в колекції Нікітича?!

А Нікітич перед смертю, вже дуже старий, заповідав свою колекцію — кому б ви думали?! — правнукові Ладожського, атож, бездітний, ціле життя — на благо вітчизни, в ім'я монархії.

А Ладожський-старший писав історичні записки, видаючи їх за зразки красного письменства, і знавці казали, що вони такими і є, хоча можуть бути й інші міркування, бо захист монархії й виправдання всіх її війн, хоч би який був велемовний стиль,— не можна зарахувати до красного письменства, але це — лише одна з думок, і вона потопає в хорі шанувальників, і записки як реліквії дійшли до нащадків Ладожського, на жаль по жіночій лінії, і прізвище не збереглося: дочка Ладожського Ганна вийшла заміж за Лева Іхачева, сина відомого генерала Апшеронського полку... Це той самий генерал, котрий замолоду дурив голови синам Кавказу з допомогою найновіших відкриттів науки, не нехтуючи ні електричною машиною, ні вольтовим стовпом, ні духовим пістолетом, ні гальванізмом, запевняв їх, наївних, що знається з шайтанами,— курйоз, цікава тема для розмови під час застілля; а є сімейна легенда, про яку згадують неохоче: одного разу в розпал гірської війни бачили в генерала під ліжком корзину з кількома головами,— страшно дивилися своїми осклянілими очима, а в кабінеті стояв нестерпний запах. «Я їх...» — але генерала впросили, щоб він мовчав, бо бенкетували в альтанці: генерал частував гостей смаженою гускою з яблуками і чорносливом. «...а черепи,— доказав він,— я розкидаю по різних анатомічних кабінетах і друзях». Так ось: син генерала одружився на дочці Ладожського, а їхня дочка, також Ганна, вийшла заміж за Солова, був Салов — змінив, щоб звучало в унісон, бо писав ноктюрни, а від них син Володимир Солов, відомий антиквар, кому віддав колекцію Нікітич, одружився на дочці московського професора Ухіна, а на старість почав реставрувати божі будинки, і як сімейна гордість — перстень на пальці, начебто дістався від баби Ганни Ладожської, з зображенням на ньому імператора, хоча саме він і змістив свого часу Ладожського, встиг! але знову підняв Ладожських, інша фамілія, бо жіноча лінія, об'єдналася Солови і Ухіни, другий Микола, поки не сколихнулися,— але це вже інші пісні, інші мотиви.

і Аскер-хан читає повість, по-російському? переклав чи сам? і вже Олександр, який зник потім, читає: о де ви тепер? і ти, Рилєєв, і ти, Бестужев, поет і воїн. прокляття тим, хто мучить своїх святих пророків! а може, хто з вас вільну душу продав тирану? і кладе рабські поклони перед його порогом? або продажним язиком славить його торжество й радіє з того, що страшні мури зносять його колишні друзі? чи у вітчизні моїй смакуючи кров'ю, як торжество показує цареві нашу страту?! коли і я був у кайданах,—це ж Мечислав читав Фаталі! — і, повзаючи мов змія, я прикидався, обурюючи деспота,—але перед вами я завжди був простий, мов голубка.

хто з вас підніме голос проти мене, на цю протестацію я дивитимусь, як на гавкіт собаки, котрий так звик до ланцюга, який довго носив, що кусає рятівну руку, яка звільняє його.

і Аскер-хан, блідий, слухав, як читає Олександр, з Міцкевича. обличчя — мов одне, хто Аскер-хан, хто Олександр, а хто Мечислав, що? не було й цього?! але хто ж розповів про революцію?! пам'ятати! порожні могили!.. зрівняли їх славні мусульманські кіннотники!.. «що ж це ви, га?!»

злітають і злітають голови.

«адже ми!..» — рррраз!

«за нашу й вашу волю! що ж це ви?!»

і про кохання — але чие? Олександрове? Мечиславове? і в тиху годину вище тюремне та інше начальство, є в нього слабкість, читає інтимне, сокровенне, і голос, і голос, і голос бубонить монотонно, і ніяк не заснеш,—це тільки здається, що стіни Метеха грубі й жоден звук з сусідньої камери не дійде, пройде й через стіни попливе, попливе, попливе, немов білий-білісінький, і летить, немов птаха,—білий пух, вибитий з чорного віконця яким глибоким подихом, коли і вся душа виходить з тіла, атож, пригнічуючи одних, виснажуючи інших,—хто ж казав? жива могила гнобителів і душителів, пов'язаних розподілом награваного, і підпора на мільйон живих машин з багнетами, імперія, хижа, пихата, ненаситна, і це військо, чие ремесло воювати, і в ньому порятунок її, імперії.

може, разом — і ні? зубом вентилятор! ет, фурфурис-ти! пропагатори! і цей запах свіжої фарби! ага, займався літературою?! за звільнення селян був? бажав добра

вітчизні? був громадянином? говорив про можливість друкувати за кордоном заборонені тут книжки?! позбавити! військовий суд! ганебна переписка двох принципів! копії! позбавити на підставі зводу військових постанов усіх прав стану (?!!), чинів! і смертна кара через розстріл! проте взяти до уваги пом'якшуючі обставини! злочинне починання не призвело до шкідливих наслідків, оскільки вчасно було попереджено!

Милосердя монарха — каторжна робота у фортецях!

а потім прийшли й вивели, коли вийшов на вулицю, яскраве світло різнуло, але знову звична темрява. в кареті мов у Стамбулі, коли забрали: один поряд, двоє навпроти, а потім поспіхом коваль закував ноги, залізні кільця, і молотком цвяхи! заклепав абияк, кибитку запряжено трійкою — птахом, і фельд'єгер-жандарм, дорогу вимощено колодами, і залізо розтерло ноги, ось-ось до кісток дістане.

в обмін на запідозреного в шпигунстві й схопленого султаном нерозлучного приятеля Нікітича «...овського», який орудував у Константинополі.— Богословський? — Фаталі таємно виказали султанові, про що все-таки довідається шах, хоч йому урочисто було заявлено, що Фаталі ув'язнено в Петропавлівській фортеці, що його судитимуть і зішлють до Сибіру.

але колись велика держава така була знесилена, що навіть на образі не вистачало емоцій, тільки гнівні слова, та й ті не сказані вголос.

Я ЗРОБИВ УСЕ, ЩО БУЛО В МОЇЙ ЗМОЗІ

І довго не можуть віддати землі.

— Ми не дозволимо, щоб тіло грішника, чия душа в пеклі, у киплячій смолі було поховане на кладовищі правовірних (і розпечені обдєньки, і іскри завбільшки з верблюда)!

— Але стривайте, панове! Невже нехрещеного татарина ховати на православному кладовищі?! — обурюється Нікітич, котрий зі своїми людьми щойно відвідав родину, щоб дотриматись, так би мовити, ритуалу й самим на власні очі переконатись, а водночас і пошпигувати. *А що там у скрині?*

Рипнуло віко, хоч би не розбудити! Усе може статися. А в скрині весільний посаг для невідомої майбутньої

невістки. Тубу давно збирає. А на дні, на самієнькому дні фотокартка: дочка Ніса-ханум у черкесці, подалі від очей Тубу заховано.

І ніяких рукописів? Ніякої скринної крамоли! А що в шухлядах стола? Що? Палісандровий стіл?! З потаємною шухлядою (повернути ключ і натиснути пружину)?! Бійся бога, Нікітич! Фаталі працював за звичайним столом!

— Ну, а все-таки? — наполягає Нікітич.

— Це що, обшук? — обурюється Рашид.

— Та що ви! — набрався в Європі! дарма, ми тебе швидко нашим порядкам навчимо! — Ми просто хотіли, щоб добре ім'я після смерті... — Шухляди немов вітром змело. Ні ключа, ні попелу!

— Не на григоріанському ж кладовищі ховати? — Нікітич розгніваний.

— А чом би й ні?

— І не на єврейському ж!

— Заспокойтесь, Нікітич!

Депутація від намісника, князі, обидва ширі, північний і південний, навіть фон, граф та всякі інші, до шейхульіслама, до нього не пройдеш, заповонила вхід до резиденції юрма фатумних фізіономій, хто ж дозволить, щоб оскверняли землю, у якій наші предки.

— Скажімо, ще не відомо, чия це земля! — начебто обурюється князь Аладзе, а на нього скоса поглядає, зріз блискавки, відомий купець, що орудує мільйонами, Ар'ян:

— Про нас навіть Гомер писав!

— Гомер! А Прометей? — невгаває Аладзе, аж тут кругле, мов кавун, обличчя Акоби, теж з вождів, на жаль, колишніх, видовжилося немов диня:

— Але ж Прометей.

— Ти також, — перебиває його Аладзе, глипнувши презирливо. — І більше ніхто.

Ще якась папаха виглядає з-за виступу скелі, і вуса колючі й очі круглі, мов яйця:

— Щоб його дух, кяфіра-гяура, де наші правовірні батьки й діди?! І щоб мулла читав над його могилою молитву?!

Не в церкві ж відправляти похорон?

А казав же Нікітич (а не Ладожський?) Фаталі, пропонував. Не завжди ж все пускали шпильки, часом і жартували, сміявся до сліз Нікітич, з такою ширістю, мов дитина: «А чого б вам, Фаталі, не хреститися, га?! Ніколи

не пізно, ладен слово за вас замовити! За те які голубі перспективи!»

А тіло лежить.

І в-крузі першому пекла, а здавалося, страшно, а дарма, і тут втомилися, чи що? У ці марні суперечки, скоріше б сховатися, піти, розсипатись, змішатися і в вічність!

Вже весна, але березневий вітер кидає мокрі клапті снігу, а ще ж учора були мокрі від спеки, у спину пекло. Смушкові папахи обліпив сніг і бороди мокрі, спробуй сунься, хай йому грець, до шейхульїслама.

І біля мечетей юрми, п'ятниця, чи що? Не протовпишся.

А в канцелярії намісника на білому, мов саван, аркуші креслять лінії кладовищ — освячених земель: ось мусульманське, ось християнське, а ось і інші, невже до клаптика розкреслено? А чи немає нічийних, щоб ні східні, ні західні, ні їхні, ні наші? Панове, та про що це ви?! щоб не Азія, і щоб не Європа?! о, ці фортелі фортуни!

І намісникові увірвався терпець.

— Ну як, поховали? — питає він Нікітича, а в руках лист військового міністра (граф Мілютин? Дмитро Олексійович?) щойно отримано, щодо пам'ятників на могилах.

«Про що він думає?!» — дивується Нікітич: не чекав, що Великий Князь Михайло Миколайович, усе з великої літери, такий наївний.

Але сліди героїчних подвигів на славу, на чужій землі, вельми бажані. Можна без особливих архітектурних прикрас, але міцні монументи! Так, вельми бажано, бо лише кілька років і зникнуть прикмети тих місць, де поховано воїнів.

«Але де взяти гроші?» — думає Нікітич, а Великий Князь усе про своє: атож, кладовище: похмура картина запустіння: могили зруйновано, написи змили дощі, братські могили, колись високі, зрівнялися з землею, і люди обминають їх як неприємне *memento mori*¹.

Нікітича дратують порожні думки Великого Князя, чи не вважає він, що й Фаталі треба ставити монумент?! Передусім поховати треба!..

— Дозвольте іти? — по-солдатськи питає він, а Великий Князь і не чує, і сумно йому чомусь, що невдячна пам'ять людська, згадав, як з братом Олександром — про імператора ніхто не посміє так, але вони брати, і любить його Михайло, — відвідали Гянджу, ой і причепилася назва —

¹ Пам'ятай про смерть (лат.).

Єлизаветполь! та ж мечеть, ті ж келії, той же камін, біля якого грівся Ціціанов, — а мармурова дошка була з позолоченим написом: «Тут жив підкорювач Гянджі князь Ціціанов»; куди вона поділася — ніхто відповісти не міг, тільки дервіші мешкають у цих келіях.

— Так, так, — ось-ось розплачеться Великий Князь, не знав Нікітич, що він тонкий на сльозу, мов куля вилетів, обурюється, що така метушня з цим похороном..

А тут ще і Орбеліані, о боже!.. ще дихає, ноги не тримають, а з'явився! теж про похорон турбується, а вже час і про свою душу подумати (невдовзі вісімдесят).

— Шапкар Шошо?! Який там шапкар, — не зрозуміє Нікітич.

Збожеволів старий, не інакше!

Та все-таки терпляче вислуховує Орбеліані, заступав бувало намісника, сваритися не хочеться.

До Орбеліані підійшов шапкар Шошо, вже багато років шиє йому і всім їм шапки, богатир, переможець кулачних боїв, — прийшов, щоб повідомити про труднощі з похованням Фаталі; Нікітичу ніколи, а Орбеліані ще розповідає про те, як Фаталі допоміг свого часу родині Шошо, влаштував його в друкарню намісника крутильником, крутить, — пояснює Орбеліані Нікітичу, — колесо, яке рухає друкарську машину, та ще про те, що друкарня ця на розі — на розі вулиці Лорис-Мелікова, лунає його слава, але невдовзі згасне, і Калаубані, наче не знає про це Нікітич

— І крутильник, і шапкар! — перебиває Нікітич, і сам не радий, треба кінчати з цією балаканиною!

І вислуховує розповідь про те, як Шошо звільнили й Фаталі влаштував його до знайомого майстра учнем, а той учив через повагу до Фаталі безкоштовно.

Але передусім Орбеліані підійшов до тифліського поліцейського майстера, а від нього, розгніваний, — до Нікітича. І поліцейський майстер посмів запропонувати Орбеліані таке?! Та ще подумавши. Мовляв, єдиний порятунок — поховати на кладовищі, де завжди ховають засуджених на смерть ув'язнених, це на пустирі! неосвячена земля!

«Ось-ось! засуджений!» — думає Нікітич.

— А що? Гарна порада, — тихо шепоче Нікітич, що Орбеліані, став тугий на вухо. І голосно: — Не хвилюйтеся, князю! — І випроваджує Орбеліані.

А його очікує Шошо й не посміє спитати. Орбеліані махнув рукою, а перед тим як поїхати на фаетоні, сказав.

— Ти міцний, довго житимеш, наказую тобі! — І нака-

зує щоденно приходити до ніші «святого магометанина Або Тбілелі», — запам'ятай, шостого січня! цей день поминання Або! — і запалювати свічку на пам'ять про «нашого друга Мірзу Фаталі».

Шошо спантеличений, але промовчав, як, до речі, і Орбеліані; потім зрозумів, що Або — це Або, а Мірза Фаталі — це Мірза Фаталі, але з ким з магометан порівняти, щоб мати утвердити думку про велич померлого друга? Або зрікся мусульманства на користь християнства і був страчений за наказом намісника шаха: тричі ударили його тупою стороною меча, сподіваючись настрахати й залишити живим, якщо розкається, а вчетверте вже лезом — і голова відтялась. І щоб не стало тіло предметом для поклоніння християн, спалили поблизу Метехського мосту й попіл викинули в Куру.

Шошо якось на знак подяки назвав Фаталі Або. Фаталі, як завжди у таких випадках, ледь посміхнувся.

— Це для слабодухих, Шошо. І мій іслам, і твоє християнство. І всі інші догми...

Шошо щороку, а він жив довго, побачив і початок нового століття, ішов на лівий берег Кури, де в стіні Метехського замку є ніша, і ставив запалену свічку на пам'ять про Мірзу Фаталі.

А час не чекає. Треба поспішати. Узаконення порушується, від 28 січня 1704 року, діє й дотепер, і Нікітич цього ніяк дозволити не може: не тримати померлих більше трьох днів; а вже третій добігає кінця!!

І за секретним розпорядженням Нікітича підпоручик, він новенький і найсумлінніший у канцелярії, Федя Федькін, рожеві щоки і вуса пухнасті, зумисне (і в штатському) поїхав на кладовище, щоб знайти, як наказано, груз у в'язкому болоті, хлюпотіла слизька глина, лише схил пагорба білів і на голому гіллі, немов яблуня розцвіла, важкий сніг, — замерзає; а, трохи повіє, зігнеться, потрісається, від подуву, скута кригою.

Начебто домовились, викопують могилу на нічийному пустирі, канцелярія візьме на себе витрати, бо гроші копачі заломили чималі (за ризик!).

І до мусульманського кладовища прилягає, і немов за межею григоріанського, католицького, іудейського і, звичайно, православного, одне слово, ні Захід, ні Схід, хоч і тут, і там, і саме у цю пору знайдеться під снігом фіалка.

Викопують, викопують на схилі пагорба, та таку глибоку, глибшу, аніж жіноча могила, а вона найглибша, бо так

велів всевишній, що сам чорт не вибереться, диявол задихнеться! і плити важкі на могилу: тричі воскресне й тричі серце розірветься!

А потім юного поручика (за тяжке завдання не шкода і в чині підвищити), здоровань, чи то каторжанин-втікач, чи то шахський нишпорка, взявся за полтиник вниз на спині знести, у рожеві руки Феді Федькіна щетина бороди вп'ялася, та коліна, як виліз на землі, голки покололи, і запах смушкової папахи, і ще якісь нудотні фіміаами, немов хмарина, фуффф!.. над головою.

І лише на четвертий день поквапливо й тихо поховали, кружним шляхом ішли, з північного заходу до Горхани, що в районі Орхеві,— через пустир й тихі вулички, щоб нікого не хвилювати даремно, щоб ніяких безпорядків, і поліцейські супроводжували процесію.

А за труною — скільки було раніше довкола!.. і листи, і зустрічі, і гості, нухинці-шекинці, бакинці, карабахці, шамахинці, анці, унці, енці!.. «Я стільки для вас зробив, чого ж це ви так, га?!»

Але зате проводжав Юсиф-шах. Він поспішав, побоюючись запізнитись, адже крізь віки, та й ще не відхекався.

І Кемалуддовле встиг, принц індійський, з самого Каїра (чи Багдада?!), покинувши готель «Вавілон», але як?!

І звичайно ж Чаклун безсилий щось змінити й протистояти.

А інших вже нема: кого страчено і — ніколи, хто пропав і, може, знайдеться, а хто ще не знає, а якщо і знає, на жаль, не поспіє.

І вже сонце на світло-голубому небі, немов не було ні стугоніння в коминах, ні липкого снігу, ні сліз в очах, коли вітер раптом кине в обличчя смітинку з набережної Кури, каламутної навіть у ясний день,— чи то тече вона, чи то спить втомлена, і сниться їй нове русло. І невідомо, чи сперечаються між собою два береги — правий і лівий, коли вона прокинеться, і чи прокинеться коли.

АВТОР ЗНОВУ ЗАТРИМУЄ УВАГУ ЧИТАЧА,

з яким пройшов довгий шлях документальної фантазії, і хоче сказати йому кілька слів на прощання.

Мірза Фаталі Ахундов належить до плеяди революціонерів, які не боролися на барикадах і не зазнали важких кайданів, а боролися словом, воно і зброя, воно і прапор.

Ахундов повстав проти деспотизму, чи то східного в образі шаха й султана, чи то російського в образі царя. Він підняв голос проти догматичної віри, твердині тиранії, проти фанатизму, який засліплює й отупляє людину, гасить свободу особи. Він обстоював союз і єднання пригнічених народів у боротьбі проти колоніального рабства, за щасливе життя.

Але перш ніж почути Ахундова, азербайджанському народові випало пройти довгий шлях прозріння, йому треба було, борючись разом з народами-сусідами, і передусім з російським народом, проти гнобителів, проти царського самодержавства, викоренити з себе раба, зміцнити і змужніти.

Слово Мірзи Фаталі підготувало народи Сходу до сприйняття демократичних, соціалістичних ідей, усвідомлення своєї ролі в історії.

Перед читачем — усе життя Ахундова, його муки і боротьба, сподівання і сумніви, відчай і віра в майбутнє.

Я не поспішаю ставити крапку, бо живуть нащадки.
Майже в усіх.

Може, і в Фаталі на тому березі.

І навіть на цьому.

І я знову йду не поспішаючи старою й вузькою бакинською вулицею, якою давно не ходив, повз загразовані вікна низьких будиночків, які на видноті, хтось кличе мене, дуже знайомий голос, але хто? озираюся — нікого, і знову йду рідною землею, обмірковуючи останні рядки, щоб зродилися вони саме тут, де колись і мені лежати поряд зі своїми, навіть не віриться, що вона є, ця вузька й стара бакинська вулиця, що носить ім'я Мірзи Фаталі, мені здавалося, що я вгадав її, як і трикутний сквер, до якого сходжу, щоб постояти поряд з гранітним Фаталі, який сидить у широкому кам'яному кріслі, але що це? зробився вищим постамент, немов виріс, і до долоні вже не дотягтися, і дивиться вдалину, не бачачи мене, а потім, важко дихаючи, сходжу на один з тбіліських пагорбів, щоб вклонитися могилі Фаталі й глянути на величний пам'ятник — невже й тепер він не бачить мене? — і спекотливе сонце пече мені спину.

Дещо з архіву Ахундова, АБО НЕЗДІЙСНЕНИЙ ЗАДУМ

В архіві Ахундова зберігаються своєрідно зашифровані аркуші, і раніше здавалося, що це — шрифтові спроби Фаталі в той час, коли він захоплювався реформою алфавіту, арабськими літерами, удосконаленими Ахундовим, відтворено російський текст, — перед нами архівні матеріали, а правильніше копії листів, доповідних записок, наказів, телеграм, які висвітлюють трагічну долю мого героя — князя Хасая Уцмієва, життя якого стало однією з сюжетних ліній роману.

Є ще один аркуш — цього разу з іншою хитрістю: дзеркальне, тобто на кшталт арабської в'язі справа наліво. Ахундов написав кілька коротких фраз: *Віддана служба й недовіра. Бунт (переселитися) і загибель, і рік, вказаний за мусульманським літочисленням хіджери, 1284, який відповідає християнському «міладі» — 1867.*

Спочатку мені спало на думку, що це — про Бакіханова, з ким Фаталі, як пам'ятає читач, був зв'язаний, — він віддано служив самодержавству, проте йому в канцелярії не зовсім вірили, і він з боєм казав своєму юному другові Фаталі, немов пророкуючи і його долю. Твоє майбутнє —

моє теперішнє. І бунт у формі пілігримства — поїздка у священне місто мусульман Мекку. І смерть у дорозі від холери.

Гадалося, що це — ще один, плюс до Шаміля, про якого Фаталі збирав матеріали, мріючи написати.

У світлі архівних матеріалів можна висловити здогад, що був ще задум: написати про Хасая Уцмієва... Проте, хтозна?..

10 лютого 1866 р. Лист № 1 князя Хасан Уцмієва з села Ботаюрт Кумицького округу Вояковському Ф. П. — начальникові Кумицького округу Терської області, в Хасав-юрт.

Вельмишановний Пане Франц Павлович!

Звертаюся до Вас з уклінним моїм проханням як до Начальника Краю, а ще більше як до людини гідної і шляхетної, з переконанням, що дасте йому хід з добросовісністю: я хочу поселитися в Туреччині.

Не могу не сказати, що служба моя, ще більше, ніж мого батька¹, і звання, заслужене нами, дає мені право висловити сподівання на великодушність Його Імператорської Величності².

12 лютого 1866 р. Лист № 2 Вояковському Ф. П.

Вельмишановний Пане Франц Павлович!

На моє прохання про переселення до Туреччини, що має для мене виняткове значення, Ви пояснюєте, що подання про це не може бути написано без деяких з мого боку пояснень, а тому зажадали, щоб я повідомив Вас, які причини спричиняють мене, генерал-майора, до переселення до Туреччини.

Для кавказького населення із загальним утихомирнням Краю настав новий період, який, не приховую, протягом останніх років, мене непокоїть: період злиття місцевого елемента з елементом панівним. За освітою і впливом своїм я міг би при цьому зайняти, як вважають, належну мені важливу роль, ставши між цими двома елементами і сприя-

¹ Муса-хан 1918 року, як довічно обраний можновладний князь, що об'єднав володіння семи князівських родин, підписав документи про прийняття російського підданства і віддав старшого сина Хасая в заложники на знак вірності царському престолу. Муса-хан був зарахований в російську армію з присвоєнням чину генерал-лейтенанта.

² Михайло Миколайович, четвертий син Миколи I, генерал-ад'ютант, в 1863—1881 рр. Намісник Кавказу, Головнокомандуючий Кавказькою армією.

ючи вищеазначеній меті. Але правила і переконання мої, а вони частина природи моєї, яку можна знищити, але не змінити, не допускають мене увійти в цю роль.

14 лютого 1866 р. Лист № 3 Вояковському Ф. П.

Вельмишановний Пане Франц Павлович!

Переписка, яка при цьому надсилається, останній розділ великої книги інтриг і лиходійства, спрямованих проти мене, недовіри, яка оточує мене. Далєбі, час припинити для власної гідності, заради користолюбства підніматися на ходулі, маючи нездійсненну мету, якої не досягнуто в минулому і не буде досягнуто, запевняю Вас, і в майбутньому.

Я ладен на все. Страждати і гинути як мученик за правду — є обов'язок мужчини.

Р. С. Чи тепер, чи трохи пізніше, я піду хоч жебраком.

31 березня 1866 р. Доповідна записка Вояковського Ф. П. у Владикавказ Лоріс-Мелікову М. Т.— начальникові й командуючому військами Терської області, генерал-ад'ютанту.

Ваше Превосходительство Михайле Тарієловичу!

У відомій Вам справі, про що я доповідав, на мою пропозицію князеві Уцмієву їхати в м. Владикавказ, він, без будь-якого заперечення, дав цілковиту згоду виконати запропоноване, і 4 квітня від'їжджає звідси.

З поширенням чутки про намір князя Хасая переселитися до Туреччини почали домислювати, що він від'їжджає, маючи на меті уникнути переслідувань начальства, частково, вважаю, що вони мають на це підставу, про що повідомив мене під час розмови князь Хасай, а поїздки мою до м. Владикавказа пояснили тим, що я поїхав клопотатися про висилку його до Росії.

Я вважав, як уже й особисто мав честь доповісти Вашому Превосходительству, що генерал-майор Уцмієв повинен залишитися в Кримському окрузі й оголосити гласно для народу, що він передумав переселитися до Туреччини. Після повернення мого я намагався домогтися поставленої мети, але це мені не вдалося, і, напевне, він перед Вами викриється цілком.

З глибокою пошаною і цілковитою відданістю, маю честь бути Вашого Превосходительства Покірним слугою.

Франц Вояковський

26 квітня 1866 р. Лист № 1 князя Хасая Уцмієва Лорис-Мелікову М. Т.

Ваше Превосходительство Михайле Тарієловичу!

Дозвольте мені виконати те, що я вважаю для себе обов'язком: це викласти на папері, і мати колишню між нами розмову у Владикавказі, коли Ви дали мені обіцянку поїхати в Тифліс — довідатись, або, як Ви висловились, зондувати щодо можливості мого переселення.

Мені залишається навести тут з розмови нашої найважливіше і дотичне моєї справи, сказати так: так, недовіра, виявлена до мене, догану, яку я отримав без вини моєї, брехня і зухвалість, яку я почув від Вашого Окружного Начальника, затримання моє від Вашого Імені в Тифлісі й погроза, що коли Вам Командуючому військами Терської області, як людині помисливій, скажуть про мене і те, і інше, «ми змушені будемо вислати Вас з краю». І що не можна вірити жодному мусульманинові, це образливо, я сказав, що мати таку думку може тільки «каналія»... Все це я не можу стерпіти, а вплив на мене хотіли зробити через страх.

Ці переконання — є моє credo, заради якого жертвую всім. Я не маю наміру погрожувати або бравувати, вдаючись до вульгарності. Я не дипломат і короткий у викладі, але це не означає, що мене можна вивести на манівці. Мені казали, звинувачуючи мене, що за останніми відносинами з Оттоманською Портою у справі переселення до Туреччини я міг виявити послугу Урядові, повівши переселенців у глибину й переконавши Порту погодитися.

Вклонившись, коли я виходив, давши мені руку, а виразові обличчя намагалися надати погрозуючого вигляду, і сказали, що я позбавив Вас вживання суворих заходів. Дозвольте сказати раз і назавжди, що я зараз залишаюся готовим до них, хоч би які і з чийого боку вони не були.

3 травня 1866 р. Лист Вояковському Ф.П.

Оскільки ніякі земні блага або біди не зможуть мене змінити рішення і відмовитись від переселення, то до остаточного його результату я поклав би за обов'язок поводитись сумирно доти, доки не впаду у відчай при явній незаперечності того, що мене не відпустять, але я певний, що цього насильства, яке прирікає мене на загибель, бути не може.

Чвари, влаштовані раніше з таким знанням справи, а це не для моєї вдачі, не застукують мене зненацька й тепер:

я готовий до всіх підведених мін скрізь і в усіх положеннях.

15 травня 1866 р. Лист № 2 Лорис-Мелікову М. Т.

Я не допускаю примусового утримання мене, а допускаю утримання тимчасове. Капітальне для мене полягає у здійсненні наміру. Скаржником і прохачем не був і не буду. Якщо досі існує припущення про успіх образливої недовіри і спрямованих проти мене лихих замірів, продовжуйте їх: я маю втіху в гіркоті боротьби. Здатися, коли стає боляче, — це гірше ніж шкідливо і смішно. Це безглуздо до непристойності.

31 травня 1886 р. Лист Лорис-Мелікова М. Т. в Тифліс, помічникові Намісника Кавказу Головнокомандуючого Кавказькою армією Великого Князя Михайла Миколайовича генерал-ад'ютанту Карцову О. П.

Вельмишановний Пане Олександрє Петровичу!

Перебування князя Уцмієва в Терській області ускладнюється з кожним днем і стає дедалі важчим і важчим.

Під час останнього мого перебування в Тифлісі я доповідав про бажання, про яке заявив їм, і читав Вашому Превосходительству його листи, у яких він у край зухвалих, нешанобливих виразах пояснює причини, що спонукають його переселитися до Туреччини. Заяви, які робив князь Уцмієв, не можуть бути залишені без наслідків. Явно помітні погрози і форма листів така, що їх міг написати тільки божевільний, то не дозволено особі, яка має службове звання, отожд за такі листи треба накладати стягнення. За своїм спрямуванням він не може бути залишений на батьківщині. Спосіб думок і вчинки князя Уцмієва шкідливі, досягли тепер крайніх меж, нестерпних скоріше через свій розтлінний вплив, який він може мати на його одноплемінників.

Я вважаю, що для вилучення його з Краю і усунення від служби може бути два засоби: або дати йому дозвіл виїхати й провести цю справу так і в такий час, щоб виїзд його був в очах народу скоріше як вигнання з батьківщини, ніж задоволення особистих амбіцій і вимог князя Уцмієва; це буде корисно і з того погляду, що землі його, які дістануться нам, можуть бути заселені гірськими вихідцями, переселеними з недоступних місць на плоскогір'я, або козаками, які внеском самих податків відшкоднують всі наші витрати в недалекому майбутньому, або ж залишається вдатись, якщо запропонований мною спосіб не вважатимете зруч-

ним, до іншого і єдиного заходу — негайне вислання його з Криму на проживання до однієї з віддалених губерній Росії, тобто у місця заслання, а для цього його треба заарештувати, доставити до Ставрополя; але цей спосіб має, на мою думку, такі невідомі: адміністративна висилка осіб вищого стану переважно не дає позитивні наслідки; через п'ять або шість років, внаслідок набридливих звертань самих засланих, нескінченних клопотань їхніх рідних або ж, нарешті, у зв'язку зі зміною керівних осіб — вони завжди повертаються на батьківщину, анітрохи не напоумлені, а тільки роздратовані і ще витонченіші у підступності. Генерал Уцмієв, внаслідок його звички жити в суспільстві, менше, ніж хто інший здатен до кращої зміни свого напрямку і більше ніж будь-хто зуміє знайти у будь-якій віддаленій губернії людей, які б йому співчували. Невеликий його маєток в Кумицькій окрузі навряд чи зможе забезпечити існування дітей і дружини його, що залишилися на Кумицькій рівнині, і тому Уряд змушений буде утримувати за рахунок казни людину, котра настроєна вороже до того ж таки Уряду.

6 або 7 червня місяця мені потрібно виїхати в Кумицький округ, щоб оглянути знову прокладену завширшки в 4 сажні і завдовжки в 20 верст водозливну каналу з Терека в Аксай, а головне — піддати покаранню, розглядом на місці справи непослуху мешканців Аксайської дільниці, які відмовились вийти на розробку цієї каналу. Немає жодного сумніву, що генерал Уцмієв, скориставшись моїм перебуванням в окрузі, зажадає зустрітися зі мною: відмовити йому в прийомі було б вкрай небажано, це було б свідченням того, що зроблені ним погрози подіяли, і тому не можна не сумніватися в тому, що наступні його заяви будуть ще далі зухваліші. У зв'язку з цим звертаюся до Вашого Превосходительства з уклінним проханням, просити розпорядження Його Імператорської Високості Головнокомандуючого, який із вказаних мною способів буде дано мені до керівництва. Само по собі зрозуміло, що для мене було б зручніше, якби Головнокомандуючий уповноважив мене діяти після приїзду в Кумицький округ на свій найперший-ліпший розсуд і вдаватися до одного з двох засобів, зважаючи на обставини справи на місці. Просячи для себе таке широке право, я керуюся тим, щоб усунути підбурювання або якісь шкідливі дії з боку Уцмієва в народі, що можуть мати місце.

6 червня 1866 р. Телеграфом Лорис-Мелікову від Намісника Кавказу з Боржома.

Імператорська Високість не згоден на виселення У [цмієва] до Туреччини. Отож надати Вам вирішити це яким хочете іншим способом на Ваш розгляд. Свистунов¹.

7 червня 1866 р. Телеграфом Лорис-Мелікову з Тифліса.

Головнокомандуючий не згоден на звільнення до Туреччини відомої особи. Хочє звільнити від служби і в Росію. Час і спосіб виконати дає на Ваш розсуд. Карцов.

17 червня 1866 р. Розпорядження Начальникові Кумицького округу полковникові Вояковському Ф. П.

Його Превосходительство Начальник Облaсті (Лорис-Меліков), прибувши цього числа в Фортецю Грізну й розраховуючи пробути в оній кілька днів, доручив мені просити Ваше Високоблагородіє прийхати сюди для пояснення в деяких справах, що стосуються заходів проти відомої Вам особи, яка хоче переселитися; разом з тим залишіть за собою право запропонувати йому відправитись у Грізну для оголошення рішення, яке прийнято на його домагання, Його Високості Головнокомандуючого. Свистунов.

20 червня 1866 р. У Фортецю Грізну.

Наказ генерал-майору князеві Хасаю Уцмієву, що перебуває при Кавказькій Армії.

За наказом Його Імператорської Високості Головнокомандуючого пропоную після отримання цього негайно виїхати в м. Ставрополь, де, з'явившись до Цивільного Губернатора, маєте очікувати подальших розпоряджень. За дорученням Начальника Облaсті Свистунов.

Того ж дня. Ставропольському Цивільному Губернаторові за дорученням Начальника Облaсті.

Його Імператорська Високість Головнокомандуючий наказати зволив вирядити генерал-майора князя Уцмієва до Ставрополя, де він повинен проживати аж до подальших розпоряджень, які будуть отримані Вашим Превосходительством від Помічника Головнокомандуючого.

Государ Великий Князь наказати зволив повідомити Вас, що після прибуття Уцмієва в Ставрополь, було встановлено над ним суворий поліцейський нагляд, без помітного

¹ Свистунов О. О.— полковник, начальник Штабу і помічник Командуючого військами Терської області Лорис-Мелікова М. Т.

обмеження його особи, але з тим, проте, щоб він без дозволу не міг відлучитися зі Ставрополя. Свистунов.

25 червня 1866 р. Рапорт генерал-майора князя Уцмієва генерал-ад'ютантові Карцову.

Командуючий військами Терської області, який викликав мене з Фортеці Грізної, 19 числа цього січня висловив у присутності місцевих по собі начальників, що Государ Великий Князь наказав йому оголосити мені, на побажання моє про переселення, поїхати до Ставрополя й чекати там подальших розпоряджень. Маю честь доповісти, що я прибув у Ставрополь.

Ще доповнення до рапорту. Оскільки з розпорядження Начальника Терської області мені невідомо нічого більше, як прибуття до Ставрополя, я смію сподіватися на сприятливе вирішення мого прохання. Маючи бажання не приховувати його було б проти обов'язку присяги, совісті і законів.

Ще доповнення до рапорту. Переслідування мене засланням в Росію і таке інше я не допускаю. При попередньому, при всій невинності моїй, це могло статися, але маю надію, що від Сина і Брата Государя треба чекати тільки добро.

20 липня 1866 р. Уцмієву в Ставрополь з Тифліса.

Його Превосходительство Помічник Головнокомандуючого Карцов, не встигнувши відповідати Вам до свого приїзду в Крим, наказав мені повідомити Вас, що він, перебуваючи в Боржомі, доповідав Государю Великому Князю прохання Ваше. Великий Князь зволив доручити йому відповідати Вам, що Ваші заяви Начальству, незаконні за самою суттю своєю, стали і за формою недоречними й непристойними, підтверджуючи тим самим правоту Начальства щодо способу Ваших думок. Його Високість визнав за потрібне показати відповідну з законом суворість і наказав вирядити Вас на тимчасове проживання в Ставрополь, а тим часом вирішив порушити ~~всі~~ ~~підданіше~~ клопотання про звільнення Вас від служби і призначення Вам місця проживання в одному з міст внутрішніх губерній Росії.

Начальник Гірського Управління Кавказького Військового Округу полковник Старосельський.

13 серпня 1866 р. Рапорт Старосельського Лорис-Мелікову.

Військовий Міністр повідомив Його Імператорську Високість Головнокомандуючого телеграмою від 5 серпня про те, що Государ Імператор Височайше повелів звільнити

генерал-майора Уцмієва від служби і відправити на проживання в м.Воронеж. Додаю при цьому, що згадану Височайшу Волю я, разом з цим, прошу Ставропольського Коменданта оголосити генералові Уцмієву і запропонувати йому негайно виїхати у Воронеж.

9 вересня 1866 р. Роз'яснення Ставропольському комендантові Гоппе Ф. І.— за дорученням Лорис-Мелікова.

Генерал Уцмієв повинен виїхати до Воронежа з таким же чином, як він був відправлений з Фортці Грізна до Ставрополя, коли йому було дано як прислугу урядника 2-го Волоського козачого полка Ромащенко, якому було поставлено в обов'язок мати за Уцмієвим під час усієї дороги пильний нагляд без помітного обмеження його особи.

Свистунов

10 вересня 1866 р. Телеграфом з П'ятигорська у Владикавказ Лорис-Мелікову.

Телеграмою з Ставрополя мене повідомлено, що князь Уцмієв за місцем проживання вистрілив собі в лоб. Рана не небезпечна.

Полковник Волков

16 листопада 1866 р. Доповідна записка Ставропольського Коменданта Гоппе Лорис-Мелікову.

Звільнений від служби князь Уцмієв після одужання виїде в м.Воронеж завтра, 17 числа цього листопада, у супроводі урядника 14-го кінного полку Кубанського козачого війська Максима Дементьєва, який отримав від мене необхідні настанови.

29 квітня 1867 р. Телеграфом Лорис-Мелікову з Тифліса.

Воронезький Губернатор телеграфує, що князь Хасай Уцмієв після тривалої хвороби помер 21 квітня.

Старосельський

Під час одного з нічних чергувань Фаталі помітив, що в середній шухляді письмового столу стирчить ключ (забули замкнути!). Цікавість взяла гору, а що там? і, після недовгих роздумів, Фаталі прислухавшись до тиші,— чи не йде вартовий?.. потяг на себе шухляду. І одразу впав у око текст, боляче ударила фраза про смерть, від телеграми повіяло тривоною... Фаталі вже знав: в канцелярії гомоніли про смерть Хасая Уцмієва в Воронежі.

А що під телеграмою?! І спливли аркуші, це були копії, мабуть, їх кудись збиралися послати. Треба негайно переписати тексти, але як? і раптом Фаталі осяяла думка: арабськими літерами, які він удосконалив! (...)

Ці аркуші, немов заворожені, понад сто років пролежали в архіві Ахундова, але однаково рано чи пізно настане час, коли шифровані тексти дешифруються, таємне стане явним.

Москва, квітень 1985 р.

Чингіз ГУСЕЙНОВ

З М І С Т

Автор затримує увагу читача	5
Частина перша, або	
Нескінченна криза ілюзій	8
Дух, що витає	10
Хрест і півмісяць	18
Гюлюстанський трактат	28
Царська служба	35
Туркманчайський трактат	44
Тайнопис	48
В келії мечеті	54
Проба пера	59
Смертельні стріли	63
«— Я Мірза фет-Алі Ахунд-заде»	74
Кривавий захід на Курі	86
У фаєтоні з государем	92
Кавказька лотерея	103
Імперський казан	109
Під захистом білого падишаха	113
Непроникні таємниці	119
На грані марень	125
Догоряє свічка	132
Місцеві інтриги	140
Ревнощі	147
Чортова дюжина	152
Новий біль	158
Вікторіальні дні	163

Процвітаюче суспільство 168
Невже лише попіл? 174
Ніч і день Фаталі 183
Шайтан-базар 189
З туманного Лондона до сонячного Тифліса 194
Бамбук з тріщиною 205
Сон і його розгадка 211
Намистинка від пристрїту 216

Частина друга, або

Спалах надії 220
Той, хто прикрашав світ 221
Зорі пророкують загибель 235
Зорі ошукані 241
Лжешах 251
Колесо фортуни 257
Вожді нації 265
І ковані залізом двері 270
Катова печаль 274
Шал голоти 282
Що? Народові даровано волю?! 287
Мат королю 291

Частина третя, або

Крах 294
Усмішка в труні 295
Дервіш у пантеровій шкурі 300
Аліф, подібний до змія 303
Російський вузол 311
А я сокиру гострю, гострю 322
Остання битва 334
Слухняне перо 342
Священна книга 352
Протистояння світів 361
Рік зайця 367
Кияджальний Аракс 381
Дев'яносто дев'ять імен Аллаха 386
Генеалогічне дерево 391
Двоголове чудовисько 400

Вічна жалоба 410
Пристрасті фанатиків 413
Голоси друзів 425
Порожні могили 428
Милосердя монарха 436
Я зробив усе, що було в моїй змозі 440
Автор знову затримує увагу читача 446
Дещо з архіву Ахундова, або
Нездійснений задум 448

Литературно-художественное
издание

БИБЛИОТЕКА ИСТОРИЧЕСКОЙ ПРОЗЫ

ГУСЕЙНОВ
Чингиз Гасан Оглы
ФАТАЛЬНЫЙ ФАТАЛИ
Исторический роман

Перевел с азербайджанского
Ципко Валентин Ильич

Киев, издательство
художественной литературы
«Днипро»

На украинском языке

Художне оформлення У. Г. Динника
Художній редактор С. П. Савицький
Технічний редактор Л. М. Смолянюк
Коректор Э. П. Школа

ИБ № 4996

Здано до складання 03.09.90.

Підписано до друку 24.01.91.

Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 2.

Гарнітура академічна. Друк високий.

Умовн. друк. арк. 24,36. Умовн. фарбовідб. 24,99.

Обл.-вид. арк. 27,249. Тираж 15 000 пр.

Зам. 0—310. Ціна 1 крб. 80 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро»

252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

З фотоформ Головного підприємства

республіканського виробничого

об'єднання «Поліграфкнига»

на Київській книжковій фабриці.

252054, Київ, вул. Воровського, 6/8.

Гусейнов Ч. Г.

Г96 **Фатальний Фаталі: Іст. роман / Пер. з азерб. В. І. Ціпко.— К. Дніпро, 1991.— 460 с. (Б-ка іст. прози.)**

ISBN 5-308-00943-0

Роман відомого азербайджанського прозаїка — багатопланова історична оповідь про життя й діяльність видатного мислителя Фаталі Ахундова. Письменник глибоко досліджує епоху, у яку жив Фаталі. Це і хвиля революцій, що прокотилася Європою в першій половині XIX століття, і виступ декабристів, і кавказька війна, і тривала боротьба Шаміля. Чингіз Гусейнов на численних історичних фактах розвінчує деспотизм і тиранію, проти яких виступав у своїх творах Фаталі Ахундов.

Г 4702060201—160 160.91
М 205(04)—91

ББК 84 Аз7

1 крб. 80 к.

CONTAIN

CONTAIN

CONTAIN